

GÜMÜŞHANE

İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih

(1850 - 1918)

Yrd. Doç. Dr. Kemal SAYLAN

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
Bağlarbaşı Mahallesi 29100 / Gümüşhane
Telefon: 0 456 233 74 25 pbx
Faks: 0 456 233 74 27

Yayın Numarası: 22

ISBN: 978-605-63476-5-8

Yayıncı Sertifika No: 26421

Yazar: Yrd. Doç. Dr. Kemal SAYLAN

Kitabın Adı: GÜMÜŞHANE (İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih) (1850-1918)

Yayın Türü: Kitap

Kapak Tasarımı: Öğr. Gör. Sinan ÇAKMAK

Birinci Baskı
İstanbul, 2014

Baskı:

Ege Reklam Basım Sanatları San. Tic. Ltd. Şti.
Esatpaşa Mah. Ziyapaşa Cad. No:4
34704 - Ataşehir / İSTANBUL

Tel: 0216 470 44 70

Faks: 0216 472 84 05

www.egebasim.com.tr

Matbaa Sertifika No:
12468

Eserin hukuki ve etik sorumluluğu yazara aittir.

Tüm hakları saklıdır.

Bu kitabın yayın hakları Gümüşhane Üniversitesi'ne aittir.

İzinsiz kopyalanamaz, aktarılamaz, çoğaltılamaz.

YRD. DOÇ. DR. KEMAL SAYLAN

Yrd. Doç. Dr. Kemal Saylan, 26.06.1980 tarihinde Ordu'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Ordu'da tamamladı. 1998 yılında Pamukkale Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandı. 2002 yılında bu okuldan mezun oldu. 2003–2005 yılları arasında Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Tarih Öğretmenliği Anabilim Dalı'nda Tezsiz Yüksek Lisans yaptı. 2005-2007 yılları arasında Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Tezli Yüksek Lisans öğrenimini tamamladı. 2007 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda başladığı Doktora öğrenimini 2012 yılında tamamlayarak Dr. unvanını aldı.

2007-2009 yılları arasında Trabzon Adliyesinde zabıt kâatibi olarak çalıştı. 2009-2012 yılları arasında Gümüşhane Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Bölümü'nde okutman olarak görev yaptı. 2012 tarihinde Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne Yrd. Doç. Dr. olarak atandı. Halen aynı yerde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Evli ve bir çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

TABLOLAR	VIII
KISALTMALAR	1
ÖNSÖZ.....	2
GİRİŞ	3
GÜMÜŞHANE’NİN ADI MESELESİ.....	13
GÜMÜŞHANE’NİN TARİHÇESİ	16

1. İDARİ YAPI VE YÖNETİM

1.1. İDARİ YAPI	23
1.1.1. Sancağın Fiziki Durumu	23
1.1.2. Sancağın İdari Durumu	25
1.1.3. Kaza ve Nahiyeleler	27
1.1.3.1. Kazalar	28
1.1.3.1.1. Gümüşhane Kazası	28
1.1.3.1.2. Torul Kazası.....	34
1.1.3.1.3. Kelkit Kazası	36
1.1.3.1.4. Şiran Kazası	38
1.1.3.2. Nahiyeleler	39
1.1.3.2.1. Kovans Nahiyesi.....	39
1.1.3.2.2. Yağmurdere Nahiyesi	40
1.1.3.2.3. Kürtün Nahiyesi	41
1.1.4. Kelkit ve Şiran Kazalarının Bayburt Sancağına Bağlanması.....	42
1.1.5. Niv Köylerinin Bayburt Kazasına Bağlanma Meselesi	45
1.2. YÖNETİM	48
1.2.1. Sancak Yönetimi	48
1.2.1.1. Mutasarrıf.....	49
1.2.1.2. Kaymakam	52

1.2.1.3. Nahiye Müdürü	56
1.2.1.4. Belediye Başkanı.....	59
1.2.2. Siyasi Temsilciler	61
1.2.2.1. I. Meşrutiyet Dönemi	61
1.2.2.2. II. Meşrutiyet Dönemi	62
1.2.2.3. Mebusların Gümüşhane İle İlgili Verdikleri Takrirler.....	65

2. İKTİSADİ YAPI

2.1. MADENLER VE MADEN İŞLETMECİLİĞİ	68
2.1.1. Madenler	68
2.1.1.1. Gümüşhane Çevresinde Çıkarılan Madenler	68
2.1.1.2. Maden Ocaklarının Durumu	70
2.1.1.3. Maden Arama Çalışmaları.....	72
2.1.2. Maden İşletmeciliği.....	74
2.1.2.1. Gümüşhane Kazasındaki Maden İşletmeleri.....	77
2.1.2.2. Torul Kazasındaki Maden İşletmeleri	82
2.1.2.3. Kürtün Nahiyesindeki Maden İşletmeleri	82
2.1.2.4. Maden İşletmelerinde Karşılaşılan Sorunlar	85
2.1.2.5. Maden İşletmelerinin Kapanmasının Yöreye Etkisi	87
2.2. TARIM, HAYVANCILIK VE ORMANCILIK.....	89
2.2.1. Tarım	89
2.2.1.1. Tarım Faaliyetleri.....	89
2.2.1.2. Tarım Alanında Yaşanan Sıkıntılar.....	95
2.2.1.3. Bölge Tarımını Geliştirme Çabaları	98
2.2.2. Hayvancılık	101
2.2.2.1. Hayvancılık Faaliyetleri.....	101
2.2.2.2. Hayvancılıkta Yaşanan Sorunlar	103
2.2.3. Ormancılık	104
2.3. ULAŞIM	108
2.3.1. Umumi Yollar.....	109

2.3.2. Hususi Yollar	119
2.3.3. Yol Tamirat Çalışmaları	121
2.3.4. Demiryolu Yapımı İçin Yapılan Girişimler	122

3. SOSYAL YAPI

3.1. NÜFUS VE TOPLUM YAPISI	126
3.1.1. Nüfus.....	126
3.1.1.1. Resmi Kaynaklara Göre Sancağın Nüfusu.....	126
3.1.1.2. Diğer Kaynaklara Göre Sancağın Nüfusu.....	129
3.1.2. Toplum Yapısı.....	132
3.1.2.1. Gümüşhane İnsanı.....	132
3.1.2.2. Gümüşhane Toplumu	133
3.1.2.3. Tanassur ve Din Değiştirme Olayları	137
3.1.2.4. Rum Patrikliğinin Kiliselerle İlgili Talepleri	142
3.1.2.5. Asayiş ve Eşkıyalık Olayları	144
3.1.2.6. Göç Olayları.....	154
3.2. EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİ.....	166
3.2.1. Eğitim Kurumları	167
3.2.1.1. Gümüşhane Maârif Komisyonu	167
3.2.1.2. Klasik Tarzda Eğitim Veren Kurumlar	169
3.2.1.2.1. Medreseler	169
3.2.1.2.2. Sıbyan Mektepleri.....	171
3.2.1.3. Avrupai Tarzda Eğitim Veren Kurumlar.....	172
3.2.1.3.1. İbtidai Mektepleri	173
3.2.1.3.2. Rüştîye Mektepleri.....	174
3.2.1.3.3. İdadi Mektebi Açılması için Yapılan Girişmeler... ..	180
3.2.1.4. Kütüphaneler.....	180
3.2.2. Gayrimüslimlerin Eğitimle İlgili Talepleri.....	181
3.2.3. Eğitim Faaliyetlerinde Yaşanan Sıkıntılar.....	182
3.3. VAKIFLAR.....	187
3.3.1. Cami Vakıfları.....	188
3.3.2. Mektep Vakıfları	190

3.3.3. Çeşme Vakıfları	190
3.3.4. Köprü Vakıfları	191
3.3.5. Zâviye Vakıfları	191
3.3.6. Para Vakıfları	197
3.3.7. Diğer Vakıflar	201
SONUÇ	202
KAYNAKLAR.....	206
EKLER	223

TABLÖLAR

I	Gümüşhane Kasabasının Mahalleleri	30
II	Gümüşhane Kazasının Köyleri	33
III	Torul Kazasının Köyleri	35
IV	Kelkit Kazasının Köyleri	37
V	Şiran Kazasının Köyleri	38
VI	Kovans Nahiyesinin Köyleri	40
VII	Yağmurdere Nahiyesinin Köyleri	40
VIII	Kürtün Nahiyesinin Köyleri	41
IX	1848 Tarihinde Gümüşhane Sancağına Atanan Yöneticiler	48
X	Gümüşhane ve Çevresindeki Maden Ocaklarının Durumu	70
XI	İstanbul'dan Gönderilen Barut, Fitol ve Kapsül Miktarları	84
XII	Gümüşhane Sancağının Arazi Dağılımı	89
XIII	Gümüşhane Sancağında Elde Edilen Mahsul Miktarı	91
XIV	Kaza ve Nahiyelerinden Toplanan Öşür Vergisi miktarı	92
XV	Üretilen Meyve Miktarı	93
XVI	Büyük ve Küçükbaş Hayvan Sayısı	101
XVII	Hayvanlardan Alınan Küçükbaş Hayvan Vergisi	102
XVIII	Ormanlardaki Ağaç Çeşitleri ve Görev Yapan Korucu Sayısı	105
XIX	Ormanlardan Elde Edilen Gelirler ve Yapılan Masraflar	106
XX	Osmanlı Nüfus İstatistikleri'ne Göre Sancağın Nüfusu	127
XXI	Trabzon Vilayet Salnamelerine Göre Sancağın Nüfusu	128
XXII	Sancak Dahilinde Doğan ve Hayatını Kaybedenlerin Sayıları	128
XXIII	Soteriadis'e Göre 1912 Senesinde Sancağın Nüfusu	130
XXIV	Aval Staff'a Göre 1914 Senesinde Sancağın Nüfusu	131
XXV	Maârif Komisyonu'nda Görev Yapan Kişiler	168
XXVI	Rüştiye Mekteplerinde Okutulan Dersler	175
XXVII	Gümüşhane Erkek Rüştiye Mektebinde Görev Yapan Hocalar	176
XXVIII	Veyserni Köyü Cami Vakfı'nın Gelir ve Giderleri	189
XXIX	Çağırnababa Zâviyesi'nin Gelir ve Giderleri	193

KISALTMALAR

A. AMD	: Sadâret Amedî Kalemî Evrakı
A. DVNS. TZ. d	: Trabzon Ahkâm Defteri
A. MKT. MHM	: Sadâret Mektubî Mühimme Evrakı
A. MKT. MVL	: Sadâret Mektubî Meclis-i Vükelâ Evrakı
A. MKT. NZD	: Sadâret Mektubî Nezaret ve Devâir Kalemî Evrakı
A. MKT. UM	: Sadâret Mektubî Umûm Vilâyât Evrakı
BEO	: Bâb-ı Âli Evrak Odası Evrakı
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. DH	: Cevdet Tasnifi Dâhiliye Nezareti Evrakı
C. NF	: Cevdet Tasnifi Nâfia Nezareti
DH. EUM. AYŞ	: Dâhiliye Nezareti Asâyîş Kalemî Evrakı
DH. İD	: Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım Evrakı
DH. MB. HPS. M	: Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti
DH. MKT	: Dâhiliye Mektubî Kalemî Evrakı
DH. MUİ	: Dâhiliye Muhaberat-ı Umûmiye İdâresi
DH. ŞFR	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî Evrakı
Ev. d	: Vakıf Defteri
HR. SYS	: Hâriciye Siyasi Evrakı
HR. TO	: Hâriciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
İ. AZN	: İrâde Adliye ve Mezahib Evrakı
İ. DH	: Dâhiliye Nezareti İrâdeleri
İ. MF	: İrâde-i Maârif Evrakı
İ. MMS	: Meclis-i Mahsusa İrâdeleri
İ. MVL	: Meclis-i Vâlâ Riyâseti İrâdeleri
MF. MKT	: Maarif Mektubî Kalemî Evrakı
MV	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
NFS. d	: Nüfus Defteri
Ş. D	: Şura-yı Devlet Dâhiliye Dâiresi Evrakı
TVS	: Trabzon Vilayet Salnamesi
Y. A. HUS	: Sadâret Hususî Maruzat Evrakı
Y. MTV	: Mütenevvî Maruzat Evrakı
Y. PRK	: Yıldız Perakende Evrakı
Y. PRK. A	: Yıldız Perâkende Sadâret Maruzatı
Y. PRK. DH	: Yıldız Perâkende Dâhiliye Nezareti Maruzatı Evrakı
Y. PRK. EŞA	: Yıldız Perâkende Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı Evrakı
Y. PRK. KOM	: Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı Evrakı
Y. PRK. UM	: Yıldız Perâkende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
ZB	: Zabtiye Nezareti

ÖNSÖZ

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti açısından her bakımdan oldukça hareketlidir. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısı devletin uzun süredir gerçekleştirmeye çalıştığı reformların yoğun şekilde uygulandığı bir dönem olmuştur. Bu dönem aynı zamanda Osmanlı şehirleri için de yeni bir dönemin başlangıcıdır. Bu süreç tarih boyunca madenleriyle ün yapmış ve hatta ismini bölgedeki gümüş madenlerinden alan Gümüşhane'nin yeniden yapılanmasında etkili olmuştur.

Çalışmamızda günümüz Gümüşhane şehrinin şekillenmesinde önemli bir dönem olan 1850-1918 arasındaki Gümüşhane sancağını idari, iktisadi ve sosyal yönlerden inceledik. Ayrıca çalışmamızda Batı insanının Gümüşhane bölgesini nasıl algıladığını tespit etmeye çalıştık. Bu dönemde sancaktaki idari, sosyal ve ekonomik değişiklikleri araştırdık.

Çalışmanın hedeflerinden biri ekonomik olma özelliğini kaybeden madenlerin bölge ekonomisine ve sosyal hayatına etkisini ortaya koymaktır. Ayrıca bir vakıf medeniyeti olan Osmanlı Devleti'nin bu yönünün Gümüşhane'deki yansımalarını da tespit etmek çalışmanın amaçları arasında yer almaktadır.

Ülke genelinde hızlı değişim ve dönüşümün yaşandığı bir dönemi inceleyen çalışmanın Gümüşhane ilinin daha iyi algılanmasında bizlere yardımcı olacağı düşüncesindeyiz.

Araştırmada bana her konuda yardımcı olan, tavsiyelerini, desteğini ve sabrını benden hiçbir zaman esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA'ya sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Çalışmam süresince kütüphanesini bana açan sayın hocam Doç. Dr. Bayram NAZIR'a yardımlarından ve anlayışından dolayı minnetarım. Hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini yüreğimde hissettiğim, hep yanımda olan ailem ve eşime sonsuz sevgilerimi sunuyorum.

Kemal SAYLAN
Gümüşhane 2014

GİRİŞ

Tarihçiler "yerel" terimini tarih yazımının geleneksel yaklaşımlardan farklılığını, tekdüze bir anlatımdan bölgesel çeşitliliğe yönelişlerini ifade etmek için kullanırlar. Yerel tarih, günlük yaşam, sıradan yaşayan insanlar ve kültürel grupların katkılarını kaydeden tarihtir. Bu açıdan bakıldığında yerel tarih, tarihçiler için tarihin bir bakıma gündelik olanla, sıradan insan arasında ilişki kurmanın ve bu yolla da tarih yazımının demokratikleşmesini sağlamanın bir yoludur. Ulusal ve uluslararası siyasi, askeri ve diplomatik gelişmeler kuşkusuz insanlık tarihinin bir parçasıdır ama sıradan insanın faaliyetleri ve çevresi de aynı şekilde tarihin bir parçasını oluşturur. İnsanların yakınlarındaki tarihle ilgilenmeleri, içinde bulundukları farklı durumlarla nasıl baş edebileceklerini düşünme imkânı verir. Geçmiş yıllarda, bir ailede, örgütte, kentte ya da toplulukta neler olduğunu ortaya çıkarmak, içinde bulunulan koşulların kökenini ortaya koyar. Belirli bir süre içinde koşulların nasıl bir evrim geçirdiğini incelemek de daha doğru bir bakış açısı sağlar.¹ Böylece yerel tarih insanların ait oldukları toplumu ve yaşadıkları şehirleri daha yakından tanıma imkânı sunarak tarihin büyük temalarına yardımcı olur. Kısacası yerel tarih ağaca bakarak ormanı görmektedir.²

Yerel tarih sadece mikro düzeyle ilgilenmez, genel tarihin evrensel olay ve olgularıyla da ilgilenir. Bu olayların sonuçlarının değerlendirilmesine katkı sağlar. İnsanlığın yaşadığı tarihi serüvenin en yakın noktasından başlayarak izlenmesi gerektiği düşüncesi, yerel tarihi inceleme ve öğrenme isteğinin bir açıklaması olabilir. Orhan Koloğlu; "Yerel tarih, genel tarihten çok daha önemli. Çünkü yerel olmazsa genel diye bir tarihten kolay kolay söz edilemez veya eksik kalır. Tarih, yerel tarihle olur. Parçadan bütüne gitmek önemlidir. Bu yüzden yerel tarihten genel tarihe gidildiği zaman sağlıklı bir yorum ve değerlendirme yapılmış olur" demektedir. Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu; "Yerel tarih, normal tarihten çok daha önemlidir. Parmaksız bir eli el olarak tarif etmek mümkün değildir" diyerek yerel tarih ile genel tarihin ayrılmaz bir bütün olduğunu vurgulamaktadır. Prof. Dr. Halil İncelik, genel tarih konusunda uzmanlığının yanında, Osmanlı'nın kuruluş dönemini araştırırken alan araştırması yaparak yerele de önem vermiş, dağ taş gezerek yerelde Osmanlı'nın izlerini aramıştır.

Ciddi ve derinlemesine yapılan yerel tarih araştırmalarının ülke tarihinin yapı taşlarını oluşturacağı açıktır. Yerel tarih incelemeleri olmaksızın bir ülke tarihi eksik ve güdük kalmaya mahkûmdur. Özellikle yerel tarih

¹ Yusuf Oğuzoğlu, "Tarih, Yerel Tarih ve Kent Müzeleri", *Bursa Defteri*, Sayı:18, Bursa 2003, s. 69.

² Erdal Aslan, *Yerel Tarihin Tanımı, Gelişimi ve Değeri, Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul 2000, s. 199.

araştırmacılarının yapacakları araştırmalar, araştırdıkları bölgeyle bütünleşerek gelişecek ve meyvesini verecektir. Bu anlamda yapılan yerel tarih araştırmalarının ortaya çıkaracağı yorumlar, ulusal tarihin tek taraflı merkezi bakışına bir eleştiri ve alternatif bir yaklaşımı beraberinde getirecektir.

Milletlerin kültürel değerlerinin ortaya çıkartılmasında önemli bir yere sahip olan ve yeni bir bakış açısı sunan bu çalışmalar tarihin her bakımdan günümüz ve geleceğimiz ile olan bağlantısının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu açıdan bakıldığında tek tür kaynaktan çok, çeşitli kaynak türlerinin bir arada incelenmesini, saha araştırmasını ve disiplinler arası yaklaşımı gerektiren yerel tarih çalışmaları zor olmakla birlikte zevkli çalışmalardır.

Yerel tarih araştırmalarında "mekân" vazgeçilmez bir konudur. Mekânı oluşturan öğeler ve o mekânın zaman içerisindeki gelişimi yaşanan geçmişin parçalarıdır. Bir başka deyişle, bu öğeler şehrin belleğidir. Şehirler, yapılar ve o yapılarla bir bütün oluşturan sokaklar, meydanlar gibi kentsel öğelerden oluşur. Binalar, yaşamın mekâna yansıyan somut belgeleridir. O coğrafyada yaşayan toplulukların yaşam biçimleri, gelenekleri, alışkanlıkları, ilişkileri, tasarımları, içinde yaşadıkları mekânların analiziyle açığa çıkmaktadır. Şehirler var olduları dünya hakkında bizlere fikir verir. Her nesil inşa ettiği binalara biyografisini yazar. Bu açıdan fiziksel yapılarıyla da insanların ona yükledikleri işlev ve amaçları yansıtır.³ Şehirlerin tarihini ve sorunlarını ele alırken tarihten gelen süreklilik unsurları ve şehir tanımları dikkate alınmazsa teori ile uygulama arasındaki açmazın çözülmesini beklememek gerekir. Şehirleri var eden süreklilik unsurlarının dikkate alınmaması, bir taraftan onları ideolojik bazı tasavvurların araçları konumuna düşürmekte, diğer taraftan da şehirlere edilgen rollerin biçilmesine yol açmaktadır. Bu da sonuçta, yerel veya merkezi iktidarlara şehir mekânlarında yüzeysel dönüşüm projelerini rahatlıkla uygulayabilme cesaretini vermektedir. Son yıllarda hızla şahit olduğumuz estetik kaygıdan yoksun ve kargaşa yaratan şehir görünümünün sebeplerini burada aramak gerekir. Tanzimattan başlayarak günümüze kadar gelen dönemin şehirlerinin tarihini yazmak bu açıdan çok hayati öneme sahiptir.⁴

Osmanlı şehirleri, cami, pazar, vakıf üçlüsünün odak noktasını oluşturan ve mahalle tipi yapılanmayı kendisine temel olarak alan bir yerleşim modelini esas almıştır. Bizans, İslam ve Selçuklu medeniyetlerinin mirasını taşıyan bu şehirler, hepsinden parçalar taşısa da, kendi özgün niteliklerini de bu karışıma eklemeyi başarmış ve deyim yerindeyse *nev-i şahsına münhasır* bir şehir yapısı ortaya çıkarmıştır. Bu şehirde cami ön planda gözüксе de, birçok Gayrimüslim unsur da aynı şehrin sakini olarak yaşantısını sürdürmüştür. Şehirde canlı bir sosyal ve ekonomik hayat mevcuttur.

³ Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. III, Sayı: 6, İstanbul 2005, s. 10.

⁴ Uğur, a.g.m, s. 24.

Şehirlerin fiziksel yapılanması dağınık ve karmaşık görünse de aslında kendi içinde tutarlı ve Osmanlı toplumunun ihtiyaç ve beklentilerine uygundur. Örneğin, başka kültürlerden insanlara anlamsız ve şaşırtıcı gözükken çıkmaz sokaklar aslında bir sokağın ya da mahallenin güvenliğinin sağlanmasına yardımcı olur. Şehir genişlerken, merkezi otorite genişlemenin belli kurallar dâhilinde olması için çaba gösterse de batıdaki örneklerinden farklı olarak Osmanlı şehri kendiliğinden ve ihtiyaçlarına göre genişler. Bu da genişleme sürecine şehre esnek bir yapı kazandırır. Osmanlı şehri, özgün bir yapı meydana getirebilen bir sentez olarak görülebilir. Yani Osmanlı şehri denildiğinde, oryantalist bakışın ima ettiği öteki olanı taklit eden bir şehir değil tam olarak bir sentez anlaşılmalıdır.⁵

Bunun için şehir meydanı, belediye binası, kütüphane, evler ya da ana cadde bütün hepsi yerel tarih için özgün birer malzeme sunar.⁶ Sicil ve vakıf kayıtları, seyahatnameler gibi özgün kaynaklardan yararlanılarak incelenen mimarlık yapıtları, yerel tarihin sadece mekânsal yüzünü değil, sosyo-ekonomik ve kültürel boyutunu da aydınlatır. Bu yüzden yerel tarih çalışan araştırmacılar tarihini yazdığı şehrin tarihsel oluşumu içinde özgünlüğünü ortaya çıkarmak durumundadır.

Osmanlı Devleti'nde şehir tarihinin önem kazanması 1870'li yıllardan sonra olmuştur. Bu bağlamda, İsmail Belig Efendinin 1871 senesinde yazdığı *Tarih-i Bursa*, Lami-i Çelebi'nin yine aynı tarihte yazdığı *Şehrengiz-i Bursa*, Şakir Şevket'in 1873 tarihli *Trabzon Tarihi* ve Lütüfî'nin 1883 tarihinde yazdığı *Şam Tarihi* örnek gösterilebilir. Büyük şehirlerde görülen modernleşmenin etkisi, vilayet matbaalarının kurulması, vilayet salnamelerinin yayımlanmaya başlanması, belediyelerin kurulmaya başlanması bu süreçte etkili olmuştur.⁷ Günümüzde ise son yıllarda yerel tarih yazmında nitelik ve nicelik bakımından bir gelişme ve çeşitlenme olmuştur. Şehirler hakkında ansiklopediler, yıllıklar ve farklı nitelikte monografiler yayımlanmıştır. Bu ilgi beraberinde kent tarihlerinin yazılması gerektiği konusundaki daha kuramsal çalışmaları ortaya çıkarmıştır.⁸ Bu nitelikteki yayımların artmaya başlamasıyla da insanların yaşadıkları şehirlerle olan bağlantısı güçlenmiştir. Siyasi tarihimizin bir parçasını oluşturan sancak ve kasabaların, Türk tarihini bir bütün olarak değerlendirmede önemli unsurlar oldukları günümüzde daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır.⁹

⁵ Nagehan Üstündağ, "Osmanlı'da Şehir ve Şehri geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl)", *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı: 2, Bahar 2005, s. 157-158.

⁶ Canan Tunç Şahin, "Yerel Tarih Uygulamalarının Başarıya ve Öğrenci Ürünlerine Etkisi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IV, Sayı: 16, Kış 2011, s. 454.

⁷ Oğuzoğlu, a.g.m, s. 69.

⁸ Oğuzoğlu, a.g.m, s. 70.

⁹ Mehmet Beşirli, "Orta Karadeniz Araştırmaları ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme (18. ve 19. Yüzyıllar)", *Orta Karadeniz Kültürü Sempozyumu Bildirileri (7-11 Eylül 2005 Ordu)*, Ankara 2005, s. 118.

Bir yerel tarih araştırması olan çalışmamız, Gümüşhane sancağının XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile I. Dünya Savaşı'nın sonu arasındaki dönemi kapsamaktadır. XIX. yüzyıl ve özellikle yüzyılın ikinci yarısı tüm Anadolu kasabaları açısından önemli olduğu gibi Gümüşhane için de önemlidir. Çünkü bu dönemde yaşanan hızlı değişim; idari, sosyal ve ekonomik açıdan tüm Osmanlı coğrafyasını derinden etkilemiştir. Anadolu kasabaları yapısını bu dönemde yapılan düzenlemelere borçludur. 1839 ve 1856 tarihlerinde ilan edilen Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla birlikte Osmanlı Devleti ve milleti Avrupa ile bütünleşme sürecine girmiştir. 1876 Kanunî Esasî'nin ilanı, I. ve II. Meşrutiyet'in kabulü, 31 Mart olayı toplum yapısında ve siyasi yapıda önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleriyle Osmanlı taşra teşkilatı yeniden yapılandırılmıştır. Trablusgarb Savaşı ve Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'ni uluslararası siyasette zor durumda bırakmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi ve I. Dünya Savaşı Anadolu'dan Kafkaslara, Kafkaslardan Anadolu'ya büyük göçler yaşanmasına neden olmuştur.

Yukarıda anılan gelişmeler Gümüşhane'nin idari, sosyal ve ekonomik yapısına yön vermiştir. Bu yüzden idari, ekonomik ve sosyal açıdan günümüz Gümüşhanesini şekillendiren bu dönem iyi anlaşılmalıdır. Aksi halde Gümüşhane'yi doğru anlamak ve yorumlamak mümkün değildir. Bu düşüncelerle çalışma alanımızı bölgede ekonomik ve sosyal hareketliliğin en yoğun yaşandığı dönem olan 1850-1918 tarihleri olarak belirledik.

Çalışmamızda bölge tarihine bakış açımızı geniş tutmak ve doğru bir değerlendirme yapabilmek için mümkün olduğunca farklı kaynaklardan yararlanmaya çalıştık. Arşiv kaynakları, vilayet salnameleri, seyahatnameler, konsolosluk raporları, Meclis-i Mebusan zabıt cerîdeleri gibi birinci el kaynaklarla dönemin ikinci el kaynaklarından yararlandık. Ayrıca saha araştırması yaparak, yazdığımız yerleri bizzat görerek yazdıklarımızla gördüklerimizi teyit etmeye çalıştık. Bölgenin önde gelen entelektüel birikimi olan ve bölge tarihi ile ilgilenen kişilerle de görüşerek çalışmamızı zenginleştirdik. Çalışmamızın bölge tarihindeki önemli bir boşluğu dolduracağı, en azından bu konuda bir başlangıç oluşturacağı düşüncesindeyiz.

Çalışmamızın amacı Gümüşhane tarihini tüm yönleriyle ortaya koyan kapsamlı bir araştırma yapmaktan ziyade bir dönemini aydınlatmaktadır. Muhakkak ki zengin bir tarihe sahip olan Gümüşhane tarihinin tüm yönleriyle ortaya koyulması, bir araştırmacının tek başına üstesinden gelebileceği bir iş değildir. Bu tür çalışmalar uzun mesailer, önemli maddi kaynaklar ve iyi bir ekip çalışması gerektiren çalışmalardır. Aslında bu tür çalışmaların örnekleri de vardır. Gümüşhane tarihinin de bir an önce bir ekip çalışmasıyla ortaya koyulmasını temenni etmekteyiz.

Gümüşhane tarihinin akademik düzeydeki sahipsizliğinin bir nebze olsun önüne geçme umuduyla hazırlamaya gayret ettiğimiz bu çalışmanın bir başlangıç olacağı düşüncesindeyiz. Çalışmamız Gümüşhane tarihini ele alan doktora düzeyinde ilk çalışmadır. İnsan eliyle yapılan herşeyin ilkinin

mükemmel olamayacağı gibi bizim çalışmamızın da bazı eksiklikleri olacaktır. Bizden sonraki araştırmacıların eksiklerimizi tamamlayarak mükemmele bir adım daha yaklaşması her şeyden önce bizleri sevindirecektir.

Mevcut Kaynaklar Hakkında Değerlendirme

Gümüşhane, şehir tarihi çalışmalarından hak ettiği payı alamamış bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehir tarihiyle ilgili bu açık ise kısıtlı imkânlarla ve büyük zorluklarla gönül vererek, yaşadıkları şehre hizmet eden bazı yerel tarihçiler tarafından kapatılmaya çalışılmıştır. Yerel tarihçiler arasında Gümüşhane tarihi ile ilgili çalışmalarda iki isim öne çıkmaktadır. Bunlar Sabri Özcan San, A. Güngör Üçüncüoğlu'dur.

Sabri Özcan San, *Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları, Gümüşhaneli Eski Şairler ve Türküler, Rusların Gümüşhane İlini İşgali ve Trabzon Salnamelerinde Gümüşhane Sancağı* adlı kitapları Gümüşhane'ye kazandırmıştır. A. Güngör Üçüncüoğlu'nun ise *Gümüşhane-Bayburt Halkları ve Yer Adları, Trabzon-Gümüşhane Halkları, Canca, Torul-Kürtün Tarihi, Göç (Gümüş Gümüşhane Ahalisi), Gyminas Şehri Thekesh Tepesi, Gümüşhane (M.Ö. 399-1937), Koptan Zigana'ya İşgal Yılları, Gümüşhane Gezinleri, Gümüşhane'nin Türkleşmesi ve Müslümanlaşması, Gümüşhane Chaldi Diyarı, Maden Yurdu Gümüşhane* adlı eserleri bulunmaktadır. Bu eserler incelendiğinde yazarların tarihi bir metod takip etmedikleri, sözlü tarihe ağırlık verdikleri ve kaynakları tenkide tabi tutmadıkları görülmektedir. Bu nedenle eserleri bizlere Gümüşhane tarihi hakkında doğru, kesin ve kapsamlı bir değerlendirme yapma imkânı vermemektedirler. Ayrıca bu eserlerin birbirini tekrarlayan bilgiler içermesi ayrı bir metodoloji sorununu karşımıza çıkarmaktadır.

Diğer taraftan Gümüşhane Valiliği de bölge tarihinin araştırılması amacıyla değişik çalışmalar yürütmüştür. Bu çalışmalar sonunda, *Cumhuriyetin 75. Yılında Gümüşhane, Sayılarla Gümüşhane* adlı eserler ortaya çıkmıştır. Bu eserlerden *Cumhuriyetin 75. Yılında Gümüşhane* adlı çalışma daha çok bölgeyi tanıtan bir turizm kitapçığı niteliğindedir. *Sayılarla Gümüşhane* adlı kitapta ise Gümüşhane ile ilgili 1990'lı yıllardan sonrasına ait istatistiki bilgiler bulunmaktadır. Bu çalışmaların içeriğine bakıldığında Gümüşhane'nin tarihine ışık tutmaktan çok uzak oldukları görülmektedir.

Gümüşhane tarihiyle ilgili Marmara, İstanbul, Atatürk, Karadeniz Teknik, Gazi, Yüzüncüyıl ve Fırat Üniversitesi gibi ülkenin değişik üniversitelerinde tezler hazırlanmıştır. Bu tezler şunlardır: *Eski Çağ'da Gümüşhane ve Bayburt, 20. Yüzyılın Başından Günümüz Dâhil Gümüşhane İlinin Dini Yapısı ve Adak Yerleri, I. Dünya Savaşı Döneminde Bayburt ve Gümüşhane'deki Ermeni Hareketleri ve Bu Yörelerin Ruslar Tarafından İşgali, Gümüşhane İl Merkezindeki Türk-İslâm Devri Mimari Eserler, Gümüşhane ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri (1895-1918), 19. Yüzyılda Şiran Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (Mâliye Nezareti Temettuat Defterlerine Göre, 1260/1844), XIX. Asrın Sonunda Şer'i Sicillerde Şirân Kazâsı: İctimâlî ve*

İktisâdî Hayat, Tahrir Defterlerine göre Kelkit Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1520-1530). Bu tezlerin tamamı yüksek lisans düzeyindedir.

Gümüşhane tarihiyle ilgili şimdiye kadar iki tane sempozyum düzenlenmiştir. Bunlardan biri *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu* adıyla 1990 senesinde diğeri ise *İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu* adıyla 2010 senesinde yapılmıştır. İlk sempozyumda sunulan bildiriler 1991 senesinde kitap olarak basılmıştır. Ancak ikinci sempozyum için ise böyle bir durum söz konusu değildir.

Gümüşhane tarihiyle ilgili akademik düzeydeki çalışmalara bakıldığında yapılan çalışmaların daha çok makale ve bildiri tarzında hazırlanan yayımlar olduğu görülmektedir. Enver Konukçu, Ercüment Kuran, Metin Tuncel, Fahrettin Kırzioğlu, Abdullah Saydam, Gülyüz Akagün Uslu, Bayram Nazır, Bilgehan Pamuk, Osman Köse, Selahattin Tozlu ve Necmettin Alkan gibi isimler Gümüşhane tarihi ile ilgili makale ve bildiriler yayınlamışlardır.

Bu akademisyenlerden Bilgehan Pamuk, Osman Köse, Selahattin Tozlu ve Mustafa Altunbay'ın çalışmaları Gümüşhane madenleriyle, Enver Konukçu, Necmettin Alkan, İsmail Hakkı Demircioğlu, Salim Cöhçe'nin çalışmaları Gümüşhane'ye uğrayan seyyahlarla ilgilidir.

Gümüşhane'nin sosyal tarihiyle ilgili makale ve bildiri sayısı ise sınırlıdır. Fahrettin Kırzioğlu'nun *Osmanlı Tapu Tahrir ve Mühimme Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy/Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine Hükümlerden Örnekler*, Necmettin Alkan'ın *Âyânlık'ın Son Dönemlerinde Tipik Bir Örnek; Gümüşhane Sancağı Aşağı Kürtün Kazası Âyânı Süleyman'ın Meselesi*, Selahattin Tozlu'nun *Gümüşhane ve Çevresindeki Ermeni Hareketleri*, Bayram Nazır'ın *Gümüşhane'de 1895 Ermeni Olayları* adlı makaleleri bu alandaki boşluğa katkı sağlamıştır. Bu makaleler bölgede yaşanan sosyal olayları aydınlatması bakımından önemlidir.

Sonuç olarak Gümüşhane ile ilgili hazırlanmış bu çalışmaların tamamı zengin bir geçmişe sahip olan Gümüşhane'nin gizli kalmış yönlerini kuşkusuz aydınlatmaktadır. Ancak Gümüşhane tarihine genel bir bakışı ortaya koymaya yetmemektedir. Ayrıca çalışmaların büyük bölümü ya Gümüşhane'nin XIX. yüzyıl öncesi dönemlerini ya da Cumhuriyet sonrası dönemini konu almaktadır.

İncelediğimiz dönemle ilgili bölge tarihini ele alan tek çalışma Selahattin Tozlu'nun yazdığı *XIX. Yüzyılda Gümüşhane* adlı eseridir. Ancak bu çalışma da hacim ve içerik açısından değerlendirildiğinde dönem hakkında yüzeysel bilgiler içerdiği görülmektedir.

Yararlanılan Kaynaklar

Yerel tarih çalışmalarında araştırmacılara en çok yardımcı olan kaynakların başında arşiv malzemeleri gelmektedir. Tarihimizin idari, siyasi, dini, etnik, sosyal, ekonomik vb. yapılarını araştırmada en önemli kaynakların

başında gelen arşivler bir ülkenin tapu senedi, bir milletin nüfus cüzdanı, insanları geçmişten bugüne ve yarınla bağlayan en değerli kültür ve tarih hazineleridir.¹⁰ Şehir tarihi araştırmalarında arşiv malzemeleri araştırmacıların göz ardı edemeyeceği zengin kaynaklardır. Bu nedenle Başbakanlık Osmanlı Arşivi malzemeleri çalışmamızın temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Çalışmamızda nüfus, vakıf, ayniyat, ahkâm defterleri ve şer'iyye sicillerinin yanı sıra yerel yönetimle merkezi yönetim arasında geçen resmi yazışmalardan yararlandık.

Yerel yönetimlerle merkezi hükümet arasındaki yazışmalar o yerde meydana gelen bir olay, sorun ya da değişiklikleri ihtiva ettiğinden, arşivler yerel yönetim birimleri hakkında çok zengin bilgiler içermektedir. Merkezden gönderilen irâdeler, Bâb-ı Ali'nin çeşitli kalemlerine, nezaretlere ve çeşitli tasniflere ait belgeler, bizlere yerel yönetimlerle ilgili zengin bilgiler sunmaktadır. Bununla birlikte arşivde bulunan her belgeden istenilen bilgiyi elde etmek mümkün değildir. Bu nedenle arşiv belgeleri kullanılırken dikkatli yorumlanması ve tenkide tabi tutulması gerekmektedir.¹¹ Çalışmamızda Hatt-ı Hümayûn ve İrâde Tasnifi, Evkaf, Maarif, Dâhiliye, Nâfia, Zabtiye ve Bayındırlık Nezaretleri ile Yıldız evraklarından yararlanılmıştır.

Şer'iyye Sicilleri, Osmanlı Devleti'nde mahkemelerde görülen davalarla ilgili işlemlere yer veren defterlerdir. Osmanlı Şer'iyye Mahkemeleri'nde, kuruluşundan itibaren 1924 tarihine kadar devam eden süreçte bütün mahkeme kararları kadılar tarafından mahkeme defterlerine kaydedilirdi. Çalışmamızda Gümüşhane'nin incelediğimiz dönemdeki yegâne Şer'iyye Sicili Defteri olan 3 Nolu Şer'iyye Sicili defterinden yararlandık. Bu defter daha önce Sivas vilayeti defterleri arasında 56 nolu defter olarak kayıtlı olduğu için araştırmacıların dikkatinden kaçmıştır. Kullandığımız bu defteri İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nde ve Milli Kütüphane'de bulmak mümkündür. 147 sayfa olan ve 14 Aralık 1887 tarihinde tastik olunan bu defter 1887-1894 tarihleri arasındaki davaları kapsamaktadır. Bu defterde toplam 249 adet kayıtlı dava bulunmaktadır. Son dönem Şer'iyye Sicili Defterleri arasına yer alan defterin dava konularını ise daha çok borç-alacak, miras ve konut satışı gibi davalar oluşturmaktadır.

Şehrin demografik yapısını ortaya koyarken yararlanılan en önemli kaynaklardan biri de Osmanlı Arşivi'nin en kıymetli hazinesi olarak kabul edilen Nüfus Yoklama Defterleridir. Osmanlı nüfus kayıtlarının yer aldığı bu defterler nüfus sayımının sonuçlarına dayanılarak hazırlanmıştır. Çalışmamızda iki adet Nüfus Yoklama Defteri kullandık. Bunlardan biri sadece nüfus sayım sonuçlarını içeren Nüfus İcmâl Defteri diğeri ise bölgedeki halkın fiziksel özelliklerini, köy ya da mahallelerin hane sayılarını ihtiva eden Mufassal Nüfus Defteri'dir. Çalışmamızda kullandığımız Mufassal Nüfus

¹⁰ M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun), Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998, s. 1.

¹¹ Kemal Saylan, *1868-1914 Döneminde Ordu Kazası*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2007, s. 7.

Defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde NFS. d kataloğunda 1123 sıra numarasıyla kayıtlıdır. Bu defterin boyutları 18×51,5 dir. Ciltli ve ebrulu olan defter toplam 153 sayfadır. 1861 tarihli bu defter Gümüşhane, Torul, Kelkit, Kovans, Yağmurdere, Yukarı Kürtün, Aşağı Kürtün nahiyelerinden başka yerlere giden Gayrimüslim reayanın nüfus kayıtlarını içermektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde NFS. d kataloğunda 1125 sıra numarayla kayıtlı olan Nüfus İcmal Defteri ise Kelkit Kazası ile Kovans ve Yağmurdere nahiyelerinin mahalle ve köy nüfuslarını kapsamaktadır. 24×65 cm boyutlarında olan bu defter ise ciltli olup toplam 25 sayfadır.

Vakıf defterleri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren memleketin her bölgesinde hayır sahipleri tarafından kurulan vakıflarla ilgili kayıtların tutulduğu defterlerdir. Çalışmamızda EV. d kataloğunda kayıtlı olan 16780, 20767, 22280, 22688 ve 23137 nolu 5 adet Vakıf Defteri kullanılmıştır. 1870 tarihli defterlerden 16780 Nolu Vakıf Defteri toplam 10 sayfa olup 33 adet, 20767 Nolu Vakıf Defteri toplam 2 sayfa olup defterde 15 adet kayıt içermektedir. 1873 tarihli ve 22280 Nolu Vakıf Defteri toplam 3 sayfa olup, defterde 14 adet kayıt bulunmaktadır. 1874 tarih ve 22688 Nolu Vakıf Defteri toplam 5 sayfa olup 21 adet kayıt, 1875 tarihli ve 23137 Nolu Vakıf Defteri ise 3 sayfa olup 22 adet kayıt içermektedir.

Ayniyat defterleri, Bâb-ı Ali'den diğer nezaretlere, vilayetlere ve makamlara yazılan yazıların birer suretlerinin kaydedildiği defterlerdir.¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1866-67 yıllarındaki kayıtları içeren Trabzon vilayetine ait 9 adet ayniyat defteri vardır. Çalışmamızda Trabzon vilayetine ait 930, 932 ve 933 nolu defterleri kullandık. Bu defterler Trabzon eyaleti ve Canik sancağında meydana gelen olaylar ve meselelerle ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. Defterde kayıtlı yazışmalar içinde en çok dikkati çeken konular muhacirlerin iskânları ve iskân sırasında yaşanan sorunlar, tayin ve aziller, atamalar ve tayinlerde yaşanan usulsüzlükler, idari sınır değişiklikleri, arazi anlaşmazlıkları, borç-alacak, eşkıyalık sorunları ve Gayrimüslimlerle ilgili yaşanan sıkıntılardır.

Ahkâm Defteri Divan-ı Hümayun'dan çıkan hükümlerin kaydına ait olan defterlerdir.¹³ Trabzon vilayetine ait 1742-1911 yılları arasındaki hükümleri içeren eden 8 adet defter bulunmaktadır. Çalışmamızda Trabzon vilayetine ait 8 sıra nolu defterden yararlandık. Ciltli, ebrulu ve toplam 162 sayfa olan defterin boyutları 49×18 cm'dir. Bu defterde Gümüşhane sancağı ile ilgili çok sayıda kayıt bulunmaktadır.

Belgelerde okunuşundan tam emin olamadığımız kelimeler parantez içinde soru işareti (?) ile, okuyamadığımız kelimeler ise parantez içinde beş nokta (.....) ile belirtilmiştir.

Arşivlerin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin belli yıllarda yayınladığı salnameler de yerel yönetimlerle ilgili zengin bilgiler içermektedir.

¹² Yusuf İhsan Genç, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2000, s. 202.

¹³ Genç, a.g.e, s. 24-25.

Salnameler, geçmiş yıllardaki önemli olayları özet olarak aktaran, vilayetler hakkında çeşitli konularda kısaca bildiren eserlerdir.¹⁴ Vilayet Salnameleri, 1869 senesinden itibaren vilayet merkezlerinde yayınlanmaya başlayınca Trabzon vilayetinde de bu tarihten itibaren 1904 tarihine kadar değişik aralıklarla yayınlanmıştır. Trabzon Vilayet Salnameleri 1877 tarihine kadar her sene, bu tarihten sonra bazen 3 bazen 2 sene aralıklarla basılmıştır. Bu salnameler, Kudret Emiroğlu tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiştir. XIX. yüzyıldan Osmanlı Devleti yıkılışına kadar Trabzon vilayetine bağlı bir sancak olan Gümüşhane sancağıyla ilgili Trabzon Vilayet Salnameleri önemli bilgiler içerdiğinden çalışmamızda bu salnamelerden ziyadesiyle yararlandık. Salnamelerden bazıları birbirini tekrarlayan bilgiler içerdiğinden bu salnamelerin tamamını kullanmak yerine özgün bilgiler içeren 16 cildini kullandık.

Seyahatnameler herhangi bir gezgin veya gözlemcinin ziyaret ettiği coğrafya ve döneme dair izlenimlerini ve topladığı bilgileri yazıya aktardığı metinlerdir. Seyyahlar bu metinlerde toplumların yaşayışını, gelenek ve göreneklerini, değişik açılardan dikkatini çeken noktaları sergilemeye çalışırlar.¹⁵ Bu metinler içerikleri bakımından çok güvenilir olmamakla birlikte tarih, coğrafya ve sosyal bilimlere destekleyen belgelerdir.¹⁶ Çalışmamızda yöreden geçen 25 seyyahın eserlerinden faydalandık.

Osmanlı şehirlerinde görevli yabancı diplomatların değişik zamanlarda ülkelerine gönderdikleri raporlar bu diplomatların gözlemlerini, yaşadıklarını ve yöneticiler hakkındaki yorumlarını içerdiğinden bölge tarihine bir yabancı gözüyle bakmak açısından önemli kaynaklardır. Hemen hemen her yıl yayınlanan bu raporlarda Trabzon vilayetinde yer alan sancak ve kazaların ticareti, ithalatı ve ihracatı, nakliyesi, yolları, madenleri, ormanları ve gelirleri

¹⁴ M. Emin Yolalcı, "Trabzon Vilâyeti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi)*, Sayı: 5, Ankara 1994, s. 443.

¹⁵ Özgür Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2006, s. 1.

¹⁶ Baki Asiltürk, "Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Turkish Studies*, Volume 4/1-I, Winter 2009, s. 912; XIX. yüzyıl öncesi Gümüşhane hakkında en ayrıntılı bilgi veren iki önemli seyyah vardır. Bunlardan ilki XIV. yüzyılın başında bölgeye gelen İspanyol Ruy Gonzales de Clavijo, ikincisi ise XVII. yüzyılın ortalarında Gümüşhane'ye uğrayan Evliyâ Çelebi'dir. Salim Cöğçe, "Ruj Gonzales De Calvijo'nun Gezi Notlarına Göre Gümüşhane ve Çevresi", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 89; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Tam Metin Seyahatname*, C. I-II, İstanbul 1993, s. 645-646; XIX. yüzyıl boyunca Trabzon-Erzurum arasında seyahat eden ve bu sırada Gümüşhane'den geçen çok sayıda yerli ve yabancı seyyah vardır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Gümüşhane'ye dördü İngiliz, ikisi Alman, ikisi Amerikalı ve biri Fransız olmak üzere toplam dokuz seyyah uğramıştır. İncelediğimiz dönemde ise Gümüşhane'ye uğrayan seyyah sayısı 23'tür. Bu seyyahlardan dördü Türk, yedisi İngiliz, beşi Alman, ikisi Amerikalı, ikisi Fransız, biri Rus, biri Macar ve biri de İtalyan'dır. Bu şahısların hepsini seyyah olarak ifade etmemize rağmen aslında bunlar çok farklı mesleki özelliklere sahip olan kişilerdir. Bu şahıslar arasında siyasi görevliler, yeni ticaret yolları arayanlar, siyasi ajanlar, konsoloslara, doğa bilimciler, yerinde araştırma yapan tarihçiler, coğrafyacılar ve misyonerler bulunmaktadır. Kudret Emiroğlu, "Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası", *Trabzon Kültür-Sanat Yılığ*, İstanbul 1989, s. 189-219.

hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bu raporlarda önemli istatistiki bilgiler ve haritalar verilmektedir. Raporların sonunda ise konsolosların genel değerlendirmeleri ve yorumları yer almaktadır. Çalışmamızda 1888-1913 yılları arasında yayınlanan Trabzon vilayetinin İngiliz Konsoloslugu'na ait toplam 24 adet rapor kullandık.

Meclis-i Mebusan'da devletin iç ve dış meseleleriyle ilgili tüm konular ve görüşmeler kayıt altına alınmış ve bu kayıtlar Meclis-i Mebusan Zabıt Cerîdesi adıyla yayınlanmıştır. Çalışmamızda II. Meşrutiyet Dönemi'nde 17 Şubat 1909-21 Aralık 1918 tarihleri arasında tutulan Meclis-i Mebusan Zabıt Cerîdeleri'nden yararlandık.

Şehir tarihçiliği çalışmalarında araştırmacılara yardımcı olan diğer bir kaynak türü döneminde yazılmış olan ikinci el kaynaklardır. Çalışmamızda Ali Cevad'ın *Memâlik-i Osmanî*, Şakir Şevket'in *Trabzon Tarihi*, Şemsettin Sami'nin *Kamûs-ül A'lâm* ve Abdülvahap Hayri'nin *İktisadi Trabzon* adlı eserlerinden faydalandık.

GÜMÜŞHANE'NİN ADI MESELESİ

Gümüşhane adının şehre ne zaman ve nasıl verildiği konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte gerek yazılı belgelerdeki ifadelerden gerekse halk arasındaki söylentilerden hareketle konu hakkında bir kanaate varmak mümkündür.

Şehre Gümüşhane adının verilmesiyle ilgili halk arasında bir efsane zikredilmektedir. Bu tür efsanalere Anadolu'nun birçok kentinde rastlanmaktadır. Bu efsaneler genellikle bir gerçeklikten hareketle ortaya atılan ancak kulaktan kulağa aktarılırken abartılı bir hal alan söylemlerdir. Gümüşhane adıyla ilgili söylenen efsane halk arasında kabul gördüğü için zikredilmeye değerdir. Efsaneye göre bir zamanlar bu bölgede yaşayan bir beyin dünyalar güzeli "Gümüşkız" adında bir kızı varmış. Bu kız yörede bulunan fakir bir çobana gönlünü kaptırmış. Ancak babası kızını yörenin önde gelenlerinden birine vermek istiyormuş. Babası, isteğini kabul etmeyen kızını ikna edebilmek için kendisine gümüşten bir köşk yaptırmış ve kızını buraya hapsedmiş. Bu güzeller güzeli, altın sarısı saçlı kız saçları gümüş gümüş tel oluncaya kadar ömrünün geri kalan bölümünü burada geçirmek zorunda kalmış. Sonra köşkün bulunduğu yerde bir şehir kurulmuş ve kurulan bu şehre de "Gümüşhane" adı verilmiş.¹⁷

XIX. yüzyıl boyunca batılı yazarların geneli şehrin adını kendi dillerindeki yazılış biçimi olan "Ghumishkhana", "Gemiskhana", "Gumush khaneh", "Gumysch haneh", "Gumuysch hane", "Gyumish-khane" şeklinde kullanmışlardır. Bununla birlikte batılı yazarlardan bazıları bu kullanım yerine Grekçe kökenli "Argyropolis" ismini kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu yazarların "Argyropolis" ismini ısrarla kullanmayı tercih etmelerinin nedeni, bu ismin Grekçe olması ve "gümüş şehir/ev" anlamına gelmesidir. Bu kişiler, bu ismi kullanarak buranın eski bir Rum yerleşimi olduğunu ispatlama çabasındadırlar. Bu bakış açısına sahip yazarlar Anadolu'daki bütün yerleşim birimleri için de aynı çabayı göstermektedirler. Özbeöz Türkçe olan bazı yer adlarını antik adlarla özdeşleştirerek Anadolu'nun bir Rum diyarı olduğunu ispatlamaya çalışmaktadırlar. Bu nedenle bu kişilerin çalışmaları bir hayal gücünün ötesine geçememektedir.¹⁸

Nitekim milattan önceki dönemlere ait yöre hakkında bilgi veren yazılı kaynaklara bakıldığında XV. yüzyıldan önce yörede "Argyropolis" ismine rastlanmamaktadır. Dönemin kaynaklarında bu isimde bir yerleşim birimi olmadığı gibi bugünkü Gümüşhane şehrinin bulunduğu çevrede herhangi bir yerleşim yeri de yoktur. Ksenophon, M.Ö. 400 yıllarında kaleme aldığı

¹⁷ Sabri Özcan San, "Gümüşhane Müstakil Sancağı'ndaki Mahalleler, Aileler ve Efsaneler, Hikâyeler", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 120-121; Mehmet Önder, *Şehirden Şehire Anadolu*, İstanbul 1995, s. 171-172.

¹⁸ Bahaeddin Yediyıldız, "Türkiye'de Yer-Adı Verme Usulleri", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Ankara 1984, s. 29.

Onbinlerin Dönüşü adlı kitabında yörede bu isimle anılan herhangi bir yerleşim biriminden bahsetmemiştir. XIII. yüzyıl sonlarında yöreden geçen Marko Polo, yörede bu isimle bir yerleşim birimini adını anmamıştır. İspanyol kralı tarafından Timur'a hediyeler sunmak için gönderilen ve 1404 senesinde Gümüşhane yöresinden geçen Ruy Gonzales de Clavijo da yöredeki yerleşim yerlerinin isimlerini "Pyxites", "Palima", "Zegan", "Cadaca", "Dorileh", "Alanza" şeklinde sıralarken Gümüşhane şehri ile ilgili herhangi bir yerleşim biriminden bahsetmemiş hatta bu isme yakın bir ifade dahi kullanmamıştır.

Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eseri Gümüşhane adıyla ilgili başka bir ismi ortaya çıkarmaktadır. Eserde Gümüşhane'nin adıyla ilgili "kaza-yı Urla nam-ı diğer Gümüşhane" ifadeleri kullanılmaktadır. Bu ifadeye göre kazanın asıl adının "Urla" olduğu ancak Gümüşhane adının da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu ifadeye başka hiçbir yerde rastlanılmamaktadır. Bu yüzden de Cihannüma'da geçen bu ifadeye temkinli yaklaşmaktayız. Çünkü Gümüşhane ili ilgili bölüm yazılmadan önce Kâtip Çelebi vefat etmiş, eserin geri kalan bölümünü İbrahim Müteferrika tamamlamıştır. Muhtemelen İbrahim Müteferrika'nın Gümüşhane ile ilgili bölümü yazarken başka kaynaklardan yararlanması yazarı Gümüşhane adıyla ilgili yanlış bir bilgiye götürmüştür. Bu nedenle Cihannüma'da yer alan "Urla" ifadesinin yanlış olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁹

Şehre bu ismin verilmesiyle ilgili Osmanlı Devleti'nin kayıtlarına baktığımızda ise şu durum karşımıza çıkar. 1486 tarihinde yörenin fethinden sonra tutulan ilk tahrir kayıtlarında "Gümüşhane" ismine rastlanmaz.²⁰ Daha sonraki tahrir kayıtlarında ve yöredeki darphanede 1574 senesinde kesilen Osmanlı paralarının üzerinde "Canca" adına rastlanır. Tahrir kayıtlarında "Canca" Torul kazasına bağlı, idari statüsü açık olmayan bir veya birkaç köyün adı olarak geçmektedir.²¹

1646 yılında Gümüşhane'ye gelen Evliya Çelebi de eserinde şehrin ismiyle ilgili "...Osmanlı ülkesinde gümüş madeni bulunan öteki yerler de vardır. Amma bu Gümüşhane şehrinin gümüş damarları yedi yerden kol kalınlığında damarlar olup, hepsi kurşunsuz saf cevherdir. O sırada buradaki gümüş madeni hiçbir yerde yoktu. Şehre o zaman Gümüşhane denilmiş ise de Âlî Osman defterhanesinde "Canha" yazılmıştır..." ifadelerine yer vermektedir.²² Evliya Çelebi'nin bu ifadelerinden hareketle "Gümüşhane" adının halk arasında, "Canca" adının ise resmi kayıtlarda kullanıldığı söylenebilir.

¹⁹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Tozlu, "Gümüşhane Adı Hakkında (Siyasi Tarih ve Yerleşme Tarihi Bakımından)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, C. I, Trabzon 2005, s. 368.

²⁰ Metin Tuncel, "Gümüşhane" Maddesi, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 274.

²¹ Selahattin Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, Erzurum 1998, s. 19.

²² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2. Kitap, İstanbul 1999, s. 173-174.

Buraya kadar ifade etmeye çalıştığımız şeyin özeti şudur: "Gümüşhane" veya "Canca" bölgedeki madenlerde çalışan işçilerin oluşturduğu bir yerleşim birimidir. Burası madenleriyle ortaya çıkan ve bu özelliği ile meşhur olan bir yerdir.²³ Yani şehre "Gümüşhane" adının verilmesinin yöredeki zengin gümüş madenlerinin bulunmasıyla ilgili olduğu açıktır. Başlangıçta resmi kayıtlarda "Canca" adı kullanılsa da zamanla bu isim yerini halkın kullanmayı tercih ettiği "Gümüşhane" adına bırakmıştır.

²³ Tozlu, a.g.e, s. 20

GÜMÜŞHANE'NİN TARİHÇESİ

Gümüşhane yöresinin tarih öncesi çağları ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Bölgenin prehistoryası ve arkeolojisi üzerine ilk bilimsel çalışmalar İsmail Kılıç Kökten tarafından yapılmıştır. Kökten, bölgenin Paleolitik Çağı ile ilgili veriler bulmak amacıyla Gümüşhane çevresinde bulunan 21'i doğal, 1'i yapay olmak üzere toplam 22 mağarada çalışmalar yapmıştır.²⁴ Ancak bu kazılarda Gümüşhane yöresinin Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik çağlarına ait herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.²⁵

Yöredeki tarih öncesi çağlar ile ilgili en erken bulgular Geç Kalkolitik Çağa aittir. Köse, Kelkit ve Şiran'da yapılan arkeolojik araştırmalarda, bölgede Geç Kalkolitik Çağın yaşandığına dair kanıtlar bulunmuştur.²⁶ Bölgede yapılan çalışmalarda Kelkit'teki Han Deresi Mevkii'nde, Köse'nin Altıntaş Köyü Kilise Tepe ve İvcikler Tepesi yerleşmelerinde Geç Kalkolitik Çağ keramikleri tanımlanmıştır.²⁷ Gümüşhane'nin güneyindeki Han Deresi, Örenşar, Hamza Tepe Höyük, Çengiler Tepe, Taşlık, Karahöyük yerleşmelerinde yapılan arkeolojik yüzey araştırmaları yörede yoğun bir Erken Tunç Çağı kültürünün yaşandığını ortaya koymaktadır.²⁸ Könger Höyük, Telme, Kaletepe Höyük'de yapılan arkeolojik yüzey araştırmaları da buraların Eski Tunç Çağına ait diğer yerleşmeler olduğunu göstermektedir.²⁹

M.Ö. 550 yıllarına doğru Persler Anadolu'ya Fırat Nehri üzerinden girdikten sonra³⁰ Med hâkimiyetine son verip İran Yaylası'ndan Kızılırmak'a kadar uzanan coğrafyada Pers Krallığı'nı kurdular.³¹ Bu coğrafyaya hâkim olan Persler Anadolu'yu satraplıklara bölerek yönettiler.³² Pers hâkimiyeti

²⁴ İsmail Kılıç Kökten, "Anadolu Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Türk Tarih Kongresi IV*, Ankara 1952, s. 203.

²⁵ Betül Şenbak, *Şiran ve Çevresinin Höyük ve Kaya Mezarları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2006, s. 13-14.

²⁶ A. Sagona-C. Sagona, *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, An Historical Geography and a Survey of the Bayburt Province*, Volume I, Louvain: XXIV, Peeters Press 2004.

²⁷ Sagona, a.g.e, 147-155.

²⁸ Sagona, a.g.e, s. 147.

²⁹ Gümüşhane il sınırları içerisinde yalnızca bir arkeolojik kazı yapılmıştır. 1991 yılında Trabzon müze müdürlüğü tarafından yapılan Kelkit ilçesi Yenice köyü kurtarma kazısı sınırlı bir alanda gerçekleştirilmiştir. Kurtarma kazısı sonucu Roma veya Bizans dönemine tarihlendirilebilecek mozaik bir döşeme ortaya çıkarılmıştır. Ali Sevim, "Gümüşhane İli, Kelkit İlçesi, Yenice Köyü Kurtarma Kazısı", *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (27-30 Nisan 1992)*, Ankara 1993, s. 373-375.

³⁰ Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography Of The Pontos (Dumbarton Oaks Studies 20)*, Washington 1985, s. 14.

³¹ Arif Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1988, s. 253.

³² Veli Sevin, "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Ugarlıkları: Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1982, s. 313.

döneminde Gümüşhane ve çevresi Doğu Karadeniz Satraplığı içinde yer aldı.³³ Bu satraplık sınırlarında Moskhiler, Tibarenler, Diriller, Makronlar, Mossyoiklar ve Marsalar gibi halklar yaşamaktaydı.³⁴ M.Ö. 400'lü yıllarda Ksenophon, yazdığı *Onbinler'in Dönüşü* adlı eserinde Trabzon'da konaklarken şehrin civarında ve bir günlük mesafede yağmalanmamış köy kalmadığı için Trabzon'daki Helenlerden bir kılavuz olarak ordunun yarısı ile Drillerin ülkesini (Drillerin ülkesi bugünkü Dorila³⁵/Torul³⁶ bölgesidir) yağmaya gittiklerini kaydeder.³⁷

Makedonya Kralı Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'na son vermesi üzerine (M.Ö. 331) Gümüşhane yöresi Makedonyalıların idaresine geçmiştir. Büyük İskender'in komutanlarından Flikos'un Gümüşhane'de gümüş madeni bulması üzerine İskender'in buraya önem verdiği söylenir. Roma, Makedonya, Pers mücadelesine sahne olan bölgenin bu karışık durumunu gören Hazar hanları bölgeyi zapt ederek, Peçenek oymaklarını yerleştirmeye başlamıştır. Fakat Türk hâkimiyeti kısa sürmüş, bölge tekrar Pers-Bizans mücadelesine sahne olmuştur.³⁸

Perslerin tarih sahnesinden çekilmeleriyle birlikte Karadeniz Satraplığı'nın bulunduğu bölgede M.Ö. 302-301 tarihlerinde Pontos Krallığı kurulmuştur.³⁹ Gümüşhane yöresinin Pontos Krallığı'na dâhil olması ise I.

³³ Umar Karadeniz'in tam anlamıyla Pers egemenliğine girişinin M.Ö. 519 dolaylarında olduğunu kabul etmektedir. Bilge Umar, *Karadeniz Kapadokyası*, İstanbul 2000, s. 18.

³⁴ Sevin, a.g.e, s. 315.

³⁵ Dorila, Kuzeydoğu Anadolu'da ilçe merkezi Torul'un adının ortaçağda karşılaştığımız bir biçimdir. Xenophon'da yöre halkı Drilai, Drila Halkı diye anılmıştır. Gerek Dorila/Drila, gerek Torul biçimlerinin kökeni, hiç kuşkusuz o yörede de konuşulan Kappadokia dilidir. Öz biçim, Dor(u)-ila, Kapı(?)-Boğazı olabileceği gibi, (A)dr(a)-İla, Adra-Boğazı da olabilir. Torul, ünlü Zigana Geçidi yöresindedir. Çok dikkate değer ki, İla (Geçit, Boğaz) ögesini içeren bir asıldan gelmedir. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 222.

³⁶ Torul adı ilçe merkezi kasabanın değil, ilçenin yani yörenin adıdır ilçe merkezi kasabanın kendi adı Ardasa'dır. Ardasa, Haşit Çayı kıyısında bulunan bir yerleşim birimidir. Luwi dili ardılı Kappodokia dilinden geldiği anlaşılan Ard(a)-Assa, "*Akarsu Kenti*" anlamına gelmektedir. Umar, *Tarihsel Adlar*, s. 97.

³⁷ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, İstanbul 2007, s. 41.

³⁸ 1973 Gümüşhane İl Yıllığı, 50. Yılında Gümüşhane, s. 1.

³⁹ Mansel, a.g.e, s. 472; Pontos kelimesinin ortaya çıkışı ve kullanımlarıyla ilgili geniş bilgi veren Arslan, Pontos kelimesinin ilk kez Homeros'ta geçtiğini ancak Karadeniz'den bahsetmediği için buranın ne şekilde adlandırıldığının bilinmediğini, Pont kelimesi ile Latince'deki Pons (köprü) kelimesinin aynı kökten geldiğini, Helenler tarafından kendisine yakıştırılan asenos (misafir sevmeyen deniz)- euksenos (misafir sever deniz) sıfatlarıyla Karadeniz'i nitelemesine karşın, zaman içerisinde önce bütün Karadeniz etrafındaki sahilleri, daha sonra da Kuzey Anadolu'nun doğu kıyılarını kapsayan coğrafi bir bölge anlamı kazandığını ifade eder. Murat Arslan, "Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler", *Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 14, s. 73-83; Strabon da Pontos isminin ortaya çıkışını şu şekilde ifade etmektedir; "*Makedonialılar Kapadokia'yı ele geçirdikleri zaman, burası Persler tarafından iki satraplığa ayrılmış bulunuyordu. Makedonialılar ülkenin bir kısmını isteyerek, bir kısmını da istemeyerek satraplıktan krallığa çevirmişlerdir. Bu krallıklardan birine "asıl Kappadokia", "Tauros yakınındaki Kappadokia" ve hatta "Büyük Kappadokia" ve diğerine de başkaları*

Pharnakes'in M.Ö. 185 yılında Sinop'u ele geçirmesinden sonra olmuştur.⁴⁰ I. Pharnakes, bölgede maden ocakları açıp işletmiş ve savunma amaçlı kaleler yaptırmıştır.⁴¹

Romalıların M.Ö. 129 yılında Toroslar'a kadar hemen hemen bütün Anadolu'yu bir şekilde sınırlarına dâhil etmesiyle birlikte uzun yıllar sürecek olan Pontos-Roma mücadelesi başlamıştır. Bu dönemde iki taraf arasındaki mücadelede geçiş noktası üzerinde bulunan Satala önemli bağlantı noktalarından birini oluşturmuştur.⁴² Uzun süren mücadeleler sonucunda Roma orduları Pontos ordusunu Kelkit Irmağı kenarında yenmiştir. Böylece Gümüşhane yöresi de Roma İmparatorluğu'na bağlanmıştır.⁴³

Caesar döneminde ise Roma İmparatorluğu Anadolu'yu tamamen ele geçirerek burada birçok eyalet kurdu. M.Ö. 64 yılında kurulan Pontos eyaleti de Anadolu'da kurulan eyaletlerden biriydi.⁴⁴ Bu dönemde Gümüşhane yöresi de bu eyalet sınırları içinde yer aldı. Romalılar Trabzon'a ulaşan karayolunun önemli bir güzergâhını oluşturması nedeniyle Kelkit Vadisi üzerinden gelebilecek Parth saldırılarına karşı tampon bölgeler oluşturdular. Gümüşhane yöresini Parth saldırılarına karşı bir tampon bölge olarak kullandılar. Ayrıca Romalılar, Parthlara karşı yapacağı mücadele için askeri legionlar⁴⁵ kurarak bu askerleri yerleştirmek için yeni kentler inşa ettiler. Satala askeri garnizonunun temelleri de bu dönemlerde atıldı.⁴⁶

İmparator Vespasianus (M.S. 69-79) döneminde gerçekleştirilen imar faaliyetleri içerisinde Roma'nın deniz üssü olan Trabzon ile Satala arasında son derece önemli bir yol yapıldı. Böylece Kelkit ve Çoruh Vadisi ile Trabzon arasında bağlantı sağlanmış oldu.⁴⁷ Roma İmparatorluğu'nun Kappadokia valisi olarak görev yapan Arrianus, yaptığı çalışmalarla Parthları uzun bir süre Anadolu için tehlikeli bir unsur olmaktan da çıkardı ve bundan sonra Doğu

"Kappadokia Pontika" ismini vermişlerse de, bunlar "Pontos" olarak adlandırmışlardır." demektedir. Geographika Strabon, *The Geography*, C. XII, London 1954, s. 4.

⁴⁰ V. Keleş, *Sinop Gümüş Sikkeleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2003, s. 24.

⁴¹ Uslu, 1991, s. 144.

⁴² J. G. C. Anderson, "Pompey's Campaign Against Mithradates", *Journal of Roman Studies*, Volume XII, s. 105.

⁴³ Mehmet Özsait, "Anadolu'da Roma Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1982, s. 365.

⁴⁴ Ayrıca Roma İmparatoru Anadolu'da çok sayıda şehirler oluşturdu. Bu dönemde oluşturulan şehirler arasında Kelkit vadisinin solunda, Suşehri'nin güneydoğusunda bulunan Nikopolis ve Kelkit Irmağı ile Yeşilirmak'ın ana kolunun birleştiği yerde, Erbaa'nın kuzeybatısında bugünkü Taşköprü mevkiinde bulunan Magnapolis de bulunmaktadır. Seton Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi: Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Ender Varinlioğlu, Ankara 1997, s. 223.

⁴⁵ Legion; Roma ordusunun idari birlikleri olup 4.200 kişiden oluşuyordu. Legio'nun yardımcı birliklerine de cohoros denilmekte olup bunlar yaklaşık 600 piyadeden ve 20 kişilik atlıdan oluşturulmuştur. Sebahat Atlan, *Roma Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul 1970, s. 251-252.

⁴⁶ Özsait, Anadolu'da Roma Egemenliği, s. 383.

⁴⁷ Mehmet Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 2000, s. 41.

Karadeniz'de ve Kafkaslar'da gerçekleştirilecek bütün operasyonlar için Satala'yı bir koordinasyon merkezi haline getirdi.⁴⁸

M.S. 395'de Roma İmparatorluğu ikiye ayrılınca Gümüşhane yöresi Doğu Roma (Bizans) sınırları içerisinde kaldı. Sasaniler bu dönemde Bizans'ın doğudaki en önemli rakibi oldular. Anadolu'nun doğusu ve kuzeydoğusu üzerine devam eden Bizans-Sasani mücadeleleri, iki devleti Satala önlerinde kıyasıya bir savaşa sürükledi. M.S. 502 yılında Satala ve çevresine konuşlanan Roma ordularına karşı, Mermeros'un saldırısıyla başlayan bu savaşla ilgili Prokopius bize şu bilgileri vermektedir; "...Mermeros, ordusunu toplayıp Roma topraklarına saldırdı ve Satala şehri yakınında düşmanları ile karşı karşıya geldi. Şehrin 56 stades uzaklığında ve Octava denilen bölgede kamp kurdular. Bu nedenle Sittas 1.000 adamı ile Satala şehrinin de içinde bulunduğu ovayı çepe çevreleyen tepelerin arkasına gizlendi..."⁴⁹ Satala önlerinde göğüs göğüse devam eden mücadelelerden sonra Sasaniler geri çekilmek zorunda kaldılar.⁵⁰

Gümüşhane yöresi Bizans-Sasani ilişkilerinde uzun süre tıpkı Roma-Parth ilişkilerinde olduğu gibi önemli bir askeri karargâh olma özelliğini devam ettirdi. VII. yüzyıl sonları ile VIII. yüzyıl başlarında yöre Müslüman Arapların akınlarına uğradı. Bu akınlar sırasında şehir Müslümanlarla Bizanslılar arasında birkaç defa el değiştirdi.⁵¹ İmparator Herakleios döneminde, İran saldırılarına karşı önlemler almak amacıyla Anadolu topraklarında dört thema kuruldu.⁵² Bu dönemde Gümüşhane yöresi ilk kurulduğunda Armeniakon, daha sonra da merkezi Trabzon olan Khaldia Theması içerisinde yer aldı.⁵³

Tuğrul Bey döneminde Selçukluların Bizans'a karşı kazandığı ilk zafer olan 1048 tarihinde Pasinler Ovası'nda yapılan savaştan sonra Gümüşhane yöresi geçici de olsa Türklerin eline geçti. Alparslan'ın 1071 tarihinde Malazgirt Savaşı'nı kazanmasından sonra ise Erzincan yöresine hâkim olan Emir Mengüçük Gazi, Gümüşhane yöresini Erzincan imaretine bağladı.⁵⁴

Mengüçük Ahmet Gazi'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu İshak döneminde Mengüçükler Trabzon Rumları ile ittifak kurarak Artuklu-Danışmendli ittifakına karşı mücadeleye girişti. İki taraf askerleri 1120 tarihinde Gümüşhane'ye bağlı Şiran bölgesinde karşılaştılar. Bu savaşta Mengüçükler ve Trabzon Rumları yenilgiye uğradı.⁵⁵

⁴⁸ A. B. Bosworth, "Arrian and the Alani", *Harvard Studies in Classical Philology*, Volume: 81, s. 234.

⁴⁹ Procopius, *History of Wars, The Anecdota or Secret History, On Buildings*, Çev. H. B. Dewing, Volume: I, London 1914-40, s. 9-17.

⁵⁰ R. N. Frye, *The History of Ancient Iran*, München 1984, s. 323.

⁵¹ Metin Tuncel, "Gümüşhane", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 273.

⁵² George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1991, s. 89-91.

⁵³ Ostrogorsky, a.g.e, s. 193-194, Bkz. Harita II.

⁵⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1998, s. 361.

⁵⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 58-59.

1228 tarihinde Trabzon Rumlarının Moğol istilasından sonra Sugdak şehrini yağmalamaları, Karadeniz'de Türk tüccar ve gemilerini soymaları ve Sinop'a baskın yapmaları üzerine Gümüşhane yöresi, II. Gıyaseddin Keyhusrev ve Mubarizeddin Ertokuş kumandasındaki Anadolu Selçuklu Devleti kuvvetleri tarafından ele geçirildi.⁵⁶

Moğol istilası sırasında Anadolu'nun birçok yeri gibi Gümüşhane yöresi de Moğol hâkimiyetine girdi. Moğolların saltanat kavgasına düşerek kuvvetlerini kaybettikleri sırada ise Gümüşhane yöresi Celayirîliler'in idaresine geçti. Yöre, XIV. yüzyılın ilk yarısında Eretnağoulları'nın hâkimiyetini tanıdı. Ardından Kadı Burhaneddin, Akkoyunlular, Karakoyunlular arasında el değiştirdi. Zaman zaman da Trabzon Rum Devleti'nin idaresine girdi.⁵⁷ Fatih Sultan Mehmet'in bu devlete son vermesi üzerine de yöre, Osmanlı topraklarına katıldı. Fakat bu hâkimiyet uzun sürmedi. Osmanlılar, Trabzon'u fethetmiş olmalarına rağmen, Torul ve Gümüşhane'nin aşağı kısmına dokunmamışlardı. Burası, Komnenler'in akrabası olan Gürcü Kabazitenlerin elinde kalmıştı.⁵⁸ Vaktiyle Bizans'ın muhafız askerleri olan Abhazlı savaşçı ailelerin torunları Kabazitenler daha XV. yüzyılın başlarında Torul Deresi'nde yaşıyor ve soygunculukla geçinen bir aile hükümrânlığı sürdürüyorlardı. 1404 yılında İspanya elçisi olarak Timur'a yollanan Ruj Gonzales de Clavjo, Kabazitenlerin yöredeki faaliyetleri ve yörenin durumu hakkında şu bilgileri vermektedir. "...Nisan'ın 27. Pazar günü Trabzon'dan hareket ettik. Akşam üzeri Zegan Kalesi'ne vardık. Burada, Cyril Cabasica adında bir Rum'un adamları bulunuyordu. Ertesi gün saat dokuz sıralarında yolumuzu kesen bir kale ile karşılaştık. Cadaca adlı bu kalenin eteğinde bir nehir akıyordu. Cadaca kalesinden çıkan birkaç kişi, bizden bir miktar ücret istediler. Cabasica lorduna ait olan bu yerler, eşkiya ile doluydu. Cabasica, kaleden çıkarak bizim bulunduğumuz yere geldi. Bu dağların ve kalelerin hükümdarı olan Cabasica, bize nasıl yaşadığını anlatmaya başladı. Kendisi, bu çıplak yerlerde ömür sürermiş. Bu havalı şimdilik sükûn içinde yaşamakta ise de, daima Türklerin hücumuna uğrarmış. Kendisiyle arkadaşlarının geçimlerini sağlayacak bir gelir kaynakları yokmuş. Ancak bu yoldan gelip geçenlerden aldığı vergiler ve komşu memleketleri yağma ederek elde ettikleri şeylerle geçinirlermiş. Aynı gün öğleden sonra ilk saatlerde bir vadiye vardık. Buraya yakın bir yerde, Çapanlı (Çepni) aşireti Türklerinin kuvvetli bir garnizon kurduğu, yeni inşa edilmiş bir kale vardı. Bunlar (Çepniler), Cabasica ile savaş halinde olduklarından dolayı, Cabasica ve adamlarını gözetlemek için bu vadiye yerleştirilmişlerdi. İkinci üzeri Erzincan hududu dâhilindeki Alansa (Alansa) köyüne vardık. Alansa köyünde köybaşı olan bir Türk asilzadesi ile karşılaştık. Bu zat, (Timur'a bağlı) Erzincan Valisi adına burada hüküm sürüyordu..."⁵⁹

⁵⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 361.

⁵⁷ Tuncel, a.g.m, s. 273.

⁵⁸ Tozlu, a.g.e, s. 12.

⁵⁹ Alansa köyü Gümüşhane ile Kelkit'i ayıran bir köydür. Bugünkü adı Gümüşgöze'dir. Tozlu, a.g.e, s. 12-16.

1467'de Gümüşhane yöresi Akkoyunlular tarafından ele geçirildi. Akkoyunlu hâkimiyeti 1473 yılında Fatih Sultan Mehmet'in Otlukbeli Savaşı'nda Uzun Hasan'ı yenilgiye uğratmasıyla son buldu.⁶⁰ Bu tarihten sonra Gümüşhane yöresinde Osmanlı hâkimiyetinden söz edilmeye başlandı.

Torul yöresinde hüküm süren Kabazitenler'in yöreden geçen tüccar ve yolculara saldırarak onları soyması ve mallarını yağmalaması üzerine şehzade Bayezid'in Sivas'ta av sırasında kendisine iletilen bu tür bir şikâyeti babası Fatih'e bildirmesiyle, Torul'un üzerine sefer düzenlendi. İbni Kemal'in kaydına göre, Fatih'in *Torul hisarının üzerine doğrul var* emri üzerine 1479 yılında bölgedeki Cenehah, Torul ve Cezre kaleleri Rakkas Sinan Bey tarafından alınarak Osmanlı sınırları Trabzon'dan Gümüşhane merkezine kadar genişletilmiş oldu.⁶¹ Bundan sonra yöre bir ara tekrar Akkoyunluların egemenliğine girdiyse de Yavuz Sultan Selim 1514 senesinde yöreyi kesin olarak Osmanlı İmparatorluğu topraklarına kattı.⁶²

Yavuz Sultan Selim'in Trabzon valiliği döneminde Safevilerin katliamlarından kurtulmak için Doğu Anadolu'dan kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Türkmen boylarından Murathanoğulları Gümüşhane yöresine yerleştirilerek yöre kendilerine tımar olarak verildi.⁶³ Kanuni Sultan Süleyman'ın gümüş madenlerinin bulunduğu Gümüşhane yöresinin imarını emretmesi üzerine burada birçok ev ve cami yapıldı.⁶⁴ Bundan sonra yörede gümüş ocakları açılarak yöre gelişmeye ve büyümeye başladı.

Osmanlı Devleti hâkimiyeti boyunca Gümüşhane yöresi iki kez Rus işgaline uğradı. Bunlardan ilki 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde, ikincisi ise 1. Dünya Savaşı döneminde meydana geldi. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde Doğu Anadolu'yu işgal eden Rus kuvvetleri bu işgallerini Trabzon'a kadar genişletebilmek amacıyla Erzurum'dan hareketle Gümüşhane üzerinden Trabzon'a askeri birlik sevketti. Rus birliklerinin ilk hedefi Erzurum ve Trabzon arasındaki stratejik konumu nedeniyle Gümüşhane idi. Gümüşhane'nin ele geçirilmesiyle hem buradan yapılan Türk saldırılarının önü alınmış olacak hem de Trabzon'a biraz daha yaklaşılmış olunacaktı.⁶⁵ Bu sebeple General Simoniç idaresindeki kuvvetler Gümüşhane'ye gönderildi. Bu kuvvetler Gümüşhane önlerine geldiğinde şehirden gelen Hristiyan ulaklar General Simoniç'e askerlerin Müslüman halkla birlikte şehirdeki Hristiyanların mallarını yağmaladıktan sonra şehri terk ettiği haber verdiler.⁶⁶ Bunun üzerine Ruslar, 27 Ağustos 1829 günü Gümüşhane'ye girdi. Bu sırada

⁶⁰ Tuncel, a.g.m, s. 273.

⁶¹ Tozlu, a.g.e, s. 17.

⁶² Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 139.

⁶³ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, İstanbul 2007, s. 193.

⁶⁴ *Cumhuriyetin 50. Yılında Gümüşhane, 1973 İl Yıllığı*, s. 1.

⁶⁵ Colonel F. R. Chesney, *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829*, Bombay 1854, s. 271.

⁶⁶ Uğur Akbulut, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Gümüşhane ve Çevresi", *İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Tarihi Sempozyumu (25-28 Mayıs 2010)*, Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi, Gümüşhane 2010, s. 6.

piskopos şehrin anahtarını General Simoniç'e sundu ve o gece Gümüşhane'de Meryem Ana'nın miracına denk gelmesi nedeniyle bir de ayin düzenlendi.⁶⁷

Gümüşhane'nin ele geçirilmesinin ardından general kendine bağlı birliklerle Yağmurdere'nin Yapaz köyüne kadar ilerledi. Ancak arazi şartlarının olumsuzluğu ve 15.000 kadar Osmanlı askerinin yollarını kesmesi üzerine geri dönmek zorunda kaldı.⁶⁸ Zaten mevcut durumda Gümüşhane'yi savunma ve buradaki askerin ihtiyaçlarını sağlamak da adeta imkânsızdı. Bu nedenle General Simoniç şehri boşaltarak taşınması mümkün olmayan cephaneyi imha etti.⁶⁹ Rusların bölgeyi boşaltması üzerine Osmanlı askerleri Gümüşhane'ye girerek bölgeyi düşman işgalinden kurtardı.

1. Dünya Savaşı döneminde meydana gelen ikinci Rus işgali sırasında 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum'u, 16 Temmuz 1916 tarihinde Bayburt'u ve 22 Temmuz 1916 tarihinde Kelkit'i işgal eden Ruslar Gümüşhane üzerine yürüdüler. Rusların 1. Plaston Alayı, Osmanlı Ordusu'nun 34. Tümeni'nin çekilmesiyle boşalan yerleri ele geçirerek Pirahmet'e kadar hiçbir engelle karşılaşmadan ilerledi. Pirahmet'te de önemli bir direnişle karşılaşmayan Rus Alayı 19 Temmuz 1916 tarihinde Gümüşhane'yi işgal etti. Daha sonra Torul üzerine yürüyen Ruslar, Pümpülak'taki 28. Osmanlı Alayı'na saldırıp burayı ele geçirdi. İkisü-Ardasa arasındaki 18. Osmanlı Tümeni'ni de geri püskürtmeyi başaran Rus birlikleri aynı gün Torul'u işgal etti.⁷⁰

Ancak daha sonra Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin çıkması üzerine Ruslar, Osmanlı Devleti ile 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan Mütarekesi'ni imzaladı. Rusların Doğu Anadolu'dan çekilirken Ermenilerin taşkınlıklarına göz yumması üzerine Erzincan Mütarekesi'ni geçersiz sayan Osmanlı Devleti 3. Orduyu harekete geçirdi. 3. Orduya bağlı 1. Kafkas Kolordusu Komutanı Kazım Karabekir Paşa 14 Şubat 1918 tarihinde Gümüşhane'ye girerek şehri düşman işgalinden kurtardı.⁷¹

⁶⁷ W. Monteith, *Kars and Erzeroum with the Campaigns of Prince Paskiewich in 1828-1829*, Londra 1856, s. 284.

⁶⁸ Akbulut, a.g.m, s. 6.

⁶⁹ Fedorowitsch Uschakoff, *Geschichte der Feldzüge in der Asiatischen Türke-i, Während der Jahre 1828 und 1829*, Leipzig 1838, s. 195.

⁷⁰ Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, İstanbul 1993, s. 27.

⁷¹ Kazım Karabekir, *Doğu'nun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Yayına Hazırlayan: Enver Konukçu, Erzurum, 1990, s. 156-165. Sabri Özcan San, *Gümüşhane'nin Rus işgalinden kurtarılma tarihini 15 Şubat 1918 olarak vermektedir. San, Rusların Gümüşhane İşgali*, s. 28.

1. İDARİ YAPI VE YÖNETİM

1.1. İDARİ YAPI

1.1.1. Sancağın Fiziki Durumu

İncelediğimiz dönemde Trabzon vilayetine bağlı bir sancak olan Gümüşhane sancağı, sahilden içeri doğru Trabzon vilayetinin en geniş bölgesini oluşturmaktadır. Kuzeyinde Trabzon kazasına bağlı Maçka nahiyesi, doğusunda ve güneyinde Erzurum vilayetine bağlı Bayburt kazası ve Erzincan sancağı, batısında ise Sivas vilayetine bağlı Karahisar-ı Şarki sancağı bulunmaktadır.

Sancak, Doğu Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi arasındaki geçiş noktasında yer almaktadır. Bu nedenle her iki bölgenin fiziki ve coğrafi özelliklerini de taşımaktadır. Sancağın kuzey bölümleri daha çok Doğu Karadeniz Bölgesi'nin fiziki özelliklerine sahipken, güney bölümleri Doğu Anadolu Bölgesi'nin fiziki özelliklerini taşımaktadır. Bu ayrımda Zigana Dağı, tabi bir çizgi oluşturmaktadır. Zigana'ya kadar canlı ve yeşil olan doğa, Zigana'dan sonra yerini ihtiyarlığa bırakmakta, çevredeki dağlar bütünüyle çıplak bir halde kaya yığını halini almaktadır.⁷²

Sancağın kuzey bölümünde yer alan Gümüşhane ve Torul kazalarına ait araziler ekseriyetle dağlık, taşlık ve ormanlık alanlar olup ziraate uygun yerleri pek azdır. Güney bölümünde yer alan Kelkit ve Şiran kazalarına ait araziler ise Trabzon vilayetinin nadir düzlükleri arasında olup özellikle kuru tarım için elverişlidir.⁷³

Sancak dâhilinde yer alan başlıca dağlar doğuda Tepeboyun, Elpiz, Murat Dağı, güneyde Çimen Dağı, batıda Gavur ve Nadirbaba dağları, kuzeyde Yalın, Kulak ve Vavuk dağlarıdır.⁷⁴ Bu dağlardan Vavuk ve Gavur dağları 2.000 metre yüksekliğinde olup Gümüşhane sancağının en yüksek noktaları arasında yer almaktadır. Kulak Dağı'nın kolları Trabzon ile Gümüşhane sancakları arasında güney doğudan kuzey batıya uzanan birçok kol meydana getirmektedir.⁷⁵ Gümüşhane vadisini çevreleyen dağlar üzerinde farklı şekillerde sarp görünümde bulunan ve hisara benzeyen kırmızı renkli

⁷² Ahmet Şerif, bu fena manzaranın insanın ruhunu üşüttüğünü ve duygularına sıkıntı ve uyuşukluk verdiğini söylemektedir. Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanın*, C. I, Hazırlayan: Mehmed Çetin Börekçi, Ankara 1999, s. 317-323.

⁷³ Kudret Emiroğlu, *1903 Tarihli Trabzon Vilâyeti Salnamesi*, C. XXI, Ankara 2008, s. 577; Not: Bundan sonra Trabzon Vilâyeti Salnameleri "TVS" kısaltmasıyla verilecektir.

⁷⁴ TVS 1903, s. 577

⁷⁵ TVS 1903, s. 231. Vital Cuinet bu dağlar arasında Cascana, Saint Poul dağlarından bahsetmektedir. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnée de Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Volume I, Paris 1893, s. 125.

kayalar bulunmaktadır.⁷⁶ İstavri yakınlarındaki volkanik ve granit kayalar bir kapan gibi derin vadiler meydana getirmişlerdir.⁷⁷ Bu vadiler ise doğu ve batıyönünde 35° açıyla daralarak, kumtaşı, kireç taşı ve sertleşmiş killi yaprak taşı gibi yoğun ve düzenli biçimler oluşturmuşlardır.⁷⁸

Sancak dâhilinde bulunan bu dağların tepelerinde birçok yayla bulunmaktadır. Bunların en meşhurları Yağmurdere, Gavur Dağı, Köse, Hur, Şurut ve Tandırlık yaylarıdır.⁷⁹ Dağların sırtlarında ve eteklerinde ise çok sayıda orman mevcuttur. Özellikle Zigana ormanları bazı seyyahlar tarafından İsviçre'nin kalbiolan ormanlara benzetilmiştir.⁸⁰ Zigana Dağı'ndan aşağı inerken çam ormanlarının yerini önce muhteşem ve unutulmayan kavak ve kayın ağaçlarından oluşan ormanlar, daha aşağılarda ise koyu sarı renkli bazı noktalarında yemyeşil çalılıklar almaktadır.⁸¹ Zigana'nın güney yamaçlarındaki bitki örtüsünde ise belirli bir zıtlık bulunmaktadır.⁸² Ancak bölgedeki orman dokusu kaybolmaya başlamıştır. Koçi, Mavrangel, Edre,⁸³ Tersun, Avliyana, Fırfıra gibi köyler haricindeki bölgelerde orman dokusu bu dönemde kaybolmuştur. Bunun en büyük nedenini bölgedeki ağaçların maden işletmeciliğinde kullanılması ve orman ağaçlarının halk tarafından yakacak ve ev yapımında kullanılması oluşturmuştur.⁸⁴

Zigana'da kışın köknar ağaçlarının dibinde karlar bir halı gibi serildiğinde mükemmel bir manzara oluşturmaktadır. Yazın ise her tarafı kaplayan yıpranmış sarıçiçekler kaplamaktadır.⁸⁵ Şiran taraflarında yol boyunca uzanan taze çayırlar insana harika bir manzara sunmaktadır.⁸⁶ İlkbahar aylarında açelyalar, alp gülleri, koca eğrelti otlarının oluşturduğu bu muhteşem manzara insanları etkilemektedir.⁸⁷ Ardasa ve Vavuk Nehri arasındaki vadinin her iki tarafında büyüyen açelyalar, alıç çiçekleri, büyük leylak rengi ve sarıçalı sarıçiçekler güzel görüntüler sergilemektedir.⁸⁸ Bu doğal manzara içinde doğal yaşamda kendine yer bulmuştur. Kırmızı paçalı

⁷⁶ H. Barth, *Reise von Trapezunt Durch die Nördliche Hälfte Klein-Asien Nach Scutari*, Gotha: Justus Perthes 1860, s. 10-11; H. F. B. Lynch, *Armania Travels and Studies*, Volume II, London 1901, s. 242; William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia; With Some Account of Their Antiquities and Geology*, Volume: I, London 1842, s. 170-172.

⁷⁷ Hamilton, a.g.e, s. 168-169.

⁷⁸ Hamilton, a.g.e, s. 168-169.

⁷⁹ TVS 1903, s. 577.

⁸⁰ Edwin Lord Weeks, *From the Black Sea Through Persia and India*, New York, 1896, s. 10.

⁸¹ Weeks, a.g.e, s. 10.

⁸² Lynch, a.g.e, s. 242.

⁸³ Cuinet, bu köyün adını Atri olarak vermektedir. Atri köyünün Gümüşhane'ye bağlı Edre köyü mü yoksa Torul'a bağlı Artıl köyü mü olduğunu tam olarak tespit edemedik. Ancak bu köyün Edre olma ihtimali daha yüksektir. Çünkü yaptığımız araştırmada Edre köyünde ormanların günümüze kadar ulaştığı görülmektedir.

⁸⁴ Cuinet, a.g.e, s. 128.

⁸⁵ Lynch, a.g.e, s. 242.

⁸⁶ Barth, a.g.e, s. 12.

⁸⁷ E.v. Hoffmeister, *Durch Armenien. Eine Wanderung Und Der Zug Xenophons Bis Zum Schwarzen Meere. Eine Militaer-Geographische Studie*, Leipzig/Berlin 1911, s. 138-139.

⁸⁸ Lynch, a.g.e, s. 243.

güvercin sürüleri, melodiyi andıran güzel sesler çıkaran saksâğanlar, örümcek kuşları, kiraz kuşu ve sakalar eşsiz güzellikler sunmaktadır.⁸⁹

İnsanlara bu güzel ve doğal manzarayı sunan Gümüşhane dağlarından doğan derelerin suları ise pek leziz ve soğuktur.⁹⁰ Sancağın en önemli akarsularından biri geçtikleri güzergâhtaki büyük köylerin adlarını alan ve Kulak Dağı'nın güneybatı eteklerini dolaşarak 120 kilometrelik bir güzergâhın ardından Tirebolu kasabasının doğusundan Karadeniz'e dökülen Harşit Irmağı'dır.⁹¹ Harşit Irmağı'nı Gavur Dağı'ndan doğan Arapdere, Pirahmet, Torul ve Krom dereleri beslemektedir.⁹² Sancağın kuzey bölümündeki akarsuların bir bölümü ise Trabzon kasabasının yakınında birleşerek Değirmenderesi adıyla Karadeniz'e dökülür.⁹³ Bölgedeki diğer önemli ırmak kaynağını Murat Dağı'ndan alan Kelkit Irmağı'dır. Bu ırmak Kelkit ve Şiran kazalarından geçtikten sonra Yeşilırmak'a dâhil olup Çarşamba kazasından denize dökülmektedir.⁹⁴

1.1.2. Sancağın İdari Durumu

Fatih Sultan Mehmed zamanında 1479 yılında Osmanlı hâkimiyeti altına giren Gümüşhane ilk olarak merkezi Sivas olan Rum eyaletine dâhil edilmiştir. Gümüşhane ile ilgili ilk kayıtların Osmanlı idaresine girdikten yaklaşık 7 yıl sonra 1486'da tutulduğunu görmekteyiz. Yeni ele geçirilen yerlerin idari yapısı kadar gelir kaynaklarını belirlemek gayesiyle tutulan 1486 tarihli mufassal imar defterinde Gümüşhane *Karye-i Palu Canca* imlasıyla kaydedilmiştir.⁹⁵ Bu dönemde Torul, Trabzon sancağına bağlı bir nahiye iken, Gümüşhane *Karye-i Palu Canca* isminde bir köydür. Dolayısıyla Torul müstakil bir kaza, Canca olarak bilinen Gümüşhane ise Torul'un sınırları içerisinde bir yerleşim birimidir. 1486 yılındaki idari statü ilerleyen dönemlerde de geçerliliğini sürdürmüştür.⁹⁶

1520 tarihinde Canca (Gümüşhane), Torul ve Kürtün Trabzon'a bağlıyken Şiran, Karahisar-ı Şarki'ye, Kelkit, Kovans ve Yağmurdere Bayburt'a bağlıdır.⁹⁷ 1535 tarihinde Erzurum Beylerbeyliği'nin oluşturulmasıyla birlikte kayıtlarda *Karye-i Eski Canca* ve *Karye-i Nefs-i*

⁸⁹ Sandwith, a.g.e, s. 40.

⁹⁰ Ahmet Şerif, a.g.e, s. 324.

⁹¹ TVS 1903, s. 233; Cuinet, a.g.e, s. 125.

⁹² Cuinet, a.g.e, s. 125.

⁹³ TVS 1903, s. 253-257.

⁹⁴ Cuinet, a.g.e, s. 126.

⁹⁵ Bu dönemde bölgede Torul ismi kullanılmasına karşılık henüz Gümüşhane isminin kullanılmamakta, Gümüşhane yerine Canca ismi kullanılmaktadır. Bilgehan Pamuk, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, C. I, Trabzon 2005, s. 234.

⁹⁶ Bilgehan Pamuk, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Gümüşhane (Torul) Kazası", *Belleten*, C. LXXIII, Sayı: 266, Nisan 2009, s. 117-118.

⁹⁷ Selahattin Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, Erzurum 1998, s. 18. Kelkit bu dönemde "*Kelkit-Sadak Nâhiyesi*" adıyla geçmektedir. Abdülkadir Gül, "Kelkit Kazası'nda İskân ve Demografik Yapı (1516-1642)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 6, Trabzon 2009, s. 30.

Canca-i Ma'den isminde iki ayrı yerleşim birimi olarak yazılan Gümüşhane Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır.⁹⁸ Bu dönemde gümüş yataklarına daha yakın mevkiide Süleymaniye Cami yaptırılarak çevresinde yeni yerleşim birimleri kurulmasıyla artık şehir burada gelişmeye başlamıştır.⁹⁹ Zaman içerisinde gelişerek büyüyen Gümüşhane XVII. yüzyılda Torul ile birleştirilerek kaza haline getirilmiştir.¹⁰⁰

XIX. yüzyılda ülkenin ulaşım şebekesi ve ticaret yollarının değişmesi yeni yerleşim birimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuş, bu da idari bölünmeyi ister istemez etkilemiştir.¹⁰¹ Bu gelişmelere paralel olarak Gümüşhane'nin idari yapısında bazı değişiklikler yaşanmıştır. XIX. yüzyılın başlarında Tirebolu ve çevresinde eşkıyalık faaliyetlerinin artması ve buradaki eşkıyalık hareketlerinin Gümüşhane madenlerindeki üretimi etkilemesi üzerine Darphane Nazırı'nın da tavsiyesiyle daha önce Fırarî Tayyar Paşanın üzerinde bulunan Tirebolu kazası 1804 yılında idari yönden Gümüşhane'ye bağlanmıştır.¹⁰² Ancak bu bağlılık kısa sürmüş ve bir ay sonra Tirebolu kazası, Trabzon sancağına bağlanmıştır.¹⁰³ Nitekim 1837 tarihli Gümüşhane ile ilgi bir defterde Tirebolu Gümüşhane'nin kazaları arasında gösterilmemektedir. Bu dönemde Gümüşhane sancağı, Gümüşhane, Kovans, Kelkit, Aşağı Kürtün, Yukarı Kürtün, Milas (Mesudiye) ve Maçka kazalarından oluşmaktadır.¹⁰⁴

⁹⁸ Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 232.

⁹⁹ Metin Tuncel, "Gümüşhane", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 274; 1516 yılından kalma Trabzon Sancağı Defteri'nde "*Vilâyet-i Kürtün*" adlı nahiye içinde gösterilen "*Çanıca*" ve "*Torul*" köy adları mevcuttur. Bu defterde 1479'da fethedilen bölgedeki bu topraklar, "*Vilâyet-i Kürtün*" ve "*Vilâyet-i Torul*" adıyla iki nahiye ayrılışı gösterilmekte ve "*Vilâyet-i Torul*" nahiyesine bağlı 71 köy bulunduğu belirtilmektedir. Fahrettin Kırzioğlu, "Osmanlı Tapu-Tahrir ve Mühimme" Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy/Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine Hükümlerden Örnekler", *Geçmişten Günümüze Gümüşhane*, Ankara 1991, s. 70-71.

¹⁰⁰ Pamuk, Gümüşhane (Torul) Kazası, s. 117-118.

¹⁰¹ İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilat", *Osmanlı Tarihi*, C. I, İstanbul 1999, s. 307.

¹⁰² Osman Köse, "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, C. I, Trabzon 2001, s. 296.

¹⁰³ Tirebolu, çevresindeki maden ocakları, madenler için temin ettiği kömür, kömürcü ve baltacılar açısından Gümüşhane için önemliydi. Fakat burası Trabzon ve Canik arasında sınır olması sebebiyle önemli bir kaza durumundaydı. Derebeylerin en kötülerini burada buluyor ve aralarında kavga hiç eksik olmuyordu. Asayişin temin noktasında böyle önemli bir yeri 70-80 kişilik güvenlik gücüyle Gümüşhane Eminî'nin muhafaza etmesi ve aradaki mesafe sebebiyle çıkabilecek olaylara zamanında müdahale edebilmesi imkânsız görünüyordu. Bu sırada Trabzon Valisi Yusuf Ziya Paşanın asayişin temin karşılığında bölgenin idaresinin kendisine verilmesi yönündeki mütalaaları dikkate alınarak Tirebolu, kömür ve kömürcü ihtiyacını eskisi gibi karşılamak kaydıyla bir aylık idari bağımlılıktan sonra Gümüşhane'den alınarak Trabzon sancağına bağlandı. Köse, a.g.m, s. 296.

¹⁰⁴ Tozlu, a.g.e, s. 28. Trabzon valilerinden Osman Paşanın divânında Gümüşhane sancağı "*Emanet-i Gümüşhane*" adıyla ifade edilmektedir. Abdullah Saydam, "Trabzon'un İdari Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi)*, Sayı: 18, Ankara 2005, s. 287; Charles Texier, Küçük Asya adlı eserinde

1849 tarihli nüfus ve yoklama defterinde Gümüşhane sancağı *Kaza-i Nefs-i Gümüşhane Nâm-ı Diğer Torul* adıyla ifade edilmiştir.¹⁰⁵ Bu dönemde Gümüşhane sancağı, Kelkit, Kovans, Maçka ve Milas olmak üzere toplam 5 kazadan oluşmaktadır. Gümüşhane sancağının bu dönemdeki nahiyeleri ise Santa, Alansa, Niv, Geçge, Harşit, Aşağı Kürtün, Yukarı Kürtün, Özmesahor ve Yağmurdere'dir.¹⁰⁶ Ancak 1852 senesi Mart ayında dönemin ulaşım imkânlarına göre yaya olarak Gümüşhane sancağına 12 saatte, Trabzon kasabasına 6 saatte gidilebilen Maçka kazası, Trabzon sancağına bağlanmıştır.¹⁰⁷

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın kaybedilmesinden sonra Gümüşhane sancağının idari yapısında değişikliğe gidilmiştir. Savaştan sonra Erzurum eyaletinin sınırlarının daralması ve buna paralel olarak vergi gelirlerinin düşmesi üzerine eyalet sınırlarının genişletilmesi düşünülmüş, bu amaçla Bayburt sancağı oluşturularak bu sancak Erzurum vilayetine bağlanmıştır. Bayburt'un sancak haline getirilmesiyle birlikte Kelkit ve Şiran kazaları da Bayburt sancağına ilhak ettirilmiştir.¹⁰⁸ Ancak 1888 senesinde Bayburt sancağının lâğvedilmesi üzerine 1888 senesinin Mart ayında bu iki kaza tekrar Gümüşhane sancağına bağlanmış ve bu tarihten Cumhuriyetin ilanına kadar Gümüşhane sancağına bağlı kalmıştır.¹⁰⁹

Gümüşhane sancağı, Cumhuriyetin ilanından sonra 20 Nisan 1924 günü toplanan TBMM'nin 2. celsesindeki *Mevâdd-ı Müteferrika-i Vilâyât* başlıklı görüşmelerde kabul edilen 491 Sayılı Kanun'un 89. Maddesi'nin kabulüyle il yapılmıştır.¹¹⁰

1.1.3. Kaza ve Nahiyeler

Tanzimat'tan sonra taşra idaresinde birçok yenilik yapılmıştır. Yenileşme yolunda asıl hayati düzenlemeler ise 1860'lardan sonra gerçekleştirilmiştir.¹¹¹ 1864 ve 1871 senelerinde vilayet nizamnamelerinin

1839-1849 yılları arasında Gümüşhane bölgesinin Trabzon vilâyetine bağlı olarak mareşal ünvanına sahip üç tuğlu bir paşanın yönetiminde olduğunu söyler. Texier'in bahsettiği Mareşal Osman Paşa olmalıdır. Charles Texier, *Küçük Asya*, Çev. Ali Suat, C. III, Ankara 2002, s. 156.

¹⁰⁵ Tozlu, a.g.e, s. 25; Torul'un ne zaman ayrı bir kaza yapıldığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Torul'un 1850 senesinden sonra ayrı bir kaza haline getirildiğini söylemek doğru olsa gerektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tozlu, a.g.e, s. 29.

¹⁰⁶ Tozlu, a.g.e, s. 38.

¹⁰⁷ BOA, C. DH, No: 586.

¹⁰⁸ Tozlu, a.g.e, s. 43.

¹⁰⁹ Tozlu, a.g.e, s. 59; Ancak bu değişikliğin 1888 tarihli Trabzon Vilâyet Salnamesi'ne henüz yansımadağını görülmektedir. TVS 1888, s. 353.

¹¹⁰ Kanun maddesi şöyledir: "*Türkiye, coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet noktai nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazalara, kazalar nâhiyelere münkasemdir ve nâhiyelerde kasaba ve köylerden terekkiüp eder*" *Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Ceridesi, Tutanak Dergisi*, C. 8/1, Ankara 1985, s. 914.

¹¹¹ Mithat Paşanın Tuna Vilayeti Valiliğine atandıktan sonra yaptığı uygulamalar başarılı olunca bu yapılanmanın daha sonra tüm devlet genelinde uygulanmasına karar verilmiştir. Bu anlamda 8 Ekim 1864 tarihinde ilan edilen Tuna Vilayet Nizamnamesi taşra idaresi hakkındaki

yayınlanması kaza teşkilatını yeniden yapılandırırken nahiye adı verilen yeni bir birimi ortaya çıkarmıştır. Ancak nahiyeler ulaşım imkânları, coğrafi konumları ve nüfusu yoğunlukları daha müsait olan sahil bölgelerinde gelişmiştir. Gümüşhane gibi bu imkânlardan mahrum olan iç bölgelerde ise nahiyeler gelişmemiştir. Örneğin, 1900 senesinde Trabzon sancağının 13, Lazistan sancağının 6 nahiyesi bulunmaktayken Gümüşhane sancağının nahiye sayısı sadece 3'tür.¹¹²

1.1.3.1. Kazalar

İncelediğimiz dönemde Gümüşhane sancağı; Gümüşhane kazası, Torul kazası, Kelkit kazası ve Şiran kazası olmak üzere dört kazadan oluşmaktadır.

1.1.3.1.1. Gümüşhane Kazası

Gümüşhane kazası tarihin ilk çağlarından itibaren bir maden şehri olarak kurulmuştur. Kaza, Trabzon-Tebriz yolunun en önemli geçiş noktalarından birinde olması nedeniyle de kısa sürede gelişme imkânına sahip olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar bazı defterlerde *Kaza-i Nefs-i Gümüşhane Nâm-ı Diğer Torul* adıyla ifade edilen kaza daha sonra Gümüşhane ve Torul olmak üzere ikiye ayrılmıştır.¹¹³

kanunlaştırmaların ilk önemli adımını oluşturmuştur. Bosna, Erzurum ve Şam vilayetlerindeki pilot uygulamanın başarısından sonra diğer vilayetlere de tatbik edilmek üzere metinde bir takım değişiklikler yapılmış ve 1867'de "Vilayet Nizamnamesi" adı altında bütün vilâyetleri kapsayan bir metin ilan edilmiştir. Ancak vilayet mevzuatına temel teşkil edecek kanûn 1867'deki bu düzenlemelerle nihai şekline kavuşmamış Girit İsyanı'ndan sonra 1867 Nizamnamesi'nde değişiklik yapılması ihtiyacı hissedilmiştir. Nihayet gerekli görülen değişiklikler ve eksik kalan konular ilave edilerek 22 Ocak 1871'de İrâde-i Umumiyye-i Vilâyet Nizamnamesi yayınlanmıştır. Giriş kısmından sonra gelen 130 maddeden oluşan 1871 Vilayet Nizamnamesi'nde vilayetler yukarıdan aşağıya doğru liva, kaza, nahiye ve karye şeklinde düzenlenmiştir. Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilâyet İdaresi 1895-1908*, İstanbul 2007, s. 26-31.

¹¹² 1864 Vilayet Nizamnamesi'yle kurulması kararlaştırılan nahiye bu nizamnamede "...birkaç köyün toplanmasıyla meydana gelen yerleşmeler; kaza olmayıp, kazalara ilhak edilerek nahiye itibar olunacaktır." şeklinde tanımlanmıştır. Yani bu tanıma göre nahiye, köy ile kaza merkezi arasında yeni bir yerleşim birimi olarak kabul edilmiştir. Ancak 1864 Vilayet Nizamnamesi nahiyenin tanımını yapmış olmasına rağmen nâhiyelerin kuruluşu, organları ve yönetim usulünü açıkça belirtmemiştir. Bu açık ise 1871 Vilayet Nizamnamesi'yle birlikte kapatılarak nâhiyelerin kuruluşu, organları ve yönetimleri etrafı bir biçimde düzenlenmiş ve nahiyeler taşra yönetimin bir kademesi haline getirilmiştir. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000, s. 99; 1869 tarihinde Şiran'ın Kelkit kazasına bağlı bir nâhiye haline getirilmesiyle birlikte Gümüşhane sancağının kaza sayısı merkez kazayla birlikte 3'e düşmüştür. TVS 1869, s. 141; Ancak bu değişiklik uzun sürmemiş 1 yıl sonra Şiran tekrar kaza haline getirilmiştir. Bu düzenlemeden sonra son şeklini alan Gümüşhane sancağı, Gümüşhane, Torul, Kelkit ve Şiran olmak üzere toplam 4 kazası, Kovans, Yağmurdere (Gümüşhane kazasına bağlı) ve Kürtün ile (Torul kazasına bağlı) birlikte toplam 3 nahiyesi olan bir sancak olarak Osmanlı idari yapısında yerini almıştır. TVS 1870, s. 189.

¹¹³ Şakir Şevket, bu durumu Gümüşhane kasabasının Torul'a bağlı Canca adıyla bir köy iken burada gümüş madenlerinin bulunması üzerine köyün büyüyerek kasaba haline geldiği şeklinde

Sancağın merkezi olan Gümüşhane kazası kuzeyde Torul, güneyde Kelkit, güneybatıda Şiran kazalarıyla sınırdı.

Gümüşhane Kasabası: Gümüşhane kazasının merkezi Gümüşhane kasabasıydı. Gümüşhane kasabası, kasaba merkezi ve Bahçeler mevkii olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Kasaba merkezi, dik dağların yamacında uçurum ve kayaların arasında kurulmuş, köşeli ve büküm bir anfi tiyatro şeklinde inşa edilmiş küçük, şirin bir kasabaydı.¹¹⁴ Şehir basamaklar halinde ve adeta merdiveni andırmakta olup genel görünüşü de bir harabeyi ya da eski bir kaleyi andırmaktaydı.¹¹⁵ Denizden yüksekliği 1.300 metre olan şehrin hemen ardında kocaman bir kayalık yükselmekteydi.¹¹⁶ Buradaki kayaların şiddetli rüzgârların da etkisiyle kasabaya yuvarlanıp hasara sebep olmalarını önleyebilmek için etraflarına sağlam olmayan kuru duvarlardan oluşan setler yapılmıştı.¹¹⁷

Kasaba merkezindeki evler dik tepelerin yamaçlarında inşa edilmişti. Bu halleriyle yer altındaymış gibi görünüyorlardı. Çok alçak olan bu evlerin üzerlerinde yürüyüş yapılabilmekteydi.¹¹⁸ Birbiri üzerine yükselen düz çatılı toprak evler dağlardaki kurumuş topraktan oluşan yumrular gibi görünüyordu.¹¹⁹ Çamur ve taştan inşa edilmiş evler kirli ve perişan bir görüntüye sahipti.¹²⁰ Birkaç zengin evi ile minareler haricindeki kerpiç evler toprağa karıştıklarından seçilemiyordu.¹²¹ Kasabadaki evlerin hemen hiçbirinin mimari özelliği yoktu.¹²² Her evin damının üzerinde silindir şeklinde taşlar bulunmaktaydı.¹²³ Kasabada eskiden kalma bir çarşı ile mesire yeri olan ve *Muşlu* tabir olunan düz bir mahal vardı.¹²⁴ Şehirde sokaklar çok dar olup sokaklara lağım ve pislik akmaktaydı. Bütün şehri sadece 2 fener aydınlatıyordu.¹²⁵

Kasabada 300'ü Ortodoks Rum, 150'si Ermeni ve geri kalanı Müslümanlara ait olmak üzere toplam 863 hane bulunmaktaydı. Ayrıca

ifade etmektedir. Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Hazırlayan: İsmail Hacıfettahoğlu, Ankara 2001, s. 106.

¹¹⁴ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Volume: I, New York 1840, s. 164; Moritz Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan; With Sketches of the Cossacks and the Caucasus*, Volume: II, London 1856, s. 294-296; Teophile Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*, Çev. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul ?, s. 31; John Kinneir, Macdonald, *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818, s. 348.

¹¹⁵ Ahmet Şerif, a.g.e, s. 320.

¹¹⁶ Ahmet Şerif, a.g.e, s. 320-321.

¹¹⁷ TVS 1903, s. 575.

¹¹⁸ Hamilton, a.g.e, s. 170-172.

¹¹⁹ Southgate, a.g.e, s. 164.

¹²⁰ Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, s. 294-296.

¹²¹ Deyrolle, a.g.e, s. 31.

¹²² Ahmet Şerif, a.g.e, s. 321.

¹²³ Necmettin Alkan, "Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane ve Çevresi", *History Studies*, Volume: 2/1, Samsun 2010, s. 91.

¹²⁴ TVS 1903, s. 577.

¹²⁵ Ahmet Şerif, a.g.e, s. 321.

kasabada, başkanı mutasarrıf olan hükümet konağı, iki hâkimi olan adliye,¹²⁶ noterlik, düyûn-ı umûmiyye ve reji idaresi, kışla, başpiskoposluk ve hapishane¹²⁷ vardı.¹²⁸ XX. yüzyılın başlarında Türk ve Ermeni evleri arasında dev gibi görünen bir de Ermeni Kilisesi inşa edilmişti.¹²⁹ Ayrıca kasabada tüm Türk şehirlerinde bulunan ve Türk kültürünün ayrılmaz bir parçası olan 3 tane de hamam bulunmaktaydı.¹³⁰ Kasabanın 11'i kasaba merkezinde, 5'i Bahçeler mevkiinde olmak üzere toplam 16 mahallesi vardı.¹³¹

Tablo I: Gümüşhane Kasabasının Mahalleleri

No	Mahalle İsimleri	No	Mahalle İsimleri
1	Cami-i Kebîr Mahallesi	9	Burhaneddin Mahallesi
2	Cami-i Sagîr Mahallesi	10	Hızırilyas Mahallesi
3	Cami-i Cedîd Mahallesi	11	Meryem Ana Mahallesi
4	Cami-i Çarşı Mahallesi	12	Ayatodor Mahallesi
5	Rüstem Cami Mahallesi	13	İstavroz Mahallesi
6	Sorda Mahallesi	14	Ayana Mahallesi
7	Emirler Mahallesi	15	Ermeni Mahallesi
8	Sadettin Mahallesi,	16	Daltaban Mahallesi

Kaynak: TVS 1876, s. 383.

Kasaba merkezinde bulunan mahallelerin 1'i Ermeni Mahallesi, 5'i Rum Mahallesi, 5'i de Müslüman Mahallesi'ydi. Kasaba merkezinde yer alan mahallelerin isimleri şunlardır:

Cami-i Kebîr Mahallesi: Kasaba merkezinde bulunan Süleymaniye Cami'nin etrafında gelişmişti. Büyük hanlar, hamamlar ve büyük konaklar bu mahallede bulunurdu. Bu mahallede 2 fırın, 16 dükkân, 2 kasap, 1 kalaycı, 1

¹²⁶ Küçük bir kapısı bulunan adliye binasının dar, karanlık ve pis bir sofası bulunmaktadır. İçlerinde birçok memur bulunduğu, 3-4 odası olan adliyedeki bu odaların içlerinin mahalle kahvelerinden daha karışık ve sefil bir vaziyettedir. Tavanları gayet basit olan odalarda bulunan iskemleler çatlak ve kırıktır. Masaların rengi ve şekli kaybolmuş durumdadır. Bu masaların etrafında oturan memur ve kâtipler kocaman ve eski defterlere uzun kâğıtlara o bitmez tükenmez yazılar yazmaya çalışmaktadırlar. Ahmet Şerif, a.g.e, s. 322.

¹²⁷ Kasabadaki hapishane binasının biri memurların, diğerleri misafirlerin oturmasına ayrılmış 4 odası bulunmaktadır. Bu odalar daima karanlıktır. Rutubet, kötü bir koku yaymaktadır. Bu küçük odalarda 15-20 kişi çalışmaktadır. Ahmet Şerif, a.g.e, s. 322.

¹²⁸ TVS 1903, s. 575; Cuinet, a.g.e, s. 124-125.

¹²⁹ Alkan, Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane, s. 91.

¹³⁰ Charles Snodgrass Ryan, *Under the Red Crescent: Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzeroum, 1877-1878*, New York 1897, s. 319-320.

¹³¹ Bu mahallelerin haricinde Trabzon 2032 Nolu Şeriye Sicili Defteri'nde Gümüşhane kazasında Şehir Kapısı Mahallesi ve Beşhamamı Mahallesi adı geçmektedir. Hakan Akdemir, *2032 Nolu Trabzon Şeriye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Tahlili*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2008, Kayıt: 212-231, No: 102d-125b, s. 227- 246. Ancak bu isimlerin Gümüşhane'deki mahallelerin diğer adları mı yoksa başka mahalleler mi olduklarını henüz tespit edemedik.

sobacı, 1 purut (küp, güveç, kiremit yapan esnaf), 1 berber, 1 terzi ve 3 kahve bulunmaktaydı.¹³²

Cami-i Sagır Mahallesi: Kasabayı ikiye ayıran Musalla Deresi'nin doğusunda, Cami-i Kebîr Mahallesi'nin tam karşısında yer almaktaydı. Hazine Mağarası bu mahallede bulunmaktaydı.¹³³

Cami-i Cedîd Mahallesi: Kasabanın hemen girişindeki köprünün sağ tarafında bulunan bağlık ve bahçelik bir mahalle olup Canca Kalesi yönünde Ermeni Mahallesi ile birleşmekteydi.¹³⁴

Cami-i Çarşı Mahallesi: Kasabaya girerken yolun sağ üst tarafında, Dere Cami'nin bulunduğu üst tarafında bulunan mahallenin adıydı. Bu mahallede rüştiye mektebi bulunmaktaydı.¹³⁵

Cami-i Rüstem Mahallesi: Yeri bilinmemektedir.

Hızırilyas Mahallesi: Cami-i Kebîr Mahallesi'nin doğusuna düşen mahalleydi. Bu mahallede Metropolithane, 1 Rum koleji, 1 Rum kilisesi, 1 Rum kız sanat mektebi bulunmaktaydı.¹³⁶

Ayatodor Mahallesi: Cami-i Sagır Mahallesi ile Cami-i Kebîr Mahallesi arasında, Kukulas Dağı ile Gelincik Tepesi'nin alt tarafında bulunuyordu.¹³⁷

Meryem Ana Mahallesi: Metropolithane'nin üst tarafında Hızırilyas Mahallesi'nin bitişiğinde bulunmaktaydı.¹³⁸

Ayana Mahallesi: Ermeni Kilisesi'nin üst tarafında, zincirli taşın altında yer almaktaydı.¹³⁹

İstavroz Mahallesi: Yeri bilinmemektedir.

Ermeni Mahallesi: Daltaban'dan şehre çıkarken Dibicin Çeşmesi'nin karşı tarafında bulunan mahallenin adıydı. Yamaçta kurulmuş bu mahallede sokak bulunmuyordu. Evler adeta birbirinin üzerine binmiş gibi, birçok evin kapısı önündeki evin damına açılmaktaydı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru mahallenin baş tarafında büyük bir Ermeni Kilisesi yapılmıştı. Gümüşhane Şer'iyye Sicili'nde bu mahallenin adı Kilise Mahallesi olarak da geçmektedir.¹⁴⁰

Kasabanın bahçeler bölümü ise XVIII. yüzyılın başlarından itibaren kurulup gelişmeye başlamış ve daha sonra şehir merkezine dâhil olmuştu. Bahçeler mevkii, Harşit Irmağı kenarında kurulmuş olup zengin meyve bahçelerine sahipti. Hacı Emin mevkiinden başlayarak Bağlarbaşı'na kadar olan Bahçeler mevkiinin tamamında Müslümanlar yaşıyordu. Bu bölüm Hacı

¹³² Sabri Özcan San, "Gümüşhane Müstakil Sancağı'ndaki Mahalleler Aileler ve (Efsaneler, Hikâyeler)", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane*, Ankara 1991, s. 121.

¹³³ San, a.g.m, s. 123.

¹³⁴ San, a.g.m, s. 121.

¹³⁵ San, a.g.m, s. 123.

¹³⁶ San, a.g.m, s. 123.

¹³⁷ San, a.g.m, s. 123.

¹³⁸ San, a.g.m, s. 123.

¹³⁹ San, a.g.m, s. 122.

¹⁴⁰ *3 Nolu Gümüşhane Şer'iye Sicili*, s. 26; San, a.g.m, s. 122.

Emin Hanları denilen mevkiiden başlayıp Harşit Nehri'nin bazen sağ, bazen sol kıyısından Sorda'ya kadar uzanmakta ve toplam 5 mahallesi bulunmaktaydı.¹⁴¹ Daltaban Mahallesi'nde 100-200 bina bulunmaktaydı.¹⁴²

Daltaban Mahallesi: Şehrin girişinde bugünkü otogarın ve Sadullah Efendi Cami'nin bulunduğu yerde kurulan mahalledir.

Saadettin Mahallesi: Bugünkü Hasanbey mahallesi ve Karşıyaka Mahallesi'ni kapsamaktadır.¹⁴³

Emirler Mahallesi: Emirler Mahallesi, Emirler-i Atfık ve Emirler-i Cedid diye ikiye ayrılmaktadır. Emirler-i Atfık, Çataalkaya'dan başlayıp bugünkü mezarlığın çevresinde biterdi. Emirler-i Cedid Mahallesi ise mezarlıktan başlayıp transit yol köprüsünün yanında biterdi.¹⁴⁴

Sorda Mahallesi: Bahçeler mevkiinin Bayburt yönünde bulunan son mahallesidir. Gümüşhane'nin en güzel meyveleri bu mahallede yetişirdi.¹⁴⁵

Burhaneddin Mahallesi: Bugünkü Özcan Mahallesi'nin bulunduğu yerde bulunmaktaydı.¹⁴⁶

Kasaba Merkezi'nin Yer Değiştirmesi: Trabzon-Erzurum yolunun Daltaban Mahallesi'nden geçirilmesi zamanla Bahçeler mevkiindeki yerleşimlerin gelişerek büyümesini beraberinde getirmiştir.¹⁴⁷ Bahçeler mevkiinin gelişmeye başlaması üzerine kasaba merkezi zamanla önemini kaybetmeye ve Bahçeler mevkiine kaymaya başlamıştır.

Kasaba merkezinin zamanla Bahçeler mevkiine kaymaya başlaması ise halk arasında kasabalı-bahçeli çekişmesini beraberinde getirmiştir. Hükümet binası ve mekteplerin kasaba merkezinde bulunması bahçelilerin resmi işlemlerini yapmak için kasaba merkezine gitmelerini zorunlu kılmaktaydı. Çocuklarını kasaba merkezindeki mekteplere göndermek zorunda kalmaları da bahçelilerin zor durumda kalmalarına neden oluyordu. Bu nedenle hükümet binasının Bahçeler mevkiine taşınması ve buraya da mektepler açılmasını istiyorlardı. Bunun için Daltaban Mahallesi'ne mektepler açılması için çok sayıda dilekçe sundular. Diğer taraftan kasabalılar ise Erzurum-Trabzon yolunun Bahçeler mevkiinden geçirilmesini kasaba merkezinin gelişmesinde önemli bir engel olarak görmekteydiler. Bu durumun önüne geçebilmek için İsmail Hakkı Efendi önderliğinde Dâhiliye ve Nâfia Nezareti'ne dilekçe verdiler. Verdikleri dilekçede Trabzon-Erzurum yolunun kasaba merkezine yarım saat uzaklıkta bulunan Bahçeler mevkiinden geçirilmesinin kendileri için çok zararlı olacağını söylüyorlardı.¹⁴⁸ Ancak Dâhiliye ve Nâfia Nezareti bu talebe, yolun şehir merkezinden geçirilmesi durumunda yol mesafesinin

¹⁴¹ TVS 1903, s. 573.

¹⁴² Ahmet Şerif, a.g.e, s. 318.

¹⁴³ San, a.g.m, s. 123.

¹⁴⁴ San, a.g.m, s. 123.

¹⁴⁵ San, a.g.m, s. 123.

¹⁴⁶ San, a.g.m, s. 123.

¹⁴⁷ Kırzioğlu, a.g.m, s. 70.

¹⁴⁸ BOA, BEO, No: 11/803.

artacağı ve maliyetinin fazla olacağı gerekçesiyle olumsuz cevap verdi.¹⁴⁹ Sonuçta kasabalıların bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı ve kasabalılar yolun Bahçeler mevkiinden geçirilmesine engel olamadılar.

1906 senesinde ise Bahçelilerin Trabzon Valiliği nezdindeki hükümet konağının Bahçeler mevkiine taşınması için girişimlerde bulunmaları Bahçeliler ile Kasabalılar arasındaki sürtüşmelerin had safhaya ulaşmasına neden oldu. Bunun üzerine Avukat Sokrat, Alemdarzâde Nuri, Çubukçuoğlu Rifat, Yazıcızâde Lütfi önderliğinde kasabalılar bir araya gelerek Bâb-ı Ali'ye bir kez daha dilekçe yazdılar ve bu durumun önüne geçilmesini istediler.¹⁵⁰ Dilekçelerinde hükümet binasının Daltaban Mahallesi'ne taşınmasının kasaba merkezinin gelişmesini engelleyeceğini ve halk arasında kötü durumlara neden olacağını ileri sürerek bu durumun öne geçilmesini istiyorlardı. Bunun üzerine Bâb-ı Ali durumu Trabzon Valiliğine bildirerek gereğinin yapılmasını istedi.¹⁵¹ Bâb-ı Ali'nin bu isteği üzerine valilik, hükümet binasının Bahçeler mevkiine taşınmasını bir süre erteledi. İki taraf arasındaki sürtüşmeleri bir nebze olsun azaltmak ve orta yolu bulmak için yanan rüştiye mektebini (bugünkü Süleymaniye Mahallesi ile Daltaban Mahallesi arasındaki tepede) yaptırılmasına izin verdi.¹⁵² Buna rağmen taraflar arasında çekişme son bulmadı.

Ancak daha sonra hükümet binasının Bahçeler mevkiine taşınması ve Erzurum-Trabzon yolunun buradan geçmesi Bahçeler mevkiinin hızla gelişmesini beraberinde getirdi. Bahçeler mevki gelişirken eski kasaba merkezi önemini kaybetmeye başladı. Böylece zamanla kasaba merkezi Bahçeler mevkiine taşındı. Kasaba merkezinin Bahçeler mevkiine taşınması üzerine Kasabalı-Bahçeli çekişmesi de son buldu.¹⁵³

Gümüşhane Kazasının Köyleri: 1876 senesinde Gümüşhane kazasına bağlı 54 köy bulunmaktaydı. Bu köylerin isimleri şunlardır:

Tablo: II: Gümüşhane Kazasının Köyleri

No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri
1	Kitre	19	Mandır	37	Moksofa
2	Gelin Pertek	20	Beşkilise	38	Hudura ¹⁵⁴
3	Gödül	21	Canca	39	Menşa
4	Pekünler	22	Haşera	40	Midi
5	Pekün	23	Hayekse	41	Serikas
6	Alansa	24	Kızılköy	42	Halazara

¹⁴⁹ BOA, DH. MKT, No: 1963/22; BOA, DH. MKT, No: 1954/44.

¹⁵⁰ Tozlu, a.g.e, s. 72.

¹⁵¹ BOA, DH. MKT, No: 1130/74.

¹⁵² San, a.g.m, s. 124.

¹⁵³ San, a.g.m, s. 124.

¹⁵⁴ 1861 tarihli ve 1123 nolu Gümüşhane sancağı nüfus defterinde Hudura köyü, Krom köyünün bir mahallesi olarak geçmektedir. Muhtemelen daha sonra bu köy Krom köyünden ayrılarak müstakil bir köy haline gelmiştir. NFS. d, No: 1123.

7	Kurdoğlu	25	Akçakale	43	Edre ¹⁵⁵
8	Bolodor	26	Mavrangel	44	Hasköy
9	Reksene	27	Balahor-ı Kebîr	45	Telmeda
10	Kızılca	28	Hur-i Ulya	46	Aymuhal Maa Etmekcili
11	Ulukale	29	Akçahisar	47	Kodil
12	Kökçe Kilise	30	Manastır	48	Kodil Bahçesi
13	Tezene-i Süfla	31	Geçit	49	Havara
14	Tezene-i Ulya	32	Akpunar	50	Biyalı
15	Hakır	33	Veyserni	51	Pir Ahmet
16	Kırıklı	34	Tanıra	52	Cerci
17	Perek	35	Işkilas	53	Köğ-i Süfla
18	Köğ-i Ulya	36	Duymadık	54	Kılıçrevan

Kaynak: TVS 1876, s. 385-387.

1903 senesinde toplam 2.463 hanenin yaşadığı bu köylerde halkın dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için 41 cami ve mescit, 22 kilise ve manastır vardı. Çocukların eğitimi için 58 mektep ve medrese inşa edilmişti. Köylülerin sosyal hayatlarını devam ettirebilmeleri için 58 çeşme, 82 han, 90 dükkân, 31 kahvehane, 68 fırın bulunmaktaydı.¹⁵⁶ Köylerde 8.370 adet tarla ve 112 değirmen bulunması bölgedeki tarım faaliyetlerinin çok parçalı olduğunu göstermektedir. Arazinin dağlık ve akarsuların bol olması küçük tarlalarda tarım faaliyetlerini zorunlu kılmıştır. Köy halkı ekebileceği küçük toprak parçalarını bile değerlendirerek tarla haline getirmiştir. Tarlalardan elde ettiği ürünleri de işleyebilmek için coğrafyanın kendine tanıdığı imkânı değerlendirerek çok sayıda değirmen inşa etmişlerdir. Bununla birlikte bölge hayvancılığa daha müsaittir. Bunu bölgedeki mera, otlak ve ahır sayısına bakarak anlayabiliriz. Bu dönemde köylerde 67 adet mera, 80 adet otlak ve 1.110 adet ahır bulunmaktadır.¹⁵⁷ Köylerdeki ahır sayısının fazlalığı daha çok büyük baş hayvancılığın yapıldığını göstermektedir. Köy halkı yaşadığı evlerin altına hayvanları için de ahırlar yapmışlardır.

1.1.3.1.2. Torul Kazası

Torul kazası, kuzeyde Trabzon sancağına bağlı Maçka kazası, güneyde ise Gümüşhane kazası ile sınırdır.

Torul (Ardasa) Kasabası: Torul kazasının merkezi Ardasa kasabasıdır. Ardasa kasabası, Trabzon-Erzurum yolu üzerinde bulunan Zigana Dağı'nın kuzeyindeki eğimin sonuna tesadüf eden Trabzon'dan 93 kilometre mesafede Harşit Nehri'nin kenarında vadi içinde çevrili bir yerdir.¹⁵⁸ Kasaba, bazen 300 metreyi bulan uçurumlarla çevrilidir. Hanlar ve dükkânların bulunduğu bu

¹⁵⁵ Edre köyünün Manastır adlı bir de mahallesi vardır. NFS. d, No: 1123.

¹⁵⁶ TVS 1903, s. 577.

¹⁵⁷ TVS 1877, s. 205-207.

¹⁵⁸ TVS 1903, s. 577.

küçük kasabada 200 hanede 1.000 kişi yaşıyordu.¹⁵⁹ 1903 senesinde kasabada hükümet konağı, cami, medrese, kilise, rüştiye mektebinin yanı sıra 18 han, 45 dükkân, 6 mağaza, 5 fırın, 4 otel ve 10 kahvehane vardı.¹⁶⁰ Oldukça güzel evleri, düzenli dükkân ve mağazaları bulunan kasaba, birçok kaza merkezinden daha bayındır ve güzel görünmekteydi. Bu binalar içinde en perişan olanları devlet daireleriydi.¹⁶¹ Bu iki binadan biri nehre nazır olup, mütesellime ait resmi daire, diğeri ise bol ağaçlı geniş bahçesi olan kaymakamın ikametgâhıydı.¹⁶²

Kasaba I. Dünya Savaşı sırasında Ermeniler tarafından yakılmış ve büyük hasara uğramıştır. Kasabanın uğradığı hasarı savaş sonunda kasabaya uğrayan Ahmet Refik, bu durumu ifade etmeden geçememiştir. Refik, kasabada harabeden başka bir şey görünmediğini, sokakların mermi kovanlarıyla dolu olduğunu, Rusların kasabayı tahrip ettiğini, Ermenilerin mezaliminin kalbe dehşet verdiğini ve bu ortamda görünen fener direklerinin bile darağacını andırdığını söylemektedir. Ayrıca Refik, Rusların ve Ermenilerin cami içlerini ve mezarlıkları tamamen perişan ettiklerini, cami ve medreseleri ahıra çevirdiklerini, mezarlıkların bir kısmını kahvehane olarak kullandıklarını anlatmaktadır.¹⁶³

Torul Kazasının Köyleri: 1876 senesinde Torul kazasına bağlı 49 köy bulunmaktaydı. Kazaya bağlı köyler şunlardır:

Tablo III: Torul Kazasının Köyleri

No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri
1	Ardasa	18	Çit-i Sagır	35	Yağlıdere
2	Zigana	19	Havliyana	36	Varanlı ¹⁶⁴
3	Köstere	20	Mavrinas	37	Bartı
4	Şive	21	Adise	38	İncire
5	Koryana	22	Serpuska	39	Krom ¹⁶⁵
6	Fıfıra	23	Avliyana	40	Serizama
7	Cemaka	24	Coloşana	41	Fidikar
8	Silve	25	Balaiye	42	Kopuz ¹⁶⁶

¹⁵⁹ Lynch, a.g.e, s. 243; Deyrolle, a.g.e, s. 25.

¹⁶⁰ TVS 1903, s. 581.

¹⁶¹ Devlet dairelerinin alt katında bordum kısmında hapishane bulunmaktaydı. Hapishane denilen bu yerin kapısından girince karanlığın, rutubetin ve pis kokunun derhal etkisini hissettirmektedir. Ahmet Şerif, hapishanenin içinde bulunduğu bu durumu insanların diri diri gömüldüğü sefil bir kabristana benzetmektedir. Ahmet Şerif, a.g.e, s. 316-317.

¹⁶² Barth, a.g.e, s. 9.

¹⁶³ Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında: Hatıralar ve Tahassüsler*, Çev. Yunus Zeyrek, İstanbul 2001, s. 11.

¹⁶⁴ Varanlı köyünün Musallı adlı bir de mahallesi vardı. NFS. d, No: 1123.

¹⁶⁵ Krom, Torul'un en eski ve en büyük köylerinden biridir. Bu köyün Samanlı, Karnas, Yarankandas, Çakmak, Aratibos, Hudura, Manastır, Koloya, Metah (?) ve Zinrek adlarında 10 mahallesi bulunmaktadır. NFS. d, No: 1123.

¹⁶⁶ Kopuz köyünün Gavallı adlı bir de mahallesi bulunmaktadır. NFS. d, No: 1123.

9	Haşliya	26	Kalecik	43	Herek
10	Manastır ¹⁶⁷	27	Soryana	44	İstavri
11	Emrük	28	Dayısa	45	Balahor-i Sagır
12	Görükse	29	Bayana	46	Zermut
13	Macara	30	Niveni ¹⁶⁸	47	Çitkebir
14	Etgönü	31	Dorana	48	Cemre
15	Erikli	32	Keşha	49	İstilos
16	İlecik	33	Timur		
17	Beşkilise-i Kebîr	34	Baladan Maa Şişi		

Kaynak: TVS 1876, s. 401-403.

Bu köylerin haricinde 1123 nolu Nüfus Defteri'nde Cimera¹⁶⁹ Santa¹⁷⁰ Emrük¹⁷¹ İmoהל,¹⁷² Cimrikas,¹⁷³ Havran,¹⁷⁴ Turan,¹⁷⁵ Ceşş-i Kebîr¹⁷⁶ köyleri de Torul kazasına kayıtlı olarak görülmektedir. Bu köylerin yarısına yakını Rum köyüydü. Bu köylerden Santa, İstavri ve Krom köyleri tarihi kökenleri olan ve Torul kazasının en büyük köylerindendi. Bu dönemde Torul kazasının köylerinde 7.820 hane yaşıyordu. Bu köylerde halkın dini ibadetlerini yerine getirmeleri için 27 cami ve mescit, 48 kilise ve manastır bulunuyordu. Çocukların eğitimi için ise 10 medrese, 22 mektep mevcuttu.¹⁷⁷

1.1.3.1.3. Kelkit Kazası

Sancağın güneyinde bulunan Kelkit kazası, kuzeyinde Gümüşhane kazası, güneyinde Erzincan sancağı, batısında Şiran kazası ile sınırlıydı.

Kelkit (Çiftlik) Kasabası: Kelkit kazasının merkezi Çiftlik kasabasıydı. Kasaba Trabzon'a 175, Gümüşhane kasabasına 60 kilometre mesafedeydi.¹⁷⁸ Manzara bakımından en iyi yerlerden biri olan Çiftlik kasabası düz bir ovanın ortasında, Kelkit ırmağı ile diğer derenin birleştikleri noktaya yakın bir

¹⁶⁷ 1861 tarih ve 1123 nolu Gümüşhane sancağı nüfus defterinde Manastır köyü Krom köyünün bir mahallesi olarak geçmektedir. Muhtemelen daha sonra bu köy Krom köyünden ayrılarak müstakil bir köy haline gelmiştir. NFS. d, No: 1123.

¹⁶⁸ Bu köyün Ayana, Artabel, Şimera, Banika, Monita, Espandam ve Ramazanlu adlı 7 mahallesi vardır. NFS. d, No: 1123.

¹⁶⁹ Cimera köyünün Mozina (?), İlzuka ve Hacı adlı 3 tane de mahallesi bulunmaktadır. NFS. d, No: 1123.

¹⁷⁰ Torul kazasının en eski köylerinden biri de Santa köyüdür. Bu köyün Yeştuflu, Zorancılı, Eşhanlu, Şedrenli ve Benanlı adlı 5 tane de mahallesi vardır. NFS. d, No: 1123.

¹⁷¹ Emrük köyünün Beycili, Hızırılıyas, Cayık ve Bigrat (?) adlı 4 mahallesi bulunmaktadır. NFS. d, No: 1123.

¹⁷² İmoהל köyünün Ekmekcili adlı bir de mahallesi vardır. NFS. d, No: 1123.

¹⁷³ Cimrikas köyünün Kargadas adlı bir mahallesi bulunmaktadır. NFS. d, No: 1123.

¹⁷⁴ Bu köyün Varanlı ve Dere adlı 2 mahallesi vardır. Ancak daha sonra Varanlı Mahallesi sonra müstakil köy haline gelmiştir. NFS. d, No: 1123.

¹⁷⁵ Bu köyün Lonciyonos, Efrimi, Cemayiz, Ketek, Kelli ve Kalos adlı 6 mahallesi vardır. NFS. d, No: 1123.

¹⁷⁶ Bu köyün Bayadıra ve Manastır adlı 2 mahallesi vardır. NFS. d, No: 1123.

¹⁷⁷ TVS 1903, s. 581.

¹⁷⁸ TVS 1903, s. 253-257.

mevkiide kurulmuştu. 1903 senesinde kasabada bir hükümet dairesi ve mektep, 330 hane, 2 cami, 2 medrese, 72 dükkân, 8 kahvehane, 4 han, hamam, 5 fırın ve 4 su değirmeni bulunmaktaydı.¹⁷⁹

Kelkit Kazasının Köyleri: 1876 senesinde Kelkit kazasına bağlı toplam 92 köy vardı. Bu köylerin isimleri şunlardır:

Tablo IV: Kelkit Kazasının Köyleri

No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri
1	Perçor	32	İlaç	63	Sipanazat-ı Ulya
2	Morokom	33	Eymür	64	Sipanazat-ı Süfla
3	Güney Çevirme	34	Mengüt	65	Mahmudlu
4	Salördek	35	Uzunkol	66	Deredolu
5	Ağası	36	Aşut	67	İlbizim
6	Irha	37	Sarı Şeyh	68	Yenice
7	Köse	38	Eğdişi	69	Gevezit
8	Şurut	39	Hınzırı	70	Sipikör
9	Kelahpur	40	Gerdekhisar	71	Karacaviran
10	Danzut	41	Sidirge	72	Ağlık
11	Tızık	42	Eski Kadı	73	Holder
12	Posus	43	Tılıspik	74	Devekorusu
13	Altıntaş	44	Dölek	75	Kozoğlu
14	Viranşehir	45	Delüler	76	Günbatur
15	Bizgili	46	Havzu	77	Cibi
16	Ecmede	47	Kızılca	78	Bazuli
17	Hozbirik	48	Cemallu	79	Oğuz
18	Havcuş	49	Balahor	80	Karlankas
19	Gindehrek	50	Çorak	81	Sadak
20	Melişan	51	Tarbas	82	Sökmen
21	Terbüsek	52	Şemük	83	Kılıçcı
22	İsgah	53	Pöküt	84	Halva
23	Hanege	54	Pöske	85	Celbi
24	Germüri	55	Akdağ	86	Alaçat
25	Geletürne	56	Törünk	87	İlmelik
26	Terekes	57	Yeniköy	88	Aziz
27	Şin maa Zangar	58	İşkilor	89	Bulak
28	Pernik	59	Kalur	90	Daisa
29	Encirti	60	Ağıl	91	Balu
30	Firengi	61	?	92	Pülürek
31	Haşut	62	Barduz		

Kaynak: TVS 1876, s. 389-393.

¹⁷⁹ TVS 1903, s. 587.

Tabloda da görüldüğü gibi XIX. yüzyılın son çeyreğinde Gümüşhane sancağı dâhilinde en fazla köyü bulunan kaza Kelkit kazasıdır. 1903 senesinde 4.044 hanenin yaşadığı ve hemen tamamının Müslüman olduğu kazanın köylerinde halkın ibadetlerini yapabilmeleri için 61 cami ve mescit bulunmaktaydı. Çocukların eğitimleri için ise 29 mektep mevcuttu. Köylerde toplam 87 değirmen vardı. Sayısal olarak bu değirmenlerin Gümüşhane kazasıyla kıyaslandığında daha az olduğu görülmektedir. Bunun en büyük sebebi ise sancağın kuzey bölümlerinde olduğu gibi debisi yüksek ve değirmen yapımına müsait akarsuların sayısının az olmasıdır.¹⁸⁰

1.1.3.1.4. Şiran Kazası:

Şiran kazası, sancağın güneybatısında bulunup Erzincan sancağına tabi Refahiye kazası ile sınırdı.

Şiran (Karaca) Kasabası: Şiran kazasının merkezi Karaca kasabasıydı. Kaza merkezi olan Karaca kasabası birkaç tepe arasında ve oldukça düz bir yerde kurulmuştu.¹⁸¹ Mehdi Efendi, Hacı Kasım, Uzun Şecaaddin, Emirler-i Cedîd ve Mümya adlarında mahalleleri bulunmaktaydı.¹⁸² 100 haneye sahip olan kasabanın denizden yüksekliği 1.000 metreydi. Şiran'da soğuğa dayanabilmek için evler daima bir katlı olarak inşa edilir ve üzerleri toprakla kaplanırdı. Evlerde soğun içeri girmemesi için kapı ve ocaklardan başka hava ve güneş girecek yer bırakılmazdı.¹⁸³ 1903 senesinde 100 hanenin yaşadığı kasabada hükümet dairesi, cami, tekke, ibtidai mektebinin yanısıra 2 han, 2 fırın, 4 su değirmeni, 6 kahvehane, 15 mağaza, 25 dükkân ve ufak bir hamam ile suyu lezzetli olan 2 adet çeşme vardı.¹⁸⁴

Şiran Kazasının Köyleri: 1876 senesinde kazanın Şiran kazasına bağlı 73 köy bulunmaktaydı. Bu köylerin isimleri şunlardır:

Tablo V: Şiran Kazasının Köyleri

No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri
1	Uluşiran	26	Babuş	51	Çengiriş
2	Zarabut	27	Sarıca	52	Balıkhisar
3	Ergü	28	Miyadun	53	Obahan
4	Çal	29	Babacan	54	Susuz
5	Nurşin	30	Seydibaba	55	Kelif
6	Gersut-i Bâlâ	31	Törink	56	Karaşeyh
7	Gersut-i Zir	32	Eldigin	57	Mertekli
8	Civrişon	33	Beşkilise	58	Kosköy
9	Kırıntı	34	Pağnik	59	Tersun-ı Zir

¹⁸⁰ TVS 1903, s. 589.

¹⁸¹ TVS 1903, s. 253-257.

¹⁸² Erdem, a.g.t, s. 19-20.

¹⁸³ TVS 1903, s. 585.

¹⁸⁴ TVS 1903, s. 585.

10	Çalgan	35	Kâlur	60	Zimon
11	Ara köy	36	Kozağaç	61	Elmaçukuru
12	Tomara	37	Kozvıran	62	Günbatur
13	Cender	38	Mazıbükü	63	Dumanoğlu
14	Giriftin	39	Sifon	64	Belen
15	Sadık	40	Çilon	65	Sellidere
16	Halgin	41	Yalınözü	66	Gelvaris Mezrası
17	Sinanlı	42	Haydürük	67	Karaköy
18	Semük-i Bâlâ	43	Hozman-ı Bâlâ	68	Hozman
19	Masuran	44	Aksipert	69	Çaputlu
20	Çirniş Maa Dedeköy	45	İslâm Tersun	70	Öksevit
21	Kirtanos	46	Keredam	71	Hormusi
22	Korzaf	47	Tersun-i Bâlâ	72	Muhlis
23	Çeküz	48	Telme	73	Ayna
24	Çendir	49	Sefkör		
25	Kozan	50	Çağıl		

Kaynak: TVS 1876, s. 395-399.

Tabloda da görüldüğü gibi Gümüşhane sancağına bağlı kazalar arasında Kelkit kazasından sonra en fazla köye sahip olan kaza Şiran kazasıydı. 1903 senesinde 2.643 hanenin yaşadığı kazanın köylerinde halkın ibadetlerini yapabilmeleri için 39 cami ve mescit, 5 kilise ve bir de manastır bulunmaktaydı. Çocukların eğitimleri için ise bu köylerde 26 mektep, 5 medrese ve 2 tekke inşa edilmişti. Kazanın köylerinde halkın ürünlerini işleyebilmeleri için yapılmış 83 adet değirmen vardı.¹⁸⁵ Ancak sancağın kuzeyindeki değirmen sayısı ile kıyaslandığında bu sayının çok daha az olduğu görülmektedir. Köy halkı hayvanların ahırlarını yaşadıkları binalara bitişik inşa etmekteydiler. Bu durum kışın evlerin sıcak kalmasını sağlamaktaydı. Ancak yaz mevsiminde yayılan kötü kokular nedeniyle insanlar rahatsız olmaktaydı.¹⁸⁶

1.1.3.2. Nahiyeleler

İncelediğimiz dönemde Gümüşhane sancağının merkez kazaya bağlı Kovans ve Yağmurdere nahiyeleleri ile Torul kazasına bağlı Kürtün nahiyesi olmak üzere toplam 3 nahiyesi bulunmaktaydı.

1.1.3.2.1. Kovans Nahiyesi

Kovans nahiyesinin merkezi Kale köyüydü.¹⁸⁷ 1876 senesinde Kovans nahiyesine bağlı 39 köy vardı. Bu köylerin isimleleri şöyledir:

¹⁸⁵ TVS 1903, s. 585.

¹⁸⁶ TVS 1903, s. 585.

¹⁸⁷ Alparslan Demir, "XVI. Yüzyılda Koğans Nâhiyesi: Nüfus ve Yerleşme", *History Studies*, Volume: 3/2, Samsun 2011, s. 216.

Tablo VI: Kovans Nahiyesinin Köyleri

No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri
1	Süle	14	Ağsar	27	Kısanta
2	Tarhanas	15	Bahçecik	28	Türkmen
3	Çalık	16	Işıkdere	29	Kan
4	Yenice	17	Kabakilise	30	Çakmas
5	Güvercinlik	18	Tamızı	31	Varicna
6	Meyhazar	19	Kaletaş	32	Cebre
7	Arduç	20	Çugut maa Kale	33	Sobran
8	Timürviran	21	Mubah	34	Tahnas
9	Tandırılık	22	Vanşın	35	Dölek
10	Kale	23	Niv	36	Edise
11	Arapdere	24	Pinçirge	37	Zimon
12	Söğütağıl	25	Ağundos	38	Hınzırverek
13	Tekke	26	Hur-u Süfla	39	Gedesi

Kaynak: TVS 1876, s. 405-407.

Kovans nahiyesi, 1880 senesinde 1.497 haneye sahipken bu sayı 1903 senesinde 1.118'e düşmüştür. Bu düşüşte sancak dâhilinde meydana gelen idari değişikliklerin etkisi büyüktür. Aynı yıl Kovans nahiyesinin köylerinde Müslüman ve Hristiyan halkın dini ibadetlerini yerine getirmeleri için 16 cami ve mescit, 4 kilise ve manastır bulunmaktadır. Öğrencilerin eğitimi için 15 mektep ve medrese inşa edilmiştir.¹⁸⁸

1.1.3.2.2. Yağmurdere Nahiyesi

Gümüşhane kazasının diğer nahiyesi Yağmurdere nahiyesinin merkezi Yağmurdere köyüydü. 1876 senesinde nahiye 25 tane köyü bulmaktaydı. Bu köylerin isimleri şöyledir:

Tablo VII: Yağmurdere Nahiyesinin Köyleri

No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri
1	Yağmurdere	10	Termezi	19	Kermut-u Süfla
2	Yuvalı-i Ulya	11	Lorikas	20	Alçakdere
3	Yuvalı-i Süfla	12	Meri	21	Holnan
4	Bednamlı	13	Leri	22	Salmankas
5	Balahor	14	Boğalı	23	Geçge
6	İstiban	15	Filas	24	Şehpane
7	Yapaz	16	Bandırlak	25	İncesu
8	Vikiz	17	Gavaris		
9	Semşingedi	18	Kermut-u Ulya		

Kaynak: TVS 1876, s. 409.

¹⁸⁸ TVS 1903, s. 577.

Bu dönemde nahiyede 14 bahçe ve 3.414 tarla, 90 mera, 613 çayır, 199 otlak vardı.¹⁸⁹ Bu rakamlara bakıldığında Yağmurdere nahiyesinde de hayvancılığın daha yaygın olduğunu söyleyebiliriz. 1880 senesinde 678 hanenin yaşadığı nahiye ve köylerinde 1903 senesine gelindiğinde 647 hanenin yaşadığı görülmektedir.¹⁹⁰ Bu düşüşün nedeni daha çok çalışmak için çevre vilayetlere yapılan göçlerdir. 1903 tarihinde nahiye ve köylerinde ahalinin dini vecibelerini yerine getirmeleri için 12 cami ve mescit, 14 kilise ve manastır inşa edilmiştir. Çocukların eğitimi için ise 19 okul ve medrese bulunmaktadır.¹⁹¹

1.1.3.2.3. Kürtün Nahiyesi

Torul kazasına bağlı olan Kürtün nahiyesi, Harşit nehri kıyısında sarp ve yüksek dağlarla çevrili bir mevkiide kurulmuştur. XX. yüzyılın başlarında nahiyede hükümet konağı, medrese, caminin yanı sıra 2 kahvehane, 2 fırın, 3 han, 3 adet dükkân bulunmaktaydı.¹⁹² Bu dönemde Kürtün nahiyesine bağlı köylerden bazılarının isimleri şöyledir:

Tablo VIII: Kürtün Nahiyesinin Köyleri

No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri	No	Köy İsimleri
1	Semüklü	9	Karadere-i Zir	17	Çerçur
2	Kaplan Köyü	10	Naşaba	18	Tornuk
3	Beytarlası	11	Harıd-ı Kebîr	19	Gelevere
4	Kargı Kayası	12	Harıd-ı Sagîr	20	Köstere
5	Sögütili	13	Harıd-ı Bâlâ	21	Durmuş
6	Kozan	14	Şavi	22	Dandi
7	Uluköy-i Bâlâ	15	Kanyaş	23	Taşlıca
8	Vandî	16	Fol	24	Şeyhler

Kaynak: Trabzon Vilayet Salnameleri, Arşiv Belgeleri ve 1123 nolu Gümüşhane Nüfus Defteri

Tabloda da görülebileceği gibi bu dönemde Kürtün nahiyesine bağlı tespit edebildiğimiz 24 köy bulunmaktadır. 2.451 hanenin yaşadığı nahiyenin köylerinde 30 cami ve mescit, 2 medrese, 14 okul, 11 kilise bulunmaktaydı.¹⁹³ İbadethane sayılarına bakıldığında Kürtün nahiyesindeki Müslüman nüfus oranının Torul kazasında yaşayan Müslüman nüfus oranından daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

¹⁸⁹ TVS 1877, s. 207.

¹⁹⁰ TVS 1880, s. 257-259; TVS 1903, s. 577.

¹⁹¹ TVS 1903, s. 577.

¹⁹² TVS 1903, s. 583.

¹⁹³ TVS 1903, s. 583.

1.1.4. Kelkit ve Şiran Kazalarının Bayburt Sancağına Bağlanması

Torul kazası Gümüşhane sancağına bağlılığını devam ettirirken Kelkit ve Şiran kazalarının özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zaman zaman Erzincan ve Bayburt sancaklarına bağlandığı görülmektedir. Bu kazaların Erzincan ve Bayburt'a bağlanmaları Trabzon ve Erzurum vilayetleri arasında uzun süre tartışmalara neden olmuştur. Zaman zaman halk da bu tartışmalara katılmıştır. Her iki vilayetin valileri söz konusu kazaların kendi vilayetlerine bağlı kalmasını, birtakım gerekçelerle ileri sürmüşler ve bu bağlamda Bâb-ı Ali'ye mükerrer yazılar yazmışlardır.¹⁹⁴

Erzincan sancağına bağlı olan Şiran'ın Gümüşhane'ye bağlanması meselesi ilk kez Şiran kazasının görevde bulunan müdürü Âşık Mahmud Ağa ile eski müdürü Esad Ağa'nın birleşerek halka zulüm yapmaları ve rüşvet almaları iddialarıyla gündeme geldi. Esad Ağa'nın Erzincan'da bulunan IV. Ordu'ya yapılan hububat satışlarından rüşvet alması ve Âşık Mahmud Ağa ile birlikte hareket ederek halka haksızlık ve zulüm yapmaları üzerine Şiran halkı her iki müdür hakkında Bâb-ı Ali'ye şikâyetinde bulundu. Halkın bu şikâyeti üzerine yapılan incelemelerden bir netice elde edilemeyince Bâb-ı Ali yerinde incelemelerde bulunmak üzere özel bir memur görevlendirilmesine karar verdi. Ancak Gümüşhane kazasının 6-7 saat batısında bulunan Şiran'ın Erzurum'a uzaklığı sebebiyle incelemelerden istenilen sonuç elde edilemedi. Buraya gönderilen özel memurun devam eden davanın biran önce sonuca bağlanması ve meselenin kolaylaştırılması mütalaasında bulunması üzerine Erzurum ve Trabzon Valiliği Şiran'ın Gümüşhane'ye bağlanmasını istedi. Ancak Trabzon Meclisi toplanarak bu meselenin Gümüşhane sancağı meclisinde görüşülmesinin daha uygun olacağını ve dava için kolaylık sağlayacağını bildirdi. Ayrıca Şiran kazasının öşür gelirlerinin gerektiği ölçüde Gümüşhane sancağı gelirleriyle beraber artırılmasını istedi. Trabzon ve Erzurum eyaletleri ile Bâb-ı Ali arasında yapılan uzun yazışmalar sonunda vergi gelirleriyle birlikte Şiran kazasının 1860 senesinde Erzurum'dan idare olunmasına, mülki idaresinin ise aynı yıl Trabzon'a bırakılmasına karar verildi. Ayrıca Esad Ağanın devam eden mahkemesinin Gümüşhane meclisinde

¹⁹⁴ Bu kazalardan Şiran 1860-1864 yılları (Bu tarihler arasında Gümüşhane'ye bağlıdır) hariç olmak üzere 1868 yılına kadar Erzincan sancağına bağlı iken, Kelkit ise 1865-1868 yılları (Bu tarihler arasında Erzincan'a bağlıdır) hariç olmak üzere 1868 senesine kadar Gümüşhane sancağına bağlı kalmıştır. 1868 tarihinde her iki kaza da Gümüşhane sancağına bağlandıktan sonra 1879 senesine kadar bu sancağa bağlılıklarını devam ettirmişlerdir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında her iki kazanın da yeni oluşturulan Bayburt sancağına bağlanmasına karar verildiyse de bu bağlılık Mart 1888 tarihine kadar devam etti ve bu tarihten itibaren Kelkit ve Şiran kazaları tekrar Gümüşhane'ye bağlandı. 1865'e kadar Erzurum vilayetinin Erzincan sancağına bağlı olan Şiran kazası, 1866-1868 yılları arası Devlet Salnameleri'nde hem Trabzon vilayetinin Gümüşhane sancağına, hem de Erzurum vilayetinin Erzincan sancağına bağlı kazalar arasında gösterilmiştir. Bir kazanın iki vilâyete birden aynı anda bağlı olmasının mümkün olmayacağı bilindiği ve elimizde bu yıllarda Şiran'ın idari yapısını ortaya koyacak veri bulunmadığı için bu tarihler arası kazanın idari yapısını net olarak ortaya koymak şimdilik mümkün gözükmemektedir. Yunus Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt*, İstanbul 2008, s. 135.

araştırılması kararı alındı. Bu karar Erzurum ve Trabzon valileri ile Gümüşhane kaymakamına bildirildi.¹⁹⁵

Ancak Kelkit ve Şiran kazalarının Gümüşhane'ye bağlılığı çok kısa sürdü. 1864 senesinde kazalar tekrar Erzincan'a bağlandı. Erzincan sancağına 4 yıl bağlılığın ardından 1868'de tekrar Gümüşhane'ye iltihak olundu.¹⁹⁶ Bu kazaların tekrar Gümüşhane'ye bağlanmasında bu kazalara bağlı köylerin büyük çoğunluğunun Erzincan'dan ziyade Gümüşhane'ye yakın olması etkili oldu.¹⁹⁷

Bunun üzerine Erzurum Valiliği, Erzincan'ın IV. Ordu merkezi olduğunu ve ordunun kereste, yakacak odun, zahire gibi ihtiyaçlarının karşılanması için daimi surette Kelkit ve Şiran bölgesine başvurulduğunu ileri sürerek Kelkit ve Şiran'ın tekrar Erzincan'a bağlanmasını istedi. Trabzon Valiliği ise Bayburt ve Tercan'la birlikte Kelkit-Şiran hattının uzun yıllardır Trabzon Limanı'na hububat yığan bir depo görevi gördüğünü belirterek bu talebe karşı çıktı.¹⁹⁸ Bu özellikleri dolayısıyla Kelkit-Şiran bölgesine duyulan ihtiyaç iki vilayetçe sürekli dile getirilmekteydi. Her iki vilayette bu kazaların kendilerine bağlanmasını stratejik ve ekonomik olarak bu şekilde gerekçelendirirken, Bâb-ı Ali ise bu duruma başka açıdan bakıyordu. Bâb-ı Ali, idari değişiklikteki temel espriyi halkın bağlı oldukları idare merkezindeki işlerinin zamanında görülmesi, alışveriş ve sair işlerde herhangi bir zorlukla karşılaşmadan işlerinin görülmesi şeklinde gerekçelendirmekteydi. Bu nedenle kaza, nahiye ve köylerin mesafe ve idarece hangi tarafa yakın ise oraya bağlanmasının uygun olacağını bildirdi.¹⁹⁹ Bâb-ı Ali'nin bu gerekçesi üzerine Trabzon Valiliği, Kelkit ve Şiran'ın her bakımdan Gümüşhane ile ilişkili olduğunu belirtti. Neticede valiliğin bu yazısını dikkate alan Bâb-ı Ali, 1868 yılında Kelkit ve Şiran'ın Gümüşhane sancağına bağlanmasına karar verdi.²⁰⁰

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bitimiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da fazla toprak kaybetmesi ve dolayısıyla Erzurum vilayetinin sınırlarının küçülmesi üzerine Kelkit ve Şiran kazalarının tekrar Erzurum vilayetine bağlanması gündeme geldi. Bu kez iki kazanın yeni oluşturulan Bayburt sancağına mı yoksa Erzincan sancağına mı bağlanacağı konusunda bazı tartışmalar yaşandı. Bu konuda özellikle Erzincanlılar yoğun kamuoyu oluşturma çabasına girdi. Erzincan ileri gelenlerinden Hacı Mehmed adlı bir şahıs, Kelkit ve Şiran kazalarını dolaşarak halkı Erzincan sancağına bağlanmaları konusunda ikna etmeye çalışıyordu. Mehmed Bey, Trabzonlu yaylacıların zaman zaman Kelkit ve Şiran yaylalarını işgal ettiğini ve bu durumun bölgede asayişsizliğe neden olduğunu söylüyordu. Problemin

¹⁹⁵ BOA, İ. MVL, No: 434/19140.

¹⁹⁶ Kelkit kazası 1867 yılı salnamelerinde hem Gümüşhane sancağı kazaları arasında hem de Erzincan sancağı kazaları arasında gösterilmektedir. Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt*, s. 126.

¹⁹⁷ *Trabzon Aynıyyât Defteri*, No: 930, s. 43.

¹⁹⁸ Tozlu, a.g.e, s. 42.

¹⁹⁹ Tozlu, a.g.e, s. 43.

²⁰⁰ Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt*, s. 126.

çözülmesinin ise kazaların Erzincan'a bağlanması ile mümkün olacağını ifade ediyordu. Mehmet Beyin bu söylemleri üzerine Trabzonlu yetkililer Bâb-ı Ali'ye yazı yazarak Hacı Mehmed'in faaliyetlerine son verilmesini ve her iki kazanın Gümüşhane'ye bağlılığının devam etmesini istediler.²⁰¹ Bu talebi dikkate alan Bâb-ı Ali Trabzon ve Erzurum vilayetlerine emirler yazılarak Mehmed Beyin Kelkit ve Şiran köylerindeki faaliyetlerinin engellenmesini istedi.²⁰² Mehmed Beyin engellenmesiyle birlikte Kelkit ve Şiran kazalarının Erzincan'a bağlanması girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

Ancak bu kez Erzurum Valiliği Bayburt'un sancak haline getirilebilmesi için Şiran ve Kelkit'in Bayburt'a bağlanmasını istedi. Kelkit ve Şiran'ın yeni oluşturulacak Bayburt sancağına bağlanmak istenmesine Kelkit ve Şiran halkı itiraz etti.²⁰³ Mesafenin uzaklığından dolayı Bayburt sancağına bağlanmaktan pek memnun olmayan Kelkit ve Şiran ahalisi vilayetlere ve Bâb-ı Ali'ye sundukları çok sayıda dilekçe ile memnuniyetsizliklerini dile getirdiler. Kelkit ve Şiran ahalisi dilekçelerinde Gümüşhane'ye daha yakın olduklarını ve her türlü alışveriş için Gümüşhane'ye gittiklerini ancak resmi işler için mecburen Bayburt'a gitmek zorunda kaldıklarını ve bu yüzden sıkıntıya düştiklerini ifade etmekteydiler. Ancak halkın bu girişimleri sonuçsuz kaldı. Bâb-ı Ali, bu dilekçelere 14 Ağustos 1878 tarihinde verdiği cevapta ahalinin bu talebinin sebebinin Gümüşhane sancağı hanedanından bazılarının menfaatleri doğrultusunda halkı tahrik etmelerinden kaynaklandığı ifade ediyordu. Bu nedenle de her iki kazanın Bayburt sancağına bağlılığının devam etmesine karar verdi.²⁰⁴

Bu kazalar 10 yıl süreyle Bayburt'a bağlı kaldıktan sonra 1888 senesinde Gümüşhane Mutasarrıflığı tekrar girişimde bulunarak Şiran ve Kelkit kazalarının tekrar Gümüşhane'ye bağlanmasını istedi. Arazisinin dağlık olması sebebiyle Gümüşhane halkının ihtiyacı olan hububat Kelkit ve Şiran'dan sağlanıyordu. Bu da her iki kazanın Gümüşhane için önemini daha da artırmaktaydı. Bu nedenle Gümüşhane Mutasarrıfı bu kazaların yeniden Gümüşhane'ye bağlanması için Trabzon Valiliğine yazı yazdı. Mutasarrıf, Bâb-ı Ser-askerî tarafından bu kazaların askeri işlerinin tekrar Gümüşhane sancağında görülmesi yolundaki kararını dayanak göstererek her iki kazanın Gümüşhane sancağına bağlanmasını istedi.²⁰⁵ Valilik talebi Bâb-ı Ali'ye bildirdi.²⁰⁶ Bâb-ı Ali'ye yazdığı yazıda Kelkit ve Şiran kazalarının Bayburt sancağına bağlanmasının mevkii icabı ya da siyasi gereklilik üzerine olmadığını, her iki kazanın Erzurum Valiliğinin isteği üzerine Bayburt'un sancak olabilmesi için Bayburt'a bağlandığını belirtmekteydi. Valilik ayrıca bu yazısında Gümüşhane halkının Kelkit ve Şiran dâhilinde yaylakları

²⁰¹ Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt*, s. 126.

²⁰² Tozlu, a.g.e, s. 57.

²⁰³ *Trabzon Aynıyyât Defteri*, No: 933, s. 89.

²⁰⁴ *Trabzon Aynıyyât Defteri*, No: 933, s. 38.

²⁰⁵ BOA, DH. MKT, No: 1522/64.

²⁰⁶ Tozlu, a.g.e, s. 43.

bulunduğunu ve bu kazalar Bayburt'a bağlı olduğu için yaylaklardan halkın istifadesinde sıkıntılar ortaya çıktığını vurgulamaktaydı. Kelkit ve Şiran'ın Gümüşhane'ye bağlanması hususunda ısrarlı olan Trabzon Valiliği, bu kazaların Bayburt'tan ayrılması halinde Bayburt sancağının lâğvedilmesinin gündeme gelmemesi için de "...Erzurum'un Bayburt'a yakın mahallerinden munasip olanlardan bazıları Bayburt'a bağlansın ve böylece Bayburt Sancağı devam etsin..." şeklinde bir önerisinde bulundu.²⁰⁷ Erzurum Valiliği ise kazaların Gümüşhane'ye bağlanması halinde Bayburt sancağının ormansız kalacağını ve buradan ihtiyaçlarını temin eden bölge halkının sıkıntıya düşeceğini dile getiriyordu. Trabzon ve Erzurum'dan gelen yazılar üzerine konu, Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Daîresi'nde enine boyuna tartışıldı.²⁰⁸

Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Daîresi'ndeki tartışmalarda bu kazaların mesafece Gümüşhane'ye daha yakın oldukları haritada açıkça görüldü. Ayrıca bu kazaların Gümüşhane'den ayrılarak Bayburt'a bağlandığı tarihten itibaren ahalisinin sıkıntı ve zorluklar içinde oldukları belirlendi.²⁰⁹ Aynı zamanda adı geçen kazalar halkının Gümüşhane ile ilişkilerinin devam ettiği yapılan incelemelerden anlaşıldı. Bu nedenle Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ, halkın menfaati ve kolaylığı için Kelkit ve Şiran kazalarının geçmişi nedeniyle Gümüşhane sancağına bağlanmasına karar verdi. Bayburt sancağının mahsûsât-ı kadimesi olan 124.468 kuruş 1888 yılı sonundan itibaren hazineye aktarıldı. 1889 senesi başından itibaren de Bayburt Kaymakamlığı'nın maaş ve masrafları olan 49.270 kuruş yeniden tahsis edilip düzenlendi.²¹⁰ Bu mülki değişiklikle birlikte yalnız İspir kazasından ibaret kalan Bayburt'un sancak halinde bulundurulmasının herhangi bir faydası olmayacağı, lâğvedilmesiyle devlet hazinesinin de tasarruf edeceği gerekçesiyle Bayburt sancağı lâğvedildi. Böylece Bayburt sancağı birinci sınıf kaza durumuna düşürüldü. İspir kazası, Erzincan sancağına bağlandı. Yapılan bu mülki değişiklik sonucu devlet hazinesi senelik 194.000 kuruş tasarruf sağlamış oldu.²¹¹

1.1.5. Niv Köylerinin Bayburt Kazasına Bağlanma Meselesi

1870'li yılların başında Gümüşhane sancağının idari yapısında çeşitli idari düzenlemelere gidilmiş ve birbirlerine yakın nahiyelerin tek müdürlük etrafında toplanması kararlaştırılmıştı. Bu düzenleme sırasında Niv nahiyesinin 12 saat uzaklıktaki Kovans nahiyesi ile birleştirilmesi de gündeme geldi.²¹² Ancak ahali bu hususta hükümet işlerinde ve asayişin sağlanmasında sıkıntılar çekeceklerini ileri sürerek köylerinin Kovans nahiyesiyle birleştirilmesi yerine Niv nahiyesinin müstakil bir müdürlük yapılarak

²⁰⁷ Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt*, s. 152.

²⁰⁸ Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt*, s. 151.

²⁰⁹ Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt*, s. 152.

²¹⁰ BOA, DH. MKT, No: 1522/64.

²¹¹ BOA, DH. MKT, No: 1522/64.

²¹² Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt*, s. 207.

kendilerine 3 saat mesafedeki Gezge nahiyesi ile birleştirilmesini istiyordu.²¹³ Halkın önerisini değerlendiren Bâb-ı Ali, 1873 senesinde halkın bu önerisini kabul ederek Niv ve Gezge nahiyelerinin bir müdürlük altında birleştirilmesine karar verdi.²¹⁴

Ancak Gümüşhane sancağına bağlı olan ve Niv köyleri olarak bilinen Niv, Pinçirge, Hınzırverek, Varicna, Çepe, Ağunsos, Kan, Çakmas, Vanşın ve Gesdesi köyleri ile Hiğrı, Hınzırverek, Cerci, Balahor, Kısanta ve diğer Hınzırverek köyleri Vavuk Dağı'nın Bayburt tarafında yer almaktaydı. Bu köylerin Gümüşhane'ye en yakın olanı 8 saat mesafede iken, Bayburt kazasına en uzak olanı ise 6,5 saat mesafedeydi. Ayrıca bu köylerin etrafında Bayburt'a bağlı köyler bulunmaktaydı. Bu durum ise köy halkının bazı sıkıntılarla karşılaşmasına neden olmaktaydı. Bu köylerin bağlı oldukları Gümüşhane kazasına çok uzak olması öncelikle hükümet işlerinin aksamasına neden oluyordu. Özellikle kış aylarında köylüler Gümüşhane'ye gidiş gelişlerinde büyük zorluklar çekiyordu. İkinci olarak bu köylerin etrafındaki Bayburt'a bağlı köylerle ortaya çıkan arazi anlaşmazlıklarında idari ve hukuki olarak sıkıntılar yaşanıyordu. Ayrıca köylerin bu idari taksimatta bulunması güvenliği ve asayişini olumsuz etkiliyordu. Hükümet tarafından aranan suçlular birbirlerinin köylerine kaçtıklarından her iki sancakta görev yapan kolluk kuvvetleri bu suçluları yakalayamıyordu.²¹⁵ Bu nedenlerden dolayı 1875 yılında bu köylerin Bayburt'a bağlanması gündeme geldi ve bunun için yazışmalar yapılmaya başlandı. Ancak bu köyler halkı imam, muhtar veya ihtiyar meclislerinin önderliğinde bir araya gelerek köylerinin Bayburt'a bağlanmaması için Bâb-ı Ali'ye dilekçe verdiler. Dilekçelerinde çok eskiden beri Gümüşhane'ye bağlı olduklarını ve bütün işlerini Gümüşhane'de gördüklerini ve alışverişlerini Gümüşhane'ye giderek yaptıklarını bu nedenle Bayburt'a bağlanmak istemediklerini bildirdiler.²¹⁶

Bâb-ı Ali, köylülerin dilekçeleri üzerine durumun derinlemesine incelenmesi için Şubat 1875 tarihinde Erzurum Valiliğine yazı yazarak yetkililerin bu köylerde incelemeler yapmasını istedi. Yapılan tahkikat sonucu bu köylerin Bayburt'a bağlanmasına karar verildi. Fakat diğer köylerin hepsinin kabul etmesine rağmen Balahor ve Kan köyleri halkı Bayburt'a bağlanmayı kabul etmedi. Bu durum üzerine yapılan tahkikat derinleştirildi. Balahor köyünün Bayburt'a bağlanmak istememesinde Abdi Ağanın, Kan köyünde de Memioğlu Ömer Ağanın etkili olduğu anlaşıldı.²¹⁷ Bunun üzerine bu kişilerin köy halkını etkilemeleri engellenerek adı geçen köylerin de dâhil olduğu toplam 16 köy, 1876 senesi başında Bayburt'a bağlandı.²¹⁸ Adı geçen

²¹³ *Trabzon Aynıyyât Defteri*, No: 932, s. 35-40.

²¹⁴ Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt*, s. 208.

²¹⁵ *Trabzon Aynıyyât Defteri*, No: 930, s. 117.

²¹⁶ BOA, Ş. D, No: 1505/13.

²¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt*, s. 211.

²¹⁸ Özger, *XIX. Yüzyılda Bayburt*, s. 213; Niv köylerinin Bayburt'a bağlandığı dönemde Geçge, Filas, Kavlatan, Alçakdere, Salmankaz ve Boğalı köylerinin de Bayburt'a bağlanmaları gündeme

köyler 1889 senesinde Bayburt sancağı lâğvedilene kadar bu sancağa bağlı kaldı.

gelmişti. Ancak bu köyler halkının Bayburt'a bağlanmayı istememeleri üzerine köylerin Bayburt sancağına bağlanmasından vazgeçilmişti. Tozlu, a.g.e, s. 27.

1.2. YÖNETİM

1.2.1. Sancak Yönetimi

Yerel yönetim siyasal ve hukuki bir kavram olup Orta Çağ Avrupası'nın son dönemlerinde ortaya çıkan bir kavramdır.²¹⁹ Yerel yönetim sadece şehirlerin, köylerin bayındırlığını ve sağlıklı yaşamını sağlayan bir örgütlenme değildir. Aynı zamanda sağlam demokrasinin yerleşmesini sağlayan toplumsal bir süreçtir.²²⁰ Osmanlı Devleti'nde Tanzimatla birlikte siyasi hayata giren bu kavramlar zamanla olgunlaşarak günümüz yerel yönetim anlayışının şekillenmesinde önemli paya sahip olmuştur. Çağdaş anlamda yerel yönetim ise Tanzimat döneminde söz konusu olmaya başlamıştır. Böylece kaza yöneticilikleri ahalik veya âyânlık yerine müdürlüğe dönüştürülmüştür. Ancak bu müdürlüklere yine eski hanedan mensupları tayin edilmeye devam etmiştir. 1848 tarihinde yapılan düzenlemeyle de Gümüşhane sancağına şu yöneticiler tayin edilmiştir:

Tablo IX: 1848 Tarihinde Gümüşhane Sancağına Atanan Yöneticiler

Sancak veya Kaza	Atanan Müdür veya Kaymakam	Ünvanları
Gümüşhane (Sancak Merkezi)	Derviş Paşa	Kaymakamlık
Kelkit Kazası	Hasan Bey	Müdürlük
Maçka Kazası	Cafer Rafet Efendi	Müdürlük
Milas Kazası	Ali Çavuşzâde Osman Ağa	Müdürlük
Tirebolu Kazası	Fethizâde Emin Ağa	Kaymakamlık
Torul Kazası	(.....)	Kaymakamlık

Kaynak: Saydam, Trabzon'un İdari Yapısı ve Yenileşme Zarureti, s. 313-314.

Tabloda da görüldüğü gibi bu dönemde Gümüşhane sancağının altı kazası bulunmaktadır. Sancak merkezleriyle bazı büyük kazaların başına kaymakam, diğerlerine ise müdür unvanıyla yönetici tayin edildiği görülmektedir. Özellikle müdürlerin görevlerine devam ettikleri, kaymakamların ise yeni tayin oldukları dikkat çekmektedir. Ayrıca bu düzenlemelere rağmen kaymakamların kanun ve yönetmeliklerin kendilerine tanıdığı yetkileri zaman zaman kötüye kullandıkları olmuştur. Örneğin; 1852 yılında Gümüşhane sancağında kaymakam olarak görev yapan Tevfik Bey rüşvet aldığından dolayı Trabzon Eyalet Meclisi'nde yargılanarak görevinden alınmış, onun yerine ise 6.000 kuruş maaşla Yalova kazası eski müdürü Tahir Ağa atanmıştır.²²¹

1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleriyle taşra idaresinde köklü değişikliklere gidilmiştir. 1871 Nizamnamesiyle vilayetlerin yukarıdan aşağıya doğru liva, kaza, nahiye ve karye şeklinde organize edilmesiyle yerel

²¹⁹ Ortaylı, a.g.e, s. 1.

²²⁰ Ortaylı, a.g.e, s. 4.

²²¹ Çadircı, a.g.e, s. 239.

yönetimler güçlenmeye ve yetkileri artmaya başlamıştır. Yerel yönetimler güçlendikçe, yetkileri arttıkça ve görevleri fazlalaştıkça da taşrada yeni makamlar ve görevler ortaya çıkmıştır. Yeni düzenlemelerle birlikte livayı kaymakamların değil, mutasarrıf denilen mülki amirin idare etmesi kararlaştırılmıştır.²²² Kaymakamlar ise sancakların alt birimi olan kazaların başında görev yapmaya başlamışlardır. Ayrıca bu nizamnameyle birlikte nahiye adı verilen köy ve kaza arasındaki yeni bir birim ortaya çıkmış ve bu birimlerin başına *Nahiye Müdürü* adı verilen yeni yöneticiler atanmıştır. Şehirlerin büyümesiyle birlikte de belediye başkanları kasabalarda görev yapmaya başlamışlardır.

Bununla birlikte yeni oluşturulan bu yapılanma bir taraftan taşra teşkilatının şekillenmesini ve güçlenmesini sağlarken diğer taraftan da bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Öncelikle Osmanlı bürokrasisinde ağır bir kırtasiyecilik yükü ortaya çıkmıştır. Yöneticiler sancak, kaza ve nahiyelerle ilgili yapılacak en ufak bir düzenlemede Bâb-ı Ali'den izin almak zorunda kalmışlardır. Diğer bir sorun ise bu idari teşkilatta görev alacak nitelikte okuma yazma bilen kişi bulmada yaşanan sıkıntıdır. Bu durumu nahiye yöneticileri seviyesinde görmek mümkündür. Nitekim Bâb-ı Ali tarafından 1878 senesinde Kürtün nahiyesine müdür olarak atanan Şerif Efendinin okuma yazma bilip bilmediği konusunda Trabzon Valiliğine araştırma yapılması için yazı yazıldığı görülmektedir.²²³

Taşrada özellikle kaza ve nahiye meclislerinde görev alacak okuma yazma bilen memur bulunamadığı için bir kişi birden fazla görevi üstlenmek zorunda kalmıştır. Örneğin, 1894 senesinde Şiran kazasında Tâhir Ağa bidâyet mahkemesinde, nâfia komisyonunda ve maarif komisyonunda aza iken, Tudor Ağa nâfia Komisyonu, Ziraat Bankası ve belediye meclisinde görev almıştır.²²⁴

1.2.1.1. Mutasarrıf

Mutasarrıflar, valilerin vilayetlerde yerine getirmekle sorumlu oldukları vazifeleri sancak idaresine üstlenen görevlilerdir. Bu anlamda mesuliyetleri valinin mesuliyetleriyle aynıydı. Bununla birlikte mutasarrıflar validen alacakları emir ve talimatları yerine getirmekle görevliydi. Bu nedenle kanunların tatbiki, memurların hareketlerinin kontrolü vazifeleri arasında yer alıyordu.²²⁵ Tespit edebildiğimiz kadarıyla incelediğimiz dönemde Gümüşhane sancağında görev yapan mutasarrıflar şunlardır: Tevfik Bey (1851-1852),²²⁶ Tahir Ağa (1852-1854),²²⁷ Abdülkerim Bey (1854-1855),²²⁸ Mahmud Bey

²²² Kırmızı, a.g.e, s. 31.

²²³ BOA, DH. MKT, No: 1324/85.

²²⁴ TVS 1894, s. 659-661.

²²⁵ Sungur, a.g.m, s. 755-756.

²²⁶ BOA, A. MKT. NZD, No: 52/24.

²²⁷ BOA, İ. MVL, No: 233/8104.

²²⁸ Abdülkerim Bey, Gümüşhane Maâdin-i Hümayûn eski müdürüdür. BOA, TŞF, No: 17/6; BOA, A. MKT. UM, No: 241/91.

(1855-1856),²²⁹ Şakir Bey (1856-1856),²³⁰ Hüsnü Bey (1856-1860),²³¹ Ali Kasım Ağa (1860-1862),²³² Baha Bey [1862-(?)],²³³ Vamık Efendi [(?)-1866],²³⁴ Mehmed Bey (1867-1869),²³⁵ Şükrü Bey (1869-1871),²³⁶ Âlim Ağa (1871-1872),²³⁷ Fikri Efendi (1872-1874),²³⁸ Yusuf Ziya Paşa (1874-1874),²³⁹ Mahmud Sena Paşa (1874-1875),²⁴⁰ Hüseyin Rüştü Efendi (1875-1877),²⁴¹ Ali Rıza Efendi (1877-1880),²⁴² Hasip Efendi (1880-1884),²⁴³ Mehmed Şakir Efendi (1884-1886),²⁴⁴ Mustafa Paşa (1886-1887),²⁴⁵ Faik Bey (1887-1889),²⁴⁶ Yahya Tevfik Paşa (1889-1889),²⁴⁷ Ahmed Rıfat Efendi (1889-1892),²⁴⁸ Mehmed Şevki Efendi (1892-1895),²⁴⁹ Reşit Bey (1895-1896),²⁵⁰ Cemal Bey (1896-1899),²⁵¹ İbrahim Muhlis Bey (1899-1902),²⁵² Hüsnü Bey (1902-1903),²⁵³ Hüsrev Bey (1903-1905),²⁵⁴ Mustafa Zihni Paşa (1905-1907),²⁵⁵ Tevfik Paşa (1907-1907),²⁵⁶ Mahmud Celaleddin Bey (1907-1908),²⁵⁷ Anastas Efendi (1908-1908),²⁵⁸ Ahmed Cemal Bey (1908-1909),²⁵⁹ İbrahim Havsa

²²⁹ BOA, TŞF, No: 17/6.

²³⁰ Abdülkerim Beyin vefat etmesi üzerine Gümüşhane Maâdin-i Hümâyûn müdürü Şakir Bey vekâleten bu göreve atanmıştır. BOA, A. MKT. UM, No: 241/91; BOA, A. MKT. UM, No: 250/2.

²³¹ BOA, A. MKT. UM, No: 250/2.

²³² BOA, A. DVN, No: 1256/24.

²³³ BOA, A. MKT. UM, No: 553/90.

²³⁴ BOA, İ. MVL, No: 558/25070.

²³⁵ BOA, A. MKT. MHM, No: 382/68.

²³⁶ BOA, İ. ŞD, No: 23/595.

²³⁷ TVS 1872, s. 131.

²³⁸ BOA, A. MKT. MHM, No: 475/37; BOA, İ. DH, No: 658/45769.

²³⁹ BOA, A. MKT. MHM, No: 475/37; BOA, İ. MMS, No: 48/2057.

²⁴⁰ BOA, İ. DH, No: 688/47980; BOA, İ. ŞD, No: 30/1416.

²⁴¹ BOA, İ. ŞD, No: 30/1416.

²⁴² TVS 1880, s. 185; BOA, İ. MMS, No: 57/2607.

²⁴³ TVS 1881, s. 179.

²⁴⁴ BOA, DH. MKT, No: 1361/98; BOA, İ. DH, No: 1003/79226.

²⁴⁵ BOA, DH. MKT, No: 1361/98; BOA, DH. MKT, No: 1417/24.

²⁴⁶ BOA, DH. MKT, No: 1428/7; BOA, DH. MKT, No: 1417/24, BOA, İ. DH, No: 1028/81029; BOA, DH. MKT, No: 1627/12.

²⁴⁷ BOA, DH. MKT, No: 1628/54.

²⁴⁸ BOA, BEO, No: 36/2677; BOA, DH. MKT, No: 1641/61.

²⁴⁹ BOA, BEO, No: 36/2677.

²⁵⁰ BOA, İ. DH, No: 1334/1313Z-16.

²⁵¹ Cemal Bey, Beşinci Belediye Daîresi Müdürü iken bu göreve atanmıştır. BOA, DH. MKT, No: 2076/50; BOA, İ. DH, No: 1335/1314M-39.

²⁵² BOA, DH. MKT, No: 2558/110; BOA, İ. DH, No: 1370/1317B-46; İbrahim Bey, Aralık 1899 tarihinde atanmıştır. İstanbul'da doğmuştur ve 45 yaşındadır. Muammer Demirel, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)*, Ankara 2002, s. 375.

²⁵³ BOA, İ. DH, No: 1395/1319Z-47; BOA, İ. DH, No: 1403/1320B-15.

²⁵⁴ BOA. YPRK. BŞK, No: 75/38.

²⁵⁵ BOA, İ. DH, No: 1438/1323Ş-32.

²⁵⁶ BOA, DH. MKT, No: 652/37.

²⁵⁷ BOA, DH. MKT, No: 652/37; BOA, DH. MKT, No: 2890/7; BOA, İ. DH, No: 1462/1325Z-44.

²⁵⁸ BOA, DH. MKT, No: 2613/45.

Efendi (1909-1910),²⁶⁰ Midhat Bey [(?)-1913],²⁶¹ Rüşdü Bey (1913-1914),²⁶² Hilmi Bey (1914-1915),²⁶³ Abdülkadir Bey (1915-1916),²⁶⁴ Yahya Sezai Bey (1918-1918),²⁶⁵ Zöhrab Efendi [1918-(?)]'dir.²⁶⁶

Bu dönem içinde Gümüşhane sancağına mutasarrıf olarak atanan kişi sayısı kırktır. Mutasarrıfların büyük çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte Anastas ve Zöhrab Efendi gibi Ermeni kökenli şahıslar da görülmektedir. Bu mutasarrıflar arasında entelektüel ve kültürel birikimi üst düzey kişiler de bulunmaktadır. Örneğin 1890'larda Gümüşhane'ye gelen Kölnische Zeittung Muhabiri dönemin mutasarrıfının (Muhtemelen Ahmed Rıfat Efendiden bahsetmektedir) Faust, Bellamy, Freiland, Xenopnou, Zole, Byron ve Heine gibi batının kalburüstü düşünürleri hakkında sohbet edilecek kadar aydın kişiliğe sahip olduğunu ifade etmektedir.²⁶⁷

Sancakta görev yapan mutasarrıfların ortalama görev süreleri bir buçuk yıldır. Zaten ülke genelinde de durum çok farklı değildir. Bu durumun sebepleri devletin içinde bulunduğu siyasi çalkantı ve istikrarsızlığın artması, merkeze gelen şikâyetler ve idarecilerin görevlerindeki suistimalleridir. Bu nedenle mutasarrıflar görev yaptıkları bölgelerde şikâyetlere ve suistimallere meydan vermemeleri için sık sık yerleri değiştirilmiştir. Bâb-ı Ali'nin mutasarrıfların yerlerini sık değiştirmesine rağmen yine de mutasarrıflarla ilgili şikâyetlerin önünün alınamadığı görülmektedir. Örneğin, 1918 senesinde Gümüşhane halkı ve özellikle Ermeniler, Ermeni kökenli mutasarrıf Zöhrab Efendiyi haksızlık ve suistimal yaptıklarından dolayı Bâb-ı Ali'ye şikâyet etmişlerdir. Bu şikâyet üzerine Bâb-ı Ali mutasarrıf hakkında inceleme başlatmış ve yapılan tahkikat sonunda mutasarrıfın pek saygı değer bir kimse olduğu kararına varılmıştır.²⁶⁸

Mutasarrıfların bölgenin önde gelen aileleriyle ters düşmeleri de zaman zaman şikâyetlere neden olmuştur. Nitekim 1892 senesinde Gümüşhane Mutasarrıfı'nın bölgenin önde gelen ailelerinden Kadirbeyzâdelerle sürtüşmesi üzerine bu aile memurlara ve halka kötü muamele yaptığı gerekçesiyle mutasarrıfı Bâb-ı Ali'ye şikâyet etmiştir. Bu durum üzerine Bâb-ı Ali olay hakkında inceleme başlatmıştır. Mutasarrıfın bu aileyle olan sürtüşmesine mani olacağı düşüncesiyle mutasarrıf, 2 aylık bir süre için İstanbul'a çağırılmıştır. Ayrıca Bâb-ı Ali hem mutasarrıfın yokluğu süresince vekâlet

²⁵⁹ BOA, DH. EUM. VRK, No: 20/5; BOA, DH. MUİ, No: 9-2/36; BOA, DH. MKT, No: 2903/77.

²⁶⁰ BOA, DH. MTV, No: 1/24.

²⁶¹ BOA, İ. DH, No: 1500/1311L-06.

²⁶² BOA, İ. DH, No: 1500/1311L-06.

²⁶³ BOA, İ. DH, No: 1509/1332L-12.

²⁶⁴ BOA, İ. DH, No: 1512/1333R-23; BOA, DH. KMS, No: 36/34; BOA. DH. ŞFR, No: 68/58.

²⁶⁵ BOA. DH. ŞFR, No: 90/139.

²⁶⁶ Ahmet Şerif, a.g.e, s. 321.

²⁶⁷ Alkan, Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane, s. 92.

²⁶⁸ Ahmet Şerif, a.g.e, s. 321.

etmek ve hem de bu konu hakkında tarafsız tahkikat yapmak üzere Trabzon vilayeti İdare Meclisi azasından bir zatın Gümüşhane'ye gönderilmesine karar vermiştir.²⁶⁹

1.2.1.2. Kaymakam

1864 ve 1871 tarihlerinde yayınlanan vilayet nizamnameleriyle birlikte kazaların başına kaymakamlar tayin edilmeye başlandı. Dâhiliye Nezareti'nin taşra teşkilatı mensupları içinden atanan profesyonel memurlar olan kaymakamlar doğrudan Dâhiliye Nezareti'ne bağlıydılar.²⁷⁰ Atanma ve diğer özlük işleri de bu nezaret tarafından yapıldı. Bununla birlikte kaymakamlarınvalilere karşı sorumlulukları vardı. Valilere kaymakamları azletme yetkisi verilmişti. Bu nedenle bağımsız olarak önemli kararlar alıp yürütme yetkileri sınırlıydı.²⁷¹

Kaymakam kaza meclisine başkanlık yaparak kazayı yönetirdi. Meclislerde görüşülüp kabul edilen ziraat, nâfia, yol ve vergi işleri gibi konulardaki dilek ve teklifleri uygulamakla görevliydi. Bu konularda sorumlu olduğu üst makam ise mutasarrıftı.²⁷² Gümüşhane sancağına bağlı kazalarda görev yapan kaymakamlar tespit edebildiğimiz kadarıyla şunlardır:

Torul Kazasında: Osman Bey (1852-1853),²⁷³ Mehmed Ağa (1853-1853),²⁷⁴ Osman Bey [1853-(?)],²⁷⁵ Ali Ağa [(?) -1860], Hayrettin Bey (1860-1860),²⁷⁶ Mustafa Ağa (1860-1862),²⁷⁷ Mehmed Ağa [1862-(?)],²⁷⁸ Osman Efendi (1869-1869),²⁷⁹ Numan Efendi (1869-1870),²⁸⁰ Halim Ağa (1870-1871),²⁸¹ Mustafa Ağa (1871-1874),²⁸² Hüseyin Bey (1874-1876),²⁸³ Şemsi Efendi (1876-1879),²⁸⁴ Osman Efendi (1879-1881),²⁸⁵ Nafiz Efendi (1881-1883),²⁸⁶ Hafız Ali Efendi (1883-1883),²⁸⁷ Mustafa Efendi (1883-1888),²⁸⁸

²⁶⁹ BOA, BEO, No: 1/20; BOA, BEO, No: 13/99.

²⁷⁰ Kırmızı, a.g.e, s. 31.

²⁷¹ Çadircı, a.g.e, s. 236.

²⁷² Yolalcı, a.g.e, s. 20.

²⁷³ BOA, A. MKT. NZD, No: 65/85.

²⁷⁴ BOA, A. MKT. NZD, No: 65/85.

²⁷⁵ BOA, A. MKT. NZD, No: 75/39.

²⁷⁶ BOA, A. MKT. UM, No: 383/16.

²⁷⁷ BOA, A. MKT. MVL, No: 144/94; BOA, İ. MVL, No: 432/19006.

²⁷⁸ BOA, A. MKT. MVL, No: 145/44; BOA, A. MKT. MVL, No: 144/94.

²⁷⁹ TVS 1869, s. 125.

²⁸⁰ TVS 1870, s. 123.

²⁸¹ TVS 1871, s. 135.

²⁸² TVS 1872, s. 137.

²⁸³ TVS 1875, s. 209.

²⁸⁴ TVS 1877, s. 143.

²⁸⁵ TVS 1880, s. 191.

²⁸⁶ BOA, İ. DH, No: 875/69873.

²⁸⁷ BOA, İ. DH, No: 875/69873.

²⁸⁸ BOA, İ. DH, No: 899/71516.

Mehmed Reşit Paşa (1888-1888),²⁸⁹ İbrahim Ethem Efendi (1888-1889),²⁹⁰ Mehmed Reşat Efendi (1889-1891),²⁹¹ Mehmed Ziver Efendi (1891-1893),²⁹² Ahmed Rıza Bey (1893-1894),²⁹³ Mehmed Şefik Bey (1894-1897),²⁹⁴ Mustafa Sabri Bey (1897-1898),²⁹⁵ Veli Sabri Efendi (1898-1905),²⁹⁶ İbrahim Halil Efendi (1905-1908),²⁹⁷ Mahmud Celaleddin Efendi [(1908-?)],²⁹⁸ İsmail Hakkı Efendi [1918-(?)].²⁹⁹

Kelkit Kazasında: Ahmed Bey (1849-1850),³⁰⁰ İbrahim Bey [1850-(?)],³⁰¹ Necip Bey [(?) -1853],³⁰² Behçet Bey [(1853-(?))],³⁰³ Ahmed Bey [(?) -1855)],³⁰⁴ Abdi Ağa (1855-1856),³⁰⁵ Hacı Ali Efendi (1856-1857),³⁰⁶ Ahmed Bey (1857-1860),³⁰⁷ İzzet Ağa (1860-1861),³⁰⁸ Şakir Bey (1861-1862),³⁰⁹ Mustafa Ağa [1862-(?)],³¹⁰ Tayyar Bey (1869-1869),³¹¹ Pertev Efendi (1869-1872),³¹² İbrahim Efendi (1872-1874),³¹³ İzzet Bey (1874-1875),³¹⁴ Mustafa Asam Efendi (1875-1876),³¹⁵ Muhammed Nazif Efendi (1876-1880),³¹⁶ Ahmed Hakkı Efendi (1880-1888),³¹⁷ İbrahim Lütfi Efendi (1888-1891),³¹⁸ Mehmed Rüşdü Bey (1891-1893),³¹⁹ Mehmed Bey [1891-(?)],³²⁰ Mehmed

²⁸⁹ Vekâleten atanmıştır. BOA, DH. MKT, No: 1544/89.

²⁹⁰ BOA, DH. MKT, No: 1538/57.

²⁹¹ BOA, DH. MKT, No: 1594/50.

²⁹² BOA, İ. DH, No: 1215/95160; BOA, İ. DH, No: 1308/1311Ra-48.

²⁹³ BOA, İ. DH, No: 1308/1311Ra-48; BOA, İ. DH, No: 1322/1312Za-35.

²⁹⁴ BOA, İ. DH, No: 1322/1312Za-35.

²⁹⁵ BOA, İ. DH, No: 1347/1315M-38.

²⁹⁶ BOA, İ. DH, No: 1359/1316B-36; BOA, İ. DH, No: 1447/1324B-01.

²⁹⁷ BOA, DH. MKT, No: 1012/39.

²⁹⁸ BOA, DH. MKT, No: 1263/37.

²⁹⁹ BOA, İ. DÜİT, No: 46/86.

³⁰⁰ BOA, A. MKT. MVL, No: 70/80; BOA, İ. DH, No: 196/11127.

³⁰¹ BOA, A. MKT. NZD, No: 24/58.

³⁰² BOA, A. AMD, No: 45/45.

³⁰³ BOA, A. AMD, No: 45/45.

³⁰⁴ BOA, A. MKT. MVL, No: 70/80.

³⁰⁵ BOA, A. MKT. MVL, No: 70/80.

³⁰⁶ BOA, A. MKT. MVL, No: 91/35.

³⁰⁷ BOA, A. MKT. MVL, No: 123/63.

³⁰⁸ BOA, A. MKT. MVL, No: 123/63.

³⁰⁹ BOA, A. MKT. MVL, No: 145/34.

³¹⁰ Şakir Bey Tercüme Odası halifelerindendir. BOA, A. MKT. MVL, No: 138/73; BOA, A. MKT. MVL, No: 145/34.

³¹¹ TVS 1869, s. 127.

³¹² TVS 1870, s. 125.

³¹³ TVS 1873, s. 129.

³¹⁴ TVS 1875, s. 211.

³¹⁵ TVS 1876, s. 207.

³¹⁶ TVS 1877, s. 145.

³¹⁷ BOA, İ. DH, No: 1098/86077.

³¹⁸ BOA, İ. DH, No: 1098/86077; BOA, İ. DH, No: 1222/95638.

³¹⁹ BOA, İ. DH, No: 1222/95638; BOA, İ. DH, No: 1232/96466.

³²⁰ BOA, DH. MKT, No: 1860/7.

Ziver Efendi (1894-1895),³²¹ İshak Hakkı Efendi (1895-1895),³²² Ali İhsan Bey (1895-1896),³²³ Mustafa Sabri Bey (1896-1897),³²⁴ Rıfat Bey (1897-1897),³²⁵ Osman Nuri Bey (1897-1898),³²⁶ Hasan Tahsin Efendi (1898-1900),³²⁷ Abdullah Nuri Efendi (1900-1903),³²⁸ Mahmud Celaleddin Efendi (1903-1908),³²⁹ İbrahim Halil Efendi (1908-1909),³³⁰ Recep Efendi [1909-(?)],³³¹ Asım Bey [1918-(?)].³³²

Şiran Kazasında: Mehmed Bey [(?)-1851],³³³ Mehmed Efendi [1851-(?)],³³⁴ Mahmud Ağa (1855-?),³³⁵ Said Ağa [(?)-(?)],³³⁶ Selim Ağa [1858-(?)],³³⁷ Mahmud Ağa (1859-1859),³³⁸ Esad Ağa (1859-1861),³³⁹ Osman Efendi [1861-(?)],³⁴⁰ Hüseyin Hüsnü Efendi [1861-(?)],³⁴¹ Mustafa Bey (1868-1870),³⁴² Hafız Hıfzı Efendi (1870-1871),³⁴³ Şakir Efendi (1871-1872),³⁴⁴ Ömer Lütfü Efendi (1872-1874),³⁴⁵ İsmail Hakkı Efendi (1874-1875),³⁴⁶ Hacı Ahmed Ağa (1875-1876),³⁴⁷ Vasfı Efendi (1876-1877),³⁴⁸ Emin Efendi (1879-1880),³⁴⁹ Mustafa Hulusi Efendi [(?)-1887],³⁵⁰ İbrahim Lütfü Efendi (1887-1888),³⁵¹ Ahmed Hakkı Efendi (1888-1889),³⁵² Mehmed Rüşdü Bey (1889-

³²¹ BOA, İ. DH, No: 1318/1312C-43.

³²² BOA, İ. DH, No: 1323/1312Z-51; BOA, İ. DH, No: 1323/1312Z-51.

³²³ BOA, İ. DH, No: 1329/1313C-33.

³²⁴ BOA, İ. DH, No: 1347/1315M-38.

³²⁵ BOA, İ. DH, No: 1350/1315Ca-27.

³²⁶ BOA, İ. DH, No: 1350/1315Ca-27; BOA, İ. DH, No: 1358/1316C-19.

³²⁷ BOA, İ. DH, No: 1358/1316Ca-35; BOA, İ. DH, No: 1374/1318M-15.

³²⁸ BOA, İ. DH, No: 1375/1318S-18.

³²⁹ TVS 1903, s. 879.

³³⁰ BOA, DH. MKT, No: 1263/37.

³³¹ BOA, DH. MUİ, No: 15-2/27.

³³² BOA, İ. DUİT, No: 47/22.

³³³ BOA, A. MKT. NZD, No: 31/37.

³³⁴ BOA, A. MKT. NZD, No: 31/37.

³³⁵ BOA, A. MKT. MVL, No: 72/78.

³³⁶ BOA, HR. MKT, No: 274/61.

³³⁷ BOA, HR. MKT, No: 274/61.

³³⁸ BOA, A. MKT. MVL, No: 106/24.

³³⁹ BOA, A. MKT. UM, No: 349/59.

³⁴⁰ BOA, A. MKT. MVL, No: 129/57.

³⁴¹ Hüseyin Hüsnü Efendi vekâleten atanmıştır. BOA, A. MKT. UM, No: 126/6.

³⁴² Bu tarihte Şiran, 1869 tarihli Trabzon Vilâyet Salnamesi'nde Kelkit kazasının nahiyesi olarak kayıtlıdır. Mustafa Bey, bu tarihte Şiran Nâhiye Müdürü olarak görev yapmaktadır. TVS 1869, s. 127.

³⁴³ TVS 1871, s. 139.

³⁴⁴ TVS 1872, s. 141.

³⁴⁵ TVS 1873, s. 131.

³⁴⁶ TVS 1875, s. 213.

³⁴⁷ TVS 1876, s. 209.

³⁴⁸ TVS 1877, s. 147.

³⁴⁹ TVS 1880, s. 195.

³⁵⁰ BOA, DH. MKT, No: 1445/31.

³⁵¹ BOA, İ. DH, No: 1098/86077.

³⁵² BOA, İ. DH, No: 1098/86077.

1889),³⁵³ İbrahim Lütfi Efendi (1891-1892),³⁵⁴ Mehmed Ali Efendi [1892-(?)],³⁵⁵ Ali Rıza Efendi (1893-1903),³⁵⁶ Ali Fehmi Efendi (1904-1906),³⁵⁷ Mehmed Halid Efendi (1906-1909),³⁵⁸ Abdülfettah Efendi (1909-1909),³⁵⁹ Mehmed Muin Efendi [1909-(?)],³⁶⁰ Mustafa Fazıl Bey [(?) -1918],³⁶¹ Şakir Efendi [1918-(?)].³⁶²

İncelediğimiz dönemde tespit edebildiğimiz kadarıyla Torul kazasında 28, Kelkit kazasında 33 ve Şiran kazasında 30 kaymakam görev yapmıştır. Gümüşhane sancağı kazalarında görev yapan kaymakamlara baktığımızda ortalama görev sürelerinin 2 yıl olduğu görülmektedir. Bu durumun en önemli sebebi Bâb-ı Ali'nin uyguladığı politikadır. Bâb-ı Ali taşrada görev yapan yöneticilerin suistimal ve haksızlık yapmalarını önlemek amacıyla kaymakamların yerlerini sık sık değiştirmiştir.

Nitekim ülkenin her tarafında olduğu gibi Gümüşhane sancağında da yaşanan sıkıntılar Bâb-ı Ali'nin bu konuda ne kadar haklı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Gümüşhane sancağında görev yapan kaymakamlar farklı bir coğrafyadan geldikleri, bölgeyi ve bölge halkını çok iyi tanımadıkları için zaman zaman maiyetindeki memurlarıyla bazen de halkla karşı karşıya gelmişlerdir. Bu durumla ilgili Bâb-ı Aliye yapılan çok sayıda şikâyet bulunmaktadır. Bununla birlikte bazı yöneticilerin görev yerlerini beğenmemeleri de bu sık görev değişikliğinde önemli bir etken olmuştur. Nitekim görev yerini beğenmeyen bazı kaymakamlar ya hastalıklarını ve özel durumlarını bahane ederek görev yerlerine gitmemiş ya da atandıktan kısa süre sonra becayış yapma yolunu tercih etmişlerdir. Gümüşhane sancağı kazaları arasında en sık yaşanan görev değişikliği şekli becayış yoluyla yapılan değişikliklerdir. Becayış yapan kaymakamlar öncelikle Gümüşhane kazaları arasında bazı durumlarda da çevre vilayetlerdeki kazalarda görev yapan meslektaşlarıyla becayış yapmışlardır.

Bu durum, yönetimde istikrarsızlığı beraberinde getirmiştir. Bölgeye atanan kaymakamlar enerjilerini ve mesailerini bölge insanıyla kaynaşmak ve kazanın sorunlarını halletmek için harcamak yerine kısa süre içinde bölgeden gitmenin hesaplarını yaptıkları için bölge insanıyla sık sık sorunlar yaşamışlardır. Bâb-ı Ali bu olumsuzluğu önlemek için bazen görevlerinde başarılı olan bazı kaymakamların rütbelerini yükselterek ödüllendirmiş, bazen de mutasarrıflığa yükseltmiştir. Örneğin, Şiran kaymakamı Ali Rıza Efendinin yaptığı başarılı hizmetlerinden dolayı sahip olduğu rabia rütbesi saliseye

³⁵³ BOA, İ. DH, No:1222/95638.

³⁵⁴ TVS 1892, s. 589.

³⁵⁵ BOA, DH. MKT, No: 1953/44.

³⁵⁶ BOA, DH. MKT, No: 305/43.

³⁵⁷ BOA, DH. MKT, No: 846/5.

³⁵⁸ BOA, DH. MKT, No: 1132/12.

³⁵⁹ BOA, DH. MKT, No: 2722/56.

³⁶⁰ BOA, DH. MKT, No: 2792/64.

³⁶¹ BOA, İ. DUIT, No: 46/95.

³⁶² BOA, İ. DUIT, No: 46/120.

yükseltilmiştir. 1903-1904 yılları arasında Kelkit kazasında kaymakamlık yapan Mahmud Celaledin Bey de başarılı yönetiminden dolayı 1907 senesinde Gümüşhane mutasarrıfı olarak atanmıştır.

1.2.1.3. Nahiye Müdürü

1871 Vilayet Nizamnamesi her nahiye bir müdür atanması ve nahiye meclisi oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Nizamnameye göre, nahiye müdürü, bağlı köyler ihtiyar heyeti üyelerinden en çok dörder kişinin katılımıyla oluşturulacak nahiye meclisine danışarak yönetim işlerini yerine getirecekti. Özellikle yasa ve yönetmeliklerin, emir ve fermanların bölge halkına duyurulması, ölüm, doğum, arazi anlaşmazlıkları ile ilgili olarak muhtarlar tarafından kendisine ulaştırılan bilgi ve şikâyetleri, kaza kaymakamlarına ileterek gerekli işlemlerin yapılmasını sağlamak başlıca görevleri arasında yer alıyordu. Ayrıca nahiye müdürleri muhtar ve ihtiyar heyetleriyle ilgili şikâyetleri de araştırarak kaymakama ileteceklerdi. Kısacası nahiye müdürleri, hükümet ile halk arasında eski dönemde ayanların yaptıkları aracılık işini yüklenmiş olacaktı.³⁶³ Gümüşhane sancağı dâhilinde bulunan nahiyelerde görev yapan nahiye müdürleri şunlardır:

Kovans Nahiyesinde: İzzet Ağa [(?)-1851],³⁶⁴ Mehmed Ağa [1851-(?)],³⁶⁵ İbrahim Bey [(?)-1859],³⁶⁶ Hafız Efendi [1859-(?)],³⁶⁷ Mustafa Bey [(?)-1860],³⁶⁸ Ahmed Revnak Bey (1860-1861),³⁶⁹ Mustafa Ağa (1869-1870),³⁷⁰ Reşit Bey (1870-1871),³⁷¹ Hacı Ahmed Ağa (1871-1873),³⁷² Hasan Efendi (1873-1874),³⁷³ Yusuf Efendi (1874-1877),³⁷⁴ Feyzullah Efendi (1880-1881),³⁷⁵ Ahmed Fehmi Efendi [1881-(?)],³⁷⁶ Ferhat Ağa [1888-(?)],³⁷⁷ Mahmud Faik Efendi [(?)-1891],³⁷⁸ Mehmed Maşuk Efendi (1891-1894),³⁷⁹ Mehmed Emin Efendi [1894-(1895)],³⁸⁰ Hasan Behçet Efendi (1895-1898),³⁸¹

³⁶³ Çadırcı, a.g.e, s. 253.

³⁶⁴ BOA, A. MKT. MVL, No. 48/10.

³⁶⁵ BOA, A. MKT. MVL, No. 48/10.

³⁶⁶ BOA, A. MKT. MVL, No: 111/12.

³⁶⁷ BOA, A. MKT. MVL, No: 111/12.

³⁶⁸ BOA, A. MKT. MVL, No: 123/63.

³⁶⁹ Vekatelen atanmıştır. BOA, A. MKT. MVL, No: 123/63.

³⁷⁰ TVS 1869, s. 121.

³⁷¹ TVS 1871, s. 131.

³⁷² TVS 1872, s. 133.

³⁷³ TVS 1874, s. 127.

³⁷⁴ TVS 1875, s. 205.

³⁷⁵ TVS 1880, s. 191.

³⁷⁶ TVS 1881, s. 185.

³⁷⁷ TVS 1888, s. 659.

³⁷⁸ TVS 1892, s. 573; BOA, DH. MKT, No: 1865/89.

³⁷⁹ BOA, DH. MKT, No: 200/4.

³⁸⁰ BOA, DH. MKT, No: 200/4.

³⁸¹ BOA, DH. MKT, No: 329/42.

Ahmed Tevfik Efendi (1898-1900),³⁸² İbrahim Ethem Efendi (1900-1907),³⁸³ Bahri Bey (1907-1907),³⁸⁴ İbrahim Hakkı Efendi [1907-(?)],³⁸⁵ Ahmed Hamdi Efendi [(?)-1909].³⁸⁶

Yağmurdere Nahiyesinde: Mustafa Efendi (1856-1858),³⁸⁷ Esad Ağa (1858-1859),³⁸⁸ Şakir Ağa (1859-1860),³⁸⁹ Ahmed Fazıl Efendi (1860-1861),³⁹⁰ Nazif Ağa (1869-1870),³⁹¹ Behram Ağa (1870-1871),³⁹² Ahmed Hilmi Efendi (1871-1874),³⁹³ Tahir Efendi (1874-1876),³⁹⁴ Muhammed Efendi (1876-1877),³⁹⁵ Ferhat Ağa (1880-1888),³⁹⁶ Mehmed Ağa [1888-(?)],³⁹⁷ Hüseyin Hüsnü Efendi (1890-1892),³⁹⁸ İsmet Efendi (1893-1894),³⁹⁹ Mustafa Ağa (1894-1895),⁴⁰⁰ Kemal Efendi [(1895-?)],⁴⁰¹ İsmail Bey [(?)-1898],⁴⁰² İbrahim Ağa (1898-1900),⁴⁰³ Pertev Efendi (1903-1904),⁴⁰⁴ Celal Efendi (1904-1905),⁴⁰⁵ Mehmed Behimet Efendi [(?)-1909],⁴⁰⁶ Osman Zeki Bey [1909-(?)].⁴⁰⁷

Kürtün Nahiyesinde: Reşid Bey (1852-1853),⁴⁰⁸ Mehmed Nuri Ağa (1853-1855),⁴⁰⁹ Mustafa Ağa [1855-(?)],⁴¹⁰ Mehmed Bey[(?)-1858],⁴¹¹ Selim Ağa (1858-1859),⁴¹² Esad Ağa [1859-(?)],⁴¹³ Mustafa Ağa (1861-1862),⁴¹⁴

³⁸² TVS 1898, s. 649.

³⁸³ BOA, DH. MKT, No: 2297/124.

³⁸⁴ Vekâleten atanmıştır. BOA, DH. MKT, No: 1138/90.

³⁸⁵ Trabzon Vilâyeti Evrak Kalemî Kâtibi olup vekâleten atanmıştır. BOA, DH. MKT, No: 1176/68.

³⁸⁶ BOA, DH. MKT, No: 2770/49.

³⁸⁷ BOA, A. MKT. UM, No: 231/98.

³⁸⁸ BOA, A. MKT. MVL, No: 111/12.

³⁸⁹ BOA, A. MKT. MVL, No: 111/12; BOA, A. MKT. MVL, No: 123/63.

³⁹⁰ Vekâleten atanmıştır. BOA, A. MKT. MVL, No: 123/63.

³⁹¹ TVS 1869, s. 121.

³⁹² TVS 1870, s. 121.

³⁹³ TVS 1871, s. 131.

³⁹⁴ TVS 1875, s. 205.

³⁹⁵ TVS 1876, s. 201.

³⁹⁶ BOA, DH. MKT, No: 1717/100.

³⁹⁷ TVS 1888, s. 661.

³⁹⁸ BOA, DH. MKT, No: 1717/100.

³⁹⁹ BOA, DH. MKT, No: 2049/1.

⁴⁰⁰ Vekâleten atanmıştır. TVS 1894, s. 577.

⁴⁰¹ BOA, DH. MKT, No: 355/64.

⁴⁰² BOA, DH. MKT, No: 2112/82.

⁴⁰³ TVS 1898, s. 649.

⁴⁰⁴ TVS 1903, s. 869.

⁴⁰⁵ BOA, DH. MKT, No: 825/16; BOA, DH. MKT, No: 956/23.

⁴⁰⁶ BOA, DH. MKT, No: 2757/96.

⁴⁰⁷ BOA, DH. MKT, No: 2754/96.

⁴⁰⁸ BOA, A. MKT. NZD, No: 75/39; BOA, A. MKT. MVL, No: 70/80.

⁴⁰⁹ BOA, A. MKT. UM, No: 129/24.

⁴¹⁰ BOA, A. MKT. MVL, No: 70/80.

⁴¹¹ BOA, A. MKT. UM, No: 275/84.

⁴¹² BOA, A. MKT. MVL, No: 111/12.

⁴¹³ BOA, A. MKT. MVL, No: 111/12.

Mehmed Emin Ağa [1862-(?)],⁴¹⁵ Hayreddin Efendi (1869-1870),⁴¹⁶ Yunus Ağa (1870-1871),⁴¹⁷ Ali Ağa (1871-1873),⁴¹⁸ Hacı Ahmed Ağa (1873-1874),⁴¹⁹ Hasan Ağa (1874-1876),⁴²⁰ Emin Efendi (1876-1877),⁴²¹ Kemal Efendi [(?)-1878],⁴²² Şerif Efendi [1878-(?)],⁴²³ İbrahim Lütü Efendi [(1882-?)],⁴²⁴ İsmet Efendi [(?)-1887],⁴²⁵ Vahid Efendi [1887-(?)],⁴²⁶ Mahmud Efendi [1888-(?)],⁴²⁷ Salih Efendi [(?)-1890],⁴²⁸ Maşuk Efendi (1890-1891),⁴²⁹ Mahmud Efendi (1891-1895),⁴³⁰ İsmet Efendi [1895-(?)],⁴³¹ İbrahim Ethem Efendi [1898-(?)],⁴³² Alaybeyzâde Cemal Efendi (1899-1900),⁴³³ Hasan Behçet Efendi (1900-1901),⁴³⁴ İsmail Efendi (1901-1903),⁴³⁵ Celal Bey (1903-1904),⁴³⁶ Pertev Bey (1904-1908),⁴³⁷ Ali Rıza Efendi [1908-(?)].⁴³⁸

İncelediğimiz dönemde Kovans nahiyesinde 23, Yağmurdere nahiyesinde 21, Kürtün nahiyesinde 31 nahiye müdürü görev yapmıştır. Nahiyelerde görev yapan müdürlerin görev sürelerinin kaymakamlarınkinden daha uzun olduğu görülmektedir.

Başlangıçta nahiye halkının önde gelenleri arasından atanan nahiye müdürleri taşra teşkilatının oturması ve devletin merkezileşmesine paralel olarak zamanla İstanbul'dan atanmaya başlamışlardır. Bu durum da kazalarda olduğu gibi nahiyelerde de bazı sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Bazı nahiye müdürlerinin keyfi uygulamaları halkın şikâyetlerine neden olmuştur. Nahiyelerde görev yapan nahiye müdürlerinin keyfi uygulamalarıyla ilgili Trabzon Valiliğine yapılan çok sayıda şikâyet bulunmaktadır. Örneğin, 1891 senesinde Tekke köyünden Mollaoğlu İbrahim Efendi, Kovans nahiyesi

⁴¹⁴ BOA, A. MKT. MVL, No: 144/2.

⁴¹⁵ BOA, A. MKT. MVL, No: 144/2.

⁴¹⁶ TVS 1869, s. 125.

⁴¹⁷ TVS 1870, s. 123.

⁴¹⁸ TVS 1871, s. 135.

⁴¹⁹ TVS 1874, s. 131.

⁴²⁰ TVS 1875, s. 209.

⁴²¹ TVS 1876, s. 205.

⁴²² BOA, DH. MKT, No: 1324/85.

⁴²³ TVS 1880, s. 193.

⁴²⁴ Uğur Üçüncü, *İkinci TBMM'de Bir Muhaliğin Portresi Kadirbeyzâde Zeki Bey*, Konya 2001, s. 15.

⁴²⁵ BOA, DH. MKT, No: 1443/33.

⁴²⁶ BOA, DH. MKT, No: 1443/33.

⁴²⁷ TVS 1888, s. 663.

⁴²⁸ BOA, DH. MKT, No: 1717/100.

⁴²⁹ BOA, DH. MKT, No: 1717/100.

⁴³⁰ BOA, DH. MKT, No: 1865/89.

⁴³¹ BOA, DH. MKT, No: 355/64.

⁴³² TVS 1898, s. 655.

⁴³³ BOA, DH. MKT, No: 2158/62.

⁴³⁴ BOA, DH. MKT, No: 2310/23; BOA, DH. MKT, No: 2558/105.

⁴³⁵ BOA, DH. MKT, No: 2558/105.

⁴³⁶ TVS 1903, s. 873.

⁴³⁷ BOA, DH. MKT, No: 825/16; BOA, DH. MKT, No: 1233/15.

⁴³⁸ BOA, DH. MKT, No: 1233/15.

müdürünü ahır, samanlık ve eşyalarını kasten yaktırdığı gerekçesiyle şikâyet etmiştir. İbrahim Efendi bu konudaki şikâyetinden bir sonuç alamayınca bu kez Bâb-ı Ali'ye telgraf çekerek adaletin sağlanmasını istemiştir. Bunun üzerine Bâb-ı Ali, Trabzon Valiliğine yazı yazarak konunun araştırılmasını istemiştir.⁴³⁹ Yapılan şikâyetleri dikkate alan Bâb-ı Ali yapılan tahkikatlarda suçlu bulunduğu müdürleri cezalandırmaktan kaçınmamıştır. Örneğin, Gümüşhane'ye bağlı Kovans nahiyesi Müdürü Maşuk Efendinin, ahlaksızlığı ve uyumsuzluğu nedeniyle yapılan şikâyetleri dikkate alan Bâb-ı Ali bu müdürü görevden almıştır.⁴⁴⁰

1.2.1.4. Belediye Başkanı

1867 tarihinde yayınlanan talimatnameye göre vali, mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu her şehirde bir belediye teşkilatının kurulmasının zorunlu kılınması üzerine Gümüşhane sancağına bağlı kaza ve nahiyelerde de belediye teşkilatları oluşturulmaya başlandı. Nizamnamenin yayınlanmasıyla birlikte tüm yurttaki olduğu gibi 1869 senesinde Gümüşhane'de⁴⁴¹, 1870 senesinde Kelkit'te⁴⁴², 1876 senesinde Torul'da⁴⁴³ ve 1894 senesinde Şiran'da⁴⁴⁴ belediye teşkilatı kuruldu.⁴⁴⁵ Ancak bu belediyelerin amblemlerinde kuruluş tarihleri Gümüşhane Belediyesi'nin 1871, Torul Belediyesi'nin 1882, Kelkit Belediyesi'nin 1875 ve Şiran Belediyesi'nin 1877 olarak ifade edilmektedir. Salmelerde geçen bilgilere bakıldığında bu belediyelerin amblemlerinde yer alan tarihlerin yanlış olduğu görülmektedir.

Ancak bu tarihlerde kurulan belediyelerin teşkilatları çok zayıftır ve maddi kaynakları çok kısıtlıdır. Örneğin Torul Belediyesi'nde sadece bir başkan, bir aza ve bir kâtip bulunmaktayken, yıllık geliri 300-400 lira olan Gümüşhane Belediyesi ise şehrin temizliği için gerekli hizmeti sunmak bir yana çalışanlarının ücretlerini bile ödemekte zorlanmaktadır.⁴⁴⁶

Kaza idare meclislerinin belediyelerin kurulması kararını almasıyla birlikte belediye meclis üyeleri ve belediye reisleri belirlenmeye başlamıştır.⁴⁴⁷ Gümüşhane sancağı ve kazalarında görev yapan belediye reislerinin isimleri ve görev yaptıkları seneler şöyledir:

⁴³⁹ BOA, DH. MKT, No: 155/16.

⁴⁴⁰ BOA, DH. MKT, No: 2023/57.

⁴⁴¹ İlk kurulduğu sene belediye başkanı Hafız Mustafa Efendi olan Gümüşhane Belediyesi'nde İsmail Efendi, Behram Ağa, İgnad Ağa ve Kirkor Ağa aza olarak Mehmed Efendi kâtip olarak görev almışlardır. TVS 1869, s. 121.

⁴⁴² İlk kurulduğu sene belediye başkanı Mikdatbeyzâde Hasan Efendi olan Kelkit Belediyesi'nde Beşbeyzâde İyoş Ağa, Ömerbeyzâde Mehmed Bey, Musahocazâde Mehmed Efendi, Nekriyoş Ağa ve Artin Ağa aza olarak İsmail Efendi kâtip olarak görev almışlardır. TVS 1870, s. 125.

⁴⁴³ İlk kurulduğu sene Torul Belediyesi'nin Belediye Başkanı Hüseyin Bey, azası Hasan Efendi ve kâtibi de Hasan Beydir. TVS 1876, s. 205.

⁴⁴⁴ İlk kurulduğu sene belediye başkanı Lütfullah Bey olan Şiran Belediyesi'nde Halit Efendi, Burhan Bey, İzzet Efendi ve Tudor Ağa aza görev almışlardır. TVS 1894, s. 593.

⁴⁴⁵ TVS 1869, s. 121; TVS 1876, s. 205; TVS 1870, s. 125; TVS 1894, s. 661.

⁴⁴⁶ Ahmet Şerif, a.g.e, s. 320-321.

⁴⁴⁷ Ortaylı, a.g.e, s. 176.

Gümüşhane Kazasında: Hafız Mustafa Efendi (1869-1871),⁴⁴⁸ Hafız Ahmed Efendi (1871-1873),⁴⁴⁹ Numan Efendi (1873-1875),⁴⁵⁰ Hacı Derviş Efendi (1875-1877),⁴⁵¹ Ömer Ağa [1880-(?)],⁴⁵² Şükrü Efendi (1888-1890),⁴⁵³ Deli Mehmed Efendi (1890-1894),⁴⁵⁴ Yanko Efendi [1894-(?)],⁴⁵⁵ Refet Efendi (1898-1900),⁴⁵⁶ Bekir Sami Bey [(1900-1903)-(1910-1914)],⁴⁵⁷ Raif Efendi (1903-1904),⁴⁵⁸ Ali Fuat Efendi [(?)-(?)].⁴⁵⁹

Kelkit Kazasında: Mikdatbeyzâde Hasan Efendi (1870-1871),⁴⁶⁰ Paşabekirzâde Abuş Ağa (1871-1877),⁴⁶¹ Ahmed Efendi [1880-(?)],⁴⁶² Ömer Bey (1892-1894),⁴⁶³ Ziya Bey (1898-1900),⁴⁶⁴ Ağa Bey (1900-1903),⁴⁶⁵ Ziya Bey (1903-1904).⁴⁶⁶

Şiran Kazasında: Lütfullah Bey (1894-1898),⁴⁶⁷ Mehmed Bey (1898-1900),⁴⁶⁸ Lütfullah Bey (1900-1904).⁴⁶⁹

Torul Kazasında: Hüseyin Bey (1876-1877),⁴⁷⁰ Hasan Efendi (1880-1888)⁴⁷¹, Hacı Mihail Efendi (1888-1892),⁴⁷² Hüseyin Ağa (1892-1904).⁴⁷³

İncelediğimiz dönemde tespit edebildiğimiz kadarıyla Gümüşhane Belediyesi'nde 12 kişi belediye başkanlığı görevi yapmıştır. Bunlardan 11'i Müslüman, 1'i Gayrimüslimdir. Kelkit kazasında 8, Şiran kazasında 3 ve Torul kazasında 4 kişi belediye başkanlığı görevinde bulunmuştur. Gümüşhane Belediyesi'nde başkan her zaman Müslüman olmasına karşın ilerleyen yıllarda azaların çoğunun Gayrimüslim Ermenilerden (6 azanın 2'si Müslüman 4'ü Gayrimüslim) olduğu görülmektedir. Kelkit Belediyesi'nde ve Şiran

⁴⁴⁸ TVS 1869, s. 121.

⁴⁴⁹ TVS 1871, s. 131.

⁴⁵⁰ TVS 1874, s. 127.

⁴⁵¹ TVS 1876, s. 201.

⁴⁵² TVS 1880, s. 187.

⁴⁵³ TVS 1888, s. 653.

⁴⁵⁴ TVS 1892, s. 569.

⁴⁵⁵ TVS 1894, s. 573.

⁴⁵⁶ TVS 1898, s. 647.

⁴⁵⁷ TVS 1900, s. 465; Üçüncü, a.g.e, s. 16.

⁴⁵⁸ TVS 1903, s. 867.

⁴⁵⁹ BOA. DH. ŞFR, No: 83/19.

⁴⁶⁰ TVS 1870, s. 125.

⁴⁶¹ TVS 1872, s. 139.

⁴⁶² TVS 1880, s. 195.

⁴⁶³ TVS 1892, s. 585.

⁴⁶⁴ TVS 1898, s. 655.

⁴⁶⁵ TVS 1900, s. 473.

⁴⁶⁶ TVS 1903, s. 883.

⁴⁶⁷ TVS 1894, s. 593.

⁴⁶⁸ TVS 1898, s. 651.

⁴⁶⁹ TVS 1900, s. 477.

⁴⁷⁰ TVS 1876, s. 205.

⁴⁷¹ TVS 1880, s. 193.

⁴⁷² TVS 1888, s. 661.

⁴⁷³ TVS 1892, s. 581.

Belediyesi'nde durum farklıdır. Azaların çoğunluğunu Müslümanlar (4 azanın 3'ü Müslüman, 1'i Gayrimüslim) oluşturmaktadır.

1.2.2. Siyasi Temsilciler

XIX. yüzyılın ilk üççeyreğinde demokratikleşme hareketinin hazırlayıcısı olarak kabul edebileceğimiz bir dizi hareket ve yönetim toplumda yer almıştır. Bütün bu gelişmeler batı kurumlarının, değerlerinin topluma yerleştirilmesini sağlamıştır.⁴⁷⁴ Sened-i İttifak ve Tanzimatla başlayan süreç Meşrutiyetin ilanıyla birlikte halkın temsil gücünün tanınmasını beraberinde getirmiştir. Böylece Osmanlı devlet adamları meşrutiyet fikrini benimsemeye başlamışlardır.⁴⁷⁵

Osmanlı Devleti'nin politik, ekonomik ve kültürel ilerlemesine yönelik çabaları içeren siyasal eylemleri oluşturan ideolojik koşullar ise 1860'lı yılların başında ortaya çıkmaya başlamıştır. Bundan sonra meşrutiyet düşüncesi Osmanlı aydınları tarafından daha da benimsenerek meşrutiyetin ilan edilmesine yönelik çabalar hız kazanmıştır. Osmanlı aydınları ve bazı devlet adamlarının çabaları sonucu 1876 tarihinde Meşrutiyet ilan edilmiştir.

1.2.2.1. I. Meşrutiyet Dönemi

23 Aralık 1876'da Meşrutiyet ilan edildikten sonra Kanun-ı Esasi adı verilen bir anayasa hazırlanarak Meclis-i Umumi oluşturulmasına karar verildi. Meclis-i Umumi'nin oluşturulmasına karar verilmesine rağmen henüz bir seçim yasası oluşturulmamıştı. Ülkenin ise, seçim yasasının oluşturulması için yeterli zamanı bulunmadığından komisyon, Meclis-i Umumi'nin oluşturulmasına dair *Ta'lîmât-ı Muvakkate* adıyla geçici bir yasa hazırladı. Buna göre; Meclis-i Umumi 2 meclisten oluşacaktı. Bunlardan biri Meclis-i Mebusan adını taşıyacak ve üyeleri halk tarafından seçilecekti. 120 üyeden oluşacak Meclis-i Mebusan'ın görevi; şariat kurallarına uygun, ülkenin ve milletin gerçek ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kanunları, tüzükleri tartışmak, devletin gelir ve gider dengesini incelemek, bütçe uygulamalarına nezaret etmektir. Meclis-i Umumi'nin diğer meclisini ise Meclis-i Âyân oluşturuyordu. Üyeleri devlet memurları arasından seçilecek olan Meclis-i Ayan'ın görevi Meclis-i Mebusan'da kararlaştırılan yasaları tekrar incelemektir. Bu meclis, kabul, red ya da değiştirme haklarına sahip olacaktı.⁴⁷⁶

İlk toplantısını 20 Mart 1877'de yapan Meclis-i Mebusan'a Gümüşhane sancağının bağlı bulunduğu Trabzon vilayetini temsilen Meclis-i Mebusan'a Ali Efendi (I. Dönem), Yorgaki Karvonidi Efendi (I. Dönem), Hacı Emin Efendi (I. ve II. Dönem), Emin Hilmi Efendi (II. Dönem) ve Ohannes Kürekyan Efendi (II. Dönem) mebus olarak katıldılar.⁴⁷⁷ Bu meclis bir dönem

⁴⁷⁴ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, Ankara 1999, s. 17.

⁴⁷⁵ Çavdar, a.g.e, s. 23.

⁴⁷⁶ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet*, C. I, Ankara 2006, s. 73.

⁴⁷⁷ Güneş, a.g.e, C. II, s. 14-19.

çalıştıktan sonra 14 Şubat 1878'de kapatıldı.⁴⁷⁸ Böylece I. Meşrutiyet Dönemi sona erdi.

1.2.2.2. II. Meşrutiyet Dönemi

Meclis-i Mebusan'ın kapatılması ve Kanun-ı Esasi'nin rafa kaldırılması ile II. Abdülhamit'in otoriter bir rejim kurarak yetkiyi tamamen kendi eline geçirmesi ülkede aydınlar tarafından muhalefetle karşılandı. Bunun üzerine ülke genelinde örgütlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başını çektiği muhalefet hareketi 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Abdülhamit'e meşrutiyeti tekrar ilan ettirdi. Meşrutiyet ilan edildikten hemen sonra 83 maddeden oluşan bir seçim yasası kabul edildi. Yapılan görüşmelerden sonra 25.000 ile 75.000 arası erkek nüfusa sahip olan sancaklardan birer mebus seçilmesi kararlaştırıldı.⁴⁷⁹

Seçimler tamamlandıktan sonra 17 Şubat 1909 tarihinde çalışmalarına başlayan meclis zaman zaman kesintilere uğramakla birlikte 18 Mayıs 1920 tarihine kadar toplam 4 dönem faaliyet yürüttü. Ancak çalışmamız 1918 yılı sonuna kadar olan zaman dilimini kapsadığı için mecliste 3 dönem boyunca faaliyet gösteren mebusları ve çalışmalarını esas alacağız. I. dönemin başladığı 17 Şubat 1909 tarihinden III. dönemin sonu olan 21 Aralık 1918 tarihi arasında Gümüşhane sancağını temsilen toplam 3 mebus mecliste görev aldı. Bu mebuslar İbrahim Lütü Paşa (I. Dönem), Hayri Bey (I. ve II. Dönem), Hasan Fehmi Efendi (I, II ve III. dönem)'dir.⁴⁸⁰ Mebusların Meclis-i Mebusan'daki faaliyetleri şöyledir:⁴⁸¹

İbrahim Lütü Paşa: Abdülkadir Beyin oğlu olan İbrahim Lütü Paşa, 1853'te Gümüşhane'de dünyaya geldi. Hususi mektepte eğitimini tamamladı. 1871 senesinde 19 yaşındayken Gümüşhane Arazi Kalem'i'nde memuriyete başladı. Burada bir süre çalıştıktan sonra Kastamonu merkez, Karacaviran (Çankırı), Kürtün (Gümüşhane) nahiyyelerinde müdürlük, Diyadin, Şiran, Kelkit, Ünye, Pasinler, Tercan, Tirebolu, Bergama ve Gazze kaymakamlığı

⁴⁷⁸ Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", *Türkler*, C. XIII, Ankara 2002, s. 168.

⁴⁷⁹ Güneş, a.g.e, C. I, s. 244.

⁴⁸⁰ Bununla birlikte Meclis-i Meb'ûsân III. Dönem Meclis tutanaklarına bakıldığında bu dönem mebusları arasında Hasan Fehmi Efendinin rastlanmadığı gibi bu mebusun herhangi bir faaliyetinden de bahsedilmemektedir. Ayrıca bu mebusun Meclis-i Meb'ûsân Başkanlığı'na Gümüşhane ile ilgili takdir verildiğine dair herhangi bir kayıt da bulunmamaktadır.

⁴⁸¹ Cumhuriyetin 75. Yılında Gümüşhane adlı kitapta Veysel Rıza'nın Osmanlı Meb'ûsân Meclisi'nde III. dönem mebusluk yaptığı ifade edilmektedir. Ancak Veysel Rıza Beyin Özlük dosyasına bakıldığında Osmanlı Meb'ûsân Meclisi'nde görev yapmadığı TBMM'nin I. Döneminde Gümüşhane mebusluğu yaptığı görülmektedir. *Cumhuriyetin 75. Yılında Gümüşhane*, Gümüşhane 1999, s. 60; *TBMM Arşivi*, Veysel Rıza Beyin Mebus Özlük Dosyası; Ayrıca Meclis-i Meb'ûsân I. Dönem zabıt kayıtlarında İsmail Hakkı Bey Gümüşhane mebusu olarak görülmektedir. Ancak bu kayıt yanlış yazılmıştır. <http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa> (02 Şubat 2012) İsmail Hakkı Beyin Mebus Özlük Dosyası incelendiğinde İsmail Hakkı Beyin Gümölcine mebusu olduğu açıkça görülmektedir. *TBMM Arşivi*, İsmail Beyin Mebus Özlük Dosyası.

görevlerinde bulundu. 1907 senesinde ise Ergani Mutasarrıflığına atandı. Bu görevleri sırasında üçüncü sınıf kaymakamlık, emir-ül ümeralık, mirimiranlık payeleriyle taltif edilerek paşa ünvanı aldı.⁴⁸² Meclis-i Mebusan'ın I. döneminde 23 oy ile Gümüşhane'den mebus seçilerek 2 Aralık 1908 tarihinde mazbatasını aldı.⁴⁸³ Gümüşhane mebusları arasında devleti ilgilendiren umumi konularda görüş beyan eden ve tartışmalara katılan en aktif mebus İbrahim Lütfi Paşadır. Lütfi Paşa, Meclis-i Mebusan'da görev yaptığı süre içerisinde mali ve ekonomik, memur sorunları, askeri konular, bayındırlık ve sosyal konular gibi devletin umumi meseleleriyle ilgili birçok konuda meclisteki tartışmalara katılarak fikirlerini beyan etmiştir. Mebusluktan sonra emekliye ayrılan İbrahim Lütfi Paşa kalan ömrünü İstanbul'da devam ettirmiş ve 1937 senesinde vefat etmiştir.⁴⁸⁴

Bu dönemde Meclis-i Mebusan'da görüşülen konular arasında en ilginç ve Gümüşhane'yi de ilgilendiren Çester Projesi'dir. Bölgedeki madenlerin teminat gösterilmesiyle Doğu Anadolu Bölgesi'nde demiryolu yapısıyla ilgili bir proje olan Çester Projesi'ne İbrahim Lütfi Paşa taraftar değildir. İbrahim Lütfi Paşa demiryolunun bölge için çok önemli olduğunu kabul etmekle birlikte bölgede bulunan madenlerin de karşılık gösterilmesinin burada 400 seneden beri madencilikle uğraşan halkın mağduriyetine neden olacağını savunmuştur. Bu konuyla ilgili mecliste yapılan tartışmalarda söz alarak bu projenin uygulanması durumunda bölgede geçimini madencilikten sağlayan 30.000-40.000 kişinin işsiz kalacağını ifade etmiştir. Bu projeyi gerçekleştirecek şirketin bölgede çıkarılan madenleri yurt dışına çıkarmayıp bölgede işlemeyi kabul etmesi halinde burada yaşayan halkın işsiz kalmasının önüne geçileceğini söylemiştir. Bunun için de meclise bir takrir vererek müzakere edilmesi için encümene gönderilmesini istemiştir.⁴⁸⁵

30 Ocak 1909 tarihli İkdâm Gazetesi'nde Surre Emîni Hacı Galip Beyin yolsuzluk yaptığı, verilen aidatların suistimal edildiği için hacıların pek çoğunun Medine'yi ziyaret etmekten vazgeçtiği ve Surre Alayı ile giden hacıların susuz, perişan bir şekilde ibadetlerini yapmaya çalıştıkları yönünde haber yayınlanması üzerine İbrahim Lütfi Efendi Meclis Başkanlığı'na değişik zamanlarda 3 adet takrir vermiştir. Bu takrirlerde Mekke surre emînleri tarafından gönderilen aidatın çok öncelerden hazırlanan bir deftere dayandığı

⁴⁸² Üçüncü, a.g.e, s. 15.

⁴⁸³ *TBMM Arşivi*, İbrahim Lütfi Paşanın Mebus Özlük Dosyası. *Not:* Zabıt Ceridelerinde İbrahim Lütfi Paşanın adı değişik şekillerde geçmektedir. Örneğin Zabıt Cerideleri'nin farklı ciltlerinde İbrahim Lütfi Efendi, İbrahim Lütfi Paşa, İsmail Lütfi Efendi, Lütfi Paşa, şeklinde kayıtlar bulunmaktadır. Zabıt Ceridelerinde geçen bu isimlerin hepsi I. Dönem Gümüşhane mebusu olarak geçmektedir. Bir dönemde Gümüşhane sancağından bu kadar fazla mebus seçilmiş olamayacağına göre adı geçen bu isimlerin hepsinin İbrahim Lütfi Paşaya ait olması kuvvetle muhtemeldir. *TBMM Arşivi*, İbrahim Lütfi Paşanın Mebus Özlük Dosyası.

⁴⁸⁴ Necmettin Hıra, *Hatıraların Işığı Altında Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Çalışmaları (1919-1927)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006, s. 141.

⁴⁸⁵ MMZC, C. II, s. 33.

ancak bu defterin günün ihtiyaçlarına cevap veremediği için tekrar Evkaf Nezareti tarafından yetkili kişilerden oluşturulacak bir heyet tarafından yeniden düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca kutsal emanetlerin yetkili ve güvenilir kişiler tarafından korunmasının ve gidiş dönüşlerin demiryoluyla yapılmasının daha uygun olacağını savunmuştur. İkdâm Gazetesi'nde yer alan haberler nedeniyle de Hacı Galip Bey hakkında bir soruşturma başlatılmasını, emanetlerin taşınması sırasında meydana gelen yolsuzlukların ve sıhhiye memurlarının hacılara kötü davranmasının önlenmesini istemiştir.⁴⁸⁶

Hayri Bey: Mısırlızâde Hayri Bey, 1857'de Gümüşhane'de dünyaya geldi. Eğitimini medresede tamamladı. Mahkeme üyeliği ve I. Şube Kâtipliği görevlerinde bulundu. 2 Aralık 1908'de 23 oy alarak Gümüşhane'den mebus seçildi.⁴⁸⁷ Hayri Bey, Meclis-i Mebusan'da I. ve II. dönem mebusluk yaptı. Mecliste bulunduğu süre içinde Seçim Heyeti, Memurların Tayini ve Devlet Bütçesi'yle ilgili umumi konularda düşüncelerini beyan etti. Ayrıca Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na Gümüşhane'nin sorunlarıyla ilgili biri Hasan Fehmi Efendiyle birlikte olmak üzere toplam 3 adet takrir verdi. Hayri Beyin Meclis Başkanlığı'na verdiği bu takrirlere aşağıda değineceğiz.

Hasan Fehmi Efendi: 1879 senesinde Gümüşhane'de doğan Kadirbeyzâde Hasan Fehmi Efendi 17 Eylül 1961 tarihinde vefat etti. Ekonomi ve maliye eğitimi aldı. III. dönem mebusluk görevine 66 oyla seçilerek 14 Nisan 1914 tarihinde mazbatasını aldı.⁴⁸⁸ Osmanlı Mebusan Meclisi'nde I., II. ve III. dönem mebusluk görevinin yanı sıra Cumhuriyet döneminde Mâlîye ve Ziraat Vekilliği görevlerinde bulundu. Millî Mücadele döneminde Batı Cephesi'nde görev yaptı. TBMM'de I. dönem Kavanin-i Mâlîye encümeni reisliği, Büyük Millet Meclisi I. ve II. Reis vekilliği, Kırmızı, Yeşil Şeritli İstiklal Madalyası sahibi olan Hasan Fehmi Efendi evli ve 2 çocuk babasıydı.⁴⁸⁹ Soyadı kanunun ilanından sonra *Ataç* soyadını aldı.⁴⁹⁰

Meclis-i Mebusan'da bulunduğu süre içinde 1909 senesi Mart ve Nisan maaşları ile Nisan ve Mayıs masraflarına ait Geçici Bütçe görüşmelerinde söz aldı. Geçici bütçe görüşmeleri sırasında kanun tasarısının 3. maddesinde çift maaş alan memurların maaşlarından birinin iptalini istemiştir. Bu tartışmalarda Hasan Fehmi Efendi küçük memurların mağdur olmaması için yüksek maaşlarının esas alınması yönünde fikir beyan etmiştir. Ayrıca ulemaya ait memuriyetlerin önemli olduğu için bu durumun ayrıca değerlendirilmesini tavsiye etmiştir. Çünkü bazı kişiler hocalıktan dolayı 3.000-4.000 kuruş maaş almaktaydılar. Bu maaş esas alındığı için kendilerine 300 kuruş zam yapılmıştır. Müderris maaşı dikkate alınmış olursa bu kişilere 1.000 kuruş maaş verilmesi gerekecektir. Ancak kanunla bu kişilerin ya müderrislik

⁴⁸⁶ MMZC, C. II, s. 304, 306; MMZC, C. I, s. 583; MMZC, C. V, s. 396.

⁴⁸⁷ *TBMM Arşivi*, Hayri Beyin Mebus Özlük Dosyası.

⁴⁸⁸ *TBMM Arşivi*, Hasan Fehmi Efendinin Mebus Özlük Dosyası.

⁴⁸⁹ Feridun Keşir, *TBMM Albümü 1920-2010*, C. I, Ankara 2010, s. 31.

⁴⁹⁰ *Cumhuriyetin 75. Yılında Gümüşhane*, s. 60.

maaşını ya da diğerini almaları karar verilmektedir. Bu maaşlardan birinin kaldırılması durumunda 300 lira iptal edileceğinden bunun adaletsizliğe neden olacağını belirtmiştir.⁴⁹¹

Hasan Fehmi Efendi, ayrıca Hayri Bey ile birlikte Gümüşhane'de meydana gelen yağışlar nedeniyle selden zarar gören fakir halka yardım yapılması için takrir vermiştir.⁴⁹² Gümüşhane ile ilgili verilen bu takrire aşağıda değineceğiz.

1.2.2.3. Mebusların Gümüşhane İle İlgili Verdikleri Takrirler

Gümüşhane mebusları II. Meşrutiyet Dönemi boyunca mecliste ülke sorunlarıyla ilgili düşüncelerini ifade ederken bir taraftan da Gümüşhane'nin sorunlarını zaman zaman takrirler vererek meclise taşımışlardır. Meclis-i Mebusan'da Gümüşhane'yi temsil eden mebuslar bu dönemde meclise Gümüşhane ile ilgili toplam 5 takrir sunmuşlardır. Bu takrirlerin üçünü Hayri Bey, birini İbrahim Lütfi Paşa, birini de Hayri Bey ile Hüseyin Efendi ortak takrir şeklinde vermişlerdir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Gümüşhane ile ilgili Meclis Başkanlığı'na sunular takrirler şunlardır:

*Torul kazasının Kürtün nahiyesi yolları hakkında*⁴⁹³

Bu takrir 18 Şubat 1910 tarihinde Hayri Bey tarafından Meclis Başkanlığı'na verilmiştir. Hayri Bey verdiği bu takirde Kürtün nahiyesinin coğrafyası ve havası itibarıyla memleketin nadir bölgelerinden biri olduğunu, 64 kilogram kadar yükü olan bir katırı ancak 3 adam kuyruğundan, kulağından, yularından tutarak 6 saat uzaklıktaki sahil bölgesine selamtle ulaştırabildiğini, yol olmadığından ve asayiş sağlanamadığından birçok ölümlerin meydana geldiğini ifade etmektedir. Asayiş sağlanamadığı için Kürtün nahiyesi halkının çocuklarıyla birlikte sahil bölgelerine göç ederek senenin 9 ayını sahillerde sefaletle geçirdiklerini ve hayatlarını kaybettiklerini söylemektedir. Bu nedenle biran önce Kürtün yolunun yapılmasını talep etmiştir. Bölge halkının yardım etmeyi taahhüt ettiğini de belirten Hayri Bey, yol yapımında çalışacak 6.000 amele ve barut alımında kullanılmak üzere keşif bedeli olan 25.000 kuruşun verilmesi için konunun Nâfia Nezaretine havale edilmesini istemiştir. Hayri Beyin verdiği bu takrir mecliste görüşüldükten sonra Nâfia Nezaretine havale edilmiştir.

*Gümüşhane'de bir böcekthane açılması ve iki öğretmenin tayini hakkında*⁴⁹⁴

Hayri Bey, 26 Şubat 1910 tarihinde Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na verdiği bu takirde 30 sene önce Gümüşhane ahalisi tarafından ipek böceği tutularak tesadüf eseri alacağa uygun şekilde 3,2 gramına 7,7 kilogram koza

⁴⁹¹ MMZC, C. III, s. 466.

⁴⁹² MMZC, C. II, s. 615.

⁴⁹³ MMZC, C. II, s. 455.

⁴⁹⁴ MMZC, C. III, s. 3, 4.

alındığını ifade etmektedir. Ancak ondan sonra tutulan tohumların çürük olmasından ve eğitici bulunmamasından dolayı bölge halkının 30 seneden beri zarar ettiğini ve halkın fakirlik içine düştüğünü belirtmektedir. Bu durumun önüne geçilmesi ve kayıpların telafisi için Gümüşhane'ye bir böcekthane inşa edilerek üzere 2 öğretmenin tayin edilmesi gerektiğini belirten Hayri Bey bu hususun Orman Nezareti'ne havale edilmesini istemiştir. Hayri Beyin verdiği bu karar mecliste kabul edilerek Ziraat, Orman ve Maâdin Nezareti'ne havale edilmiştir.

*Trabzon-Erzurum yolundaki karakolların takviye edilerek posta soygunlarına son verilmesi ve yolcuların güvenliğinin sağlanması hakkında*⁴⁹⁵

Hayri Beyin 22 Şubat 1909 tarihinde Meclis Başkanlığı'na sunduğu bu takririnde Trabzon-Erzurum yönüne işlemekte olan postanın 10 sene zarfında iki defa eşkiya tarafından vurularak para ve resmi evrakın gasp edildiğini, bu yüzden devletin hazinesinin birkaç bin lira zarara uğratıldığını, defalarca jandarma ve posta arabaların katledildiğini ifade etmektedir. Bu nedenle postanın bu gibi tehlikeden muhafazası için bekçilerin karakollarının güçlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Zigana Dağı, Köse, Sipikör ve Vavuk karakollarında postanın geçirilmesiyle görevli askerlerin güvenliği sağlamakta yetersiz kaldıklarını mahalli hükümetlere defalarca haber verdikleri halde, eskisi gibi dörder beşer askerle bunları korumaya çalıştıkları için tehlikeye maruz kaldıklarını söylemektedir. Yaz mevsiminin yaklaştığını belirten Hayri Bey, üçüncü bir olaya meydan verilmemesi için belirtilen 6 karakol süvarilerine 10'ar askerin daha ilave edilmesini istemektedir. Böylece hem postanın, hem yolun güvenliği sağlanmış olacaktır. Bu durumun Zabtiye Nezareti tarafından dikkate alınması için verdiği müzekkerenin Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesini istemiştir. Ancak Hayri Beyin verdiği bu karar mecliste görüşüldükten sonra değerlendirmeye alınmamıştır.

*Gümüşhane'de meydana gelen sellerden zarar gören fakir halka hükümet tarafından ilk olarak 2.000 lira yardım yapılması hakkında*⁴⁹⁶

Hayri Bey ve Hasan Fehmi Efendinin⁴⁹⁷ 3 Ağustos 1912 tarihinde Meclis Başkanlığı'na sundukları takrirde Gümüşhane kasabasına ceviz tanesi büyüklüğünde yağın dolu nedeniyle meydana gelen sellerin yetiştirilen ürünlere binlerce lira zarar verdiğini, kasabada ve bağlarda çok sayıda evin büyük oranda hasara uğradığını ve bunun sonucu olarak da birçok ailenin evsiz kaldığını haber aldıklarını belirtmişlerdir. Bunun için hükümetin açıkta kalan ve yardıma muhtaç olan fakir halka 2.000 liranın harcanmasına izin

⁴⁹⁵ MMZC, C. I, s. 771.

⁴⁹⁶ MMZC, C. II, s. 615.

⁴⁹⁷ Mısırlızade Hayri Bey bu dönemde meclise Hüseyin Efendi ile birlikte Gümüşhane'de meydana gelen sellerle ilgili karar verdiği belirtilse de muhtemelen Hüseyin Efendi denilen şahıs Hasan Fehmi Efendidir. Çünkü bu dönem Gümüşhane mebusları arasında Hüseyin Efendi ismine rastlanmamaktadır.

verilmesini isteyerek verdikleri taktirin hükümete havale edilmesini teklif etmişlerdir. Hayri Bey ve Hüseyin Efendinin verdikleri bu taktir Meclis-i Mebusan'da kabul edilerek hükümete havale edilmiştir.

*Günlük yiyeceğini karşılayamayan Gümüşhane sancağı halkı için dâhiliye nazırının hane başına 500 kuruş dağıtılacağını beyan etmesine rağmen hiçbir yardım yapılmadığı hakkında*⁴⁹⁸

Bu taktir 24 Şubat 1909 tarihinde İbrahim Lütfi Efendi tarafından verilmiştir. İbrahim Lütfi Efendi verdiği taktirde Gümüşhane sancağında yapılan incelemeler sonucu 12.000 hanede 50.000 nüfusun günlük yiyeceklerini temin etmekten aciz olduğunu ve bu halkın en az 100.000 kile hububata ihtiyacı bulunduğunu belirtmektedir. Dâhiliye Nazırı tarafından Meclis-i Mebusan huzurunda halka bu yardımın gönderileceğinin vaat edildiğini, her haneye 500'er kuruş dağıtılmaması durumunda ahalinin göç etmesinin kaçınılmaz olduğunu ifade ederek buna karşı biran önce tedbir alınmasını istemektedir. Ancak İbrahim Lütfi Efendinin verdiği bu taktir mütalaaya alınmamıştır.

⁴⁹⁸ MMZC, C. II, s. 40.

2. İKTİSADİ YAPI

2.1. MADENLER VE MADEN İŞLETMECİLİĞİ

2.1.1. MADENLER

2.1.1.1. Gümüşhane Çevresinde Çıkarılan Madenler

Madenlerin varlığı veya yokluğu, azlığı veya çokluğu tarihin her devrinde toplumların refah düzeyini yakından ilgilendirmiştir. Çok yaygın kullanım alanına sahip olan bu yeraltı zenginliğinden yoksun devletler veya milletler, madenlere ulaşmanın yollarını aramışlar, bunun için savaşlar yapmışlar, mücadeleler etmişler ve antlaşmalar imzalamışlardır.⁴⁹⁹ Madenler, tarihteki diğer devletler gibi toprakları maden açısından zengin olan Osmanlı Devleti için de önemli olmuştur. Osmanlı Devleti topraklarının maden açısından zengin olduğu jeolojik haritalarla tespit edilmemiş olsa da tarihten itibaren Anadolu'ya gelen seyyah ve coğrafyacılar bu toprakların maden açısından zengin olduğunu ortaya koymuştur.⁵⁰⁰ Trabzon çevresindeki dağlarda bulunan altın madenleri ile Harşit ve Çoruh ırmaklarının havzalarındaki gümüş, çinko, kurşun ve demirle karışık bakır cevherleri Anadolu'nun önemli maden sahaları arasında yer almıştır.⁵⁰¹ Bu coğrafyada yer alan Gümüşhane bölgesi de tarih boyunca Anadolu'daki önemli maden bölgelerinden biri olmuştur.⁵⁰² Meşhur şairlerden Homer, şiirinin ikinci faslında Gümüşhane'yi "gümüşün doğduğu yer" olarak adlandırmıştır.⁵⁰³ Gümüşhane'den geçen birçok Avrupalı seyyah da madenlerinin önemine binaen "gümüşün evi" ifadesini kullanmışlardır.⁵⁰⁴

Gümüşhane bölgesinde çıkarılan en önemli maden gümüş olmakla birlikte kurşun, bakır, alçı, çinko ve kömür bölgede çıkarılan madenler arasında yer almaktadır. Ayrıca bölgede çeşitli hastalıklara iyi gelen mineralli maden suları da bulunmaktadır. Gümüşhane sancağında çıkarılan madenler ve çıkarıldıkları mevkiiler şöyledir:

- Gümüşhane kazası Hazine ve Kırkpavli mevkiinde simli kurşun,
- Gümüşhane kazası Canca köyünde alçı,

⁴⁹⁹ Köse, a.g.m, s. 289.

⁵⁰⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Ankara 1995, s. 455.

⁵⁰¹ Reşat İzbirak, "Türkiye'de Madencilik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. III, Sayı: 2, Ocak-Şubat 1945, s. 214.

⁵⁰² Sandwith, a.g.e, s. 35; Cuinet, a.g.e, s. 126.

⁵⁰³ Abdülvahap Hayri, *İktisadi Trabzon*, Hazırlayan: Melek Öksüz, Trabzon 2008, s. 53; Vital Cuinet de bu konuda "*Homer, II. Devcieme Rapsodie adlı kitabında buraları gümüşün ana vatanı olarak nitelendirmiştir. Bu nedenle Gümüşhane isminin buradan geldiğini tahmin ediyorum.*" demektedir. Cuinet, a.g.e, s. 126.

⁵⁰⁴ Kinneir, a.g.e, s. 348; Joseph Wolff, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, London 1861, s. 534.

- Gümüşhane kazası Ilıca mevkiinde simli kurşun,
- Gümüşhane kazası Canca köyünde alçı,
- Gümüşhane kasabası Fillim adlı dağda kömür,⁵⁰⁵
- Torul kazası Artil (Ertıl) köyünde simli kurşun,
- Torul kazası Krom köyünde bakır,
- Torul kazası Emruk köyünde bakır ve simli kurşun,
- Torul kazası Manastır mevkiinde bakır,
- Torul kazası Herek mevkiinde bakır, simli kurşun,
- Torul kazası Krom köyü Çakırkuyu ve Murat Dağı mevkiilerinde simli kurşun,
- Torul kazası Alacaçayır mevkiinde bakır,
- Torul kazası Gavur Dağı'nda simli kurşun ve kömür,
- Torul kazası Tepebaşı ve Zigana köylerinde simli kurşun,
- Torul kazası Körkese (Görükse) köyünde simli kurşun ve bakır,
- Torul kazası Şimera köyünde bakır,
- Torul kazası Teburk Deresi ve Kozhavra mevkiilerinde simli kurşun,
- Torul kazası Zigana köyünde simli kurşun,
- Torul kazası Niveni köyünde simli kurşun,
- Torul kazası Çakırköy'de simli kurşun,
- Kürtün nahiyesi Şıhlar ve Fol köyü ve Dere mevkiinde bakır ve simli kurşun,
- Kürtün nahiyesi Emrik mevkiinde simli kurşun,
- Kürtün nahiyesi Karaçukur köyünde bakır,
- Kürtün nahiyesi Gökçeköy'de simli kurşun ve bakır,
- Kürtün nahiyesi Çaka köyünde simli kurşun,
- Kürtün nahiyesi Tilkicik köyünde bakır,
- Kürtün nahiyesi Araköy'de bakır,
- Kürtün nahiyesi Uğraca ve Silve köylerinde bakır,
- Kürtün nahiyesi Şıhlar ve Kızılot mevkiilerinde bakır ve kurşun,
- Kürtün nahiyesi Sığnık mevkiinde bakır,
- Kürtün nahiyesi Tornuk mevkiinde bakır,
- Kürtün nahiyesi Dandı mevkiinde bakır,
- Kürtün nahiyesi Göyül(?) ve Çatak mevkiinde bakır,
- Kürtün nahiyesi Çayır mevkiinde bakır, çinko ve simli kurşun,
- Kürtün nahiyesi Çayırçukur mevkiinde simli kurşun ve bakır,
- Kürtün nahiyesi Karak, Karaçukur ve Taşlık mevkiilerinde bakır,
- Kürtün nahiyesi Kul mevkiinde simli kurşun,
- Kürtün nahiyesi Çağır köyünde simli kurşun,
- Kelkit kazası Zengar köyünde kurşun,
- Kelkit kazası Perenk ve İsgah köylerinde simli kurşun,
- Şiran kazası Tersun-ı Ulya köyünün Çorak mevkiinde bakır,

⁵⁰⁵ TVS 1892, s. 577-579.

- Şiran kazası Şinik köyünün Sağır Dağı'nda demir madeni bulunmaktaydı.

Bu madenler haricinde bölgede Kırknerdibanlı Mağarası'nda sarı, Kop mevkiinde ve İndere'deki mağaralarda beyaz, Tekke köyünde boz renkli sular ile Hazine Mağarası'nda maden suyu çıkarılmaktadır. Bu suların bazıları insan sağlığına yararlı iken bazıları da değişik alanlarda kullanılmaktadır. Örneğin, Kırknerdibanlı Mağarası'ndan çıkan sarı renkli su insan vücudundaki harareten meydana gelen kaşıntı ve sivilceleri yok ederek cilt hastalıklarına iyi gelmektedir. Hazine Mağarası'ndan çıkan su mide hastalıklarını ve kansızlığı iyileştirmektedir. Kop ve İndere'de bulunan mağaralardan çıkan beyaz sularla ıslatılan beyaz bezler mavimsi bir siyah renge dönüşmektedir. Tekke köyündeki boz renkli suda ise gazyağı bulunmaktadır.⁵⁰⁶

2.1.1.2. Maden Ocaklarının Durumu

Özellikle XVI. yüzyılda altın çağını yaşayan bölgedeki maden ocağı işletmeleri bu dönemdeki kadar olmasa da XVIII. yüzyılın sonlarına kadar oldukça aktif şekilde faaliyetlerine devam etmiştir. Bu dönemden sonra ise üretim zamanla azalarak bölgedeki maden işletmeleri yavaş yavaş terk edilmeye başlandı.⁵⁰⁷ Bu durumun en önemli sebeplerinden biri bölgedeki maden işletmelerinin çağın teknolojisine ayak uyduramamaları olmuştur. Ryan, bu durumu Avustralya'daki maden ocağı kasabalarıyla karşılaştırarak "Çöp yığınları ve alüvyal atıklar nerededir. İstampaların kükremeleri yok, pompaların monoton su sesi yok. Ve bu yerde yeterli bir şantiye yok" diyerek ifade etmektedir.⁵⁰⁸ Ryan'ın bu ifadeleri, bölgedeki maden ocaklarının hala eskiden kalma ilkel tekniklerle işletilmeye devam edildiğini gayet iyi ifade etmektedir.

1850 yılında Trabzon-Erzurum yolunun inşasını başlatmak üzere Trabzon'a gelen ticaret nazırı İsmail Paşa Gümüşhane ve çevresindeki maden ocaklarının durumunu hazırladığı raporda şöyle belirtmiştir:

Tablo X: Gümüşhane ve Çevresindeki Maden Ocaklarının Durumu

Kaza/ Nahiye	Maden Adı	Madenin Cinsi	Maden Ocağının Durumu
Gümüşhane	Hazine	Simli Kurşun	Su basmış ve 60-70 yıldır terk edilmiştir.
	Kırkpavli	Altın, Gümüş	Çökmüş ve uzun zamandır terk edilmiştir.
	Hulva	Bakır	Su basmış ve terk edilmiştir.
	Abdal Dağı	Gümüş	Su basmış ve çökük vaziyettedir. 50-60 senedir kullanılamaz durumdadır.
	Zankar	Gümüş	Götürü olarak işletilmektedir. Ancak bu ocağa özen gösterilmemektedir.

⁵⁰⁶ TVS 1892, s. 577-579.

⁵⁰⁷ Cuinet, a.g.e, s. 126.

⁵⁰⁸ Ryan, a.g.e, s. 319-320.

	Gümüşdağ	--	Su basmış ve 80-100 senedir terk edilmiştir.
	Gavur Dağı	--	Su basmış ve 80-100 senedir terk edilmiştir.
	Tenbeda	Gümüş	80-100 senedir terk edilmiş vaziyettedir.
	Zigana	--	Su basmış ve terk edilmiştir.
Torul	Krom	Krom	Zehirli gaz olduğundan girilememektedir.
Kürtün	Kızılot	Bakır	Su basmış ve terk edilmiştir.
	Oranca	Bakır	3-5 seneden beri kullanılamaz durumdadır.
	Taşlık	--	Su basmış ve terk edilmiştir.

Kaynak: Abdullah Saydam, "Osmanlı Madenciligi ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'daki Maden Ocakları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, Samsun 1991, s. 262.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Gümüşhane sancağı dâhilinde bilinen diğer maden ocakları ve bu ocakların durumu şöyledir: Gümüşhane kazasında; Esad Ağa, Tekoğlu, Yeşilli, Büyük Mağara, Nerdanlı, Kozancı, Su Yolu, Cedveful, Terazici, Circir, Kütehdalık, Abanikulu, Tebroker, Kokcas, Hasan Efendi, Ananya, Kazgancı, Halkend isimlerinde simli kurşun madeni ocakları bulunmaktaydı. Guras adlı mahalde ise kömür madeni ocağı vardı. Bu maden ocaklarından Helvalı, Kırkpavli, Hazine maden ocakları hariç diğer maden ocakları uzun süredir terk edilmiş ve çoğunun içleri suyla dolu olduklarından atıl bir vaziyetteydi.⁵⁰⁹ Ayrıca Gümüşhane kasabası civarında bulunan gümüş madeni 1883 senesinde 99 sene müddetle bir şirkete verilmiş ve 10 sene kadar faaliyet göstermişti. Ancak daha sonra bu ocak imalat masraflarının artması, üretim zorlukları ve gümüş fiyatının son senelerde çok fazla düşmesinden dolayı terk edildi.⁵¹⁰

Torul kazasında Tepebaşı, Körkese, Artil köyü, Karfur Dağı, Tepebaşı, Zigana, Zigana köyü, Teburk Deresi ve Kozhavra isimli mevkiilerde, Krom köyünde Çakırkuyu ve Murat Dağı'nda, Tepebaşı ve Zigana köylerinde simli kurşun madeni, Alacaçayır ve Şimera köylerinde bakır madeni, Gavur Dağı'nda kömür madeni ocakları vardı. Bunlardan Körkese madeni hariç diğer ocaklar uzun süreden beri terk edilmiş vaziyetteydi. Önemli rezerve sahip Körkese madeni, işletilmesi için irâde-i seniyye çıkarılamadığı için kullanılamamaktaydı. 1880 senesinde Körkese madeni de terk edilmiş ve kullanılamaz bir haldeydi.⁵¹¹ Daha sonra Osmanlı Devleti tebaasından Kongalidi Yorgi 1911 yılında Köstere köyündeki madeni işletme hakkını etti. Bölgedeki madenler için hazırlanan şartname ve mukavelenamelere bilahare ilaveler yapılarak buradaki madenler işletilmeye çalışıldı.⁵¹²

Kürtün nahiyesinde Eğrigar, Oburca ve Kandilöte, Elgöl, Şeyhler (Şıhlar) köyünde Dere, Emrik, Folköy, Tilkicik, Araköy, Çağırköyü, Kökçeköy, Çaka köyü ve Oyraca Kandilöte, Dereagzı ve Gaz maden ocakları

⁵⁰⁹ TVS, 1869, s. 181.

⁵¹⁰ TVS 1903, s. 579.

⁵¹¹ TVS 1880, s. 307-309.

⁵¹² Tozlu, a.g.e, s. 87.

bulunmaktaydı. Bu ocaklardan sadece Kandilöte madeni kullanımda olup diğerleri terk edilmiş vaziyetteydi.⁵¹³ Ayrıca Karak ve Karaçukur isimlerinde bakır madeni, Kul ve Çağır köyünde simli kurşun madeni ocakları bulunmaktaydı.⁵¹⁴ Bu ocakların çoğu zengin cevherlere sahip iseler de gerektiği gibi işletilmediklerinden bazıları yıkılmış, bazıları da su basmış durumdaydı.⁵¹⁵ Ancak bu ocaklardan Çaka köyünde bulunan simli kurşun madeni ocağı Trabzonlu Tüccar Kabril'e verilmiş ise de o işletme konusunda herhangi bir teşebbüste bulunmamıştı.⁵¹⁶

Kelkit kazasının merkezi olan Çiftlik kasabasına 3 saat uzaklıkta Zengar köyünde 112 metre uzunluğunda 1 adet kurşun madeni mevcuttu. 1870'lerde işletmesine talip olunan bu maden ocağı 1880'lerde işletilmeye başlanmış ve bu ocaktan senelik 1.800 kıyye (2.309 ton) kurşun çıkarılmaya başlanmıştı. Bu ocaktan çıkarılan kurşun Bayburt ve Erzurum tarafına satılmaktaydı.⁵¹⁷ Ayrıca birisi Zengar köyüne yarım saat mesafede ve diğerleri de Perenk ve İsgah köylerinde ocakları terk edilmiş vaziyette simli kurşun madeni ocakları bulunmaktaydı.⁵¹⁸

Şiran kazasına bağlı Tersun-ı Ulya köyünün Çorak mevkiinde bakır madeni, Şinik köyünün Sağır Dağı'nda demir madeni ocağı bulunmaktaydı. Ancak bunlar da terk edilmiş durumdaydı.⁵¹⁹

XIX. yüzyılın sonlarında Avrupalı bir şirket Gümüşhane madenlerini tekrar işletebilmek için girişimlerde bulunmuş, madenleri yeniden işletebilmek amacıyla bir taşkın sonucu nehir yakınlarındaki maden galerilerine dolan suları boşaltabilmek için bölgeye büyük pompalar getirmişti. Bu pompaları maden galerilerinde biriken suları tahliye etmek için kullanmış ve bunda da büyük başarı sağlamıştı. Ancak daha sonra maden ocaklarından istediği verimi alamayan bu şirket de çalışmalarına son verdi.⁵²⁰

2.1.1.3. Maden Arama Çalışmaları

XVIII. yüzyıldan sonra maden ocaklarının işletilmesinde büyük çapta çözülme yaşanmaya başlamasıyla devlet, bu çözülmenin önüne geçebilmek amacıyla Tanzimat'ın ilanından sonra çıkardığı nizamnamelerle ve kanunnamelerle özel sektörün önünü açarak madencilik sektörünü tekrar canlandırmaya çalışmıştır.⁵²¹ Bunun için 1842 yılında *Maâdin-i Hümayûn*

⁵¹³ TVS 1869, s. 181.

⁵¹⁴ TVS 1888, s. 159-160.

⁵¹⁵ TVS 1880, s. 305-307.

⁵¹⁶ TVS 1888, s. 160-161.

⁵¹⁷ TVS 1871, s. 237-239.

⁵¹⁸ TVS 1880, s. 309.

⁵¹⁹ TVS 1880, s. 311.

⁵²⁰ Cuinet, a.g.e, s. 126.

⁵²¹ Ahmet Çağatay, İbrahim Çopuroğlu, "Gümüşhane Kurşun-Çinko Yataklarının Mineralojisi", *Maden Teknik Arama Dergisi*, Sayı: 111, Ankara 1990, s. 62; Maden işletmelerinde yakıt olarak ağaç kömürü kullanılması, yüzyıllardan beri düzensiz ve bilgisizce harcanarak ocakların çevresindeki ormanların tüketilmesi, odun ve kömürün çok uzak yerlerden nakledilmeye

Meclisi kurmuş, 1858'de *Arazi Kanunnamesi*, 1861 tarihinde de *Maâdin Nizamnamesi* çıkarmıştır. 1887 tarihinden itibaren ise yabancılara 99 yıla kadar imtiyazlar verilmeye başlanmıştır.⁵²² Madencilik sektöründe atılan bu adımlar ve bu yüzyılda Avrupa'da gelişen sanayi için Osmanlı topraklarında bol miktarda maden olduğu yönündeki Avrupa'daki yaygın kanaat sonucunda ise kısa zamanda Anadolu toprakları maden işletmesi yapan yabancı müteşebbislerin akınına uğramaya başlamıştır. Bir taraftan maden arama ruhsatı alan girişimciler diğer taraftan Gümüşhane sancağında uzun yıllar aktif bir şekilde faaliyet gösteren ancak daha sonra kendi kaderine terk edilen madenler işletme ruhsatı almaya başlamışlardır.

Bu bağlamda Gümüşhane bölgesindeki madenlere ilgi duyan başta yabancı ve Gayrimüslim olmak üzere çok sayıda girişimci bölgede maden arama ruhsatı almaya başlamıştır. Bu girişimciler Torul kazasının Manastır mevkiinde bakır madeni, Herek mevkiinde bakır ve simli kurşun madenleri, Torul'un Kürtün nahiyesi Şeyhler (Şıhlar), Kızılot, Sığındık, Tornuk, Dandı, Göyül? ve Çatak mevkiilerinde bakır madeni, Çayır mevkiinde bakır, çinko, simli kurşun, Çayırçukur mevkiinde simli kurşun ve bakır madeni arama ruhsatı aldılar.⁵²³

Gümüşhane bölgesinde ilk düzenli maden arama çalışmaları ise 1883 ile 1888 yılları arasında *Daniel Pappa et Co.* şirketi tarafından yapıldı. Bu şirket Hazine Mağara, Cami Mağara, Mermer Mağara ve Kırıkpavli mağaralarında araştırmalar yaptı. Şirket, mağaralarda vagonet nakliyatı için büyük mağaralar açtı. Aslında şirketin bölgedeki maden arama çalışmaları bu tarihlerden çok önceye gitmektedir.⁵²⁴ Daniel Papa et Co. Şirketi'nin yöneticisi Krauze'ye göre Gümüşhane yataklarındaki maden arama çalışmaları 1860 yılına kadar uzanmaktadır. Bu şirketin çalışmaları 1894 yılında işletme yetkisinin elinden alınması ile son bulmuştur.⁵²⁵

çalışılması, yol yokluğu, can ve mal güvenliğinin kalmayışı gibi nedenler madenciliğin gerilemesine neden oldu. Ayrıca, maden kaynakları üzerine hiçbir bilimsel araştırma yapılmaması, genellikle başlangıçta yüklü yatırımları gerektiren bu kesimde sermaye yetersizliği, yabancı sermayeye karşı duyulan isteksizlik ve güvensizlik, hükümetin imtiyaz vermede çok ağır davranması ve işçi kıtlığı, gerilemekte olan maden işletmeciliğinin önündeki güçlükleri daha da artırdı. Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Ankara 1987, s. 45; Maden ocaklarında çalışacak yetenekli, bilgili usta ve işçi bulunmadığındaki zorluklar, bu işletmelerde çağdaş üretim tekniklerinin uygulanamaması gibi nedenlerden dolayı çoğu işletme zarardan kurtulamıyordu. Çadircı, a.g.e, s. 9.

⁵²² İlk olarak 1866-67 tarihinde Katerin kazasında "*Şirket-i Aziziyye-i Mısıriyye*" şirketine maden işletme imtiyazı verildi. İkinci olarak da 1871-1872 tarihinde Siroz sancağında "*Şirket-i Madeniye-i Osmanîyye*"'ye linyit madenlerinin işletme imtiyazı verilmiştir. İlk olarak kurulan şirketlerden sonra bu tür şirketlerin sayısı artarak Osmanlı coğrafyasının değişik bölgelerinde faaliyet göstermeye başlamışlardır. Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2009, s. 106.

⁵²³ Abdülvahhab Hayri, a.g.e, s. 57.

⁵²⁴ V. Kovenko, "Gümüşhane'nin Simli Kurşun Madenleri", *Maden Teknik ve Arama Mecmuası*, Sayı: 3/24, Ankara 1941, s. 283.

⁵²⁵ Çağatay, a.g.m, s. 62.

2 Temmuz 1887 tarihinde Giresunlu Hüseyin Nazif Efendi Kürtün nahiyesine bağlı Folköy, Emrik köyü ve Şıhlar köyünün Dere mevkii ve çevresinde bulunan maden çeşitlerini arama ruhsatını elde etti. Ancak Hüseyin Efendi maden arama imtiyazını elde etmesine rağmen kısa süre sonra bu imtiyazını başka müteşebbislere devretti.⁵²⁶

2.1.2. MADEN İŞLETMECİLİĞİ

Arkeolojik kazılar, Gümüşhane bölgesinde madencilğin çok erken dönemlerde başladığını göstermektedir.⁵²⁷ Bu öneminden dolayı Gümüşhane şehri İskender tarafından imar edilmiştir.⁵²⁸ Şehir, XIII. ve XIV. asırlarda ise Anadolu'da gümüşün çıkarıldığı başlıca 4 merkezden biri olmuştur.⁵²⁹ Bir dönem burası madencilik sanatının en iyi öğrenildiği okullardan biri olarak kabul edilmiştir.⁵³⁰

Osmanlı tarihi boyunca da madencilik, devlet sanayisinin önemli bir kısmını oluşturmıştır. Bu nedenle devlet, madenlerin işletilmesine ve yönetilmesine çok önem vermiştir. Önemine binaen maden ocaklarının çoğu emanet usulü ile işletilmiştir.⁵³¹ 1479 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren maden yataklarıyla meşhur olan Gümüşhane bölgesi emanet usulüyle işletilmiş ve 1520 yıllarında *Karye-i Eski Canca* olarak kaydedilmiştir. Daha sonra gümüş yataklarına yakın mevkiide Süleymaniye Cami ve çevresinde yeni yerleşim birimleri kurularak şehir zamanla gelişmeye başlamıştır.⁵³²

Bağdat'ın fethi için Gümüşhane'den geçen IV. Murat buradaki madenlerin devlet tarafından işletilmesini ferman buyurarak maden emini Serabidis Yani'ye hilat giydirmiş ve bundan sonra Gümüşhane halkının bütün vergilerden muaf tutulmalarını emretmiştir.⁵³³ Bu yüzyılda madencilik yönünden işlevsellik kazanan Canca, idari açıdan Trabzon vilayetine bağlı iken burada defterdar bulunmadığı için Canca Maâdin Mukataası ile ilgili işlemler Erzurum Hazinesi Defterdarı'nın kontrolüne verilmiştir.⁵³⁴ Bu dönemde 7 yerden kol kalınlığında damarları bulunan ve hepsi kurşunsuz saf cevherlerden oluşan 70 kadar gümüş madeni ile Gümüşhane madenleri önemli gümüş madenlerinin bulunduğu Kağızman, Hakkâri, Sencar, Bingöl, Akır,

⁵²⁶ TVS 1892, s. 333.

⁵²⁷ Mustafa Altunbay, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında, Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 2000, s. 382.

⁵²⁸ Çelebi, a.g.e, s. 645.

⁵²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s. 254-255.

⁵³⁰ Hamilton, a.g.e, s. 168-169.

⁵³¹ Fahrettin Tızlak, "XIX Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten*, C. LX, Sayı: 229, Ankara 1997, s. 19.

⁵³² Bilgehan Pamuk, "Canca (Gümüşhane) Maden Mukataası'nda İltizam Uygulaması", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı:16, Kış 2008, s. 39-40.

⁵³³ Abdürrahim Şerif, "Tarihte Gümüşhane Madenleri", *Anadolu Mecmuası*, Hazırlayanlar: Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, Ankara 2011, s. 452.

⁵³⁴ Pamuk, Canca (Gümüşhane) Maden Mukataası, s. 40.

Mısır, Şam, Cebel-i Lübnan, Maanoğlu Dağı, Merzifon şehrinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin önemli maden bölgelerinden biri haline geldi.⁵³⁵

Gümüşhane madenleri tarihi boyunca Osmanlı ekonomisine önemli katkılar sağladı. Buradan çıkarılan madenlerden 3 çeşit para kesilmesinin yanı sıra buradan çıkarılan kurşun madenleri deve ve katır kervanlarıyla Erzurum, Sivas, Tokat, Diyarbakır hatta Halep ve Bağdat'a gönderilerek buradaki cami, medrese ve türbelerin kubbelerinin kaplanmasında kullanıldı. Yine Gümüşhane kurşunları, Osmanlı Devleti'nin İran, Gürcistan ve Dağıstan seferlerinde 20.000-30.000 kişilik yeniçerilerin tüfeklerinde kullanılan *findık* denilen mermilerin hazırlanmasında, bakırlar da top mermisi ve fişek kovanlarında kullanıldı. Ayrıca Osmanlı ordularının doğu seferlerindeki masrafları, yeniçerilerin maaşları % 80 ölçüsünde Gümüşhane külçelerinden kesilen altın, gümüş ve bakır paralarla ödendi.⁵³⁶

Bölgedeki madenlerin bu öneminden dolayı XVII. yüzyılın ilk yarısında Gümüşhane'ye bir de darphane açıldı. Bu darphane Gümüşhane'nin Hacı Emin Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Burada basılan akçelerin üzerlerinde ise *Azze Nasruhû Duribe, Fi Çatha* ibaresi yazılıydı.⁵³⁷ XVII. yüzyıl boyunca aktif olarak hizmet veren bu darphane Canca Mukataası kalemli arasında yer aldı ve iltizam olarak tasarruf edildi.⁵³⁸ Amerikan gümüşlerinin Osmanlı piyasasına girmesiyle birlikte darphaneler için lüzumlu madenlerin tedarik edilememesi üzerine belli başlı merkezlerin dışındaki darphaneler kapatıldı. Canca Darphanesi de işlevselliğini kaybettiği için kapatılan darphaneler arasında yer aldı.⁵³⁹

Her ne kadar Canca Darphanesi kapatılsa da XVIII. yüzyıla gelindiğinde Gümüşhane bölgesindeki madenler Osmanlı Devleti'nin en önemli maden ocakları arasında yer almaya devam etti.⁵⁴⁰ Bu dönemde Gümüşhane'deki gümüş madenleri Türk hâkimiyetinde bulunan madenlerin en meşhurları arasında yer almaktaydı. Burası madencilik sanatının en iyi öğrenildiği bir okul ve Anadolu'nun diğer bölgeleri için madenci sağlayan bir bölge olarak görülmekteydi.⁵⁴¹ Ülke genelinde yeni keşfedilen maden yataklarındaki cevherin çıkarılması ve işletilmesi ya da eski maden ocaklarına işlerlik kazandırılması için Gümüşhane'den buralara geçici olarak teknik eleman gönderilmekteydi. Bu dönemde Maraş, Koçana (Üsküp-Köstendil arası), Hüdavendigar (Bursa), Gümüşhacıköy, Keban, Ergani, Bozkır, Niğde/Bereketli, Selanik/Sidrekapısı gibi maden ocaklarında üretimin

⁵³⁵ Çelebi, a.g.e, s.645- 646.

⁵³⁶ Kırzioğlu, a.g.m, s. 73.

⁵³⁷ Çelebi, a.g.e, s. 646.

⁵³⁸ Pamuk, Canca (Gümüşhane) Maden Mukataası, s. 44.

⁵³⁹ Pamuk, XVII. Asırda Gümüşhane (Canca), s. 241.

⁵⁴⁰ Bu dönemde Gümüşhane Maden Mukataası Eminliği'ne Harşit Havzası boyunca sıralanan madenler dâhildir. Altunbay, a.g.m, s. 383.

⁵⁴¹ Hamilton, a.g.e, s. 168-169.

artırılması için Gümüşhane Maâdin Mülhakatı'ndan madenciler gönderilmişti.⁵⁴²

XVIII. yüzyılın sonlarına kadar oldukça aktif şekilde işletilmeye devam eden bölgedeki madenlerin bu dönemden sonra verimi azaldığından maden işletmeleri yavaş yavaş terk edilmeye ve maden üretimi gerilemeye başladı.⁵⁴³ Ocakların verimlerinin düşmesi, cevherin derinlerde kalması, bunu çıkarabilecek teknolojiye sahip olunamaması, sermaye yetersizliği, maden mülhakatındaki ormanların tükenmesi, eşkıyaların maden ahalisine musallat olmaları ve Gümüşhane maden emanetine mensup prustad, baltacı ve diğer teknik elemanların başka maden ocaklarında istihdam edilmeleri gerilemenin sebepleri arasında yer almaktaydı.⁵⁴⁴

Gümüşhane bölgesindeki maden işletmeciliğinin gerilemeye başlamasıyla buradaki ocaklar *Ber Vech-i Emanet* sistemiyle işletilmeye başlandı. Verimin azalmasıyla geliri giderini karşılayamayan ocaklar dönem dönem ihaleye çıkarıldı. İhaleyi elde edenler devlete belli bir meblağ ödemek şartıyla, madeni birkaç yıllığına işletme hakkını elde etmekteydiler. Ancak ihaleyi alan kişilerin madencilerin haklarını korumamaları tepkileri beraberinde getirdi. Bunun üzerine Gümüşhane madenlerinin kimseye ihale olunmayıp eskiden olduğu gibi maaşı darphaneden ödenmek şartıyla tekrar eminlerin idarelerine bırakılmasına karar verildi.⁵⁴⁵ Bu uygulamayla birlikte bölgede çıkarılan maden miktarı eskiden bölgede çıkarılan maden miktarının 3'te birinden daha aşağıya düştü.⁵⁴⁶

Eskiden yıllık 600 okka (787 ton) gümüş madeni çıkarılan bu ocaklarda 1830'lara gelindiğinde çıkarılan maden miktarı 20-30 okkaya (26-38 kilogram) kadar geriledi.⁵⁴⁷ Bu duruma paralel olarak senelik 360.000 kuruş kar elde edilen bu madenlerden 100.000 kuruş dahi elde edilemez hale geldi.⁵⁴⁸ Bu durum da madenlerin zamanla terk edilmesine ve bölge insanının büyük bir bölümünün işsiz kalmasına neden oldu.

⁵⁴² Altunbay, a.g.m, s. 285.

⁵⁴³ Cuinet, a.g.e, s. 126.

⁵⁴⁴ Altunbay, a.g.m, s. 380, 385, 390; Bu konuda Sandwith'in tespitleri bu durumu çok iyi ifade etmektedir. Bu madenlerin çıkarılma yöntemlerinin çok ilkel olduğunu söyleyen Sandwith, madencilerin modern tekniklerden ya çok az faydalandığını ya da hiç faydalanmadığını ifade etmektedir. Sandwith, bölgedeki madencilikte hiçbir bilimsel hesap ve madenlerin belli kısımlarını bölme gibi işlemlerin yapılmadığını, kısacası madencilerin atalarından gördükleri biçimde çalıştıklarını anlatmaktadır. 300 kilogram kurşundan 300 dirhem (96 gram) gümüş çıktığını, 100 dirhem (32 gram) gümüşün ise 4 dirhem (12,8 gram) altına karşılık geldiğini vurgulayan Sandwith, her maden ocağının 10 günde bir 200 kilogram kurşun ürettiğini yazmaktadır. Son olarak Sandwith, madenlerin develerin sırtında eritilecekleri yerlere taşındığını, madenlerin eritilmesi için maden ocaklarının kenarlarında bulunan ormanların yakacak kaynağı olarak kullanıldığını belirtmektedir. Sandwith, a.g.e, s. 35-37.

⁵⁴⁵ Altunbay, a.g.m, s. 380.

⁵⁴⁶ Kinneir, a.g.e, s. 348.

⁵⁴⁷ Southgate, a.g.e, s. 164.

⁵⁴⁸ Ritter, a.g.e, s. 825; Deyrolle, a.g.e, s. 34.

2.1.2.1. Gümüşhane Kazasındaki Maden İşletmeleri

Gümüşhane kazasında birçok maden işletmesi olmakla birlikte bu işletmelerin en önemlileri Helvalı (Halvalı) civarındaki bakır madeni işletmesi, Hazine ve Kırkpavli civarındaki simli kurşun madeni işletmeleri ve Eski Mağara Madeni işletmesidir.

Helvalı (Halvalı) Maden Ocağı: Gümüşhane civarında uzun yıllar faaliyet gösterdikten sonra terk edilen ve içi su dolan ocaklardan biri Helvalı Bakır Maden Ocağı'ydı. Bu ocak çok zengin maden rezervine sahip olmasına rağmen zamanla su ile dolması sebebiyle üretimi masrafını karşılayamaz hale gelmiş ve zararının sürekli artması üzerine 1850 tarihinde tatil edilmişti.⁵⁴⁹

Ancak bir süre sonra zarar ettiği gerekçesiyle mecburen tatil edilen ve çok verimli kaynaklara sahip olan Helvalı Maden Ocağı'nın tamamen kapatılmasının uygun olmayacağı düşünülerek tekrar üretime başlanması veya müzayede ile başkalarına işletmeye verilmesi kararlaştırıldı. 1853 senesinde yapılan ihaleyi Gümüşhaneli İbrahim ve kardeşi Abdülaziz Efendilerin ortaklarıyla beraber kurdukları şirket kazanarak Helvalı Maden Ocağı'nı işletme hakkını elde etti. Yapılan şartnameye göre İbrahim ve Abdülaziz Efendilerin şirketi 7 yıllığı 65.000'er, kalan 3 yılı da 85.000'er kuruş olmak üzere 10 yıl süresince bu ocağı işleteceklerdi. Ayrıca madende bulunan sandık, hayvan ve aletlerin bedellerini de ödeyecekti.⁵⁵⁰ Böylece İbrahim ve Abdülaziz Efendiler bu ocağı işletmeye başladılar.

14 Şubat 1856 tarihinde henüz ihale süresi dolmadan İbrahim Efendi ve ortakları ile yeni bir sözleşme imzalanarak Helvalı Maden Ocağı'nın işletme imtiyazı 30 sene uzatıldı.⁵⁵¹ Daha sonra İbrahim Efendi, Helvalı Maden Ocağı'ndaki başarılarında dolayı Gümüşhane Maâdinleri Müdürlüğü'ne atandı.⁵⁵² Bu dönemden itibaren aktif bir şekilde işletilmeye başlanan Helvalı Maden Ocağı işletmesindeki başarısından dolayı Maâdin-i Hümâyûn Meclisi tarafından ülkedeki maden ocaklarının durumları ile ilgili yayınlanan 1857 tarihli defterde ülke genelinde işletilen 72 maden ocağı arasında gösterildi.⁵⁵³

Hazine ve Kırkpavli Maden Ocakları: Kaza dâhilinde zengin rezervlere sahip olan ancak uzun süre emaneten idare edildikten sonra içinin su dolması nedeniyle geçici bir süre terk edilmiş bulunan ocaklardan biri de Hazine ve Kırkpavli maden ocaklarıydı. Bu ocaklar da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerli ve yabancı girişimcilerin dikkatini çekmeye başladı.

⁵⁴⁹ Hazine tarafından aynı zamanda Gümüşhane madenleri müdürlüğünü de yapan Helvalı Maden Ocağı müdürü Abdülkerim Beyden 1846 yılından itibaren 4 yıllık üretimi istenildiğinde, çıkarılan madenlerden kar elde etmek bir yana her geçen gün zararını katladığı tespit edilmesi üzerine 1850 yılında maden ocağının faaliyeti mecburen tatil edilmişti. Köse, a.g.m, s. 300.

⁵⁵⁰ BOA, A. MKT, NZD, No: 95/28.

⁵⁵¹ BOA, A.MKT. NZD, No: 145/37.

⁵⁵² Tozlu, a.g.e, s. 84; İbrahim Efendiden önce Gümüşhane madenleri müdürü Hurşid Ağadır. BOA, A. AMD, No: 45/44; İbrahim Ağadan sonra 1864 tarihinde ise 1.500 kuruş maaşla İsmail Efendi Gümüşhane Maden Müdürü olarak atanmıştır. BOA, İ. MVL, No: 526/23624.

⁵⁵³ Köse, a.g.m, s. 301.

Hazine ve Kırkpavli maden ocaklarına ilginin artması üzerine 1883 senesinde Yunanistan vatandaşı Danil Papa, Dimitri Papa ve Kostaki Papa Gümüşhane'ye gelerek simli kurşun madenleriyle meşhur olan buradaki maden ocaklarının işletmesine talip oldular. Yapılan görüşmeler sonucu Danil Papa, Dimitri Papa ve Kostaki Papa'ya 21 Ağustos 1883 tarihinde yıllık % 10 vergi vermek ve su basan bu madenlerdeki suyun boşaltılması için gerekli olan 8.000 lirayı karşılama şartıyla 99 sene süreyle bu madenleri işletme hakkı verildi.

Hazırlanan şartnameye göre madenin arazisi toplam 14.228 dönüm olup, sınırları kuzeyde Kızıl Köyü Tepesi'yle Zaha Kalesi'nden geçerek Arsalan Çayırı Tepesi, Batıda Arsalan Çayırı Tepesi Boz Kaya'dan geçerek Orta Bakarı Tepesi, Güneyde Orta Bakarı Tepesi'yle Hudura Dağı Tepesi, Doğuda Hudura Dağı Tepesi'yle Elçi Kalesi'nden geçerek Kızıl Köyü Tepesi arasında uzanmaktaydı. Bu sınırlar dâhilinde çıkarılan farklı cins madenler bu bölgeye dâhil edilmemişti. Bu madenler için sınırları arazinin her dönümü için 5'er paradan imtiyaz sahipleri tarafından vergi olarak senelik 778 kuruş 20 para vergi vereceklerdi. İmtiyaz sahipleri bu madenlerin imtiyaz sınırları dâhilinde bulunan arazide yalnız madenin işletilmesinden sorumlu olup daha önce kuyusu hazır ve sahipleri başka olan madenlere kesinlikle müdahale edemeyeceklerdi. Madenlerden çıkarılacak cevherlerden % 10 vergi alınacaktı. Bununla birlikte 100 kuruş mültezim tarafından ödenecekti. Yardım gönderilmesine karar verilmesi durumunda nakliye masrafı mültezime ait olacaktı. Ücret ise Trabzon İskelesi'nde mahalli hükümet tarafından tayin olunan memura teslim edilecekti. İmtiyaz tarihinden itibaren bu madenlerin bir sene içinde inşasına imtiyaz sahibi mecbur olacaktı. 1883 Martı içinde layıkıyla imalata başlanmadığı takdirde imtiyaz feshedilecekti. Bu madenlerin vergilerinin tahsili Orman ve Maâdin Nezareti'ne ait olup belirtilen vergi miktarı her sene Mart ayı başında Orman ve Maâdin İdaresi Veznesi'ne veya Mahalli Mal Sandığı'na teslim edilecekti. Vergilerin cevherin nakledildiği veya satıldığı anda gönderilmediği durumlarda sonraki dönemler için % 12 ceza ödenecekti. Madenlerde orta çaplı düzenlemeler gerektiği durumlarda imtiyaz sahibinin isteği ve mühendisin raporu üzerine mahalli hükümete haber verilerek şartname kuralları çerçevesinde düzenlemeler yapılabilecekti. Arazi üzerinde bulunan kayıtlı mağaraların terk edilmesi icap ettiği takdirde Maâdin İdaresi'nin göstereceği usul üzerine masrafı imtiyaz sahipleri tarafından karşılanarak giriş ve çıkışları mühürlenerek doldurulacaktı. İmtiyaz sahipleri cevher ve suyun mağaralardan araba ile ihracı için mağaraların ağızlarına kuvveti ve emniyetli makineler koyacaktı. Bu madenin sınırları dâhilinde demiryolu geçirilecek ve umumi bir yol veya başka şey inşa edilecek olursa imtiyaz sahipleri hiçbir surette muhalefet etmeyecek ve haklarını istemeyeceklerdi. Ancak bu yapılar madenin asıl simli kurşun yanakları giriş-çıkışları üzerinden geçecek olursa bu durumda düzenlenecek olan komisyonun kararı üzerine hareket edilecekti. Madenin vergi tahsilâtı Trabzon Valiliğine ait olduğundan madenden ihraç edecekleri cevherin miktarını içeren icmâl

defterini her 3 ayda bir defa mahalli hükümete vermeye mecbur olacaktı. 3 aylık defterler ve senelik muhasebesini zamanında göndermediği ve teslim etmediği takdirde 100 altından 500 altına kadar nakit para cezasına çarptırılacaktı. Bu defterlerde gerçek durumu saklayarak hasılat miktarını eksik gösterdiği tespit edilirse verginin eksikliği 2 kat olarak belirlenecekti. Verginin ve cezanın ödenmesinde 3 ay süre tanınacaktı. Bu süre içinde borç tamamen ödenmezse maden imtiyazı feshedilecekti. İmtiyaz sahibi bu madenden çıkarılan cevheri nakil iznini aldıktan sonra istediği yere nakledebilecekti. Ancak ruhsat ve mürur tezkeresi olmaksızın başka bir mahalle nakil edildiği tespit edilir ya da nakledilirken yakalanırsa maden devletten kaçırılmış sayılacaktı. Bu durumda tezkeresiz ele geçirilen hasılatın tamamına devlet tarafından el konulacak ve müsadere edilecekti. Bu durumun tekrarı halinde ise maden imtiyazı feshedilecekti.⁵⁵⁴

Bu maden şartnamesine bir de ek ilave edildi. Buna göre madenlerin çizilen 3 adet haritasından bir tanesi Orman ve Maâdin İdaresi Fen Odası'nda saklanarak bir tanesi mahalline, diğeri de Danil Papa, Dimitri Papa ve Kostaki Papa'ya gönderilecekti. Haritada gösterilen sınır mahalli yönetici ve mühendis tarafından belirlenecek ve durum vilayetin ve madenin bulunduğu kazanın siciline kaydedildikten sonra düzenlenen müzekkere Orman ve Maâdin İdaresi'ne bildirilecekti. İmtiyaz sahibi, yapacağı imalatın usulünü ve buna ait resimlerin çizimini satır satır bir rapor halinde düzenleyerek hükümet mühendisine ve mühendis bulunmadığında ise doğrudan doğruya Orman ve Maâdin Meclisi'ne gönderecekti. İşlemekte olan mağaralara sonradan yol, kuyu ve baca yapılmasının gerektiği durumlarda önce imtiyaz sahibi izin talebini içeren raporu Orman ve Maâdin Meclisi'ne gönderip, maden mühendisinin keşfi üzerine Orman ve Maâdin Meclisi Reisi'nin kararına göre hareket edecek ve ruhsat verilmedikçe işlem yapamayacaktı. Belirlenen madenden başka bir mağaranın açılması için izin istendiği durumlarda ayrıca bir adet harita düzenlenerek Orman ve Maâdin Meclisi'ne gönderilecekti. İmtiyaz sahibi yaptığı çalışmalardan dolayı mal sahiplerinin uğrayacağı zarar ve ziyandan sorumlu olacaktı. Bunun için mahkeme tarafından tespit edilecek tazminatı ödemesi zorunlu olacaktı. Bu madenin çevresinde bulunan bina ve yollar altında çalışmak zorunda kalındığında ortaya çıkacak zararın karşılanması için Orman ve Maâdin Meclisi'nden ruhsat verilmedikçe herhangi bir işlem yapılamayacaktı. Maden çıkarma işlemlerinin su yerleri, barajlar, çeşmeler, şose yollar ve demir yollarına 150 metre uzaklığında olması zorunlu olacaktı. Şayet bu mesafe daha kısa oluyorsa izin alınacak ve son derece dikkat edilecekti.⁵⁵⁵

Danil Papa, Dimitri Papa ve Kostaki Papa'nın kurdukları şirket belirtilen bu şartlarla 99 yıl süreyle Hazine ve Kırkpavli madenlerini işletme hakkını elde ettikten sonra maden işletmesini kendi adına yürütmek üzere

⁵⁵⁴ Şartnamenin tam metni ekler bölümündedir. BOA, İ. MMS, No: 76/3380.

⁵⁵⁵ BOA, İ. MMS, No: 76/3380.

maden mühendisi Pol Krauze'yi müdür olarak atadı. Ancak Mösyö Krauze, uzun süre mağaraların sularını akıtmak ve hafriyat çıkarmak için uğraştığından ve bu iş için çok miktarda paralar harcadığından dolayı bir türlü üretime başlayamadı.⁵⁵⁶

Müdürlüğünü Krauze'nin yaptığı maden işletilmesinin tahmin edildiği gibi kolay ve verimli olmadığını gören şirket, vermekle yükümlü olduğu yıllık % 10 verginin, % 7,5'e indirilmesini talep etti. İmtiyaz fermanı almasından sonra 5 yıllık bir zaman geçmesine rağmen bir türlü normal üretime başlanamaması üzerine şirketin isteğine cevap vermek amacıyla mağarlarda keşif için bir mühendis görevlendirildi. Papa Kumpanyası da, madenlerin umdukları gibi çıkmaması üzerine aldıkları imtiyaz haklarını 13 Nisan 1890 tarihinde madenlerin müdürü olan Krauze'ye sattı.⁵⁵⁷ Maâdin İdaresi başlangıçta bu satışı onaylamadı. Ancak daha sonra bu satışın onaylandığı görülmektedir.⁵⁵⁸

Maâdin İdaresi'nin bu satışı onaylamasının ardından Hazine ve Kırkpavli madenlerinin yeni patronu Krauze Bâb-ı Ali'ye dilekçe verdi. Bu dilekçede Hazine ve Kırkpavli madenlerinin söylendiği gibi zengin rezervlere sahip olmadığını söylüyordu. Bu nedenle şartname sınırları dâhilinde yeni aramalar yapılacağını bildirerek verginin indirilmesini istiyordu. Bu istek üzerine Maâdin İdaresi, maden mühendislerinden Mösyö Kolan'ı mahallinde incelemelerde bulunmak üzerine bölgeye gönderdi. Kolan'ın Krauze tarafından 19.000 Osmanlı altınından fazla para harcayarak yaptığı araştırmalardan sonuç elde edemediği ve bunun için yeniden araştırmalara ihtiyaç görüldüğü yönünde rapor sunması üzerine Krauze'yi teşvik etmek amacıyla resm-i maktunun affıyla yalnız % 5 vergi alınmasına karar verildi.⁵⁵⁹

Ancak daha sonra Krauze madenlerdeki verimin düşük olmasını öne sürerek 7 Mayıs 1893'te Bâb-ı Ali'ye bir dilekçe daha sundu. Bu dilekçede hissedarların hepsinin işletmeyi terk ettiğini, bu yüzden 5 sene müddetle kendisinden hiç vergi alınmamasını talep ediyordu. İsteğinin kabul edilmemesi halinde ise 13 Mayıs 1894 tarihinden itibaren kendisinin maden imtiyazını bırakacağını söylüyordu. Krauze'nin bu talebi üzerine Maâdin Heyet-i Fenniyesi, 13 Ağustos 1894 tarihinde inşaat ve tesisatlar ile ilgili haritalar ile mağaralardan çıkarılan ve gemilere yükletilmek üzere Trabzon İskeleyi'ne gönderilen cevherlerin kayıt defterlerini istedi. Yapılan değerlendirmelerden sonra Krauze'nin maden imtiyazına aykırı hareket ettiği gerekçesiyle Maâdin Nizamnamesi'nin 60. maddesine uygun olarak 5 Ocak 1895'de Hazine ve Kırkpavli madenlerinin imtiyaz hakkı feshedildi. Ancak bununla ilgili evraklar Karahisar-ı Şarki madenleri ile ilgili belgelere karıştığı için imtiyazın resmi

⁵⁵⁶ TVS 1892, s. 577-579.

⁵⁵⁷ Köse, a.g.m, s. 304.

⁵⁵⁸ BOA, İ. MMS, No: 117/5018.

⁵⁵⁹ BOA, İ. MMS, No: 117/5018.

fesih işlemi Gümüşhane Belediyesi'nin müracaatı üzerine 1909 yılında gerçekleşti.⁵⁶⁰

Eski Mağara Maden Ocağı: Gümüşhane kasabası civarında bulunan önemli maden ocaklarından biri de Eski Mağara Maden Ocağı'ydı. Bu ocak da bölgedeki diğer ocaklar gibi bir süre işletildikten sonra terk edilmiş ve içi suyla dolmuştu. Osmanlı Devleti tebaasından Mikâil, 1861 senesinde Eski Mağara mevkiinde çıkarılan madenden biriken atıklarının içerisinde cevher izleri gördüğünü belirterek bu atıkları işleme hakkının kendisine verilmesi durumunda elde edeceği cevher üzerinden 10 dirhemde 1 dirhem aynen veya bedelen verilmek şartıyla Gümüşhane Kaymakamlığı'ndan kendisine ruhsat verilmesini istedi. Bu istek üzerine Gümüşhane kaymakamı durumu Meclis-i Vâlâ'ya bildirdi. Ancak Mikâil'in talebi üzerine Meclis-i Vâlâ bu şekilde imal olacak döküntü cevherlerden 10'da 1 vergi alınmasının nizamnameye uygun olmadığına karar verdi.⁵⁶¹ Bununla birlikte Meclis-i Vâlâ, maden işleme ruhsatının zımî vasıtasıyla alınmasının maden usul ve nizamına uygun olduğunu ifade etmekteydi. Bu şekilde kabul ederse kendisine madenlerin işletme ruhsatının verileceğini bildiriyordu. Mikâil'in bu durumu kabul etmesi üzerine kendisine Gümüşhane Kaymakamlığı tarafından ruhsat verildi.⁵⁶² Böylece Mikâil'in Eski Mağara Maden Ocağı'ndan çıkarılan atık ve döküntü cürûfun bazı şartlarla birbirinden ayrılması ve saflaştırılması için ruhsat almasıyla birlikte bu ocak yeniden aktif hale geldi.⁵⁶³

Ancak daha sonra Mâliye Nezareti bu duruma karşı çıktı. Mâliye Nezareti, 1862 tarihinde yazdığı yazıda böyle terk edilmiş madenlerde ve özellikle mağara mahallerinde atıkların araştırılmasına izin verilmesinin işletmecisini maden ihraç etmeye yönelteceği gerekçesiyle ruhsat verilmesinin sakıncalı olduğunu bildirdi. Mâliye Nezareti ayrıca bu şekildeki terk edilmiş madenlerin ileride durumları araştırıldıktan sonra ıslahının gerekli görülmesiyle iyi bir şekilde idare edilmeleri düşünüldüğünden ve bu atıkların daha sonra icabına bakılacağından şimdilik ruhsat verilmesinden kaçınılmasını istiyordu. Bu tür atık ve maden içinde çalışma yapmayı talep edenlerin önce düzenlemeye uyarak maden haritasını ve dilekçesini Maâdin-i Hümayûn Meclisi'ne sunması gerektiğini, daha sonra gerekli incelemeler yapıldıktan sonra imalinde fayda görüleceği ve herhangi bir sakıncası olmadığı anlaşıldıktan sonra Emr-i Ali kararıyla ruhsat verilmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Mâliye Nezareti, bu tür taleplerde bu sıranın mutlaka izlenmesi gerektiğini belirterek, Mikâil'e ruhsat verilmesi sırasında ise yukarıda belirtilen sıranın ihlal edildiğini ve Gümüşhane sancağı kaymakamının bu sırayı takip etmeden Mikâil'e kendiliğinden ruhsat verdiğini belirtmekteydi. Daha sonra

⁵⁶⁰ Köse, a.g.m, s. 304.

⁵⁶¹ BOA, A. MKT, UM, No: 530/61.

⁵⁶² BOA, A. MKT. UM, No: 527/32.

⁵⁶³ BOA, A.MKT. NZD, No: 394/70.

Mâlîye Nezareti'nin belirttiği bu durumlar değerlendirilerek Mikâil'e verilen ruhsat feshedildi.⁵⁶⁴

2.1.2.2. Torul Kazasındaki Maden İşletmeleri

Yerli ve yabancı müteşebbislerin bölgede ilgilendikleri maden ocaklarından biri de Torul kazasına bağlı Görükse köyünde bulunan simli kurşun ve bakır madeni ocağıydı. Görükse köyünde bulunan 2 adet simli kurşun ve bakır madenleri 15 yıl süreyle kesintisiz olarak ahali tarafından işletilmiş ancak maden mağarasında su çıkması nedeniyle terk edilmişti. Müteşebbislerin bu ocaklara ilgi duyması üzerine Gümüşhane Maâdin Müdürü 27 Eylül 1887 tarihinde bu madenin tekrar işletilmeye açılması için ruhsatname talebinde bulundu.⁵⁶⁵ Ancak bu madenlerle ilgili henüz elimizde belge bulunmadığı için bu talebin kabul edilip edilmediği ve Görükse madenlerinin bu tarihten sonra faaliyete geçirilip geçirilmediği konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

2.1.2.3. Kürtün Nahiyesindeki Maden İşletmeleri

Harşit Irmağı üzerinde bulunan ve yüksek sıra dağlar boyunca uzanan Kürtün nahiyesi, Gümüşhane sancağının önemli maden bölgelerinden birini oluşturmaktaydı. Tilkicik, Karaçukur ve Araköy'de bakır madenleri, Çağır ve Zigana köylerinde simli kurşun madeni, Gökçeköy, Şıhlar köyünün Dere ve Kızılot mevkiileri ile Folköy ve Emrik köylerinde simli kurşun ve bakır madenleri bulunmaktaydı.

Zengin rezervlere sahip olan bu maden ocakları XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerli ve yabancı müteşebbislerin ilgisini çekmiştir. 1885 senesinde Ustaoglu Mustafa Efendiye Tilkicik köyündeki, Ustaoglu Mehmed Efendiye de Araköy'deki terk edilmiş halde bulunan bakır madenlerinin işletme ruhsatı verilmişti. Ancak bu kişiler şartname süresi içerisinde gerekli işlemleri tamamlayamadığı için bu ocaklar faaliyete geçirilemedi.⁵⁶⁶ 1888 yılında ise Uğraca ve Silve bakır madenlerinin işletme hakkı 99 seneliğine Osmanlı Devleti tebaasından David oğlu Sabuh Efendi ile İngiltere tebaasından Savan Tomas'a verildi.⁵⁶⁷ Çaka köyünde bulunan simli kurşun maden ocağı Trabzonlu tüccar Kabril'e verildiyse de Kabril, madeni işletme konusunda herhangi bir teşebbüste bulunmadı.⁵⁶⁸ Daha sonra 1911 tarihinde Köstere köyündeki simli kurşun, çinko ve bakır madeninin işletme hakkı da Osmanlı Devleti tebaasından Kongalidi Yorgi'ye verildi.⁵⁶⁹

⁵⁶⁴ BOA, A. MKT. UM, No: 549/89.

⁵⁶⁵ TVS 1892, s. 335.

⁵⁶⁶ TVS 1892, s. 333.

⁵⁶⁷ Tozlu, a.g.e, s. 86.

⁵⁶⁸ TVS 1888, s. 160-161.

⁵⁶⁹ Tozlu, a.g.e, s. 87.

Kürtün nahiyesinde bulunan bu maden ocakları arasında en önemlileri Şıhlar köyünde bulunan Dere ve Kızılot mevkiileri ile Folköy, Araköy ve Emrik köylerinde bulunan simli kurşun ve bakır madeni ocaklarıydı.

Dere-Emrik-Folköy Maden Ocakları: Yerli ve yabancı müteşebbislerin Kürtün nahiyesi dâhilinde en çok ilgilendikleri maden ocakları Dere, Emrik ve Folköy'de bulunan maden ocakları oldu. Müteşebbisler bölgedeki madenlere olan ilginin artması üzerine Kürtün nahiyesine bağlı Folköy, Emrik Köyü ve Şıhlar köyünün Dere mevkiinde bulunan 5 adet simli kurşun ve bakır madenlerine de talip olmaya başladılar. 2 Temmuz 1887 tarihinde bu madenleri işletme hakkı Giresunlu Hüseyin Nazif Efendiye verildi.⁵⁷⁰ Nazif Efendi, bu madenleri işletmekten başka, bölgede değişik maden çeşitlerinin olup olmadığını da araştıracaktı. Ancak Hüseyin Efendi, bu madenleri 4 yıl kadar işlettikten sonra Trabzon Valiliğine müracaat ederek maden işletme konusundaki tüm imtiyaz hakkını Fransız Alfons Çungarya'ya devretmek istediğini bildirdi. Nazif Efendinin bu isteği valilik tarafından da uygun bulundu. Lakin işletmeye verilen madenlerin devlet malı olması sebebiyle Maâdin Nizamnamesi'nin 38. maddesi gereğince 3 ay süreyle müzayedeye çıkarılmasına karar verildi. Üç ay zarfında Alfons Çungarya'dan başka talipli çıkmaması üzerine daha önce Maâdin İdaresi tarafından hazırlanan maden işletme hakkı Alfons Çungarya'ya devredildi.⁵⁷¹

Ancak 25 Ağustos 1891 tarihinde yapılan ihalenin üç ayla sınırlı tutulması rağmen şartnamenin imzalanması için 15 ay beklenmesi bazı söylentilere sebep oldu. Şartnamenin imzalanması için bir yıldan fazla bir süre beklenilmesinin sebebi Alfons Çungarya'nın Avrupa'ya ihracatında ödeyeceği % 1'lik vergiyi kabul ettiğini bildiren belgeyi uzun süre bekledikten sonra getirmesi idi.⁵⁷² Neticede Alfons Çungarya'nın imtiyaz şartlarını kabul ettiğini bildiren belgeyi getirmesi üzerine Şıhlar köyü Dere Bakır Madeni, Emrik Simli Kurşun Madeni ve Folköy Simli Kurşun ve Bakır Madeni şartnamesi 22 Kasım 1892 tarihinde imzalandı. Bununla birlikte imzalanan bu şartnamenin Meclis-i Vükelâ'da onaylanması sırasında bazı sıkıntılar yaşandı. Nihayetinde bu engeller de aşılarak yeniden düzenlenen şartname Şıhlar Köyü Dere (Dereli) madeni, Folköy ve Emrik maden ocakları fermanı imtiyazı padişah tarafından onaylanarak 19 Eylül 1896 tarihinde 5 yıl süren resmi işlemlerin ardından % 6 vergi ile 99 seneliğine madenlerin tek taliplisi olan Fransız Alfons Çungarya'ya verildi.⁵⁷³

⁵⁷⁰ TVS 1892, s. 333.

⁵⁷¹ Bu şartnamelere göre mağaralara girmek ve hava aldırma için açılacak kuyular için izin alınacak, başkalarının emlak ve arâzisine yapılacak zararlar tazmin edilecek, yerleşim birimlerinin altında kazı yapmak için maden idaresinden izin alınacak, maden ocakları su yolları, çeşme ve yollara en az 150 metre uzaklıkta olacak, terk edilen kuyu ve mağaralar kapatılacak, imtiyaz verilen madenlerden başka cevher çıkarsa işletilmesi için ayrıca ruhsatname alınacaktı. Köse, a.g.m, s. 306.

⁵⁷² Köse, a.g.m, s. 307.

⁵⁷³ Köse, a.g.m, s. 307.

Bölgedeki maden ocaklarını aktif bir şekilde işletmeye başlayan Çungarya 1903 senesinde devlete senelik Şıhlar köyü madeni için 15.000 kuruş, Emrik köyü madeni için 7.850 kuruş ve Folköy madeni için 7.520 kuruş vergi ödedi.⁵⁷⁴ Ödediği vergilere bakıldığında Çungarya'nın buradaki madenleri özellikle XX. yüzyılın başlarında aktif bir şekilde işlettiği görülmektedir. Bu maden ocaklarının aktif bir şekilde faaliyette olduğunu gösteren diğer bir kanıt ise bu dönemde Dere (Dereli) bakır madenleri ve Folköy civarındaki simli kurşun madenlerinde kullanılmak üzere İstanbul'dan gönderilen barut, fitil ve kapsül miktarlarıdır.⁵⁷⁵

Tablo XI: İstanbul'dan Gönderilen Barut, Fitil ve Kapsül Miktarları

Tarih	Baruthane-i Amire'den Gönderilen		
	Barut (Kıyye) ⁵⁷⁶	Fitil (Kutu)	Kapsül (Adet)
Ekim 1901 ⁵⁷⁷	1.000	500	--
Nisan 1902 ⁵⁷⁸	1.000	750	7.500
Kasım 1903 ⁵⁷⁹	2.200	7.750	20.000
Ağustos 1905 ⁵⁸⁰	3.500	1.500	20.000
Mayıs 1906 ⁵⁸¹	1.400	---	---
Haziran 1908 ⁵⁸²	1.000	400	5.000
Şubat 1908 ⁵⁸³	1.000	700	10.000
Toplam	11.100	11.600	62.500

Kaynak: BOA, ZB, No: 384, 465, 466, 467.

Tablodan da görüldüğü gibi bu maden ocaklarının işletilmesi için 7 yıl içinde 11.100 kıyye (14 ton) barut, 11.600 kutu fitil ve 62.500 adet kapsül kullanılmıştı. Alfons Çungarya, bu ocaklardan çıkardığı bakır ve simli kurşun

⁵⁷⁴ TVS 1903, s. 947.

⁵⁷⁵ Avrupa'dan İstanbul'a getirilen ve Baruthane-i Amire'de muhafaza edilen emniyet barutu, fitil ve kapsüller zaman zaman bölgedeki maden işlerinde kullanılmak üzere belirli miktarlarda deniz yoluyla bölgeye gönderilmektedir. Gönderilen bu barutlar daha çok Tirebolu İskelesi'nden karaya çıkarılırken bazen de Trabzon İskelesi'nden indirilerek bölgeye ulaştırılmıştır. Bu barut, fitil ve kapsüllerin muhafazası için Trabzon Polis Serkomserliği sorumlu tutulmuştur. Gönderilen barut, fitil ve kapsüllerin güzelce muhafaza edilerek lüzum görüldükçe azar azar madeni işlerine kullanılması istenmiştir. Bu konuda suistimale meydan verilmemesi yönünde ise sürekli uyarılarda bulunulmuştur.

⁵⁷⁶ 1 kıyye 1.283 gramdır. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1998, s. 1303.

⁵⁷⁷ BOA, ZB, No: 465/23.

⁵⁷⁸ BOA, ZB, No: 466/28.

⁵⁷⁹ BOA, ZB, No: 466/74.

⁵⁸⁰ BOA, ZB, No: 467/36.

⁵⁸¹ BOA, ZB, No: 467/64.

⁵⁸² BOA, ZB, No: 384/45.

⁵⁸³ BOA, ZB, No: 384/28.

madenlerini % 1'lik vergisini vermek kaydıyla Tirebolu İskeleyi üzerinden Avrupa'ya gönderiyordu.⁵⁸⁴

Ancak maden ocakları bir süre çok aktif bir şekilde çalıştıktan sonra 1910 yılı sonlarına doğru üretimi bıraktı. Alfons Çunkarya'nın üretimi durdurması üzerine devlet önce kendisine Maâdin Nizamnamesi'nin 65. maddesi gereğince 28 Nisan 1911 tarihinde bir ihtarname gönderdi. Alfons Çunkarya'nın bu ihtarnameye uymaması üzerine 22 Kasım 1916 yılında irâde-i seniyye ile Alfons Çungarya'ya verilen imtiyaz fermanı hukuken feshedildi.⁵⁸⁵

Kızilot Bakır Madeni Ocağı: Müteşebbislerin işletmesine talip olduğu maden ocaklarından bir diğeri de Kürtün nahiyesine bağlı Şıhlar köyünün Kızilot Mahallesi'ndeki meralarda bulunan Kızilot Maden Ocağı'ydı. 15 Mayıs 1908 tarihinde Osmanlı Devleti tebaasından Papazoğlu Todor'un oğlu olan Kostantin, buradaki bakır madeni ocağının işletmesine talip oldu. Papasoğlu Todor'un talebi üzerine yaklaşık 3 yıl süren resmi işlemlerin ardından 13 Nisan 1911 yılında 99 yıl süreyle Kızilot Bakır Madeni'nin işletme hakkı kendisine verildi. Maden imtiyazını elde edebilmek için uzun süre bekleyen Todor Ağa, işletme hakkını elde ettikten kısa bir süre sonra 13 Ekim 1912 tarihinde % 45 hisse ile Osmanlı tebaasından Mavridi Penabut Efendi'yi yanına ortak almak için müracaat etti. Ortaklık işlemleri I. Dünya Savaşı arifesinde devam etti. 22 Nisan'da Meclis-i Mahsus'un, 25 Nisan 1914'te sadrazamın onay vermesiyle imtiyaz sözleşmesi 6 Mayıs 1914 tarihinde Şûrâ-yı Devlet tarafından onaylanarak padişaha havale edildi. Padişahın da sözleşmeyi imzalamasıyla birlikte ortaklık işlemleri tamamlanmış oldu. Ancak bu tarihten çok kısa bir süre sonra I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve eli silah tutan erkeklerin silâh altına çağırılması nedeniyle bu ocak faaliyete geçirilemedi. Zira bu tarihten sonra maden ocağının akıbeti hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.⁵⁸⁶

2.1.2.4. Maden İşletmelerinde Karşılaşılan Sorunlar

Bir asır öncesine kadar Osmanlı Devleti'nin önemli maden ocakları arasında yer alan Gümüşhane madenleri XIX. yüzyılın ortalarından itibaren önemli sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde bölgedeki maden ocaklarının karşılaştığı en önemli sorunlardan biri yakacak sorunudur. Bölgede çıkarılan madenlerin kalhanelerde işlenmesi sırasında odun kömürü kullanılmaktaydı. Zamanla maden ocakları çevresinde bulunan ormanların yok olması madenlerdeki üretimi olumsuz etkiledi.

Bölgedeki maden işletmelerinin karşılaştıkları sorunlardan biri de üretim maliyetlerinin artmasıdır. Maden ocakları çevresindeki ormanların zamanla yok olması üzerine yakacak ihtiyacının karşılanması için gerekli odunun çevre ormanlardan temin edilmeye çalışılması maliyetlerin artmasına neden olmuştur. Ayrıca maden kaynaklarının zor mevkiilere tesadüf etmesi

⁵⁸⁴ Köse, a.g.m, s. 309-310.

⁵⁸⁵ Köse, a.g.m, s. 309-310.

⁵⁸⁶ Köse, a.g.m, s. 310-311.

nedeniyle imtiyaz sahiplerinin oralarda çok sayıda yol inşaatı yapmak zorunda kalması da üretim maliyetlerini artırmaktaydı.⁵⁸⁷ Ocakların kötü bir donanımına sahip olması da bölge madenciliğinin temel sorunlarından birini oluşturmaktaydı. Gümüşhane'deki madencilerin ilk gördükleri usullerin dışına çıkamamaları, modern ulaşım araçlarından yoksun olmaları madenlerden yeteri kadar verim alınmasını engellemekteydi.⁵⁸⁸ Hükümetin binlerce kuruş tutan ham madenin yarısını alıyor olması, halkın bu ocaklarda bedava çalıştırılmaya zorlanması ve zamanla bölgedeki maden ocaklarını su basması bölge madenciliğinin karşılaştığı diğer sorunlar arasında yer almaktaydı.⁵⁸⁹

Yaşanan bu olumsuzluklar maden işletmelerinin maddi açıdan sıkıntıya düşmesine neden olmaktadır. Bu maddi sıkıntıları karşılamak için maden müdürleri zaman zaman merkezi yönetimden yardım istemek zorunda kalıyordu. Örneğin Gümüşhane Maâdin-i Hümâyûn Müdürü İbrahim Efendi madenlerin tamiri için gerekli parayı bulamayınca Mâlîye Nezaretî'ne yazdığı yazıda Gümüşhane'ye bağlı madenlerin tamirâtı için gerekli paranın alınamaması nedeniyle maden çalışmalarında sıkıntılar yaşandığını belirtmişti. Çalışmaların aksamaması için de Gümüşhane sancağı çevresinden 50.000 kuruş ödenmesini, kalan miktarın da Trabzon, Karahisar-ı Şarki, Giresun, Ordu ve Canik sancaklarının üretiminden karşılanmasını istiyordu.⁵⁹⁰

Bölgedeki maden ocaklarının karşılaştığı önemli sorunlardan biri de madenlerin kötü yönetilmesi idi. Maden ocaklarında zaman zaman yapılan yolsuzluklar ve hırsızlıklar madenlerin gerilemesine neden olmuştur. Örneğin 1857 tarihinde Gümüşhane Maâdin-i Hümâyûnu'ndan 73.000 kuruşluk bakır çalınmıştı. Gümüşhane Maâdin Müdürü Hurşid Ağa araştırılması için bu durumu Hazine-i Hassa-i Şahane'ye bildirdi. Bunun üzerine evrak Meclis-i Vâlâ'ya gönderilerek burada görüşüldükten sonra yapılan tahkikat sonucu çalınan bakırın Marsilya'da satıldığı ortaya çıktı. Meclis tarafından yapılan araştırmada Hurşid Ağanın işin içinde olup olmadığı, bu konu hakkında bilgisinin bulunup bulunmadığı tespit edilemedi. Bundan dolayı Hurşid Ağadan hesaplarını tuttuğu madenin muhasebe kayıtları istendi. Ancak Hurşid Ağa bu kayıtları göndermeyi geçiktirdi. Hurşid Ağaya kayıtları geciktirmesinin nedeni sorulduğunda ise yaptığı savunmada kendisinin suçlu olmadığını Rusyalı Gregor'un muhasebe kayıtlarının araştırılması gerektiğini, eğer bu kayıtlar incelenirse durumun ortaya çıkacağını söyledi. Ancak Gregor'un, Hurşid Ağanın adamı olması ve kendisinin de bölgedeki madenlerin müdürü bulunması nedeniyle 73.000 kuruşun onun sorumluluğunda bulunduğu belirtilerek bakırın tamamının eksiksiz olarak Hurşid Ağadan tahsil edilmesine karar verildi.⁵⁹¹ Hurşid Ağanın tek seferde bu

⁵⁸⁷ TVS 1898, s. 297-299.

⁵⁸⁸ Ahmet Şerif, a.g.e, s. 320.

⁵⁸⁹ Deyrolle, a.g.e, s. 34.

⁵⁹⁰ BOA, A.MKT. NZD, No: 403/37; Daha sonra İbrahim Efendi, hırsızlıkla suçlandı için firar ederek Polihoron adıyla Paris'e kaçmıştır. BOA, HR. TO, No: 74/39.

⁵⁹¹ BOA, A. MKT, MVL, No: 87/64.

miktari ödeyecek gücü olmadığı için 73.000 kuruş taksitlendirilerek kendisinden tahsil edildi.

Bu nedenlerle bölge madenciliği gerilemeye başladı ve bölgedeki maden ocakları zamanla kapatılarak terk edildi. İşsiz kalan madencilerin bir bölümü iş bulabilmek için Anadolu'nun değişik yerlerinde yeni açılan maden ocaklarına göç ederken bir bölümü de yurt dışındaki maden ocaklarında iş bularak buralara göç etmeye başladılar.

XIX. yüzyılın ortalarında merkezi yönetim bölge madenciliğinin karşılaştığı sıkıntıları çözmek ve madenleri yeniden faaliyete geçirebilmek için çalışmalara başladı. Bunun için öncelikle yetkileri görevlendirerek bölge madenciliğinin sorunları hakkında raporlar düzenlemelerini istedi. Bunun üzerine Ticaret Nazırı İsmail Bey madenciliğin sorunları üzerine rapor hazırladı. İsmail Bey hazırladığı raporda madenlerin bu halden kurtulup tekrar eskisi gibi verimli hale gelmesi için bazı çözüm önerilerinde bulundu. İsmail Bey madenlerin tekrar faaliyete geçirilebilmesi için mağaralardaki suyun dağın alt taraflarından açılacak kanallar ile atılması, bu mağaralarda bulunan gazın dağın tepesinden açılacak bacalar ile temizlenmesi, madenciliğin ilmi ve fenni esaslara uygun hale getirilmesi için Avrupa'dan Boloni gibi mühendislerin görevlendirilmesi gerektiğini söylüyordu. İsmail Beyin sunduğu rapor daha sonra görüşülmek üzere Meclis-i Vâlâ'ya havale edildiyse de Kırım Savaşı'nın başlaması üzerine bu rapor uygulamaya geçirilemedi.⁵⁹²

Merkezi yönetim bir taraftan terk edilmiş maden ocaklarını ıslah edip tekrar faaliyete geçirmek için raporlar hazırlatırken bir taraftan da daha verimli olan yeni ocaklar açtırarak bölge madenciliğini canlandırmaya çalıştı. Bunun için Gümüşhane Maâdin Emîni İbrahim Efendiye yeni maden yerleri keşfetmesi için görevlendirdi.⁵⁹³ Yapılan keşif çalışmaları sonucu çok sayıda yeni maden ocağı bulunarak işletilmeye başlandı.

2.1.2.5. Maden İşletmelerinin Kapanmasının Yöreye Etkisi

Madenlerin işletildiği dönemlerde zengin oldukları için medeniyet seviyeleri yüksek olan Gümüşhane halkının maden ocaklarının kapanmasıyla birlikte durumu değişti ve halk giderek yoksullaşmaya başladı.⁵⁹⁴ Madenler kapandıktan sonra işsiz kalan madenciler başka yerlere göç etmeye başladılar.⁵⁹⁵ Gümüşhane ahalisinin bir kısmı yurt içindeki çevre bölgelere giderek geçimlerini sağlamaya çalıştılar. Örneğin 1866 tarihinde Tokat Kalhanesi'ne çalışmaya giden Gümüşhaneliler burada kalhane için gerekli kömürün kovanını 3,5 kuruştan taşıyorlardı.⁵⁹⁶ Bölgedeki halkın bir kısmı da yurt dışına özellikle Tiflis civarına çalışmak için gidip burada madencilik ve amelelik yapmayı tercih ettiler. Özellikle 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan

⁵⁹² Saydam, Trabzon'daki Maden Ocakları, s. 263.

⁵⁹³ BOA, A. MKT. MHM, No: 249/27.

⁵⁹⁴ Cuinet, a.g.e, s. 121.

⁵⁹⁵ Şemsettin Sami, *Kamûs-ül A'lâm*, Tıpkıbasım, C. V, Ankara 1996, s. 3877.

⁵⁹⁶ BOA, A. MKT. MHM, No: 385/83.

sonra Rusya işgal ettiği bölgelerden çekilirken yurt dışına büyük göçler yaşandı.⁵⁹⁷

Gümüşhane bölgesinin taşlık olması ve tarım için yeterli toprağı olmaması da bölge halkının tarımdan gelir elde etmesini engellemektedir. Bu dönemde yurt dışına giden işçiler kazandıkları Rus paralarının bir kısmını memleketteki akrabalarına gönderirken bir kısmını da Gümüşhane'ye dönüşlerinde yanlarında getirdiler. Bu nedenle çevre bölgelere satılacak ürün olmadığından sancak dâhiline Osmanlı parası çok az girmeye başladı. Yaptıkları harcamaları da Rus parası üzerinden yapmaya başlayınca sancakta Osmanlı parası az bulunur hale geldi.⁵⁹⁸ Bu da bölgede alışverişin yabancı paralarla yapılmasını beraberinde getirdi.

Bununla birlikte Gümüşhane bölgesindeki maden ocaklarının kapanması ülke madenciliğinin gelişmesine katkıda bulundu. Maden ocaklarının kapanmasıyla işsiz kalan bölge madencilerinin bir bölümü Anadolu'nun madencilik açısından önemli olan diğer bölgelerine dağıldılar. Çalışmak için diğer bölgelerdeki maden ocaklarına giden bölge madencileri madencilik konusundaki hünerlerini buradaki madenlerde göstererek gittikleri yerlerdeki madenciliğin gelişmesini sağladılar.⁵⁹⁹

⁵⁹⁷ Cuinet, a.g.e, s. 121.

⁵⁹⁸ BOA, A. MKT. MHM, No: 249/27.

⁵⁹⁹ Çağatay, a.g.m, s. 62.

2.2. TARIM, HAYVANCILIK VE ORMANCILIK

2.2.1. TARIM

2.2.1.1. Tarım Faaliyetleri

Tarih boyunca Gümüşhane tarımına yön veren ve damgasını vuran en önemli etken coğrafya olmuştur. Gümüşhane coğrafyası kuzey ve güney olmak üzere birbirine zıt iki farklı coğrafyaya sahiptir. Gümüşhane ve Torul kazalarının bulunduğu Gümüşhane sancağının kuzey bölümü dağlık ve kayalık olduğu için toprak bakımından çok zayıftır. Şiran ve Kelkit kazalarını içine alan güney bölümünde ise geniş düzlükler bulunmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Gümüşhane sancağının arazi dağılımı şöyledir:

Tablo XII: Gümüşhane Sancağının Arazi Dağılımı

Kaza/Nahiye Adı	Yaylak	Mera	Koru	Otlak	Orman	Bahçe	Tarla	Çayır	Çahlık	Toplam Dönüm
Gümüşhane	-	63	4	80	14	529	18.862	30	23	288.857
Kovans	2	-	-	143	4	737	10.176	534	16	327.147
Yağmurdere	20	-	-	122	1	14	3.414	203	2	221.573
Torul	-	-	-	-	-	-	72.889	-	-	252.266
Kürtün	-	-	-	-	-	-	7.661	-	-	150.083
Kelkit	-	1	-	23	-	43	24.140	-	-	400.522
Şiran	-	1	-	16	-	17	28.054	-	-	193.041
TOPLAM	22	65	4	384	19	1.330	165.196	1.167	41	1.833.489

Kaynak: TVS 1880, s. 269.

Tabloda da görüldüğü gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısında Gümüşhane sancağının toplam 1.833.489 dönüm arazisi bulunuyordu. Bu arazinin 168.077 dönümünü tarla, bahçe, çayır ve otlaklar oluştuyordu. Yani Gümüşhane arazisinin yalnızca % 9'u tarım yapmaya müsaitti.

Kuzey ve güney olmak üzere iki farklı coğrafyaya sahip olan Gümüşhane sancağının kuzey bölümü dağlık ve kayalık olduğu için toprak bakımından çok zayıftı. Bu bölümdeki en verimli alanlar Harşit Irmağı'nın etrafındaki alüvyonlu topraklardı.⁶⁰⁰ Bu nedenle burada büyük ölçekli tarım faaliyetleri yürütmek pek mümkün değildi.⁶⁰¹ Bölümde daha çok küçük ölçekli tarım faaliyetleri yürütülüyordu. Gümüşhane çiftçisi bu hasis toprak üzerinde çok fazla çalışarak ekim yapılabilecek her toprak parçasını en dik yamaçları ve yüksek bölgeleri bile zekice kullanmaktaydı.⁶⁰² Çiftçiler bu arazide dağları taşları yarıp tarım alanları oluşturarak buğday, çavdar, arpa, mısır, fasulye, patates gibi ürünler yetiştirmeye çalışıyordu.⁶⁰³

⁶⁰⁰ Çifçi, a.g.m, s. 332; Özdemir, a.g.m, s. 593-598.

⁶⁰¹ TVS, 1903, s. 289.

⁶⁰² Ahmet Şerif, a.g.e, s. 324; Wagner, Travels in Persia, Georgia and Koordistan, s. 294-296.

⁶⁰³ TVS 1892, s. 573-575; Zigana Hattı üzerinden Gümüşhane'ye geçerken Zigana köyüne uğrayan H. Barth, bu durumu "Küçük bir boğazın yamacına kurulmuş köyün hemen önünde az da olsa belli bahçeler görülmektedir. Buralarda yeşil lahana yetiştirilmektedir." şeklinde ifade

Sancağın kuzey bölümünde yer alan Gümüşhane ve Torul kazalarında daha çok küçük ölçekli bahçe tarımı yapılmaktaydı. Bununla birlikte az da olsa kuru tarım faaliyetleri de yürütülmekteydi. Gümüşhane kazasında 60.000 dönüm buğday, 20.000 dönüm arpa, 50.000 dönüm çavdar, 500 dönüm mısır olmak üzere toplam 130.500 dönüm arazide kuru tarım yapılmaktaydı. Torul kazasında kuru tarım yapılabilen alan 25.000 dönüm buğday, 12.500 dönüm arpa, 6.250 dönüm çavdar, 25.000 dönüm mısır olmak üzere toplam 68.750 dönümdü.⁶⁰⁴ Sancağın bu bölümünde ipek kozası, tütün, çavdar, kendir, buğday, fasulye, mercimek, mısır, sebze ve meyve yetiştiriciliği yapılmaktaydı.⁶⁰⁵

Şiran ve Kelkit kazalarını içine alan ve geniş düzlüklere sahip olan güney bölümü ise büyük ölçekli tarım yapmaya fazlasıyla uygundu. Bu nedenle sancağın bu bölümündeki halk, geçimlerini daha çok tarım ve hayvancılıktan elde ettikleri gelirlerle sağlıyordu. Trabzon vilayetinin sancakları arasında arazisi en az dağlık olan ve tarım yapılabilen yerlerden biri Gümüşhane sancağının bu bölümüydü.⁶⁰⁶ Bu nedenle sancağın güney bölümünde yer alan Şiran ve Kelkit kazaları zahirece Trabzon'a hizmet etmekteydi.⁶⁰⁷

Kelkit ve Şiran kazalarının bulunduğu bu bölüm daha geniş ve düz arazilere sahip olduğundan kuru tarım yapmaya daha müsaitti. Şiran kazasında 45.000 dönüm buğday, 30.000 dönüm arpa, 10.000 dönüm çavdar, 12.000 dönüm kapluca(?), 400 dönüm darı ve 20.000 dönüm mısır olmak üzere toplam 117.400 dönüm arazide kuru tarım yapılmaktaydı. Kelkit kazasında kuru tarım yapılan alan ise 15.000 dönümü buğday, 170.000 dönümü arpa, 30.000 dönümü çavdar, 1.400 dönümü darı ve 1.000 dönümü mısır olmak üzere 217.400 dönümdü.⁶⁰⁸ Sancağın güney bölümünde daha çok darı, buğday, çavdar, yonca, arpa ve tütün yetiştirilmekteydi.⁶⁰⁹ 1880 senesinde Gümüşhane sancağında elde edilen mahsul miktarı şöyledir:

etmektedir. Barth, a.g.e, s. 8; Vital Cuinet Gümüşhane bölgesinin dağlık olduğu için ziraat yapmaya çok uygun olmadığını, burada hayvan yetiştiriciliğinin de karlı bir iş olmadığını söylemektedir. Ancak yine de halk maden kaynaklarından mahrum kaldığı için tahıl yetiştiriciliği ile uğraşmak zorundadır demektedir. Cuinet, a.g.e, s. 127.

⁶⁰⁴ Abdülvahhap Hayri, a.g.e, s. 73.

⁶⁰⁵ Deyrolle, a.g.e, s. 27.

⁶⁰⁶ TVS 1880, s. 269.

⁶⁰⁷ Şakir Şevket, a.g.e, s. 106.

⁶⁰⁸ Abdülvahhap Hayri, a.g.e, s. 73.

⁶⁰⁹ Deyrolle, a.g.e, s. 27.

Tablo XIII: Gümüşhane Sancağında Elde Edilen Mahsul Miktarı

Kaza ve Nahiye	Darı (kile)	İpek Kozası (Okka)	Buğday (kile)	Çavdar (kile)	Bortan Beledi (kurus)	Elma ve Armut (Okka)	Kablucu ve kişne ve fiğ (kile)	Fasulye (kile)	Arpa (kile)	Sebze (okka)	Tütün (okka)	Meyve (okka)	Mısır (kile)	Mercimek (kile)	Yonca ve Taze Ot (okka)	Kendir (okka)
Gümüşhane	---	100	24.145	9.315	62.230	147.640	1.712	---	33.752	45.510	60	3.880	---	---	936.035	---
Kovans	---	---	5.028	4.575	36.670	10.275	70	---	10.960	525	---	---	---	---	643.280	---
Yağmurdere	---	---	1.120	2.275	9.875	---	170	---	10.860	243.820	---	---	---	---	720.980	---
Torul	---	---	14.875	14.440	2.615	96.820	---	95	24.910	---	---	860	740	---	154.585	410
Kürtün	---	---	7.180	2.308	---	9.330	---	650	16.185	---	---	4.880	19.715	---	200.520	1.120
Kelkit	9.825	---	129.359	2.420	86.080	---	9.725	-	163.525	---	---	---	---	193	2.580.530	---
Şiran	8.695	---	67.027	---	550	---	8.458	-	65.005	---	260	---	---	425	313.930	---
TOPLAM	18.520	100	248.759	35.333	198.020	264.065	201.135	745	325.197	289.855	320	9.620	20.455	618	6.940.360	1.530

Kaynak: TVS 1880, s. 285-287.

Tablo incelendiğinde sancak genelinde 18.250 kile (730.000 litre) darı, 248.759 kile (9.950.360 litre) buğday, 35.333 kile (1.413.320 litre) çavdar, 20.455 kile (818.200 litre) mısır, 618 kile (24.720 litre) mercimek, 201.135 kile (8.045.400 litre) kablucu, kişne ve fiğ, 325.197 kile (13.007.880 litre) arpa üretilmektedir. Ayrıca 264.065 okka (338.795 ton) elma ve armut, 745 kile (29.800 litre) fasulye, 100 okka (128 kilogram) ipek kozası, 289.855 okka (372 ton) sebze, 320 okka (410 kilogram) tütün, 9.620 okka (12 ton) meyve, 6.940.360 okka (8.904 ton) yonca ve taze ot ile 1.530 okka (2 ton) kendir yetiştirildiği görülmektedir. Bu ürünlerden darı ve mercimek sadece Kelkit ve Şiran kazalarında yetiştirilirken, fasulye, mısır ve kendir sadece Torul kazasında, ipek kozası ve sebze de sadece Gümüşhane kazasında yetiştirilmektedir.

Bölgede yetiştirilen ürünleri işleyebilecek fabrikalar bulunmadığından köylüler ürünlerini köylerde yaptıkları değirmenlerde işliyorlardı. Bunun için sancak genelinde çok sayıda değirmen inşa edilmişti. XIX. yüzyılın sonlarında Gümüşhane kazasında 51, Kovans nahiyesinde 50, Yağmurdere nahiyesinde 35, Torul kazasında 35, Kürtün nahiyesinde 114, Kelkit kazasında 93, Şiran kazasında 18 olmak üzerinde sancak dâhilinde toplam 396 adet değirmen bulunuyordu.⁶¹⁰

Bununla birlikte bölgede yapılan tarım faaliyetleri halkın ihtiyaçlarını karşılayamadığı için çoğu zaman dışarıdan hububat ithal edilmek zorunda kalınıyordu.⁶¹¹ Özellikle Torul kazasındaki tarım faaliyetleri çok sınırlı olduğu için her yıl halkın 10 aylık zahire ihtiyacı dışarıdan zahire ihraç edilerek karşılanıyordu. Gümüşhane ve Şiran kazalarında yetiştirilen ürünler bu kazaların ihtiyaçlarını karşılamaya ancak yetiyordu. Sancak dâhilinde dışarıya hububat ihraç eden tek kaza ise Kelkit kazasıydı. Kelkit kazasından her yıl

⁶¹⁰ TVS 1880, s. 257.

⁶¹¹ Cuinet, a.g.e, s. 127.

100.000 kile (4.000.000 litre) buğday, 50.000 kile (2.000.000 litre) arpa ve bir miktar çavdar komşu vilayet, kaza ve nahiyelere ihrac edilmekteydi.⁶¹²

Bölgede yetiştirilen ürünlerden her yıl belli bir miktar öşür vergisi alınmaktaydı. 1869, 1870 ve 1871 senelerinde Gümüşhane sancağının kaza ve nahiyelerinden toplanan öşür vergisi miktarı şöyledir:

Tablo XIV: Kaza ve Nahiyelerinden Toplanan Öşür Vergisi Miktarı

Kaza Adı	Nahiye Adı	Aşar (Öşür) Vergisi		
		1869	1870	1871
Gümüşhane	Merkez	124.604	125.885	148.980
	Yağmurdere	37.163	42.000	43.000
	Kovans	161.033	177.327	178.500
Torul	Merkez	245.500	250.134	266.876
	Kürtün	81.262	83.218	84.327
Kelkit	Merkez	458.727	503.030	550.800
Şiran	Merkez	225.000	248.250	284.244
Toplam		1.333.289	1.429.844	1.556.727

Kaynak: TVS 1870, s. 199.

Tablo incelendiğinde 1869-1871 yılları arasındaki 3 yıl içerisinde Gümüşhane sancağı kaza ve nahiyeleride toplanan öşür vergisi miktarı 7.472.912 akçe 16 para olduğu görülür. Sancak dâhilinde senelik ortalama 2.490.970 akçe öşür vergisi elde edilmektedir. Ayrıca senelik toplanan öşür vergisi gelirlerinin her yıl düzenli bir şekilde arttığı görülmektedir.

Sancak dâhilinde yürütülen tarım faaliyetlerinin en önemlilerinden biri meyvecilikti. Gümüşhane, tarih boyuca nefis meyve ağaçlarından oluşan bahçeleriyle meşhurdur. Kırılar dahi yabani meyve ağaçlarıyla doluydu.⁶¹³ Burası meyvelerinin ve bahçelerinin çok hoş ve güzel olması sebebiyle de bölgeden geçen hemen bütün seyyahların dikkatini çekmiştir. Dönemin yazarları Gümüşhane hakkında bilgi verirken meyvelerine ve bahçelerine değinmeden geçememişlerdir. Ryan, uzunluğu yaklaşık 13 kilometre, genişliği ise yaklaşık 900 metre olan vadide yolun her iki tarafında meyveleri çok iri ve sulu olan muhteşem armut bahçelerinin bulunduğunu söylemektedir. Barth, vadi boyunca dikkatli şekilde işlenmiş güzel bahçelere küçük bir sulama sistemiyle su sağlandığını, Smith, nehir boyunca devam eden vadide yeni açmış ve güzel kokular saçan meyve bahçeleriyle burasının adeta *cennet* gibi görüldüğünü ifade etmektedirler.⁶¹⁴

Harşit Vadisi boyunca uzanan ve herkes tarafından övülen meyve bahçelerinde elma, armut, siyah erik, zerdali, vişne, şeftali, kayısı, dut, ayva, kayısı, kiraz, ceviz ve badem yetiştirilmekteydi. Vadi boyunca uzanan meyve

⁶¹² Abdülvahhap Hayri, a.g.e, s. 73.

⁶¹³ Deyrolle, a.g.e, s. 34.

⁶¹⁴ Kinneir, a.g.e, s. 348; Ryan, a.g.e, s. 319-320; Barth, a.g.e, s. 10-11; Alkan, Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane, s. 85.

bahçeleri nehirlerden sağlanan kanallar vasıtasıyla sulanıyordu.⁶¹⁵ Bu meyveler arasında en fazla yetiştirilen meyve türü elma ve armut idi. Elma ve armut ekonomik gelir sağlayan ve çevre illere ihraç edilen meyvelerdendi.⁶¹⁶ Gümüşhane'de elma ve armudun birçok çeşidi bulunmaktaydı.⁶¹⁷ Bölgede en meşhur armut çeşitleri Hacı Hamza Armudu, Mihrani Armudu, Meyrik Armudu, Çarmayı Armudu, Arpa Armudu, Göksulu Armudu, Kabuk Armudu, Bal Armudu, Abbas Armudu, Şalgam Armuduydu. En meşhur elma çeşitleri ise Göbek Elması, Gelin Elması, Sarıhıdır Elması, Masusa Elması, Misket Elmasıydı.⁶¹⁸ Özellikle Gümüşhane Elması Anadolu'nun birçok yerinde biliniyordu. Anadolu'da çok meşhur olan Amasya elmaları ile rekabet edecek kadar lezzetli ve güzellerdi.⁶¹⁹ Hatta bazı Anadolu şehirlerindeki güzel ve cazip elmalara *Gümüşhane Elması* adı verilmekteydi.⁶²⁰ XIX. yüzyılın son çeyreğinde Gümüşhane sancağı dâhilinde üretilen meyve miktarı şöyledir:

Tablo XV: Üretilen Meyve Miktarı

Kaza ya da Nahiye Adı	Elma ve Armut (Kıyye) ⁶²¹	Diğer Meyveler (Kıyye)
Gümüşhane Kazası	147.640	3.880
Kovans Nahiyesi	10.275	---
Yağmurdere Nahiyesi	---	---
Torul Kazası	96.820	860
Kürtün Nahiyesi	9.330	4.880
Kelkit Kazası	---	---
Şiran Kazası	---	---
Toplam	264.065	9.620

Kaynak: TVS 1880, s. 285-287.

Senelik 273.685 kıyye (351 ton) meyve üretiminin yapıldığı Gümüşhane'de meyve ticareti önemli bir yer tutuyordu. Örneğin, İstanbul'a

⁶¹⁵ Kinneir, a.g.e, s. 348.

⁶¹⁶ Sandwith, a.g.e, s. 39.

⁶¹⁷ Deyrolle Gümüşhane bahçelerinden 12 çeşit armut, 10 cins elma, birçok kiraz, şeftali, erik, kayısı ve badem kalemeleri keserek yurt dışına götürdüğünü söylemektedirler. Deyrolle, a.g.e, s. 45.

⁶¹⁸ TVS 1892, s. 573-575; Gümüşhane elmaları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Tozlu, a.g.e, s. 96-98.

⁶¹⁹ Deyrolle, a.g.e, s. 45.

⁶²⁰ Ahmet Halil, "Vilâyet Mektupları: Gümüşhane Elmaları ve Elmacılık", *Meslek Gazetesi*, 23 Haziran 1925, Sayı: 28, s. 10-11; Ahmet Halil takma adını kullanan meslek gazetesinde yayınlanan bu yazının yazarının gerçek adı Fahri Fındıkoğlu'dur. 1901 senesinde Erzurum vilayetinin Yusufeli kazasında doğdu. 1924 yılında İstanbul Üniversitesi'ni bitirdikten sonra 1924 senesinde İstanbul Üniversitesi'nde Sosyoloji profesörü oldu. 1974 senesinde İstanbul'da öldü. Yazarın değişik gazete ve dergilerde yayınlanan iki binden fazla yazısı bulunmaktadır. Ali Kurt, "Gümüşhane Elmaları ve Ahmet Halil", *Sanat ve Düşünce Dergisi Herfene*, Sayı: 7, Yaz 2011, s. 29.

⁶²¹ 1 kıyye 1.283 gramdır. Develioğlu, a.g.e, s. 1303.

senede 23.000 sandık vişne gönderiliyordu.⁶²² Bununla birlikte meyve ticaretinde özellikle elma ve armut ihracatı ön plandaydı. Bahçelerinden toplandıktan sonra yere hiç temas etmeyen yani zedelenmeyen elmalar uzun süre muhafaza edilebildiklerinden uzak bölgelere gönderilirdi. Yere düşüp zedelenenler ise uzun süre muhafaza edilemediklerinden dolayı hemen çevre vilayetlere satılırdı. Yere düşüp toplanmayan elmalar ise hayvanların yemesi için bırakılırdı.⁶²³ Armutlar ise, sevkiyat zamanı bozulmamaları için tam olmadan toplanarak sandıklarla konur, Eylül ve Ekim aylarında sevkiyatları yapılırdı.⁶²⁴

Toplandıktan sonra özel sandıklara yerleştirilen bu meyveler katırcılar vasıtasıyla başta Trabzon ve Erzurum olmak üzere çevre vilayetlere, bir bölümü de Trabzon İskelesi vasıtasıyla İstanbul'a gönderilirdi. Erzurum tarafına gönderilen meyvelerin bir kısmı ise Bitlis ve Diyarbakır taraflarına sevk edilirdi.⁶²⁵ Yapılan bu satışlardan yılda ortalama 200.000 kuruş gelir elde edilmekteydi.⁶²⁶

Gümüşhane'de ağacın her dalında başka meyve yetiştirebilecek kadar açıcılık sanatı ilerlemişti. Gümüşhane'de açıcılık sanatının çok ileri olduğunu gören Theophile Deyrolle, Fransa'dan ayrılırken kendisinden tohum ve aşı kalemi isteyen bazı amatör ziraatçılar için aşı kalemleri olarak Fransa'ya götürmüştür. Deyrolle, eserinde Gümüşhane bahçelerinden 12 çeşit armut, 10 çeşit elma, birçok kiraz, şeftali, erik, kayısı ve badem kalemleri olarak memleketine götürdüğünü söylemektedir. Kestiği kalemlerini taşıyabilmek için bir at kiralamak zorunda kaldığını vurgulayan Deyrolle, aşı kalemlerini alırken bölge insanının hoşgörüsüne de vurgu yapmadan geçememiştir.⁶²⁷

Türk halkının ve bölge halkının bu hoşgörüsüne karşın Ruslar ve Ermenilerin aynı hoşgöründe olmadıkları görülmektedir. I. Dünya Savaşı sırasında şehri işgal eden Ruslar, askeri hazırlık yapmak bahanesiyle elma bahçelerini insafsızca yok ettiler. Kestikleri ağaçları açtıkları kuyularda kömür yaptılar.⁶²⁸ Ruslardan sonra bölgede bulunan Ermeniler de birçok Müslüman Türkleri katlettikten sonra çok sayıda elma ağacını kestiler.⁶²⁹ Bütün bunların üzerine halkın savaş nedeniyle elma bahçeleriyle ilgilenememesi bölgedeki elmacılığı bitme noktasına getirdi. Bu nedenlerden dolayı bölgedeki elma ağaçlarının % 85'i ortadan kalktı.⁶³⁰

⁶²² Ahmet Şerif, a.g.e, s. 318.

⁶²³ Ahmed Halil, a.g.m, s. 10-11.

⁶²⁴ Deyrolle, a.g.e, s. 45.

⁶²⁵ Ahmet Halil, a.g.m, s. 10-11.

⁶²⁶ Deyrolle, a.g.e, s. 45.

⁶²⁷ Deyrolle, Gümüşhane halkının ne kadar hoşgörülü olduğunu vurgulamak için "*Ancak ihtiyar Türklerde görülebilen bir safiyet ile istediğim ağaçlardan istediğim kadar aşı kalemi alabileceğimi söylediler.*" ifadelerini kullanmıştır. Deyrolle, a.g.e, s. 45.

⁶²⁸ San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, s. 58.

⁶²⁹ Ahmet Halil, a.g.m, s. 10-11.

⁶³⁰ Ahmet Halil, a.g.m, s. 10-11.

I. Dünya Savaşı döneminde Ruslar Gümüşhane'nin en güzel meyve bahçelerini, söğüt, ceviz ve daha bir sürü kıymetli ağacı keserek yakacak olarak kullanmışlardır. Bununla da kalmayan Ruslar meyve bahçelerinin duvarlarını da yıkarak yollara dökmüşlerdir.⁶³¹ Ahmed Halil, Rusların bu vahşetinin altında yatan gerçek nedenin elmacılığı ile meşhur olan Kafkasya'yı Gümüşhane elmacılığının rekabetinden kurtarmak olduğunu söylemektedir.⁶³²

2.2.1.2. Tarım Alanında Yaşanan Sıkıntılar

Bu dönemde sancak dâhilinde tarım alanında yaşanan iki önemli sorun bulunmaktadır. Bunlardan birincisi seller ve su taşkınları, diğeri aşırı sıcaklar ve kuraklıktır. Sancağın kuzey bölümü aşırı yağışlar sonucu meydana gelen seller ve su taşkınlarıyla uğraşırken, güney bölümü ise özellikle yaz aylarında aşırı sıcaklıktan dolayı yaşanan kıtlık ve kuraklıkla mücadele etmeye çalışmaktadır.

Sancağın kuzey bölümünün dağlık olması ve buradaki ırmakların debisinin yüksek olması, aşırı yağışlar nedeniyle bahar aylarında derelerin taşmasına ve dere kenarında bulunan tarla ve bahçelerin harap olmasına neden oluyordu. Özellikle bahar aylarında karların erimesi ve aşırı yağmurlar sonucu taşan Harşit Irmağı, Vavuk Dağı'ndan itibaren kendisine katılan küçük dere sularıyla iyice doluyor ve önüne gelen her şeyi perişan ediyordu. Harşit Irmağı'nı besleyen Vavuk, Güvercinlik, Sifon, Duymadık, Tarhanas, Geçit, Tahnıs, Çukut, Tamzı, Süle, Hur, Sobran, Kermut ve Işık dereleri taşıdıkları sularla meydana gelen sellerin etkisini daha da artırıyordu.⁶³³

Büyük bölümü Harşit Irmağı kenarında ve su basan bir arazide bulunan meyve bahçeleri büyük sellerin yaşandığı dönemlerde tamamiyle tahrip olmaktaydı. Örneğin, 1872 senesinde yağın şiddetli yağmur ve dolu nedeniyle dereler taşmış, Gümüşhane kasabasının Dereboyu mevkii, Torul kazası ve Yağmurdere nahiyesinde bulunan tarla ve bahçelerin büyük bir bölümü harap olduğu için halk çok büyük zarara uğramıştı.⁶³⁴ 1888 senesinde şiddetli yağın yağmur ve dolu sonucu seller meydana gelmiş, Gümüşhane sancağına bağlı Morankil köyünün 13 haneli bir mahallesinin büyük bir bölümü kayarak alt taraftaki nehre inmişti. Meydana gelen bu olay sonucu 41 bina, 13 bostanlık, 13 parça bahçe, 7 parça ekili tarla ve 1 harman yeri tamamıyla harap olmuştu.⁶³⁵ 1890 senesinde aşırı yağmurların yağması sonucu taşan Süle Deresi'nin getirdiği suların Harşit Irmağı ve Gümüşhane Deresi'ne dolmasıyla Gümüşhane'de büyük bir sel baskını yaşanmış, bunun sonucunda

⁶³¹ Ahmet Refik, a.g.e, s. 12.

⁶³² Ahmet Halil, a.g.m, s. 10-11.

⁶³³ Tozlu, a.g.e, s. 76.

⁶³⁴ BOA, İ. ŞD, No: 24/1043.

⁶³⁵ BOA, DH. MKT, No: 1529/12.

birçok bağ, bahçe ve tarlanın yanı sıra Gümüşhane Deresi etrafındaki bütün yol ve köprüler kullanılamaz hale gelmişti.⁶³⁶

1891 senesinde meydana gelen sellerden dolayı Gümüşhane kasabası civarında bahçe ve evleri olan mal sahipleri büyük zarara uğramıştı.⁶³⁷ 1892 senesinde Gümüşhane kasabasının Emirler-i Cedîd ve Burhaneddin mahallelerinde bulunan bahçelerin kenarından geçen büyük nehrin taşması sonucu buradaki bahçelerin içleri taş ve toprakla dolmuş ve bu bahçeler bataklık haline gelmişti.⁶³⁸ Meydana gelen bu sellerden dolayı bahçe ve ev sahipleri 2.800 lira zarara uğramışlardı.⁶³⁹ 1893 senesinde Gümüşhane'nin Torul kazası dâhilinde bir köy şiddetli yağmurdan dolayı kayarak dereye inmişti. Köyde bulunan cami, kilise ve mekteplerden başka 184 dönüm arazi, 6 parça bostan, 5 parça bahçe büyük zarara uğramıştı.⁶⁴⁰ 1898 senesinde meydana gelen sellerden dolayı Yağmurdere nahiyesine bağlı Gavaris köyünde bulunan 17 hane halkının 47.350 kuruş değerinde olan 68 parça emlak ve 12.000 kuruş değerinde bulunan 24 parça arazileri hasar görmüştü. Aynı sene meydana gelen sellerde Vikiz köyünde bulunan 5 hane halkının 13.200 kuruş değerinde 21 parça emlak ve arazileri eşyalarıyla birlikte büyük hasara uğramıştı.⁶⁴¹

1903 tarihinde Gümüşhane çevresinde 10-15 gün boyunca hiç durmadan yağan şiddetli yağmurlar sellere neden olmuş ve civardaki bağ ve bahçelere zarar vermişti.⁶⁴² Yine aynı yıl Ağustos ayında yağan şiddetli dolu nedeniyle meydana gelen seller Gümüşhane'nin Morankil köyü ve çevresindeki köylerle Bahçeler mevkiinde büyük hasara sebep olmuştu. 1912 senesinin Ağustos ayında Gümüşhane kasabasında ceviz büyüklüğünde yağan dolu sonucu sel meydana gelmişti. Bu sel kasabadaki evleri ve bahçeleri tahrip ederek binlerce lira hasara sebep olmuştu.⁶⁴³

Bölge halkı ise bölgede çok sık meydana gelen sellerden bağ ve bahçelerini koruyabilmek amacıyla taş ve çalıdan kuvvetli setler yaparak bahçelerini korumaya çalışıyordu. Yapmış oldukları bu setleri kuvvetlendirmek için de dere boylarına çok sayıda söğüt ağaçları dikeyiyorlardı.⁶⁴⁴ Ancak halkın sınırlı imkânlarla ve ilkel bir şekilde yaptıkları bu setler sellerin önüne geçmekte yeterli olmadığı için halk bir türlü sellerin meydana getirdiği hasarı önleyemiyordu. Bölge halkı çok çaba harcamalarına rağmen selleri önlemeyi bir türlü başaramadı. Bölgede yaşanan bu sel

⁶³⁶ BOA, Y. PRK. UM, No: 18/42; Destan ve şiirlerle ilgili ayrıntılı bilgileri için bkz. Sabri Özcan San, *Gümüşhaneli Eski Şairler ve Türküler*, Ankara 1990, s. 66-68.

⁶³⁷ BOA, DH. MKT, No: 1788/59.

⁶³⁸ BOA, DH. MKT, No: 18/16.

⁶³⁹ BOA, DH. MKT, No: 1781/9.

⁶⁴⁰ BOA, Y. A. HUS, No: 274/123.

⁶⁴¹ BOA, DH. MKT, No: 2125/43.

⁶⁴² BOA, DH. MKT, No: 695/39.

⁶⁴³ MMZC, C. II, s. 615.

⁶⁴⁴ Deyrolle, a.g.e, s. 36.

hadiseleri bölge halkını o kadar derinden etkiledi ki sellerle ilgili destanlar ve şiirler dahi yazdılar.⁶⁴⁵

Gümüşhane çevresinde meydana gelen seller sonucu meydana gelen hasarın boyutlarını tespit edebilmek için Trabzon Valiliği tarafından bölgeye zaman zaman görevliler gönderildi. Örneğin 1903 senesinde Gümüşhane bölgesinde meydana gelen sellerden kaynaklanan hasarın tespiti için bölgeye sel mühendisi gönderilmişti.⁶⁴⁶ Aynı yılın Ağustos ayında Morankil köyünde meydana gelen seller sonrasında ise bizzat Trabzon Valisi Reşat Paşa bölgeye giderek incelemelerde bulunmuştu.⁶⁴⁷

Gümüşhane mebusları da sellerden dolayı halkın uğradıkları hasarları Meclis-i Mebusan'da dile getirmekten geri durmadılar. 1903 senesinde Gümüşhane mebusu Hayri Bey, Meclis-i Mebusan'da tahrir vererek seller nedeniyle meydana gelen hasarın karşılanması için hükümet tarafından bölgeye 2.000 lira gönderilmesini istedi. Hayri Beyin verdiği bu tahrir mecliste oylanarak kabul edildi ve bölgedeki halkın zararının karşılanması için bölgeye 2.000 lira gönderildi.⁶⁴⁸

Sancağın kuzey bölümü sıklıkla meydana gelen sellerle uğraşırken güney bölümü ise aşırı sıcaklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Sancağın buğday ve arpa ihtiyacının büyük bölümünü karşılayan Kelkit ve Şiran kazalarında yaşanan aşırı sıcaklar nedeniyle bölge halkı zaman zaman açlık ve kıtlıkla karşı karşıya geldi. Bu nedenle bölgeden çok sayıda göç olayı yaşandı. Örneğin, 1908 senesinde yaşanan kıtlık ve kuraklık nedeniyle senenin sonlarına doğru Gümüşhane, Kelkit ve Şiran'ın köylerinde yaşayan halkın üçte birinden fazlası memleketlerini terk ederek Karadeniz sahiline ve Avrupa'ya toplu olarak göç ettiler.⁶⁴⁹ Bu durum üzerine Gümüşhane sancağı idare meclisi, Dâhiliye Nezareti'ne halkın içinde bulunduğu durumu anlatan bir yazı yazdı. İdare meclisi gönderdiği bu yazıda açlık nedeniyle Gümüşhane sancağı ahalisinin düştüğü ağır durumdan dolayı birçok ailenin sancağı terk ettiğini, kalan ahali de göç ederse büyük zorluklar yaşanacağını, giden ailelerin gittikleri yerlerde büyük zorluklarla karşılaşacaklarını ve geçimlerini sağlayamayacaklarını ifade etmekteydi.⁶⁵⁰

Bölgede kıtlığın yaşandığı dönemlerde yeteri kadar ürün elde edilememesi ekmek fiyatlarının artmasına da neden oldu. Örneğin Gümüşhane, Kelkit ve Şiran kazalarında 1907 ve 1908 senesinde peş peşe yaşanan kuraklık nedeniyle bölgede arpanın kilesi 42 kuruşa kadar yükseldi.⁶⁵¹ 1909 tarihinde Trabzon Valiliğinden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda ise Trabzon'da ekmek fiyatlarının 61 para olduğu belirtilerek, Gümüşhane'ye

⁶⁴⁵ San, *Gümüşhaneli Eski Şairler*, s. 66-68.

⁶⁴⁶ BOA, DH. MKT, No: 719/46.

⁶⁴⁷ BOA, DH. MKT, No: 761/52.

⁶⁴⁸ MMZC, C. II, s. 615.

⁶⁴⁹ BOA, DH. MKT, No: 2676/19.

⁶⁵⁰ BOA, DH. MKT, No: 2689/81.

⁶⁵¹ BOA, DH. MKT, No: 2676/19.

Trabzon'dan gelen unun kıyyesine (1.283 gram) 40 para nakliye ücreti verilmesi nedeniyle Gümüşhane'deki ekmek fiyatının bir kat daha arttığından şikâyet edilmekteydi.⁶⁵²

Bölgede yaşanan sıkıntıların tarımla uğraşan halkı zor duruma düşürmesi üzerine Trabzon Valiliği, Dâhiliye Nezareti'ne yazı yazarak yardım istedi. Örneğin, valilik 21 Ekim 1908 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda halkın sıkıntı ve zorluklarla karşı karşıya kalmamaları için ihtiyaç sahiplerine tohumluk ve yemeklik hububat yardımı yapılmasını istemişti. Bu nedenle arazisi bulunan fakir halka tohumluk için 40.000 kile (1.600.000 litre) arpa, 30.000 kile (1.200.000 litre) buğday, 10.000 kile (400.000 litre) mısır, yemeklik için de 15.000 liranın kefaletyoluyla halka borç olarak verilmesini talep etmişti.⁶⁵³ Bu yazı üzerine Dâhiliye Nezareti, durum tespiti yapmak amacıyla Mâliye müfettişi Necati Efendiyi bölgeye gönderdi.⁶⁵⁴ Necati Efendinin bölgeye giderek hazırladığı rapordaha sonra Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek bölgedeki ihtiyaç sahiplerine yemeklik için 15.000 akçe, tohumluk hububat olarak da 10.000 kile (400.000 litre) mısır, 30.000 kile (1.200.000 litre) arpa ve 20.000 kile (800.000 litre) buğday gönderilmesine karar verildi.⁶⁵⁵

Trabzon Valiliğinin 4 Nisan 1909 tarihli yazısında ise Gümüşhane sancağında bulunan ihtiyaç sahiplerine yemeklik ve tohumluk olarak mahalli hükümet mallarından ve Ziraat Bankası'ndan kredi alınarak 10.000 lira dağıtıldığı ancak bunun halkın ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli olmadığı ifade ediliyordu. Bunun için hane başına 300-500 kuruş verilerek ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarının bir nebze olsun karşılanması isteniyordu. Bu talebi dikkate alan Ticaret ve Nâfia Nezareti bölgede yaşayan halkın ihtiyaçlarına yardımcı olmak amacıyla hane başına 300 kuruş gönderdi.⁶⁵⁶ 1910 tarihinde ise Gümüşhane sancağında bulunan ihtiyaç sahibi çiftçilere tohumluk tutarı olarak Ziraat Bankası'ndan 5.000 lira ödenmişti.⁶⁵⁷

2.2.1.3. Bölge Tarımını Geliştirme Çabaları

Osmanlı Devleti ziraata elverişli verimli topraklara sahip olduğundan halkın büyük çoğunluğu hayatını topraktan kazanıyordu. Bu nedenle tarım, devlet yıkılına kadar önemini korudu.⁶⁵⁸ Osmanlı tarım sektörü XIX. yüzyıldan itibaren bilinçli birtakım politikalarına sahne oldu. Öncelikle tarımı geliştirmek için politikalar oluşturacak ve uygulayacak bir tarımsal bürokrasi kuruldu.⁶⁵⁹

⁶⁵² BOA, DH. MKT, No: 2783/88.

⁶⁵³ BOA, DH. MKT, No: 2636/63.

⁶⁵⁴ BOA, DH. MKT, No: 2689/81.

⁶⁵⁵ BOA, MV, No: 122/3; BOA, MV, No: 122/42.

⁶⁵⁶ BOA, DH. MKT, No: 2783/88.

⁶⁵⁷ BOA, DH. MUİ, No: 1-8/4.

⁶⁵⁸ Mehmet Murat Baskıcı, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Ankara 2005, s. 123.

⁶⁵⁹ Baskıcı, a.g.e, s. 126.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında tarım teşkilatı rasyonel bir yapıya kavuşturulmak amacıyla Nezaret-i Orman ve Maâdin ve Ziraat'a bağlandı. Öte yandan tarımsal gelişmeyi hızlandırmak amacıyla, 1877 yılında *Ziraat ve Ticaret ve Sanayi Meclisi* 1879 yılında da *Ziraat ve Ticaret Odası* kuruldu. Aynı şekilde, tarım kesimine hizmet sağlayacak idari teknik kurum olarak, Ziraat Komisyonu, Ticaret Komisyonu Ziraat Memurluğu ve baytarlık gibi kadrolar ihdas edilerek, tarım teşkilatı genişletildi ve ülke geneline yayıldı.⁶⁶⁰

Ülke genelinde tarım alanında bu gelişmeler yaşanırken Gümüşhane sancağında tarım hala ilkel yöntem ve aletlerle yapılmaktaydı. Bu dönemde Avrupa'da toprağı havalandırmak için az ve çok derin sürebilen demir pulluklar kullanılırken Gümüşhane bölgesinde bu işlem çalı demetleriyle ya da ağaçtan yapılan tırmıklar yardımıyla yapılmaktaydı. İstenilen verim elde edilemediği gibi çiftçiler de çok fazla zahmet çekmekteydiler.⁶⁶¹

Bu nedenle hükümet bölgede tarımı geliştirmek ve alternatif tarım ürünleri yetiştirmek için çalışmalara başladı. Bunun için önce bölgeye müfettişler ve mühendisler gönderildi. Müfettişlerin verdikleri raporlar doğrultusunda denemek amacıyla 1901 senesinde Kelkit kazasında haşhaş tohumu ekildi. Kelkit'te ekilen haşhaş tohumunun veriminin yüksek olması üzerine Trabzon Valiliği, Ziraat, Maâdin ve Orman Nezareti'ne yazı yazarak Gümüşhane sancağında ekilmek için 20 kıyye (26 kilogram) afyon tohumu talep etti. Bölgede yetiştirilen haşhaşın kalitesinin tespit edilebilmesi için sancak dâhilinde yetiştirilen afyon numunesini bir torba içine koyularak İstanbul'a gönderildi.⁶⁶² Ancak bundan sonra bölgedeki haşhaş üretiminin durumu hakkında herhangi bir veri bulunmadığından ekonomik bir değer taşıyacak kadar çok üretilmediğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Bölgedeki alternatif tarım çalışmalarından birini de ipek böceği yetiştiriciliği oluşturdu. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sancak dâhilinde ipek böcekçiliği tarımı yapılmaya başlandı. 1880 tarihinde Gümüşhane kazasında 100 okka (128 kilogram) ipek kozası elde edilmişti.⁶⁶³ Bu dönemde 3,2 gramdan 7,7 kilogram koza elde edilmekteydi. Ancak daha sonra çürük tohumların gönderilmesi ve bu konuda tecrübeli hocaların bulunmaması nedeniyle ipek böcekleri bölgedeki mahsullere de zarar vermeye başladı. Bu durum üzerine Gümüşhane mebusu Hayri Bey, 26 Şubat 1910 tarihinde Gümüşhane'de bir böcekhane açılarak bölgeye iki tecrübeli hocanın gönderilmesi için Meclis-i Mebusan'a tahrir verdi. Hayri Beyin verdiği tahrir Meclis-i Mebusan'da görüşülerek kabul edildi.⁶⁶⁴ Gümüşhane'de *Dârü'l-Harîr* adında bir böcekhane açıldı. Gümüşhane ipek üretimine çok uygun bir iklime

⁶⁶⁰ Oktay Karaman, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı İle XX. Yüzyılın Başlarında Giresun ve Ordu Kazalarında Tarım, *Yayınlanmamış CİEPO Bildirisi*, Trabzon 2006, s. 2.

⁶⁶¹ TVS 1903, s. 164.

⁶⁶² Ekilen 25 dirhem haşhaş tohumundan 150 dirhem afyon meydana gelmişti. BOA, DH. MKT, No: 1883/2.

⁶⁶³ TVS 1880, s. 285-287.

⁶⁶⁴ MMZC, C. I, s. 4.

sahip olmasına rağmen bu tesis 2 sene faaliyet gösterdikten sonra rağbet görmediğinden kapatıldı.⁶⁶⁵ Aynı tarihte Gümüşhane merkezinde bölge tarımın gelişmesi için alınacak tohum ve kimyevi gübre ile damızlık hayvan ve yeni tarım aletlerinin saklanabileceği bir depo kurulması için Orman ve Maâdin ve Ziraat Nezareti'ne müracaat edildi. Ayrıca bankaya mal olacağı fiyattan çiftçilere verilmek üzere yeterli miktarlarda tarım aletlerinin alınarak bu depoda bulundurulması teklif edildi.⁶⁶⁶

Bölge Tarımını Destekleyen Kuruluşlar: XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülke çapında tarım faaliyetlerini geliştirmek ve desteklemek amacıyla iki önemli kurum faaliyete geçirildi. Bunlardan biri memleket sandıkları diğeri ise ziraat bankalarıydı. Bu iki kurumun amacı sağladıkları kredi imkânlarıyla ülke tarımına katkı sağlamaktı. Bu amaçla 1869 senesinde sancak dâhilinde memleket sandığı açıldı. Sandık emini olarak da Burhaneddin Efendi atandı.⁶⁶⁷ Bu sandıklar Gümüşhane'de açıldıktan kısa bir süre sonra Kelkit, Şiran ve Torul kazalarında da açıldı.⁶⁶⁸

Ancak bu sandıklardan en aktif olanı Kelkit kazasında bulunan memleket sandığı idi. 1870 senesinde Kelkit'te 20.000 kuruş sermaye ile açılan Kelkit Memleket Sandığı kurulduktan bir yıl sonra 5.480 kuruş kar elde etmişti.⁶⁶⁹ 1888 senesinde ise sancak dâhilinde faaliyet gösteren memleket sandıklarından 35.972 kuruş kar elde edilmiş, bu para komisyon-ı aliye gönderilmişti.⁶⁷⁰

Memleket sandıklarının yanı sıra üreticiye düşük faizli kredi imkânı sağlayan bir diğerkurum ise Ziraat Bankası'ydı. Ziraat Bankası kuraklık ya da seller nedeniyle üreticinin zor kaldığı dönemlerde üreticilere kredi imkânı sağlıyordu. Gümüşhane sancağında bu dönemde Ziraat Bankası bulunmuyordu. Ancak Trabzon'da bulunan Ziraat Bankası bölge çiftçisine kredi imkânı sağlıyordu. Örneğin 1893 senesinde bölgede ürünün az olması nedeniyle geçimlerini sağlayamayan halka 1894 ve 1895 yılları hasılatından karşılanmak üzere 25.000 kile (1.000 ton) arpa ve buğdayın ortalama bedeli olan 150.000 kuruş kredi verilmişti. Ayrıca bankaya teminat gösteremeyen ihtiyaç sahiplerine de köy muhtarları tarafından veya gayr-i menkul heyeti tarafından kefil olunmak şartıyla kredi imkânı sağlanmıştı.⁶⁷¹ Yine 1909 senesinde sancak dâhilindeki ihtiyaç sahiplerine kredi olarak 10.000 lira,⁶⁷² 1910 senesinde ise tohumluk tutarı olarak 5.000 lira kredi verilmişti.⁶⁷³

⁶⁶⁵ Abdülvahhap Hayri, a.g.e, s. 68.

⁶⁶⁶ BOA, DH. MUİ, No: 78/48.

⁶⁶⁷ TVS 1869, s. 121.

⁶⁶⁸ TVS 1871, s. 137.

⁶⁶⁹ TVS 1871, s. 227; TVS 1872, s. 221.

⁶⁷⁰ BOA, Y. PRK. KOM, No: 6/33.

⁶⁷¹ BOA, DH. MKT, No: 1819/91.

⁶⁷² BOA, DH. MKT, No: 2783/88.

⁶⁷³ BOA, DH. MUİ, No: 1-8/4.

2.2.2. HAYVANCILIK

2.2.2.1. Hayvancılık Faaliyetleri

Gümüşhane sancağı coğrafyası genellikle dağlık ve taşlık olduğundan bölge tarımında hayvancılık önemli bir yer tutmaktaydı. Yüksek dağların üzerlerinde ve yamaçlarında meralar ve suni çayırılar bulunduğu için daha çok mera ve yayla hayvancılığı ön plana çıkıyordu. Sancak dâhilinde çok sayıda yayla bulunmaktaydı. Bunların en meşhurları ise Yağmurdere, Gavur Dağı, Köse, Hor, Şurut ve Tandırlık yaylalarıydı.⁶⁷⁴ Bölge halkı bu yaylalarda daha çok koyun, keçi ve sığır yetiştiriciliği yapıyordu.⁶⁷⁵ Özellikle Yaz mevsiminde sahil bölgelerinden ve civar köylerden birçok mal sahibi büyük ve küçükbaş hayvanlarıyla birlikte gelip bu yaylalarda 5 ay kadar kalıp, hayvancılık yapıyorlardı.⁶⁷⁶ Bu dönemde Gümüşhane sancağında bulunan büyük ve küçükbaş hayvan sayısı şöyledir:⁶⁷⁷

Tablo XVI: Büyük ve Küçükbaş Hayvan Sayısı

Kaza ve Nahiye Adı	Hayvan Çeşitleri ve Miktarı							
	Eşek	Kısarak	At	Manda	Öküz	İnek	Keçi	Koyun
Gümüşhane	---	---	---	---	---	---	13.808	10.742
Kovans	218	38	416	78	995	899	4.112	5.133
Yağmurdere	52	---	391	---	358	777	1.039	6.018
Kelkit	458	1.937	271	10.969	7.217	1.849	26.399	19.555
Torul	581	179	234	---	1.310	1.809	23.625	16.761
Şiran ⁶⁷⁸	---	10	557	1.287	7.640	---	---	20.067
TOPLAM	1.309	2.164	1.869	12.334	17.520	5.334	68.983	78.276

Kaynak: TVS 1876, s. 383-413.

Tabloda da görüldüğü gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısında Gümüşhane sancağında 1.309 eşek, 2.164 kısarak, 1.869 at, 12.334 manda, 17.520 öküz ve 5.334 inek olmak üzere toplam 40.530 tane büyükbaş hayvan yetiştirilmekteydi. Sancak dâhilinde yetiştirilen küçükbaş hayvan sayısı ise 68.983 keçi ve 78.276 koyun olmak üzere toplam 247.259 idi. Sancağın büyüklüğü ve nüfus sayısına bakıldığında sancak dâhilinde yetiştirilen hayvan sayısının çok az olduğu görülmektedir.⁶⁷⁹

Bölge halkı yaptıkları hayvan ticaretinden dolayı her yıl devlete belirli bir miktar vergi ödemekteydi. Bu dönemde sancak dâhilinde yetiştirilen hayvanlardan alınan küçükbaş hayvan vergisi ise şöyleydi:

⁶⁷⁴ TVS 1903, s. 289.

⁶⁷⁵ TVS 1903, s. 126-127.

⁶⁷⁶ TVS 1903, s. 289.

⁶⁷⁷ Köylerde bulunan hayvan sayısını gösteren ayrıntılı tablo ektedir.

⁶⁷⁸ Şiran kazasındaki koyun sayısına kaza dâhilinde bulunan keçi sayısı da dâhildir. Bu nedenle keçi sayısının olduğu bölüm boş bırakılmıştır.

⁶⁷⁹ TVS 1903, s. 126-127.

Tablo XVII: Hayvanlardan Alınan Küçükbaş Hayvan Vergisi

Kaza Adı	Nahiye Adı	Ağnam Vergisi		
		1869	1870	1871
Gümüşhane	Merkez	26.114	26.114	
	Yağmurdere	15.924	15.311	
	Kovans	20.691	19.895	20.000
Torul	Merkez	99.556	95.728	100.500
	Kürtün	31.823	30.593	33.500
Kelkit	Merkez	73.008	70.200	71.000
Şiran	Merkez	43.845	42.159	44.000
TOPLAM		310.961	300.000	269.000

Kaynak: TVS 1870, s. 199.

Tabloda da görüldüğü gibi 1869-1871 yıllarında arasındaki 3 yıl içinde sancak dâhilinde yetiştirilen küçükbaş hayvanlardan toplam 879.961 kuruş ağnam vergisi alınmıştı. Bu verginin 391.700 kuruşu Torul kazasından alınan vergilerdi. Yani Torul kazasından alınan vergiler sancak genelinden alınan ağnam vergisinin yaklaşık % 45'ini oluşturmaktaydı. Bu istatistiğe bakarak Torul kazasında önemli oranda küçükbaş hayvan yetiştirildiğini söyleyebiliriz.

Halk, büyük direkler üzerine yaptıkları evlerin alt katlarını ahır yaparak hayvanlarına buralarda bakıyorlardı.⁶⁸⁰ 1880 senesinde Gümüşhane kazasında 2.335 adet, Kovans nahiyesinde 1.322 adet, Yağmurdere nahiyesinde 1.124 adet, Torul kazasında 4.810 adet, Kürtün nahiyesinde 814 adet, Kelkit kazasında 926 adet ve Şiran kazasında 856 adet olmak üzere sancak dâhilinde toplam 12.187 adet dam ve ahır bulunmaktaydı.⁶⁸¹

Ayrıca bölge halkı hayvanların kışlık yiyecek ihtiyacını karşılamak için evlerinin yanlarında samanlık inşa etmişlerdi. 1880 senesinde Gümüşhane kazasında 1.968 adet, Kovans nahiyesinde 761 adet, Yağmurdere nahiyesinde 563 adet, Torul kazasında 8.412 adet, Kürtün nahiyesinde 1.026 adet, Kelkit kazasında 1.389 adet ve Şiran kazasında 1.231 adet olmak üzere sancak dâhilinde toplam 15.298 adet samanlık vardı.⁶⁸²

Bölgede yetiştirilen büyük ve küçükbaş hayvanlardan yağ, peynir ve karın kaymağı adı verilen bir cins tulum peyniri yapılarak çevre vilayet ve kazalara satılırdı. Örneğin Kelkit kazasında üretilen yağ, peynir, deri ve yumurta Erzincan ve Trabzon'a gönderiliyordu.⁶⁸³ Ayrıca çevre illere az da olsa keçi derisi satılmaktaydı.⁶⁸⁴ Özellikle Ardasa taraflarında beslenen tiftik keçilerinin yününden yapılan çorap ve eldivenler bölgede çok meşhurdu.⁶⁸⁵

⁶⁸⁰ Deyrolle, a.g.e, s. 45.

⁶⁸¹ TVS 1880, s. 257-259.

⁶⁸² TVS 1880, s. 257-259.

⁶⁸³ TVS 1903, s. 295.

⁶⁸⁴ Şemsettin Sami, a.g.e, s. 3891.

⁶⁸⁵ TVS 1903, s. 291-292.

Gümüşhane sancağı dâhilinde büyük ve küçükbaş hayvancılığın yanında arıcılık faaliyeti yürütülmekteydi.⁶⁸⁶ XIX. yüzyılın son çeyreğinde 60.690 kuruşu Gümüşhane, 28.650 kuruşu Kovans, 3.510 kuruşu Yağmurdere, 3.720 kuruşu Torul, 37.410 kuruşu Kürtün, 105.420 kuruşu Kelkit ve 10.530 kuruşu Şiran olmak üzere arıcılıktan toplam 249.930 kuruş gelir elde edilmişti.⁶⁸⁷

2.2.2.2. Hayvancılıkta Yaşanan Sorunlar

Bu dönemde Gümüşhane sancağında hayvancılık faaliyetleri konusunda yaşanan en büyük sorunlardan biri bölgede zaman zaman ortaya çıkan bulaşıcı hayvan hastalıklarıydı. Örneğin, 1891 tarihinde Kelkit ve Şiran kazalarındaki hayvanlarda sığır vebası hastalığı ortaya çıkmıştı. Bu nedenle çok sayıda hayvan telef oldu.⁶⁸⁸ Yapılan incelemeler sonucu her sene yayılan ve birçok hayvanın telef olmasına neden olan bu hastalığın Yozgatlı Mahmud ve Mustafa Efendilerin her sene Rusya'dan alarak Erzurum ovalarından getirdikleri ve buradan da Bayburt yoluyla Kelkit ve Şiran kazalarına getirip halka sattıkları hayvanlardan bulaştığı anlaşıldı. Bu durum üzerine Gümüşhane Mutasarrıflığı, Ziraat, Maâdin ve Orman Nezareti'ne yazı yazarak Mahmud ve Mustafa Efendilerin Rusya'dan alacakları hayvanların sağlıklı olup olmadıkları kontrol edilmeden bölgeye getirilmelerinin yasaklanmasını istedi.⁶⁸⁹ Ayrıca Nâfia Nezareti'nden, Rusya'dan getirilecek hayvanların sınır boyunda muayeneleri için müstakil ve tecrübeli bir baytarın tayin edilmesini talep etti.⁶⁹⁰ Ancak Nâfia Nezareti, bu isteğe olumsuz cevap verdi. Nâfia Nezareti'nin verdiği cevap baytar tayiniyle bu işin önüne geçilmesinin mümkün olamayacağı yönündeydi.⁶⁹¹ Bunun üzerine mutasarrıflık Tıbbiye Nezareti'ne yazı yazarak 310 adet aşı kalemi gönderilmesini istedi. Mutasarrıflığın bu talebini dikkate alan Tıbbiye Nezareti istenilen 30 adet aşı kalemini bölgeye gönderdi. Böylece hayvanların aşısı yapılarak salgın hastalıkların önüne geçilmiş oldu.⁶⁹²

Gümüşhane hayvancılığını olumsuz etkileyen etkenlerden biri de şiddetli yağmurlar sonucu meydana gelen sellerdi. Seller zaman zaman yerleşim yerlerindeki ahır, samanlık ve evleri sular altında bırakırken zaman zaman da at, koyun, keçi gibi hayvanların telef olmasına neden oluyordu. 1893 senesinde Torul kazasında yağın şiddetli yağmurlardan dolayı bir köy kayarak dereye inmişti. Köyde bulunan cami, kilise ve mektepler büyük hasar gördü. Ayrıca 5 at, 11 koyun ve keçi, 14 adet arı kovanı telef oldu.⁶⁹³ 1908 senesinde

⁶⁸⁶ Abdülvahhap Hayri, a.g.e, s. 68.

⁶⁸⁷ TVS 1880, s. 285-287.

⁶⁸⁸ BOA, DH. MKT, No: 1880/25.

⁶⁸⁹ BOA, DH. MKT, No: 1907/11.

⁶⁹⁰ BOA, DH. MKT, No: 2040/52.

⁶⁹¹ BOA, DH. MKT, No: 1936/40.

⁶⁹² BOA, DH. MKT, No: 1679/118.

⁶⁹³ BOA, Y. A. HUS, No: 274/123.

ise Kelkit kazasında meydana gelen şiddetli yağmurdan dolayı Elzem köyünü su basmıştı. Meydana gelen sellerde 8 ev, 4 samanlık ve 1 ahır eşyasıyla beraber sular altında kalmıştı. Ayrıca 11 ev ile 1 ahırın içi kum, taş ve çamurla dolmuş ve 117 küçükbaş hayvan, 23 eşek ve 20 adet arı kovanı telef olmuştu. Köyde meydana gelen zararın maddi tutarı 37.000 kuruş civarındaydı.⁶⁹⁴

2.2.3. ORMANCILIK

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Gümüşhane sancağında toplam 499.000 dönüm orman arazisi bulunuyordu. Bu ormanların 205.000 dönümü Gümüşhane, Kovans ve Yağmurdere'de, 130.000 dönümü Torul ve Kürtün'de, 118.000 dönümü Şiran'da, 46.000 dönümü ise Kelkit kazasında yer alıyordu.⁶⁹⁵

Sancak dâhilinde yetiştirilen ağaç türleri ise kızılğaç, karaçam, kavak, kızılçam, meşe, gürgen, kayın, çam, sarıçam, köknar, zamlı kavağı ağaçlarıydı. Bölge ormanlarındaki ağaçlar yüzyıllardır maden ocaklarında yakacak olarak kullanıldığından ormanların büyük bölümü tahrip olmuştu. Bu nedenle Gümüşhane sancağında çok büyük ormanlık alanlara rastlamak oldukça zordu.⁶⁹⁶ Bu dönemde ormanların bulundukları yerler ve buralarda yetişen ağaç türleri şunlardır:

- Kovans nahiyesinde kızılğaç, karaçam, kavak vb. ağaçlardan oluşan 205.000 dönüm büyüklüğünde 8 adet orman.⁶⁹⁷
- Yağmurdere nahiyesine bağlı Kavlatan ve Kılasi köylerinde daha çok köknar ve karaçam ağaçlarından oluşan 300 dönüm, Keçili köyünde 500 dönüm olmak üzere toplam 2 adet orman.⁶⁹⁸
- Torul'un Erikbeli mevkii ile Kürtün nahiyesinde gürgen, kayın, karaçam, sarıçam, meşe ve köknar ağaçlarından oluşan 898 dönüm büyüklüğünde 10 adet orman.⁶⁹⁹
- Kelkit kazasında Köseadağı, Karameşe, Ayranık adlarında köknar, sarıçam, meşe ve ardıc ağaçlarından oluşan 150 dönüm büyüklüğünde 3 adet orman.⁷⁰⁰
- Şiran kazasında Çemiş, Gavur ve Dursun dağlarında köknar, sarıçam, meşe ve ardıc ağaçlarından oluşan ve toplam büyüklüğü 250.000 dönüm olan çok sayıda orman mevcuttu.⁷⁰¹

Bu ormanların haricinde Gümüşhane kasabasında 4, köylerinde 19 olmak üzere kaza merkezinde toplam 23 adet çalılık, Gümüşhane kasabasında

⁶⁹⁴ BOA, DH. MKT, No: 2647/86.

⁶⁹⁵ TVS 1880, s. 313.

⁶⁹⁶ TVS 1892, s. 305.

⁶⁹⁷ Abdülvahhap Hayri, a.g.e, s. 49.

⁶⁹⁸ TVS 1870, s. 271.

⁶⁹⁹ Abdülvahhap Hayri, a.g.e, s. 49-50.

⁷⁰⁰ TVS 1869, s. 205; Abdülvahhap Hayri, a.g.e, s. 49.

⁷⁰¹ TVS 1870, s. 273; Abdülvahhap Hayri, a.g.e, s. 49-50.

4 ve Yağmurdere kasabasında 2 tane olmak üzere toplam 6 adet koru bulunmaktaydı.⁷⁰²

Klasik dönemde başkentin ve askeriye'nin ihtiyaçlarını karşılayan ormanların haricinde kalan ormanların korunmasına pek önem vermeyen Osmanlı Devleti, Tanzimatla birlikte iktisadi anlamda ormancılık bilinci ortaya çıkınca ormanların korunması için ülkenin her tarafında korucular görevlendirmeye başlamıştı.⁷⁰³ Ülkenin her tarafında olduğu gibi sancak dâhilindeki ormanları korumak için de atlı ve yaya korucular görevlendirildi. XIX. yüzyılın sonlarında Gümüşhane sancağında bulunan ormanlardaki ağaç çeşitleri ve bu ormanlarda görev yapan korucu sayısı şöyledir:

Tablo XVIII: Ormanlardaki Ağaç Çeşitleri ve Görev Yapan Korucu Sayısı

Kaza İsmi	Ormanlarda Bulunan Ağaç Çeşitleri	Görev Yapan Memurun Sınıf ve Miktarı		
		Ondalık Memuru	Yaya	Atlı
		Kişi	Kişi	Kişi
Gümüşhane	Kızıl ve Karaağaç, Çam, Kavak	2	--	1
Kelkit	Çam, Gürgen, Meşe ve Kızılağaç	2	1	--
Şiran	Çam, Gürgen, Meşe ve Kızılağaç	1	1	--
Torul	Meşe, Kestane, Kayın, Çam, Köknar, Gürgen	1	--	--
TOPLAM		6	2	1

Kaynak: TVS 1898, s. Ek 1.

Tabloda da görüldüğü gibi Gümüşhane ve Kelkit'te 2'şer, Şiran ve Torul'da 1'er olmak üzere sancak dâhilinde toplam 6 ondalık memuru görevlendirilmişti. Ayrıca sancak genelinde atlı ve yaya olmak üzere toplam 3 tane korucu görev yapmaktaydı. Ancak bölgedeki ormanlara bakıldığında bu görevlilerin sayısının çok az olduğu ve ormanların korunması için yeterli olmadığı görülmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren orman ürünlerinin yeni bir ticari meta olarak görülmeye başlanması, sanayileşen Avrupa ülkelerinin ihtiyaç duyduğu malların içinde orman ürünlerinin de olması üzerine Osmanlı Devleti ormanlardan gelir elde etmenin çarelerini aramaya başladı. Devlet ormanların vergilendirildiği ve verimli kullandırıldığı takdirde önemli ekonomik gelir getireceği anlaşıncaya ormancılık faaliyetlerine önem verdi.⁷⁰⁴ Aslında Osmanlı Devleti'nde kereste açısından verimli olan ve meyve ağaçlarının bol olduğu Marmara, Akdeniz ve Karadeniz bölgesindeki orman

⁷⁰² TVS 1871, s. 211.

⁷⁰³ Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırmaları ve Ugulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 10, Ankara 2000, s. 149.

⁷⁰⁴ Koç, a.g.m, s. 151.

ve ağaçlık alanların vergi kaynağı olarak tahsis edilmesi uygulamasına sıkça rastlanmaktaydı.⁷⁰⁵ Ancak bu dönemle birlikte ormanlar maliyeye gelir getiren bir kaynak haline geldi. Gümüşhane sancağında bulunan ormanlar da devlete gelir sağlayan ormanlar arasında yer aldı. XIX. yüzyılın sonlarında sancak dâhilindeki ormanlara yapılan masraflar ve bu ormanlardan elde edilen gelir şöyledir:⁷⁰⁶

Tablo XIX: Ormanlardan Elde Edilen Gelirler ve Yapılan Masraflar

Kaza İsmi	Masraflar			Senelik Gelir
	Düzenli	Düzenli Olmayan	Toplam	
Gümüşhane	---	---	---	24.705
Kelkit	2.400	2.144	4.544	22.653
Şiran	2.400	1.029	3.429	7.892
Torul	0	86	86	1.248
Toplam	9.750	4.082	13.822	56.498

Kaynak: TVS 1898, s. Ek 1.

Tabloda da görüldüğü gibi XIX. yüzyılın sonunda sancak dâhilindeki ormanlar için toplam 13.822 kuruş masraf yapılırken bu ormanlardan elde edilen gelir 56.498 kuruştur. Gümüşhane sancağı, Trabzon vilayetine bağlı sancaklar içinde Canik sancağından sonra ormanlarından en çok gelir elde edilen sancaktır. Ormanlarında korucuların görevlendirilmesiyle birlikte elde edilen gelir 2 kat artmıştır. 1902 senesinde orman hakkından 81.638 kuruş 30 para, pul vergisinden 2.861 kuruş 10 para, ağaç bedelinden 31.612 kuruş, nakdi cezalardan 1.957 kuruş, muayenelerden 215 kuruş 30 para, ihbarlardan 492 kuruş 20 para ve değişik işlerden 576 kuruş olmak üzere toplam 119.353 kuruş 10 para gelir elde edilmişti.⁷⁰⁷

Gümüşhane sancağında ormanlardan kesilen ağaçların bir bölümü yerli halkın yakacak odun ve bina yapımındaki kereste ihtiyacını karşılamak için kullanılırken bir bölümü de vilayetin ihtiyaçları için kullanılmaktaydı. Ayrıca kesilen ağaçların kerestelerinden hartama ve külek adı verilen bir çeşit kab ile bazı aletler yapılıyordu. İhtiyaç fazlası keresteler ise Bayburt ve Erzincan'a satılıyordu.⁷⁰⁸

Ancak ormanlardaki korucu sayısının yetersizliği ve ağaçların maden işletmeciliğinde kullanılması bölgedeki ormanların tahrip edilerek zamanla yok olmasını beraberinde getirdi.⁷⁰⁹ Yüzyılın sonunda Coassie, Mavrangil,

⁷⁰⁵ Koç, a.g.m, s. 142-143.

⁷⁰⁶ 1891 senesinde bu ormanlardan 57,682 kuruş 16 para gelir sağlanmıştı. TVS 1892, s. 307;

1898 senesinde ise bu ormanlardan senelik 56.498 kuruş gelir elde edilmişti. TVS 1898, s. Ek 1.

⁷⁰⁷ TVS 1903, s. 951.

⁷⁰⁸ TVS 1892, s. 305.

⁷⁰⁹ Abdülvahhap Hayri, a.g.e, s. 50.

Atri, Tarso, Avliana, Fourfoura gibi bazı köyler haricindeki ormanlar yok olmuştur.⁷¹⁰

⁷¹⁰ Cuinet, a.g.e, s. 128.

2.3. ULAŞIM

Tanzimat öncesinde Osmanlı Devleti'nin ulaşım politikası, geleneksel yöntemlerin dışına çıkılmadan mevcut durumun korunmasından ibaretti. Mevcut yollar ulaşımına everişli değildi. Karayolu taşımacılığı o kadar zor, yavaş ve düzensizdi ki, yolculuklar mil ya da kilometre gibi uzunluk ölçüleriyle değil, mevsime ve araziye göre alacağı zamanla ölçülürdü.⁷¹¹ Yılın belirli dönemleri dışında birçok bölgenin birbiriyle ve hükümet merkeziyle ilişkisi kesiliyordu. Bu durum, yönetim, ekonomi ve sosyal yaşantıyı olumsuz etkiliyordu.⁷¹²

XVIII. yüzyıldan itibaren dünyada ulaşım konusunda önemli gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti'nin ulaşım ağı ise çok bakımsızdı. Devlet, dünyadaki bu gelişmelere ayak uyduramamıştı. Karadeniz Bölgesi ise coğrafi özelliklerinden dolayı bu durumdan çok daha fazla etkileniyordu. Nitekim Trabzon'da uzun zamandır yerleşik olan bir Avrupalı tüccar, hem Trabzon hem de bütün Anadolu ticareti için gerekli unsurlardan birincisinin uygun yolların varlığı olduğunu söylüyordu. Bölgede ulaşım o kadar zor ve sıkıntılıydı ki, sıra dağlardan kıyıya gelene kadar tahılın fiyatı ikiye, üçe ve uzaklardan geliyorsa daha fazlasına katlanıyordu. Kars, Bitlis, Van gibi bol miktarda tahılı olan bölgelerden gelen ürünler Trabzon'a ve sahil kesimlerine ulaştırılamıyordu. Anadolu'da iç bölgelerin ürünlerini kıyılarına ulaştırarak taşımacılığa uygun nehirler de bulunmadığından karayollarına duyulan ihtiyaç kendini daha fazla hissettiriyordu.⁷¹³

Bu durumun farkında olan devlet, Tanzimat döneminden itibaren yol konusuyla yakından ilgilenmeye başladı ve yol yapım çalışmaları için 1828'de İhtisap Nezareti'ni kurdu.⁷¹⁴ Daha sonra Kasım 1848 tarihinde Nâfia Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte ülke genelindeki tüm bayındırlık işleri bu nezaretin görevi altına alındı.⁷¹⁵

Daha sonra karayollarının belli bir standart dâhilinde inşası ve mevcut yolların buna göre genişletilmesi çalışmalarına hız verilerek bu amaçla faaliyet göstermek üzere *Meclis-i Ma'abir Nezareti* kuruldu. Meclis-i Ma'abir Nezareti, ülkedeki bütün yol ve geçitlerin elden geçirilmesini sağlamak üzere bir nizamname hazırladı. 1867'de çıkan nizamnameye göre yol inşaatı *Nâfia Nezareti*'nin sorumluluğu dâhilinde olacaktı. Ayrıca vilayetleri birbirlerine, limanlara, demiryollarına ve İstanbul'a bağlayan umumi yollar 7 metre genişliğinde, sancak ve kaza merkezlerini birbirlerine, limanlara ve istasyonlara bağlayan yollar 4,5 metre; vilayet merkezlerine bağlayan yollar

⁷¹¹ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu (1700–1922)*, İstanbul 2004, s. 183.

⁷¹² Çadırcı, a.g.e, s. 299.

⁷¹³ Baskıcı, a.g.e, s. 6-7.

⁷¹⁴ İhtisap Müessesesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisap Müessesesi*, İstanbul 1987, s. 39-235; Ayrıca Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, C. II, İstanbul 1995, s. 927.

⁷¹⁵ Aziz Tekdemir, "Tanzimat Dönemi Nâfia Nezâreti", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, Sayı: 1, Ocak 2011, s. 126.

5,5 metre genişliğinde yapılacaktı.⁷¹⁶ Yapılan çalışmalar bununla da sınırlı kalmadı. 1869 yılında erkek nüfusa yol yapımında mükellefiyetler getiren *Turûk ve Ma'âbir Nizamnamesi* yayınlandı.⁷¹⁷ Bu nizamnameye göre yapılacak yollar; 1. Vilayet merkezilerinden İstanbul'a, iskelelere ve demiryollarına giden yollar, 2. Vilayetler ve sancaklar arasındaki yollar, 3. Kazalar arasında ve kazalardan büyük şoselere ve demir yollarına giden yollar, 4. Nahiye veya köy yolları şeklinde 4 bölüme ayrıldı.⁷¹⁸

Nizamnameye göre 16–60 yaş arası erkek nüfus senede en az 4 gün bizzat yol inşaatlarında çalışacak ya da karşılığını nakden ödeyecekti. Devlet memurları, imamlar, mektep hocaları, Gayrimüslimlerin ruhani liderleri ile yol personelinin defterlerini düzenleyenler bu yükümlülüğün dışında kalacaklardı.⁷¹⁹ Yapılmaya çalışılan bu uygulamalar birçok zorluğu beraberinde getirdi. Çoğu zaman yol yapımında ödenek sıkıntısı çekildi. Kimi zaman da yolun yapılacağı bölgelerdeki halktan istenilen destek sağlanamadı. Karadeniz Bölgesi'nin çok dağlık ve engebelerle dolu olması ise yol yapım çalışmalarını daha da güçleştirmekteydi. Bu dönemde Gümüşhane sancağında biri Trabzon-Erzurum vilayetlerini, diğeri Gümüşhane-Erzincan sancaklarını birbirine bağlayan 2 umumi, kazaları ve nahiyeleri birbirine bağlayan 6 tane hususi yol bulunuyordu.

2.3.1. Umumi Yollar

Gümüşhane sancağındaki umumi yollardan birincisi Trabzon-İran ticaret yolunun önemli bir bölümünü oluşturan Trabzon-Erzurum yolu, diğeri ise Pirahmed mevkiinde Trabzon-Erzurum yolundan ayrılıp IV. Ordu'nun merkezi olan Erzincan kasabasına giden Gümüşhane-Erzincan yoludur.⁷²⁰

Trabzon-Erzurum Yolu: Trabzon-Erzurum yolu, Osmanlı Devleti'nin ulaşım ağı içinde İran ile Karadeniz hatta Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan uluslararası ticarete önemli yeri olan yollardan biridir.⁷²¹ Bu yolun Trabzon-Gümüşhane sınırları içerisindeki kısmı *Onbinlerin* dönüş güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Senede 20.000 devenin geçtiği ortalama 1.380 kilometre uzunluğundaki mesafeyi kervanlar yaklaşık 60 günde katetmekteydiler.⁷²² Bu yol Osmanlı Devleti için sadece ticari açıdan değil aynı zamanda askeri açıdan da önemliydi. Osmanlı Devleti, Erzurum istihkâmları ve dâhildeki müstahkem mevkiileri takviye etmek için büyük muhasara toplarının naklinde bu yolu kullanıyordu.⁷²³ Trabzon-Erzurum

⁷¹⁶ Shaw S. J.-Shaw E. K, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1983, s. 158–159.

⁷¹⁷ Mübahat Küçükoglu, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. II, İstanbul 1999, s. 591.

⁷¹⁸ Karal, a.g.e, C. VIII, s. 461.

⁷¹⁹ Baskıcı, a.g.e, s. 5.

⁷²⁰ TVS 1903, s. 577.

⁷²¹ M. P, By Austen H. Layard, *Nineveh and Bbylon*, London 1853, s. 5.

⁷²² William Eleroy Curtis, *Araound the Black Sea-Armenia, Caucasus, Circassia, Daghestan, The Crimea, Roumania*, Hodder & Stoughton, New York, 1911, s. 46-47.

⁷²³ Deyrolle, a.g.e, s. 31.

yolunun en tehlikeli bölümü ise Zigana Geçiti'ydi. Kış aylarında meydana gelen fırtınalar çok sayıda kervanın perişan olmasına ve hayatını kaybetmesine neden olmaktaydı. Özellikle Şubat ve Mart aylarında meydana gelen çığlar çok tehlikeliydi. Bu nedenle idari bir görev nedeniyle bölgeden geçen Mehmed Hurşid Paşa dahi yolun çok kötü olduğunu vurgulayarak, yolcuların buradan geçerken açık havayı tercih etmelerini ve geçmeden önce bir iki el ateş etmelerini tavsiye etmektedir.⁷²⁴

Öneminden ve özelliğinden dolayı 1754 yılında yol yapımı çalışmalarına başlandı. Trabzon Valiliğinde bulunan Hekimoğlu Ali Paşa zamanında başlayan bu çalışmalar XVIII. yüzyılın değişik dönemlerinde de devam etti.⁷²⁵ XIX. yüzyılda Trabzon Valisi Osman Paşa ve Hazine-darzâde Abdullah Paşa dönemlerinde çalışmalara hız verildi. Enverî Efendi, Hazine-darzâde Abdullah Paşaya bu yolla ilgili bir rapor sundu. Enverî raporunda, Trabzon'dan yürüme 35 saat mesafede olan Balahor köyüne kadar olan Kankış caddesinin uygunsuzluğundan dolayı, sadece arabaların değil beygirlerin bile zorlandıklarını, çok sayıda hayvanın ve insanın bu yolda telef olduğunu söylüyordu. Trabzon'a zahire ve erzak göndermek mümkün olmadığı için de Rusya topraklarından getirtilen zahireye, devletin senede 11.000-12.000 kese akçe ödeme yaptığını söyleyen Enverî, bölgenin kalkınabilmesi için yol yapımının çok önemli olduğunu belirtmişti. Balahor'dan Erzurum'a kadar ki yürüme 29 saatlik yolun düzenlenmesinin 1.000-1.200 kese akçeye mal olacağını söyleyen Enveri kaynak sorunu için de 20-25 sene süreyle hisse senetleri düzenlenip satılmasını tavsiye ediyordu.⁷²⁶

Enveri Efendinin raporunda belirttiği hususları göz önünde bulunduran Abdullah Paşa, Bâb-ı Ali'ye başvurduktan sonra gerekli fermanı alarak Trabzon-Erzurum yolunun inşasına başladı. Paşa, vefat eden kardeşi Osman Paşadan kalan 200.000 kuruşun üzerine kendisi de 100.000 kuruş ekleyerek Trabzon'dan Erzurum yönüne yürüme 35 saat mesafede bulunan Balahor köyüne kadar olan yolu iki araba yan yana geçeceği şekilde tesviye ettirerek 1844 senesinde çalışmaları tamamladı. Paşa, bu yoğun ve gayretli çalışmaların dolayı müşirlikle ödüllendirildi.⁷²⁷ 12 Ocak 1845 tarihli Cerîde-i Havâdis Gazetesi'nde yayınlanan Trabzon sancağıyla ilgili haber bu bilgiyi teyit etmektedir. Haberde Trabzon ve Gümüşhane sancaklarının dar ve taşlı yollarının Trabzon müşiri Abdullah Paşanın çalışmaları sonucunda araba geçecek şekilde tesviye edildiği ifade edilmektedir. Haberin devamında ise kış mevsimine rağmen Gümüşhane'den 6 saat uzaklıktaki Kale'den 8 zahire arabasının yerlerdeki 2-3 karış kara rağmen zahmetsizce Trabzon'a

⁷²⁴ Mehmed Hurşid, a.g.e, s. 291.

⁷²⁵ Hüseyin Kaleli, *XIX. Yüzyılda Trabzon'da Ulaştırma Ekonomisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 34.

⁷²⁶ Kaleli, a.g.t, s. 38-39.

⁷²⁷ Kaleli, a.g.t, s. 35.

gelebildikleri ve Abdullah Paşanın da bu arabaların taşıdıkları zahireyi satın olarak fakir fukaraya dağıttığı anlatılmaktadır.⁷²⁸

Kısa sürede bozulmaya başlayan yolda 1850 senesine gelindiğinde tekrar ciddi çalışmalara başlandı. Bu iş için Ticaret Nazırı İsmail Paşa görevlendirildi.⁷²⁹ Esasen Trabzon ve Erzurum vilayetleri halkı da bu hayırlı işin bir an evvel gerçekleşmesini istiyor ve bu doğrultuda vilayet meclisleri kanalıyla isteklerini merkeze iletiyorlardı.⁷³⁰ Bu nedenle Ticaret Nazırı İsmail Paşa, kalabalık bir uzmanlar grubu ve yeterli malzeme ile Trabzon'a gitti. 1850 senesinin Ağustos ayında Vali Rüstem Paşanın yardımlarıyla çevredeki kazalardan kısa sürede toplanan 5.000'den fazla işçiyle hızla yol çalışmalarına başlandı.⁷³¹ Şubat 1850-Ağustos 1850 tarihleri arasında yaklaşık 7 ay içinde Trabzon-Erzurum yolu çalışmaları için toplam 462.404 kuruş harcandı.⁷³²

Çalışmalar devam ederken İsmail Paşa yol inşasının seyrini sık sık rapor etmiştir. 12 Eylül 1850 tarihli raporunda yol üzerindeki evlerin istimlak edildiğini bazı Müslüman mezarlarının da başka yerlere taşınması için Molla Efendi, Müftü Efendi ve bazı ülemadan izin alındığını belirtmektedir. Trabzon-Bayburt arasındaki Gölçayırı, Mühürücü, Tanıra, Arduç, Kurgan ve Gez köprülerinin tamiratının başlatıldığını, zemini taşlık yerlerin düzenlendiğini, çamurlu ve gereken yerlerin şose döşendiğini ifade etmektedir. Trabzon'a 6 saat mesafedeki Cevizlik'ten Bayburt'a çıkan güzergâhlar arasında tercih çalışması yapıldığını ancak daha güvenli olan Cevizlik-Karakaban yolunda karar kılındığını söyleyen İsmail Paşa Cevizlik-Torul arasındaki Zigana yolunun geçişe uygun hale getirilmesi için çalışmalar başlatıldığını ve Zigana Dağı'ndan düşen çığın yol açacağı zararlara karşı önlem alındığını vurgulamaktadır.⁷³³ 9 Kasım 1850 tarihli raporunda ise 500-600 amele ile Trabzon caddesinin kış yolu olan Zigana yolunun bozuk yerlerinin ve çığa engel olmak üzere duvarların yapıldığını, ayrıca yol üzerinde bulunan

⁷²⁸ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Mezunları Demeği'nin 5-6 Haziran 1989 Tarihli 150. Yıldönümünde Tanzimat Ekonomisi Sempozyumu Yayınlanmamış Tebliği*, İstanbul 1989, s. 370-371.

⁷²⁹ İsmail Paşa, Trabzon-Erzurum yolunun yapım faaliyetlerini başlatmak üzere Trabzon'a geldiği zaman, Ticaret Nâzırı bulunuyordu. Çünkü ilk defa Nâfia Nezâreti adıyla teşkil edilen bu müessese, bilahare Nâfia işlerinin ticaret umuruyla birleştirilmesiyle Ticaret Nezâreti ismi altında yeni bir müesseseye dönüştürülmüştür. Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 60.

⁷³⁰ Kaleli, a.g.t, s. 41.

⁷³¹ Yazıcı, a.g.m, s. 366.

⁷³² Kaleli, a.g.t, s. 44; Gümüşhane'den başlayan ve Trabzon'a kadar devam eden yolun iki güzergâhı bulunmaktadır. Biri Ardası-Zigana yolu üzerinden geçen kış yoludur. Diğeri İstavri köyü üzerinde geçerek Cevizlik-Maçka hattında çok zor bir coğrafya üzerinden devan eden yaz yoludur. Trabzon'dan çıkışta soldan devam eden kış yolu 6 saat Cevizlik (Maçka), 7 saat Zigana, 5 saat Ardası (Torul) ve 6 saat Gümüşhane olmak üzere Trabzon-Gümüşhane arasındaki yol toplam 24 saat sürmektedir. Blau, a.g.e, s. 220-222.

⁷³³ Kaleli, a.g.t, s. 43.

köprülerin çoğunluğunun tamiri çalışmalarının devam ettiğini ifade etmektedir.⁷³⁴

Ragıp Paşanın yerine vali olarak Ahmed İzzet Paşanın atanmasıyla birlikte Aralık 1958 tarihinde Trabzon halkının da katıldığı kalabalık bir törenle yol çalışmalarına yeniden başlandı. Bu çalışmalarda 9 memur, 66 taş ustası ve 334 işçi istihdam edildi. İstihdam edilen işçiler arasında Macar, Polonyalı ve İtalyan mülteciler de bulunmaktaydı.⁷³⁵ Çalışmalarda bataklık yerler kurutuldu, dereler üzerine köprüler inşa edildi, duvarlar yapıldı. Yol iki arabanın yan yana geçebileceği şekilde genişletildi. Ancak kış mevsiminin yaklaşması ve Ramazan ayının girmesi nedeniyle yol yapım çalışmalarına ara verildi. Kısa süren bu çalışmalarda 5.464 kuruş harcandı.⁷³⁶

Kış ayının yaklaşması ve Ramazan ayının girmesi sebebiyle çalışmalarına ara verilen Trabzon-Gümüşhane yolunun yapımına baharın gelmesiyle birlikte 1859 senesinde yeniden başlandı. Zigana-Vavuk dağları arasındaki yürüme 23 saatlik yolun Gümüşhane sancağı idarecilerinin yetki ve sorumluluğunda kalan bölümleri kaldırım olarak inşa edildi. Taşlık kısımları da lağımla imha edildikten sonra düzenlenerek Temmuz ayında bitme aşamasına getirildi.⁷³⁷ Bu çalışmalar sırasında Kaymakam Hüsnü Bey önderliğindeki Gümüşhane halkı bütün fakirliklerine ve yoksulluklarına rağmen sabırla ve özveriyle çalışarak yolun bitirilmesi için büyük çaba harcadılar. Trabzon Valiliği de Gümüşhane dâhilindeki mevkiilerin tamirinde gösterdiği gayretten dolayı mutasarrıf Hüsnü Beye teşekkür etti.⁷³⁸

Ancak yol Trabzon-Gümüşhane arasında bulunan İncirlik-Ayvasıl-Gümüşhane kısımları coğrafi bakımdan çok arızalı alanlardan geçtiğinden ve havalarda çok yağışlı devam ettiğinden, kısa sürede bozulmaya başladı. Bu nedenle yeni Vali Cemal Paşa tekrar çalışmalara başladı. Cemal Paşa, yağışlar sebebiyle bozulan yerleri düzelttirdikten sonra Mayıs 1861 tarihinde yolun Gümüşhane-Maçka arasındaki kısmının keşfi için Mühendis Mehmed Efendiyi görevlendirdi.⁷³⁹ Ekim 1862 tarihinde kendisi de bizzat bölgeye giderek yol üzerinde incelemelerde bulundu. Bölgede yaptığı incelemelerin ardından da yazı yazarak yolun durumu hakkında Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verdi. Mehmed Efendi, Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda Trabzon'a yürüme 3 saat mesafede bulunan Gölçayır mevkiine kadarki yerlerin büyük bölümünün sellerden dolayı eski haline döndüğünü, bazı mevkiilere gereksiz harcamalar yapıldığını, acil tamir edilmesi gereken yerlerin kendi haline bırakıldığını, buralardan araba geçmesi şöyle dursun piyade askerlerin dahi geçmesinin çok zor olduğunu ifade etmiştir. Rusya'nın bir süreden beri İran ticaretini kendi sınırlarından geçirmek amacıyla Batum'a kadar bir yol inşa etmeye çalıştığını

⁷³⁴ Kaleli, a.g.t, s. 44.

⁷³⁵ Blau, a.g.e, s. 220-222.

⁷³⁶ Kaleli, a.g.t, s. 48.

⁷³⁷ Tozlu, a.g.t, s. 67.

⁷³⁸ BOA, A. MKT. UM, No: 386/24.

⁷³⁹ Kaleli, a.g.t, s. 50.

belirten Mehmed Efendi bu yolun yapılması halinde bölgedeki ticaretin tamamen duracağını belirtmiştir. Bunun önüne geçmek için de bir an önce bölgeye tecrübeli ve bilgili bir mühendis gönderilerek Trabzon yolunun tamirine başlanması gerektiği yönünde yetkilileri uyarmıştır. Ayrıca durumun daha yakından incelenmesi ve sürekli kontrol edilmesi için bir muhasebecinin görevlendirilmesini istemiştir.⁷⁴⁰

Diğer taraftan Erzurum'un deniz ile bağlantısını sağladığı için Erzurum Valiliği de bu yol üzerinde hassasiyetle durmaktaydı. Erzurum valisi 25 Ekim 1862 tarihinde Mâliye Nezareti'ne yazı yazarak meydana gelen şiddetli dolu ve yağmurdan dolayı Gümüşhane'den Trabzon'a kadar fazlasıyla harap olan yolların süratle tamiri edilmesi ve bazı köprülerin şimdilik ahşap olarak yeniden inşa edilmesini istemişti.⁷⁴¹ Nihayetinde bütün bu girişimlerin ardından yolun bahar ayında layıkıyla tamirine başlanması için Gümüşhane'ye bir muhasebeci gönderildi.⁷⁴² Yolun Gümüşhane-Maçka arasının tamir ve tesviyesi için usta ve amele yevmiyesi dâhil olmak üzere 15.520 kuruşun karşılanmasıyla Haziran 1863 tarihinde tamirat çalışmaları başlandı.⁷⁴³

Trabzon-Erzurum yolunun Gümüşhane sancağı dâhilinde kalan bölümü Harşit Irmağı'nı takip ettiği için özellikle bahar aylarında şiddetli dolu ve yağmurların etkisiyle meydana gelen sellerden sık sık olumsuz etkileniyordu. Bu durum üzerine Trabzon-Erzurum yolunun Gümüşhane bölümü komisyon başkanı Abdülhalim Efendi önderliğinde 1868 senesinde tekrar çalışmalara başlandı.⁷⁴⁴ Ağustos-Aralık ayları arasındaki 4 aylık kısa bir döneminde Trabzon-Cevizlik arasında yaklaşık 8 kilometre, Hamsiköy'de yaklaşık 3,5 kilometre, Bekçiler'de 750 metre, Ardası'dan Abdurrahman köyüne kadar bölgede yaklaşık 2 kilometre olmak üzere toplam 14 kilometre yol inşası gerçekleştirildi.⁷⁴⁵ Bu dönemde Erzurum-Trabzon yolunun ortalama genişliği 5,5 metre, en yüksek eğimi % 8 ve toplam uzunluğu yaklaşık 314 kilometreydi. 4 yıl süren tamir çalışmaları 1872 yılında tamamlandı.⁷⁴⁶ Bu kez de çalışmalar sırasında halkın çalışmalara katılımını sağladıkları ve üstün gayretlerinden dolayı Gümüşhane sancağı mutasarrıfı Şükrü Bey ile Torul kazası müftüsü Hasan Efendi ödüllendirildi.⁷⁴⁷

Temmuz 1875 tarihinde meydana gelen sellerin yollara zarar vermesi üzerine bu durum Gümüşhane Mutasarrıflığı tarafından Bâb-ı Ali'ye bildirildi. Yazılan yazıda yola taşlar uçtuğu için yol boyunca yeniden yapılacak derecede

⁷⁴⁰ BOA, A. MKT. MHM, No: 246/32.

⁷⁴¹ BOA, A. MKT. MHM, No: 247/59.

⁷⁴² BOA, A. MKT. MHM, No: 246/32.

⁷⁴³ BOA, İ. MVL, No: 486/22024.

⁷⁴⁴ TVS 1871, s. 149.

⁷⁴⁵ Kaleli, a.g.t, s. 60.

⁷⁴⁶ *Diplomatic and Consular Reports Turkey, Report on the Trade of The Vilayets of Trebizond and Sivas for the Year 1900*, Annual Series No: 2588, London 1901, s. 26; Not: *Diplomatic and Consular Reports Turkey, Report on the Trade of The Vilayets of Trebizond and Sivas* adlı konsolosluk raporları DCRT kısaltmasıyla verilecektir.

⁷⁴⁷ Kaleli, a.g.t, s. 62.

büyük hasarlar meydana geldiği ifade edilmekteydi. Yolun tamiri için birçok bölgeye büyük muhafaza duvarı ve köprülerin inşa edilmesi gerektiğini ifade eden mutasarrıf bunun için işçi ve para gönderilmesini istiyordu. Gümüşhane mutasarrıfının bu isteğinin kabul edilmesi üzerine Bâb-ı Ali tarafından seller nedeniyle bozulan yolların tamirâtı için 150.000 kuruş gönderildi. Bununla birlikte Erkan-ı Harb zabitanıyla uygun memurlar tayin edilerek ve mahallince bazı tedbirler uygulanması istendi.⁷⁴⁸

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden hemen önce Erzincan'da bulunan IV. Ordunun ikmal malzemelerinin bölgeye taşınması gerektiğinden IV. Ordu Müşiri Ahmed Muhtar Paşanın isteği üzerine bu yol üzerinde tekrar tamir çalışmaları başlatıldı. Ahmed Muhtar Paşa, Osmanlı-Rus Harbi başlamadan çok kısa süre önce Nisan 1877 de Bâb-ı Ali'ye başvurarak seller sebebiyle bozulan Trabzon-Gümüşhane yolunun tamiri için 2 mühendis görevlendirilerek 300.000 kuruş ödenek gönderilmesini talep etti. Çünkü bu yol tamir edilmez ise yolda arabayla nakliyat yapılamayacak ve Trabzon Limanı'ndan iç bölgelere taşınması gereken askeri malzeme kiralık beygirlerle taşınmak zorunda kalacaktı. Bu durumda hem milyonlarca kuruştan daha fazla nakliye ücretine mal olacak hem de askeri malzemenin sağlıklı nakledilmesi mümkün olmayacaktı. Ahmed Muhtar Paşanın bu isteği üzerine Erzurum-Trabzon arasındaki yolun tamir masrafları için 314.000 kuruş tahsis edilerek bölgeye gönderildi. Böylece tekrar bu yolun tamir çalışmalarına başlandı.⁷⁴⁹ Çok süratli devam eden bu çalışmalar savaştan hemen önce tamamlandı.

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden hemen sonra ise Rusların, İran ticaretine kendi topraklarına çekebilmek amacıyla Kafkaslarda demiryolu inşa etmeye başlaması üzerine Kafkas yoluyla rekabet edebilmek amacıyla yeniden Trabzon-Erzurum yolunu iyileştirme çalışmaları başladı. Bunun için önce yolun durumu hakkında incelemelerde bulunması için Trabzon vilayeti başmühendisi Fransız Mösyö Riva görevlendirildi. 1880 senesinde Trabzon Valisi Sırrı Paşanın emriyle Mösyö Riva, Trabzon-Gümüşhane yolunun Bayburt sınırına kadar keşif yaparak tamir edilecek yerler hakkında bir rapor hazırladı. Riva, hazırladığı raporunda yolu daha kısaltmak amacıyla Trabzon-Erzurum yoluna alternatif olmak üzere iki ayrı yol güzergâhı belirlemişti. Bu yollardan biri Sürmene-Bayburt-Erzurum yolu diğeri ise Rize-Erzurum yoluydu. Bir yıl süren yazışmalardan sonra Mart 1881 tarihinde bu rapor Trabzon ve Erzurum valiliklerinde değerlendirildikten sonra Bâb-ı Ali ile görüşüldü. Bu görüşmelerin ardından devletin içinde bulunduğu mali durum da göz önünde bulundurularak mevcut olan Trabzon-Erzurum yolunun tamir edilmesine karar verildi ve bunun için 481.167 kuruş ödenek ayrıldı.⁷⁵⁰

Böylece 1881 senesinde başlayan yol tamir çalışmaları 1883 senesinde Rusya'nın İran'a giden transit mallarını Kafkaslar üzerinden geçişini

⁷⁴⁸ BOA, İ. MMS, No: 53/2332.

⁷⁴⁹ Kaleli, a.g.t, s. 66.

⁷⁵⁰ Kaleli, a.g.t, s. 72.

yasaklamasıyla daha da hızlandı. Bu çalışmalar sırasında Gümüşhane sancağı dâhilindeki güzergâh çok kötü ve arızalı bölgelerden geçtiğinden ve her sene bozulup harap olduğundan güzergâhının değiştirilmesi düşünüldü. Mühendisler ve memurlar tarafından yapılan keşif çalışmaları sonucunda yeni güzergâhın Cevizlik'ten itibaren normal yolun devam ettiği sağ taraftan değil de soldan Torul ve Gümüşhane'ye uğramadan Cevizlik-Balahor hattından geçirilmesine karar verildi. Alternatif güzergâh 80 kilometre uzunluğunda olup inşaat masrafı 6.000.000 kuruşa mal olacaktı. Devletce benimsenen proje için gereken para Nâfia Bütçesi'ne ilave edildi. Daha sonra çalışmaların başlatılması için Mâliye Nezareti ile Trabzon Valiliği arasında gerekli yazışmalar yapıldı.⁷⁵¹

Ancak Trabzon-Erzurum yolunun Gümüşhane bölümündeki güzergâhlarının değiştirilmesi Gümüşhane halkının tepkisine yol açtı. Bu tepkilerini ortaya koymak için ulemadan İsmail Hakkı Efendi önderliğinde kasabanın önde gelenleri 1891 tarihinde Dâhiliye ve Nâfia Nezaretlerine yazı yazdılar. Yazdıkları bu yazıda Trabzon-Erzurum yolunun kasabaya yarım saat uzaklıkta bulunan nehir kenarından geçirilmesinin kendileri için zararlı olacağından şikâyet ediyorlardı. Yolun kasaba içinden geçirilmesi halinde oluşacak faydalardan bahisle gereğinin yapılması halinde mallarıyla ve bedenleriyle hizmet edeceklerini ifade etmekteydiler. Hatta yolun kasaba dâhilinden geçirilmesi halinde uygun bir yerde bir tabur asker için kışla inşa edeceklerini ifade ettiler. Ancak Nâfia Nezareti halkın bu isteğine karşılık 13 Haziran 1892 tarihli verdiği cevapta Gümüşhane kasabasının 300 metre yükseklikte bir tepede bulunmasından dolayı coğrafyanın çok zor olacağını ileri sürerek bu isteğin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını ifade etmekteydi. Ayrıca bu yolun bir kısmının kasaba içinden geçmesi için uygun bir noktadan en az % 10 eğimle 3 kilometre yükselmek ve 3 kilometre aşağı inmek gerekeceği, bunun da yolun uzamasına neden olacağı belirtilmekteydi. Yazının devamında ise yolcuların uzun yol yerine düz dere kenarını takip eden ve daha kısa olan şimdiki yolu tercih edecekleri, bu durumda ise halkın çektiği sıkıntıların boşa gideceği vurgulanıyordu.⁷⁵² Konuyla ilgili uzun süren yazışmalardan sonra 17 Haziran 1892 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Trabzon Valiliğine son bir yazı yazılarak Trabzon-Erzurum yolunun Gümüşhane kasabasının içinden geçirilmesinin mümkün olmadığı belirtilerek bu yazışmalara son verildi.⁷⁵³

Ancak dere kenarından geçirilen yol kısa olsa da Gümüşhane halkının da belirttiği gibi her sene yağın şiddetli yağmurlar nedeniyle büyük hasarlara uğruyordu. Her ne kadar yeni güzergâhlar belirlenerek yolların harap olması engellenmeye çalışılsa da tamir edilen yollar yine çabucak bozuluyordu. Örneğin 1890 yılında Trabzon ve Gümüşhane'de sel felaketi yaşanmış bahçeler

⁷⁵¹ Kaleli, a.g.t, s. 87-88.

⁷⁵² BOA, BEO, No: 11/803.

⁷⁵³ BOA, DH. MKT, No: 1963/22; BOA, DH. MKT, No: 1954/44.

ve köprülerin tahribi yanında yollar da harap olmuştu. 1891 senesinde Torul kazasının Krom ve Yağlıdere ve çevre köylerinde meydana gelen sellerden birçok köprü hasar görmüştü.⁷⁵⁴ 1892 senesinde Trabzon ve Gümüşhane taraflarında emsali görülmemiş bir surette meydana gelen yağmur ve dolunun neden olduğu seller Trabzon-Erzurum yolunun Gümüşhane taraflarında bulunan kısımların harap etmişti.⁷⁵⁵ 1903 senesinde Gümüşhane'nin Morankil köyü başta olmak üzere çevre köylerde büyük seller meydana gelmiş bu sellerde Trabzon-Erzurum yolu büyük hasar görmüştü.⁷⁵⁶ 1904 tarihinde ise Gümüşhane çevresinde 10-15 gün aralıksız yağın yağmurlar sonucu meydana gelen sellerde Trabzon-Erzurum yolu büyük hasara uğramıştı.⁷⁵⁷

Ayrıca bu güzergâh üzerindeki tek tehlike seller değildi. Zigana Dağı'nın zirvesinde aşırı yağın karın neden olduğu çığ büyük tehlike oluşturmaktaydı. Kışın meydana gelen çığlar nedeniyle her sene çok sayıda kişi hayatını kaybediyordu. Yol çığ nedeniyle bazen haftalarca kapalı kalabiliyordu. Bu durumun önüne geçebilmek için 1894 senesinde yolun çığ düşen mevkiilerinin güzergâhları değiştirildi. 4 kilometre yükseklikte bulunan Zigana Dağı'nın zirvesi terk edilerek Serhoş adlı mevkiiden Nehirci Deresi'ne inen bir yol inşa edildi ve Bekçiler mevkiinde ana yolla birleştirildi. Yolun güzergâhının değiştirilmesiyle birlikte yolun Trabzon-Gümüşhane sancakları arasında kalan kısmının uzunluğu 105 kilometre oldu. Bu güzergâh üzerinde uzunlukları 1-10 metre arasında 61 köprü ve 10-22 metre arasında 11 köprü yapıldı. Ayrıca uzunlukları 50 santimetre ile 3 metre arasında olan 232 menfez inşa edildi.⁷⁵⁸

Devlet 1890'lardan itibaren yapılan çalışmaları bizzat kendisi yürütmektense ihaleyle bazı özel müteşebbislere vermeyi tercih etti. Örneğin 1890 yılında Gümüşhane'de meydana gelen sel felaketi nedeniyle hasara uğrayan 36 kilometrelik bölümün tamiri Arif Efendiye verilerek kendisine 2.000 kuruş peşinat verilmişti.⁷⁵⁹ 1898 senesinde hasara uğrayan yolların tamiri ihalesi ise Trabzonlu Alemdarzâde Emin Efendiye verilmişti. Ancak Emin Efendi, bu yoldan bir hayli istifade etmiş ancak yolun inşaatını tamamlayamamıştı. Bunun üzerine Maçkalı Hacıvelizâde Osman Efendi, Dâhiliye Nezareti'ne dilekçe yazarak ihalenin kendisine verilmesini istedi.⁷⁶⁰ Ancak Alemdarzâde Mehmed Emin, Trabzon-Erzurum yolunun Gümüşhane kısmı tamiratının bitirildiğini, biriken parasının verilmediği gibi zorla sözleşmesinin fesh edilmeye çalışıldığını ifade ederek bu duruma karşı çıktı.⁷⁶¹ Elimizde bu olaya dair belge bulunmadığı için bu ihtilafın nasıl sonuçlandığını

⁷⁵⁴ BOA, DH. MKT, No: 1801/45.

⁷⁵⁵ BOA, DH. MKT, No: 18/16.

⁷⁵⁶ BOA, DH. MKT, No: 761/52.

⁷⁵⁷ BOA, DH. MKT, No: 695/39.

⁷⁵⁸ TVS 1894, s. 309-311.

⁷⁵⁹ Kaleli, a.g.t, s. 88-89.

⁷⁶⁰ BOA, DH. MKT, No: 2539/18.

⁷⁶¹ BOA, DH. MKT, No: 2592/40.

henüz bilemiyoruz. Ancak bu dönemde toplam uzunluğu 161 kilometre olan yolun 66 kilometresinin tamir edildiği görülmektedir.⁷⁶²

XX. yüzyılın başlarında da Trabzon-Erzurum yolunun tamir çalışmaları devam etti. Bu dönemde Trabzon-Erzurum yolunun 2 kilometresi toprak, 46 kilometresi de şose olarak tamir edildi. Bu sene içinde yol üzerinde 5 adet yeni köprü ve menfez, 19 adet yeni kasis yapıldı. Ayrıca 2 adet köprü ve menfez de onarıldı. Bu dönemde yapılan çalışmalar için 11.888 kuruşu işçi yevmiyesi olmak üzere toplam 522.520 kuruş harcandı.⁷⁶³

1910 senesinde ise Trabzon-Erzurum yolu yapım ve tamiri işi "La Societe Des Entreprises" adlı Fransız bir şirkete verildi. Şirket birkaç Fransız mühendis ve ustabaşısı 1910 senesinin Kasım ayında incelemeler yapmak için bölgeye gönderdi.⁷⁶⁴ Bölgeye gelen mühendisler yolun yapım masraflarının tahminen 20.000 liraya mal olacağını rapor ettiler. Bundan sonra çok yavaş da olsa yol tamir çalışmalarına başlandı. Ancak 1 yıllık süre içinde sadece 10-11 kilometrelik bölüm inşa edilebildi.⁷⁶⁵ 1912 ve 1913 yılı boyunca da Fransız şirket çalışmalarına devam etti. 1914 yılında çalışmalara hız veren şirket bu yıl içinde yolun Cevizlik'e kadar olan 29 kilometrelik kısmını tamamlamayı başardı. Böylece Cevizlik-Hamsiköy arasındaki yolun büyük bir bölümü tamamlanmış oldu.⁷⁶⁶

Gümüşhane-Erzincan Yolu: Gümüşhane sancağı dâhilinde bulunan umumi yollardan bir diğeri Gümüşhane-Erzincan yoluydu. IV. Ordu Merkezi'nin zaman zaman Erzincan'a nakledilmesi Gümüşhane-Erzincan arasında umumi bir yolun inşasını zorunlu kılmıştı. Gümüşhane-Erzincan arasında böyle bir yolun inşa edilmesiyle İstanbul'dan gönderilecek askeri mühimmatın Trabzon Limanı'ndan Gümüşhane'ye oradan da IV. Ordu merkezinin bulunduğu Erzincan'a ulaştırılması daha kolay olacaktı.⁷⁶⁷

Trabzon-Erzurum arasında yol yapımı çalışmaları sürdürülmekteyken Trabzon Vilayet Meclisi'nde Gümüşhane-Erzincan arasında umumi bir yol inşa edilmesi kararı alındı. Bu amaçla Trabzon Valisi Ragıp Paşa, Bâb-ı Ali'den bu hususta IV. Ordu müşirine tebligat çekilmesini istedi.⁷⁶⁸ Ancak bu dönemde Ragıp Paşanın Trabzon Valiliğinden alınarak yerine Ahmed İzzet Paşanın tayini yolun yapım çalışmalarını geciktirdi. Nihayetinde geciken yol yapım çalışmalarına Aralık 1958 yılında başlandı. Ancak bu kez de kış mevsiminin yaklaşmış olması ve Ramazan ayının girmesi nedeniyle yol yapım çalışmaları tekrar ertelendi.⁷⁶⁹

⁷⁶² TVS 1898, s. Ek.

⁷⁶³ TVS 1904, s. 479.

⁷⁶⁴ DCRT, No: 4740, s. 7.

⁷⁶⁵ DCRT, No: 5014, s. 7.

⁷⁶⁶ DCRT, No: 5313, s. 8.

⁷⁶⁷ Kaleli, a.g.t, s. 48.

⁷⁶⁸ Tozlu, a.g.t, s. 65.

⁷⁶⁹ Tozlu, a.g.t, s. 66.

Baharın gelmesiyle birlikte 1959 senesinde çalışmalar tekrar başladı. Bu çalışmalarla birlikte Gümüşhane sancağı idarecilerinin yetki ve sorumluluğunda bulunan bazı yerler kaldırım olarak yapılırken, taşlık kısımlar da lağımla imha edilerek düzenlendi. Temmuz ayı geldiğinde ise çalışmalar bitirilmişti.⁷⁷⁰ Bu dönemde yapımına başlanan yolun güzergâhı Pirahmed Köprüsü, Pirahmed köyü-Perek'in aşağısından-Kırıklı-Hahır (Ahır/Hakır) köyünün aşağısındaki dere-Köse Dağı-Köse köyü-İrha-Kelkit Suyu-Çiftlik kasabası-Keleş köyü-Sadak-Sipikör Dağı-Akdağ-Urumsaray köyü-Yalnızbağ-Erzincan hattını takip ediyordu.⁷⁷¹ Bu çalışmalar sırasında yol yükümlülüğünden dolayı işçilere para verilmemişti. Buna rağmen sadece taş ve lağımcı ustalarına ödenen ücretlerin tutarı 25.000 kuruşu bulmuştu.⁷⁷²

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden önce bu yolun küçük bir kısmı tesviye edildiyse de harbin çıkmasıyla birlikte bu çalışmalara ara verildi. Harpten sonra IV. Ordu merkezinin Erzincan'a alınması ve bu yolun öneminin daha da artmasıyla birlikte çalışmalara tekrar başlandı. Bunun üzerine harbin hemen sonrasında yolun en önemli kısmı olan Köse-Pirahmet yolu tamir edildi.⁷⁷³

1880 senesinde Nâfia Nazırı Hasan Fehmi Paşa hazırladığı raporda Gümüşhane-Erzincan yoluna da yer verdi. Raporda Gümüşhane-Erzincan yolunun mesafesi 100 kilometre olarak hesaplanmıştı. Bu yolun yapım maliyeti ise herkilometresi 653 liradan toplam 65.217 lirayı bulacaktı.⁷⁷⁴ Yol Gümüşhane'nin 20 kilometre üst tarafında ve denizden 1.330 metre yükseklikte olan Murad Hanı mevkiinde Erzurum yoluyla birleşecekti. Gümüşhane vadisinden ayrıлып kayalardan oluşan bir tepeden geçtikten sonra büyük Şiran ovasına dâhil olarak oradan Kelkit'in üst tarafına geçecekti. Toplam uzunluğu ise 60 kilometre olacaktı. Üzerinden geçilecek nehirlerde inşası gereken köprü gözlerinin yüksekliği 10-12 metreyi aşmaktaydı. Ancak Hasan Fehmi Paşanın bu projesi devletin içinde bulunduğu buhran ve mali imkânsızlıklar nedeniyle reddedildi.⁷⁷⁵

1888 senesinde tamir çalışmaları tekrar başlayan yol üzerindeki onarım çalışmaları 11 yıl kadar devam ederek 1899 yılında tamamlandı. Bu dönemde yaklaşık 5 kilometre yeni yol yapılarak yol üzerinde 3 köprü inşa edildi. Mevcut yolun 2,5 kilometrelik bölümü tamir edildi.⁷⁷⁶ Yolun yapım çalışmaları tamamlandığında ortalama genişliği 3,5 metre, eğimi % 7 olacaktı.

⁷⁷⁰ Tozlu, a.g.t, s. 67.

⁷⁷¹ Tozlu, a.g.t, s. 264-265.

⁷⁷² Kaleli, a.g.t, s. 49.

⁷⁷³ Tozlu, a.g.t, s. 115.

⁷⁷⁴ Kaleli, a.g.t, s. 76.

⁷⁷⁵ Celal Dincer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", *Belgeler Dergisi*, C. V-VIII, Sayı: 9-12, Ankara 1968-1971, s. 166-167.

⁷⁷⁶ DCRT, No: 1526, s. 7.

Toplam uzunluğu 76 kilometre civarında olan yolun en yüksek noktası ise 2.310 metre yüksekliğindeki Kösedag-Deveboyun geçitleriydi.⁷⁷⁷

1902 senesinde gelindiğinde yaklaşık 65 kilometrelik bölümü şose olarak inşa edilen yol üzerinde 19 köprü ve menfez ile 13 kasis bulunuyordu. Yolun kenarları ise duvarla desteklenmişti. Bu duvarların 2 kilometresi harçlı duvar, 3 kilometresi de kuru duvar olarak inşa edilmişti.⁷⁷⁸ Yapılan bu düzenlemelerin toplam maliyeti 248.000 kuruş tutmuştu.⁷⁷⁹ 1903 senesinde ise 35 kilometresi toprak olarak tamir edilen yol üzerinde 10 adet yeni köprü ve menfez daha inşa edildi. Bu yıl içinde çalışmalar için 7.216 kuruş masraf yapılırken yol yapımında çalışan işçilere 7.692 kuruş yevmiye bedeli ödendi.⁷⁸⁰

Bu çalışmalardan sonra uzun süre kendi kaderine terk edilen yolla ilgili çalışmalar I. Dünya Savaşı beklentilerinin artmasıyla birlikte 1913 tarihinde tekrar gündeme geldi. 1913 senesinde IV. Ordu'nun merkezi olması nedeniyle Erzincan Mutasarrıflığı'ndan ilgili nezaretlere yazı yazılarak Erzincan-Gümüşhane yolu üzerindeki Spikör Dağı'nın senelerden beri tamir görmeyen aksamının tamir edilmesi istendi. Yazıda bu yol tamir edilmezse Erzincan'a gidecek olan askeri kıtaların ve özellikle topların geçmesi mümkün olamayacağı ifade edilmekteydi. Dâhiliye Nezareti bu yolun "İdâre-i Umumiyye-i Vilayet Kanunu" gereğince vilayetlerin sorumluluğunda olduğunu belirttikten sonra Trabzon Valiliğine yazı yazarak bozuk olan yolun biran önce tamir edilmesini istedi.⁷⁸¹ Bu talep üzerine tamir çalışmalarına başlandı ancak I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve Osmanlı Devleti'nin bu savaşa girmesi yol yapım çalışmalarının aksamasına neden oldu.

2.3.2. Hususi Yollar

Gümüşhane sancağında Erzurum-Trabzon yolu ve Gümüşhane-Erzincan yolu gibi umumi yolların haricinde bir de sancak merkezini kazalara, kazaları birbirine ve nahiyelerine bağlayan çok sayıda hususi yol inşa edildi. İncelediğimiz dönemde Gümüşhane sancağı dâhilinde toplam 6 tane hususi yol bulunuyordu. Bu yolların durumları şöyleydi:

Cevizlik (Maçka)-Krom Yolu: Cevizlik-Krom yolu Trabzon sancağına bağlı Maçka nahiyesinin merkezi olan Cevizlik'ten başlayıp Krom'un birkaç köyünü dolaştıktan sonra Trabzon-Erzurum yoluyla birleşiyordu. Bu yol hükümet tarafından gönderilen nâfia memurunun nezaretinde Kromluların aralarında topladıkları paralarla köylüler tarafından yapıldı. Özellikle yaz mevsiminde yolcular ve katicılar Ardasa'yı ve Gümüşhane taraflarını dolaşip iki-üç gün kaybetmemek için bu yolu tercih ediyordu.⁷⁸² Bu yolun toplam uzunluğu yaklaşık 45 kilometreydi. XIX. yüzyılın sonunda yolun 43

⁷⁷⁷ DCRT, No: 2588, s. 26; TVS 1898, s. Ek.

⁷⁷⁸ TVS 1903, s. 425.

⁷⁷⁹ TVS 1903, s. 429.

⁷⁸⁰ TVS 1904, s. 479.

⁷⁸¹ BOA, DH. İD, No: 3/83.

⁷⁸² TVS 1903, s. 413.

kilometrelik büyük bir bölümü tamamlanmış, geriye sadece 3 kilometrelik bölümü kalmıştı.⁷⁸³

Daltabanlı-Kelkit Yolu: Daltabanlı-Kelkit yolu, Gümüşhane kasabasının Daltaban mevkiinden başlayıp Kelkit'in merkezi Çiftlik kasabasında bitiyordu. Gümüşhane-Erzincan yolunun bir kısmını da oluşturan Daltabanlı-Kelkit yolu muntazam bir şekilde şose olarak inşa edilmişti.⁷⁸⁴

Kürtün-Tonya Yolu: Kürtün-Tonya yolu, Torul kazasının Kürtün nahiyesinden başlayıp Trabzon kazasının Tonya nahiyesinde bitmekteydi. Yolun toplam uzunluğu 55 kilometre, genişliği ise 3 metreydi.⁷⁸⁵ XX. yüzyılın başında yolun Tonya dâhilinde olan kısmı tamamlanmış ancak Kürtün'ün arazisi çok dağlık ve taşlık olması nedeniyle bu tarafların inşaatına henüz başlanamamıştı.⁷⁸⁶

Kürtün-Görece Yolu: Kürtün-Görece yolu, Görece kazası merkezinden başlayıp Kürtün nahiyesinde son bulmaktaydı. 1894 senesinde köylüler tarafından yapımına başlanan bu yolun uzunluğu 60 kilometre, genişliği 4-5 metreydi.⁷⁸⁷ XIX. yüzyılın sonlarında bu yolun Görece kazasında kalan 30 kilometrelik kısmı tamamlanmış, Kürtün nahiyesinde kalan 25 kilometrelik bölümü ise nahiyenin bir hayli dağlık ve taşlık olması nedeniyle tamamlanamamıştı.⁷⁸⁸

Kürtün-Ardasa Yolu: Kürtün nahiyesinin merkezi olan Cayra köyünden başlayan Kürtün-Ardasa yolu Torul kazasının merkezi Ardasa kasabasına ulaşıyordu. Toplam uzunluğu yaklaşık 18 kilometreydi.⁷⁸⁹ XX. yüzyılın başlarında yapımına başlanması düşünülen bu yolun inşasına başlanması çok uzun zaman aldı. 6.000 amele ile barut parası olan 25.000 kuruşun tahsis edilmesi halinde bölge halkı tarafından yol yapımında gönüllü olarak çalışılacağı defalarca bildirilmesine rağmen 1910 yılına gelindiğinde dahi yolun yapımına hala başlanamamıştı. Yolun yapımına bir türlü başlanamaması üzerine Gümüşhane mebusu Hayri Bey, 18 Şubat 1910 tarihinde bu konuyla ilgili Meclis-i Mebusan'a bir tahrir dahi vermişti.⁷⁹⁰

Şiran-Gümüşhane Yolu: Şiran kazası ile Gümüşhane kasabası arasında bulunan Şiran-Gümüşhane yolunun yapımına XX. yüzyılın hemen başlarında başlandı. Bu dönemde yolun Şiran'a yaya 7 saat uzaklıkta bulunan Kara Mustafa hanlarına kadar olan bölümü düzenlendi. Yolun Gümüşhane bölümünün yapımına henüz başlanmadığı için bu yoldan istenilen fayda elde edilememiştir.⁷⁹¹

⁷⁸³ TVS 1898, s. Ek.

⁷⁸⁴ TVS 1903, s. 577.

⁷⁸⁵ TVS 1898, s. Ek; TVS 1903, s. 427.

⁷⁸⁶ TVS 1903, s. 413.

⁷⁸⁷ TVS 1902, s. 611.

⁷⁸⁸ TVS 1898, s. Ek.

⁷⁸⁹ DCRT, No: 1526, s. 7.

⁷⁹⁰ MMZC, C. II, s. 455.

⁷⁹¹ TVS 1903, s. 577.

2.3.3. Yol Tamirat Çalışmaları

Sancak dâhilinde çok sayıda yeni yol yapılmasına rağmen halkın ulaşım alışkanlıkları ve doğal afetler yolların sık sık hasar görmesine neden olmaktaydı. Yolların bozulmasına neden olan etkenlerden biri de halkın taşımacılıkta kullandığı kağnılardı. Kağnıların tekerlekleri yeni yapılan yollara büyük hasar veriyordu. Bu nedenle kağnıların geçtikleri yolların sürekli tamir edilmesi gerekiyordu. Bunun için Dâhiliye Nezareti öncelikle halkın yaygın olarak kullandığı ve toprak yollara büyük zarar veren kağnıların kullanılmasını önlemek için çalışma başlattı. Halkın kağnı kullanmasının önüne geçebilmek için 8 Nisan 1914 tarihinde Trabzon Valiliğine yazı yazarak kağnıları dingil üzerinde dönen tekerlekli arabalara çevirmelerini, bunun için gereken 80-100 kuruşun gerekirse devlet tarafından karşılanacağı bildirdi. Bunun üzerine valilik sancak dâhilinde dingilli arabaların yaygınlaştırılması için çalışmalara başladı. Valiliğin gayretleri ve yeni usul arabaların çok daha kullanışlı olmaları sebebiyle halk kağnıların ıslahına büyük ilgi gösterdi. Böylece bölgede yeni usul arabalar yaygınlaştı. Bu çalışmada başarılı sonuçlar elde edilip bölgede yeni usul arabalar oldukça yaygınlaşınca daha sonra Meclis-i Mebusan'da karar alınarak Trabzon vilayeti dâhilinde bulunan kağnıların kullanılması tamamen yasaklandı. Böylece kağnıların yollara verdiği hasarın önüne geçilmiş oldu.⁷⁹²

Bahar aylarında aşırı yağış nedeniyle meydana gelen seller de özellikle ırmak ve dere boylarında inşa edilen yolların sık sık hasara uğramasına neden olmaktaydı. Bu nedenle sellerin verdiği hasarın önüne geçebilmek için sancak dâhilinde köprü, duvar, menfez ve yol tamir çalışmaları yapılmaktaydı. Örneğin, 1890 senesinde Trabzon-Erzurum yolu yapım çalışmaları kapsamında sancak dâhilinde 15 kemerli ve 2 adet ayakları taş, üstü ahşap toplam 17 adet köprüünün yapımına karar verildi ancak bu köprülerin 12'sinin yapımı tamamlanabildi.⁷⁹³ 1894 senesinde ise Trabzon-Erzurum yolu üzerinde 1 metreden 10 metreye kadar 61 köprü, 10 metreden 22 metreye kadar da 11 adet köprü ile 50 santimetreden 3 metreye kadar olan 232 menfez inşa edildi.⁷⁹⁴

Sancak dâhilindeki inşa edilen köprü, duvar, menfez ve yol tamir çalışmalarının masrafları bazen hazine, bazen sancak mallarından, bazen halk ve hayırsever vatandaşlar tarafından karşılanıyordu. Örneğin, 1850 senesinde Ardası mevkiindeki köprülerin inşa ve tamir masarısı 70.572 kuruş 18 para tutmuş, bu para Nâfia Nezareti Bütçesi'nden karşılandı.⁷⁹⁵ 1852 tarihinde Gümüşhane sancağına bağlı bazı mahallerde bulunan köprülerin tamir ve tesviye masarısı için Mâliye Nezareti tarafından 8.200 kuruş para ödendi.⁷⁹⁶

⁷⁹² BOA, DH. MB. HPS. M, No: 11/52.

⁷⁹³ BOA, Y. A. HUS, No: 242/11.

⁷⁹⁴ TVS 1894, s. 309-311.

⁷⁹⁵ BOA, C. NF, No: 10/470.

⁷⁹⁶ BOA, İ. MVL, No: 228/7833.

1857 tarihinde Torul kazasında bulunan ve önemli derecede harap olan köprü'nün 95.000 kuruş olan keşif bedeli Hazine tarafından ödendikten sonra 1859 senesinde köprü'nün yapımına başlanmış ve köprü'nün yapımı kısa sürede bitirilmişti.⁷⁹⁷ 1862 senesinde Ardasa'ya bir saat uzaklıkta bulunan ve bazı yerlere hasar gören Kebîr Köprü ile Gümüşhane dâhilinde Viran caddesinde bulunan diğer Büyük Köprü tamir ettirilmiş ve Mâliye bütçesinden bunun için 11.700 kuruş para harcanmıştı.⁷⁹⁸ 1864 tarihinde Gümüşhane sancağına bağlı civar bir kasabada bulunan Güzeller bahçesiyle Gözaçan Cami-i Şerifi ve Hacı Veli Efendi Cami önünde bulunan harap vaziyetteki 3 adet köprü'nün tamiri ahali tarafından yapılmıştı. Daltaban adlı mahalde bulunan köprü ise meclis azasından Kadribeyzâde İbrahim Ağa tarafından tamir ettirilmişti.⁷⁹⁹

Bu tamir çalışmalarında zaman zaman halk zorla çalıştırılmaktaydı. Ancak bu durumun şikâyetlere neden olduğu görülmektedir. Örneğin, 5 Ağustos 1889 tarihinde Torul kazası ahali adına bazı muhtarlar Trabzon Valiliğine müracaat ederek Gümüşhane sancağı yol mühendisinin kendilerini sürekli mecburî hizmet haricinde bulunan yerlerin tamiratında çalışmaya mecbur ettiği ve kendilerine kötü muamelelerde bulunduğu gerekçesiyle şikâyetinde bulunmuşlardı.⁸⁰⁰

2.3.4. Demiryolu Yapımı İçin Yapılan Girişimler

Trabzon vilayetinde demiryolu inşası için yapılan çalışmalar Anadolu'ya ilk demiryolunun yapıldığı (İzmir-Aydın hattı 1856-1866) tarihlere kadar gitmektedir. Vilayet dâhilinde demiryolu inşasıyla ilgili ilk girişim 1857 senesinde İngiliz Ervard Price'a 99 yıl işletme imtiyazı ile Samsun-Sivas hattının inşası imtiyazının verilmesiyle olmuştur.⁸⁰¹ Ancak ilgili şirketin sözleşme şartlarını yerine getiremeyip inşaatı başlayamaması üzerine kefalet akçesi devlete intikal ettirilerek 26 Ocak 1860 tarihinde sözleşme iptal edilmiştir.⁸⁰²

Bundan sonra Trabzon vilayeti dâhilinde demiryolu yapımıyla ilgili değişik zamanlarda projeler ortaya atıldı. Bu projelerden biri Anadolu Demiryolları başmühendisi Alman Wilhelm von Pressel'in 1873 senesinde hazırladığı projedir. Pressel, memleketin bütününü kapsayacak bir demiryolu ağı projesinde Gümüşhane topraklarından geçecek olan Tirebolu-Erzurum güzergâhında bir demiryolu inşasına da yer verdi.⁸⁰³ Bu hat Karadeniz kıyısından iç bölgeye Harşit vadisini takip ederek (Tirebolu-Gümüşhane-

⁷⁹⁷ BOA, A. AMD, No: 87/2; BAO, A.MKT. UM, No: 415/39.

⁷⁹⁸ BOA, İ. MVL., No: 462/20808.

⁷⁹⁹ BOA, A. MKT. MHM, No: 313/80.

⁸⁰⁰ BOA, DH. MKT, No: 1646/11.

⁸⁰¹ Hüseyin Kaleli, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi'ne Demiryolu İnşa Tasarıları", *Karadeniz*, Sayı: 9, Kış 2011, s. 157.

⁸⁰² Kaleli, a.g.m, s. 158.

⁸⁰³ Kaleli, a.g.t, s. 110.

Erzurum-Eleşkirt güzergâhı) 550 kilometre uzunluğunda olacaktı.⁸⁰⁴ Ancak devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı nedeniyle çok maliyetli olan bu proje hayata geçirilemedi. Bölgeye demiryolu yapımıyla ilgili ortaya atılan diğer bir proje 1880'lerde Trabzon vilayeti Başmühendisi Mösyö Riva ve dönemin Nâfia Nazırı Hasan Fehmi Paşanın hazırladığı projedir. Mösyö Riva ve Hasan Fehmi Paşanın projesinde Trabzon-Erzurum arasında bir demiryolu yapılması tasarlanmaktaydı. Ancak bu proje de devletin savaştan yeni çıkmış olması, projenin maliyeti ve Rusya'nın bu projeye karşı çıkması üzerine gerçekleştirilemedi.

Konuyla ilgili üçüncü proje ise 1890 senesinde Erkan-ı Harbiye Feriki Muhammed Necip Paşanın hazırladığı projedir. Muhammed Necip Paşa Anadolu'da inşa edilecek demiryollarıyla ilgili rapor hazırlayarak Erzurum-Trabzon arasında mutlaka bir demiryolu inşa ettirilmesini belirtmekteydi.⁸⁰⁵ Ancak bu proje de demiryolları güzergâhlarının seçimi hususunda insiyatifin devletin elinden çıkarak yabancı şirketlerin eline geçmesi ve devletin içinde bulunduğu maddi imkânsızlıklar nedeniyle bir türlü hayata geçirilemedi.

1890 senesinden sonra uzun bir süre bölgede demir yolu yapımıyla ilgili herhangi bir çalışma yapılmadı. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte bölgede demiryolu yapımıyla ilgili projeler tekrar gündeme gelmeye başladı. Bu dönemde Bâb-ı Âli ülke yollarının inşası ve bayındırlık konusunda önemli kararlar aldı. Bunların arasında demiryolları da vardı. Ülke genelinde demiryolları yapılması kararının alınması üzerine Trabzon Valiliği tarafından ictima kararı alınarak 6 Ağustos 1909 tarihinde Ticaret ve Nâfia Nezareti'ne yazı yazıldı. Bu yazıda Trabzon ve Samsun iskelelerinden geçirilecek olan ticari eşyalardan alınan vergiler karşılık gösterilerek alınacak borçla Trabzon, Erzurum, Samsun ve Sivas aralarında demiryolu hattı inşa edilmesi isteniyordu.⁸⁰⁶ Ticaret ve Nâfia Nezareti'nin Memâlik-i Osmanîye şimendiferi için 12.000.000 lira borçlanacağının haber alınması üzerine vilayetin önde gelenleri harekete geçtiler. 19 Aralık 1909 tarihinde Trabzon Müftüsü, Rüesâyı Rûhânîyye, Belediye Başkanı, Ticaret ve Ziraat odaları başkanlarının imzalarıyla Bâb-ı Ali'ye yazı yazarak bu paranın uygun bir miktarının Trabzon-Erzurum hattının yapımına ayrılmasını istediler.⁸⁰⁷ Bu talepten kısa bir süre sonra 18 Ocak 1910 tarihinde ise Bayazid Mebusu Süleyman Sudi Efendi, Gümüşhane mebusları Hayri ve İbrahim Lütü efendilerin de içinde bulunduğu 71 mebus imza toplayarak bölgede demiryolu yapımı için bir takrir hazırladılar ve bu takriri Meclis-i Mebusan'a sundular. Bu mebuslar sundukları takrirden Trabzon-Erzurum demiryolunun yapımıyla ilgili meclise sundukları takrirden Trabzon şehrinin Karadeniz'in en önemli iskelesi ve Anadolu'da bulunan Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamerütülaziz vilayetlerinin ve özellikle Erzincan'daki IV. Ordu, İran ve bu yöndeki bütün postaların

⁸⁰⁴ Kaleli, a.g.m, s. 158.

⁸⁰⁵ Tozlu, a.g.t, s. 126.

⁸⁰⁶ MMZC, C. II, s. 190.

⁸⁰⁷ MMZC, C. II, s. 190-191.

güzergâhında bulunduğunu, İran ticaretinin yol olmaması nedeniyle diğer memleketlere kayması halinde ise Trabzon ve Erzurum'un çok fazla zarar göreceğini ifade etmişlerdir. Bundan dolayı ticari ve siyasi açıdan önemli olan 6 vilayetin genel işlemlerini kolaylaştıracak ve bu oranda hazineye gelir sağlayacak olan Trabzon-Erzurum hattının bir an önce inşa edilmesi gerektiğini vurgulayan mebuslar bu konuda heyet-i umumiyece verecek kararın Nâfia Nezareti'ne tebliğ edilmesini istemişlerdir. Bu istek üzerine takrir mecliste oylanarak Nâfia Nezareti'ne havale edilmiştir.⁸⁰⁸

Takririn verilmesinden yaklaşık 20 gün sonra 7 Şubat 1910 tarihinde Gümüşhane mebusları Hayri Bey ve İbrahim Lütü Paşa bu demiryolunun inşa edilmesinin gerektiği yönünde Meclis-i Mebusan'a bir takrir daha verdiler. Verdikleri bu takrirden Trabzon-Erzurum arasındaki ticari faaliyet gösteren araçların çokluğu nedeniyle ticari açıdan bu iki vilayetin günden güne birbirine daha çok bağlandığını belirtiyorlardı. Ayrıca mebuslar Gümüşhane sancağındaki bütün kurumlarla birlikte Gümüşhane halkının Trabzon-Erzurum arasında Gümüşhane sınırlarından geçen bir demiryolu hattı inşa edilmesini istediğini belirtiyorlardı. Mecliste yapılan görüşmelerin ardından verilen bu takrir de oy çokluğuyla kabul edilerek Nâfia Nezareti'ne gönderildi.⁸⁰⁹

Meclis-i Mebusan'a verilen bu takrirler üzerine Trabzon-Erzurum arasında demiryolu inşaatını da içine alan ve doğu illerinde demiryolu inşaatını kapsayan Çester Projesi hazırlandı. Bu projenin hayata geçirilmesi için Amiral Colby M. Chester'in sahibi olduğu *Ottoman American Development Co.* adındaki şirket ile Nâfia Nezareti arasında sözleşme imzalandı.⁸¹⁰ Bu proje Trabzon, Gümüşhane ve Erzurum mebuslarının katılımıyla değişik tarihlerde Meclis-i Mebusan'da uzun uzadıya tartışıldı.⁸¹¹ Ancak daha sonra 1911 Eylülünün sonunda şirket Trablusgarp Savaşı'nı bahane ederek yatırdığı teminatı geri aldı. Böylece bu proje de hayata geçirilemedi.

Yabancı şirketlerin istismarcı yaklaşımları ve bu işi sürekli sürüncemede bırakması üzerine I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce bu demiryolunun biran önce yapılmasını sağlamak amacıyla *Şimendifer Heyet-i Faaliyeti* adlı bir heyet oluşturuldu. Bu heyet 1914 Mayısından itibaren Bâb-ı Ali, Dâhiliye Nezareti, Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan başkanlıklarına telgraflar çekerek Trabzon-Erzurum demiryolu hattının biran önce inşa edilmesini sağlamaya çalıştı.⁸¹² Ancak Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi bu girişimin de sonuçsuz kalmasına neden oldu.

I. Dünya Savaşı sırasında ise Erzurum-Tirebolu arasında demiryolunun yapılması tekrar gündeme geldi. Bu dönemde Ankara-Erzurum-

⁸⁰⁸ MMZC, C. II, s. 191.

⁸⁰⁹ MMZC, C. II, s. 192-193.

⁸¹⁰ Kaleli, a.g.m, s. 159.

⁸¹¹ Meclis-i Meb'ûsân'ın 1. Döneminde 18, 19, 20, 23. oturumlarda Çester Projesi'yle ilgili tartışmalar yapıldı.

⁸¹² Hikmet Öksüz, Veysel Usta, Kenan İnan, *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Trabzon 2009, s. 79-82.

Tirebolu arasında *Demiryolu İnşaatı Hakkında Kanun Tasarısı* hazırlanması kararlaştırıldı. 12 Mayıs 1915 tarihinde Meclis-i Vükela toplantısında inşaat ve tesisatın askerler tarafından yapılması, bunun için gerekli kanun tasarısının düzenlenerek gerekli evrakların Harbiye Nezareti'ne gönderilmesine karar verildi.⁸¹³ Ancak bu girişim de savaşın getirdiği şartlardan dolayı hayata geçirilemedi.

Nihayetinde yarım asırdan fazla bir süre bölgede demiryolu yapımıyla ilgili birçok kez girişimlerde bulunulmasına rağmen bir türlü Trabzon-Erzurum demiryolunun yapımına başlanamamıştı. Bunun sebepleri arasında devletin içinde bulunduğu maddi imkânsızlıkların yanı sıra Karadeniz Bölgesi'nin dağlık ve engebeli oluşu, yabancı şirketlerin istismarcı yaklaşımları gösterilebilir.⁸¹⁴ Rusya'nın Doğu Karadeniz Bölgesi'ni de içine alan Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerinde demiryolu yapımına kesinlikle karşı çıkması bu yolun yapımını engelleyen diğer bir sebebi oluşturmuştur.⁸¹⁵

Bununla birlikte bölgede demiryolunun temelleri 1916 senesinde Ruslar tarafından atılmıştır. Yıllarca bu bölgeye demiryolu hattı kurulmasını istemeyen ve bunun için her türlü engeli çıkaran Rusya, I. Dünya Savaşı sırasında 1916 yılında Trabzon'u işgal ettikten sonra Trabzon-Gümüşhane arasında demiryolu hattı yapımı için çalışmalara başladı. 119 kilometre ve dar hat şeklinde inşası kararlaştırılan bu yolun ilk olarak Trabzon-Maçka arasındaki 35 kilometrelik kısmı tamamlanarak işletmeye açıldı.⁸¹⁶ Ancak 1917 senesinde Bolşevik İhtilali'nin çıkması nedeniyle Ruslar da bu hattın yapımını tamamlayamadı. Daha sonra Rusya'nın 1918 yılında bölgeden ayrılması üzerine Trabzon-Maçka arasında yapımı tamamlanmış olan bu demiryolu kendi kaderine terk edilerek zamanla bozuldu ve tamamen ortadan kalktı.

⁸¹³ Ayhan Yüksel, *Giresun Tarihi Yazıları*, İstanbul 2007, s. 205.

⁸¹⁴ Karal, a.g.e, C. VII, s. 266.

⁸¹⁵ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 4 Nisan 1900 tarihinde imzalanan anlaşmaya göre Osmanlı Devleti Karadeniz Bölgesi'nde demiryolu yapma hakkını saklı tutuyor ancak demiryolunu kendisi inşa edemezse bu hakkı Rus sermayedarlara devrediyordu. Kaleli, a.g.m, s. 161; Anlaşma 10 yıl geçerli olacak ve hiçbir yabancı devlete bu hususta bir imtiyaz verilmeyecekti. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 32.

⁸¹⁶ Cumhur Odabaşoğlu, "Trabzon-İran Transit Nakliyesi", *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul 1995, s. 453.

3. SOSYAL YAPI

3.1. NÜFUS VE TOPLUM YAPISI

3.1.1. NÜFUS

XIX. yüzyılda sayımlar, arazi tetkikleri ve kalıcı bir nüfus kayıt sistemi son derece önem kazandı. Merkezileşme, hükümeti yeni idari sorumluluklar üstlenmek zorunda bıraktı ve bunların başarılı biçimde işlemesi için devletin beşeri ve mali kaynaklarına ilişkin bilgi edinilmesi zorunlu hale geldi. Kurulan modern orduya asker alımı, ordunun etkin ve yedek birimler olarak örgütlenme zorunluluğu, erkek nüfusun yaşı ve sayısı hakkında doğru bilgi edinmeyi gerektiriyordu. Müslümanların askere alınmasıyla ilgili olarak II. Mahmud tarafından 1838 yılında yürürlüğe sokulan sistem, ardından 1855 yılında bu sistemin bütün topluluklar için uygulanması özellikle de askerlik hizmetiyle yükümlü erkeklerin sınıflandırılması ancak sağlıklı bir kayıt sistemi sayesinde yürütülebilirdi. Bu ihtiyaçlar üzerine Osmanlı Devleti önemli idari ve askeri ihtiyaçları karşımak üzere nüfus istatistikleri geliştirdi.⁸¹⁷

Bu gerekçelerle tüm ülke genelinde tutulan nüfus istatistikleri Gümüşhane Sancağı için de tutulmaya başlandı. Gümüşhane nüfusu hakkındaki en doğru bilgiyi Genel Nüfus İstatistikleri'nden tespit etmekteyiz. Bunun dışında Trabzon Vilayet Salnamelerinden, yabancı devletlerin bölge ile ilgili tuttukları konsolosluk raporlarından, bölgeyi ziyaret eden seyyahların yazdıkları hatıralarından ve yaşadıkları dönemde bölge hakkında bilgi veren yazarların kitaplarından bilgi edinmek de mümkündür.

3.1.1.1. Resmi Kaynaklara Göre Sancağın Nüfusu

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk nüfus sayımı 1830-1831 tarihlerinde II. Mahmud döneminde yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu sayımı yapmasının nedeni Müslüman olmayanlara şahsi vergi uygulaması getirmek ve orduya alınacak Müslüman erkekleri tespit etmektir.⁸¹⁸ İkinci nüfus sayımı ise *Sicil-i Nüfus Nizamnamesi*'nin 4 Eylül 1881'de yürürlüğe girmesiyle birlikte 1882 yılında yapılmaya başlandı. Bu sayım 1893'te tamamlanarak yayınlandı. Trabzon vilayeti nüfus sayımı ise en erken ve eksiksiz olarak tamamlanan vilayetler arasında yer aldı.⁸¹⁹

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki nüfusu hakkında ortaya konulan rakamların kesin bilgiler olduğu iddia edilemez. Ancak Osmanlı istatistiklerinin belli bir tutarlılık izlemesi, birçok yabancı araştırmacının bu istatistiklere başvurmaları ve onları referans göstermeleri

⁸¹⁷ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul 2010, s. 35.

⁸¹⁸ Mehmet Okur, Veysel Usta, "Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısına Dair Bir inceleme", *History Studies*, Volume: 1/1, Samsun 2009, s. 41.

⁸¹⁹ Okur-Usta, a.g.m, s. 42.

Osmanlı nüfus istatistiklerinin diğer kaynaklara göre daha güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır.⁸²⁰

1881/82 tarihli Genel Nüfus Sayımı'na göre Gümüşhane sancağının toplam nüfusu 104.839 kişidir.⁸²¹ 1906/07 sayımına göre 55.733'ü kadın, 50.350'i erkek 106.083 Müslüman, 19.887'si kadın, 20.607'si erkek 40.494 Rum, 1.280'si kadın, 1.247'si erkek 2.527 Ermeni olmak üzere sancak dâhilinde toplam 149.108 kişi yaşamaktadır.⁸²² 1914 tarihli Osmanlı Nüfus İstatistikleri'ne göre Gümüşhane sancağının nüfusu ise 160.977'dir.⁸²³ Sancağın 1881/82 ile 1914 seneleri arasındaki nüfus değişimi şu şekilde olmuştur:

Tablo XX: Osmanlı Nüfus İstatistiklerine Göre Sancağın Nüfusu

Kaza İsimleri	Müslüman		Rum		Ermeni	
	1881/82	1914	1881/82	1914	1881/82	1914
Gümüşhane	21.956	29.639	5.459	9.179	1.152	1.817
Torul	19.458	29.686	16.679	30.547	---	24
Kelkit	23.250	33.130	304	614	113	482
Şiran	14.521	22.312	1.726	3.155	221	392
Toplam	79.185	114.767	24.168	43.495	1.486	2.715

Kaynak: Karpat, Osmanlı Nüfusu..., s. 292, 293, 378.

Tabloda görüldüğü gibi 1881/82 senesinde 104.839 olan sancak nüfusu 1914 senesine gelindiğinde 160.977'ye ulaşmıştır. Yaklaşık 30 yıllık bir zaman dilimi içinde Gümüşhane sancağının nüfusu % 50 artmıştır.

1869'dan sonra bölge nüfusu ile ilgili bilgi veren yeni kaynaklar ortaya çıkmıştır ki, bunların en önemlisi vilayet salnameleridir. Vilayet Salmeleri de devletin resmi istatistiklerine dayanarak hazırlanmış yayınlardır. Ülke genelinde birçok vilayette yayınlanmaya başlayan salnameler Trabzon vilayetinde de eş zamanlı olarak yayınlanmaya başlamış ve 1904 tarihine kadar değişik aralıklarla basılmıştır. Vilayete ait önemli bilgiler veren bu salnamelerde Trabzon vilayetinin sancak, kaza ve nahiyelerinde yaşayan Müslüman, Rum ve Ermeni nüfusu hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Gümüşhane sancağının yaklaşık 10'ar yıl aralıklarla salnamelere yansıyan nüfusu ve bu nüfusta meydana gelen değişim şöyledir:

⁸²⁰ Okur-Usta, a.g.m, s. 37.

⁸²¹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003, s. 178.

⁸²² Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 340-341.

⁸²³ Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 292-293, 378. Ayrıca bkz, Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı*, İstanbul 2009, s. 262.

Tablo XXI: Trabzon Vilayet Salnamelerine Göre Sancağın Nüfusu

Kaza İsimleri	Müslüman				Rum				Ermeni			
	1870	1880	1894	1904	1870	1880	1894	1904	1870	1880	1894	1904
Gümüşhane	13596	16156	22616	25092	3366	6972	5579	6973	2106	1158	1146	1367
Torul	19886	15878	19458	23523	21346	17650	16679	23142	246	---	---	---
Kelkit	15792	17316	23464	26568	876	1020	307	528	142	142	127	126
Şiran	8306	8996	14642	15247	1180	1220	1736	1947	134	164	221	225
Toplam	57580	58346	80180	90430	26768	26862	24301	32590	2628	1464	1494	1718

Kaynak: TVS 1870-1880-1894-1904.

Tabloya bakıldığında 1870-1904 tarihleri arasında Gümüşhane sancağı dâhilindeki Müslüman nüfusu tüm kazalarda düzenli olarak artış göstermiştir. Ancak Rum nüfusta 1880 ve 1894 tarihlerinde (Şiran kazası hariç) belirgin bir azalma göze çarpmaktadır. Bu azalmanın temelinde yatan sebep, bölgedeki maden ocaklarının kapanması ve burada çalışan Gayrimüslimlerin para kazanmak için çevre bölgelere ve yurt dışına (başta Gürcistan ve Rusya olmak üzere) göç etmeleridir. 1904 senesinde başta Torul kazası olmak üzere sancak dâhilindeki diğer kazalarda Rum nüfusunun belirgin bir şekilde artması da tezimizi güçlendirmektedir.

XX. yüzyılın hemen başından itibaren salnamelerde her yıl vilayette dünyaya gelen bebek sayısı ve hayatını kaybedenlerin sayıları da yer almaya başlamıştır. 1900 ve 1901 yıllarında Gümüşhane sancağında doğan ve hayatını kaybedenlerin sayısı şöyledir:

Tablo XXII: Sancak Dâhilinde Doğan ve Hayatını Kaybedenlerin Sayıları

Sene	Doğan Çocuk Sayısı						Vefat Eden Kişi Sayısı					
	Müslüman		Rum		Ermeni		Müslüman		Rum		Ermeni	
	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek
1900	954	1.411	431	526	34	39	542	939	186	414	1	---
1901	816	957	489	556	23	28	267	495	194	309	5	12
Toplam	1.770	2.368	920	1.082	57	67	809	1.434	380	723	6	12

Kaynak: TVS 1903, s. 935-937.

Tabloda Gümüşhane sancağında 1900 senesinde 2.365 Müslüman, 957 Rum ve 73 Ermeni olmak üzere toplam 3.395 çocuk dünyaya gelirken, aynı yıl 1.481 Müslüman, 600 Rum ve 1 Ermeni olmak üzere toplam 2.082 kişi hayatını kaybettiği görülmektedir. Bu yıl içinde sadece doğum ve ölüm arasındaki farktan doğan 1.313 kişilik bir nüfus artışı söz konusu olmuştur. 1901 senesinde ise bu artış 1.587 kişidir. Buradan hareketle sadece doğum ve ölüm oranlarına bakıldığında sancak nüfusunun her sene az da olsa arttığını söylemek mümkündür.

3.1.1.2. Diğer Kaynaklara Göre Sancağın Nüfusu

Osmanlı Devleti'nin nüfusu hakkında devletin tuttuğu resmi istatistiklerin dışında değişik kaynaklarda da nüfus bilgilerine rastlanmaktadır. Vilayetlerde görev yapan konsoloslar ve kiliseler nüfus hakkında kayıtlar tutmuşlardır. Osmanlı coğrafyasını gezen seyyahlar ile dönemin yazarları tarafından yazılan eserlerde Osmanlı nüfusu hakkında bilgiler vermektedir.

Bu bağlamda Gümüşhane'den geçen yerli ve yabancı seyyahların, Trabzon'da görev yapan konsolosların, dönemin yerli ve yabancı yazarlarının eserlerinde Gümüşhane sancağının nüfusu hakkında bilgi bulmak mümkündür.

Yabancı Kaynaklar: Osmanlı Devleti'nin nüfusu hakkında yabancı kaynaklarda da bilgi bulunmaktadır. Ancak bu bilgi ve istatistikler ciddi soru işaretleri taşımaktadır. Öncelikle bu kaynaklarda nüfusla ilgili çalışmalar çoğu kez Osmanlı Devleti içindeki bazı etnik ve dini unsurların siyasal iddialarını desteklemek amacıyla ele alınmıştır. Bu istatistikler aynı zamanda yazarlarının önyargılarını da ortaya koymaktadır. En önemlisi de bu kaynaklardaki nüfus istatistiklerinin emperyalist bir devletin veya bu tür devletler tarafından yönlendirilen bir halkın toprak talebini karşılayacak şekilde çarpıtılmış veya değiştirilmiş bilgileri ihtiva etmesidir.⁸²⁴ Bu nedenle söz konusu kaynakların verdiği nüfus kayıtlarına ihtiyatla yaklaşmamız gerekir.

Gümüşhane nüfusu hakkında bilgi veren yabancı kaynakların başında seyahatnemeler gelir. Bölgeden geçen seyyahlardan bazıları Gümüşhane nüfusu hakkında bilgiler vermişlerdir. Gümüşhane nüfusu hakkında bilgi veren seyyahlardan ilki 1813-1814 tarihlerinde Gümüşhane'den geçen John MacDonald Kinneir'dir. Kinneir, Gümüşhane kasabasında 7.000 kişinin yaşadığını, bunların 1.100'ünün Rum, 700'ünün Ermeni, geri kalanının ise Müslüman olduğunu söyler.⁸²⁵ 1840 senesinde bölgeden geçen Horotio Southgate ise Gümüşhane kasabasının aşağısında bulunan vadiler dâhil olmak üzere 800 hane olduğunu bunların 400'ünün Rum, 200'ünün Ermeni ve birçoğunun da Müslüman olduğunu ifade eder.⁸²⁶ 1869 senesinde Gümüşhane'ye uğrayan Deyrolle, Gümüşhane kasabasında 800 civarında ev bulunduğundan bahseder.⁸²⁷ Yabancı seyyahlar arasında Gümüşhane nüfusu hakkında en ayrıntılı bilgi veren kişi Vital Cuinet'tir. Vital Cuinet'in verdiği nüfus bilgileri resmi istatistiklerle paralellik göstermektedir. Vital Cuinet'e göre 1890'larda Gümüşhane kazasında 29.812 erkek yaşamaktadır. Bunların 19.261'i Müslüman ve 10.581'i Hristiyan'dır. Kadın ve çocuklar da dâhil edildiğinde kaza nüfusunun 60.000-65.000'e ulaşacağını ifade eder.⁸²⁸ Cuinet, sancağın toplam nüfusunun ise 130.000 kişi civarında olduğunu söylemektedir. Bu nüfusun 118.770'inin Müslüman, 9.000'inin Ortotoks Rum,

⁸²⁴ Okur-Usta, a.g.m, s. 42.

⁸²⁵ Kinneir, a.g.e, s. 349.

⁸²⁶ Southgate, a.g.e, s. 165.

⁸²⁷ Deyrolle, a.g.e, s. 33.

⁸²⁸ Cuinet, a.g.e, s. 120.

2.100'ünün Gregoryen Ermeni, 100'ünün Katolik Ermeni ve 30'unun da Katolik Latin olduğunu belirtmektedir.⁸²⁹

Sancak nüfusu hakkında bilgi veren diğer bir yabancı kaynak ise İngiliz konsolosluk raporlarıdır. Trabzon'da görev yapan İngiliz konsoloslar zaman zaman vilayet dâhilinde geziler yaparak uğradıkları yerler hakkında istatistiki bilgiler tutmuşlardır. İngiliz konsolosluk raporlarına göre Gümüşhane nüfusu şöyledir; 1908 tarihli rapora göre Gümüşhane sancağında toplam 19.400 hanede yaklaşık 130.000 nüfus yaşamaktadır.⁸³⁰ 1909 tarihli rapora göre ise Gümüşhane kazasında 35.000, Torul kazasında 47.000, Şiran kazasında 18.000, Kelkit kazasında 28.000 olmak üzere sancak dâhilinde toplam 128.000 kişinin yaşadığı belirtilmektedir. Bu raporda kaza merkezlerinin nüfusları ise şöyle verilmiştir: Gümüşhane kasabasının nüfusu 10.000, Ardası (Torul) kasabasının nüfusu 5.000, Karaca (Şiran) kasabasının nüfusu 5.000 ve Çiftlik (Kelkit) kasabasının nüfusu ise 5.000 kişidir.⁸³¹

Atina Üniversitesi Tarih profesörlerinden George Soteriadis ve Aval Staff da yazdıkları eserlerde Gümüşhane nüfusu hakkında bilgi vermişlerdir. Soteriadis, Rum Patrikhanesi'nin 1912 senesi istatistiklerine dayanarak 1918 senesinde basılan *Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor* adlı eserinde Gümüşhane sancağının nüfusunu 87.871'i Müslüman, 59.748'i Rum ve 1.718'i Ermeni olmak üzere toplam 149.337 olarak vermektedir. Soteriadis'in verdiği rakamlara göre 1912 senesinde Gümüşhane sancağının nüfusu şöyledir:

Tablo XXIII: Soteriadis'e Göre 1912 Senesinde Sancağın Nüfusu

Kaza İsimleri	Müslüman	Rum	Ermeni	Toplam
Gümüşhane Kazası	25.091	5.997	1.367	32.455
Torul Kazası	23.512	48.135	---	71.647
Kelkit Kazası	25.564	1.626	126	27.316
Şiran Kazası	13.704	2.990	225	17.919
Toplam	87.871	59.748	1.718	149.337

Kaynak: George Soteriadis, *Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, London 1918, s. 11.

Rum patrikhanesinin verdiği bu istatistiklere bakıldığında ülke genelinde olduğu gibi Gümüşhane sancağındaki Rum nüfusunu artırmaya çalıştığı hemen göze çarpmaktadır. Bu rakamlar 1914 tarihli Osmanlı nüfus istatistikleriyle karşılaştırıldığında sancak dâhilindeki Rum nüfus sayısının çok abartılı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü sancak dâhilindeki Ermeni nüfusa dair verilen rakamlar 1914 tarihli Osmanlı Nüfus İstatistikleri'yle paralellik gösterirken Rum nüfusu ile ilgili verilen rakamların resmi istatistiklerle arasında çok büyük fark bulunmaktadır. Avrupalı ünlü bir tarihçi olan Justin

⁸²⁹ Cuinet, a.g.e, s. 121.

⁸³⁰ DCRT, No: 4315, s. 3.

⁸³¹ DCRT, No: 4538, s. 3.

McCarthy, Soteriadis'in de kullandığı Rum Patrikhanesi'nin 1912 yılı istatistiklerinin aslında Vital Cuinet'in verdiği nüfus sayılarının çarpıtılmış şekli olduğunu, patrikhane istatistiklerini hazırlayan kişinin, çıkış dayanağı olarak Cuinet'in sayılarını kullandığını ifade etmektedir. Aynı kişinin bu sayıların içine aklına estiği kadar fazladan Rum eklediğini söyleyen McCarthy, bu işlemin her kazada ayrı ayrı yapıldığını, kimi bölgelerde Rum nüfusuna eklemeler yapılırken kimi bölgelerde de Cuinet'in istatistiklerindeki Müslüman nüfusu sayısından bir miktar alınıp Rumlara eklendiğini belirtmektedir. Bu durum hakkındaki değerlendirmesini ise "Aslında yapılan çalışma Müslüman nüfus ve Rum nüfus hakkında Cuinet'teki verilerin bir hayli zahmete katlanarak yeniden işlenmesi idi" şeklinde yapmaktadır. McCarthy, bu bakımdan patrikhane istatistiklerinin hiçbir bakımdan Rumlarca yapılmış bir nüfus sayımının ürünü olmadığını savunmaktadır.⁸³²

Aval Staff, 1919 senesinde basılan *A Handbook of Asia Minor* adlı eserinde Gümüşhane nüfusu hakkında bilgi vermiştir. Staff, eserinde Gümüşhane sancağının 1914 senesindeki nüfusu şu şekilde vermektedir:

Tablo XXIV: Aval Staff'a Göre 1914 Senesinde Sancağın Nüfusu

Kaza İsimleri	Müslüman	Rum	Ermeni	Toplam
Gümüşhane	29.639	9.170	1.817	40.635
Torul	29.686	30.547	24	60.257
Kelkit	33.130	614	482	34.226
Şiran	22.312	3.155	392	25.859
Toplam	114.767	43.486	2.715	160.997

Kaynak: Aval Staff, *A Handbook Of Asia Minor*, Volume I, July 1919, s. 304.

Tabloda da görüleceği gibi George Soteriadis'in aksine Aval Staff'ın verdiği nüfus bilgileri Osmanlı Devleti'nin resmi istatistikleriyle birebir paralellik arz etmektedir. İki istatistik arasındaki tek fark Osmanlı resmi kayıtlarında Gümüşhane kazasında bulunan Rum sayısı 9.179 olarak verilmişken, Staff bu sayıyı 9.170 olarak vermektedir. Bu durum da muhtemelen "9" ile "0" rakamlarının yanlış okunmasından kaynaklanmıştır. Sonuç olarak Staff'ın Gümüşhane'nin nüfus istatistiklerini Osmanlı resmi verilerinden yararlanarak yazdığını söylemek daha doğru olur.

Yerli Kaynaklar: Dönemin bazı Osmanlı yazarları ve devlet adamları da Gümüşhane hakkında bilgiler verirken sancağın nüfusuna değinmişlerdir. Şakir Şevket 1877 senesinde yazdığı *Trabzon Tarihi* adlı eserinde Gümüşhane kazasında 2.263 hane, Kelkit kazasında 2.744 hane ve Şiran kazasında 1.340 hane bulunduğunu yazmaktadır.⁸³³ I. Dünya Savaşı sırasında Gümüşhane'den geçen Ahmet Şakir Paşa, Trabzon ve Gümüşhane'de meydana gelen Ermeni

⁸³² Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı Anadolusunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 96-97.

⁸³³ Şakir Şevket, a.g.e, s. 106.

olaylarını anlatırken Gümüşhane'nin köylerinde hiç Ermeni bulunmadığını, kasabada ise 247 hane Ermeni'nin yaşadığını kaydetmektedir.⁸³⁴

Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniye* adlı eserinde Gümüşhane sancağının nüfusunu 10.975 hanede 130.000 kişi olarak vermektedir. Gümüşhane kasabasında ise 500 hanede 3.000 nüfusun yaşadığını ifade etmektedir.⁸³⁵ Gümüşhane nüfusu hakkında en ayrıntılı bilgi veren Osmanlı yazarı ise Şemsettin Sami'dir. Şemsettin Sami, 1896 senesinde basılan *Kamûs-ül A'lâm* adlı eserinde Gümüşhane sancağının nüfusunu 118.770'ini Müslüman, 9.000'ini Rum, 2.230'unu Ermeni olmak üzere toplam 130.000 olarak vermektedir.⁸³⁶ Gümüşhane kazasında yaşayan 29.842 kişinin de 22.616'sının Müslüman geri kalan bölümünün ise Rum ve Ermeni olduğunu belirtmektedir.⁸³⁷ 25.000 nüfusa sahip olan Kelkit kazasının da hemen tamamının Müslüman olduğunu ifade etmektedir.⁸³⁸

3.1.2. TOPLUM YAPISI

3.1.2.1. Gümüşhane İnsanı

Geniş omuzlu, iri yarı, enerjik, düzgün, güzel yüzlü ve güçlü kuvvetli ve biraz haşın karakterli olan Gümüşhane erkeği, belinde karakulak ve karabinası olan iyi birer av ustasıydı.⁸³⁹ Bununla birlikte onlar yün eğirerek ve çorap örerek kadınlarına yardım da ederlerdi.⁸⁴⁰ Yük taşıyıp, bahçe ve tarla işine yardım eden kadınlar, bu işlerin yanı sıra koyun ve keçileri sağarak elde ettikleri süt ile tulum peyniri yaparlardı.⁸⁴¹ Çok çalışkan olan Gümüşhane halkı, ekimin yapıldığı her toprak parçasını, en dik yamaçları hatta en yüksek bölgeleri bile zekice kullanmaktaydı.⁸⁴² Sancak ahalisi çiftçiliğin yanı sıra bakırcılık, marangozluk, taşçılık, kalaycılık, fırıncılık işleriyle de meşgul oluyorlardı.⁸⁴³

Erkekler daha çok çuha ve yerli mamulattan yapılan şal tabir olunan mensucattan şalvar, sıbka ve mintan adı verilen giysiler giyerken, kadınlar daha çok çarşaf giyiyorlardı.⁸⁴⁴ Yalnız süt ve unlu şeylerle beslenen çocukların ise hemen hepsi göbekliydi. Bu çocuklar yaz kış yarı çıplak, hatta içlerinden bazıları çırıl çıplak dolaşıyorlardı.⁸⁴⁵ Gümüşhane'de kadın-erkek ve çocuklar ağıza güzel koku veren kurutulmuş bir reçine çiğnerlerdi.⁸⁴⁶ Halk, yerin

⁸³⁴ Karaca, a.g.e, s. 66.

⁸³⁵ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarihi ve Coğrafyası*, C. III, İstanbul 1314, s. 680,681.

⁸³⁶ Şemsettin Sami, a.g.e, s. 3891.

⁸³⁷ Şemsettin Sami, a.g.e, s. 3890.

⁸³⁸ Şemsettin Sami, a.g.e, s. 3877.

⁸³⁹ Deyrolle, a.g.e, s. 29.

⁸⁴⁰ Deyrolle, a.g.e, s. 29.

⁸⁴¹ Deyrolle, a.g.e, s. 29.

⁸⁴² Wagner, *Travels in Persia, Georgia and Koordistan*, s. 294-296.

⁸⁴³ TVS 1903, s. 577.

⁸⁴⁴ TVS 1903, s. 577; Deyrolle, a.g.e, s. 29.

⁸⁴⁵ Deyrolle, a.g.e, s. 25.

⁸⁴⁶ Deyrolle, a.g.e, s. 29.

durumundan da istifade etmek için birbirlerinden açık olarak yapılmış büyük direkler üzerinde kurulu ve alt katı ahır olan ahşap evlerde otururdu.⁸⁴⁷

Gümüşhane halkı şevkatli, merhametli ve misafirperverdi. Gümüşhaneliler konukseverliğin üst düzey örneğini sergileyerek konuklarını memnun etmek için ellerinden geleni yaparlardı. Trabzon'a giden yolculara hizmet veren Gümüşhane'deki hanlarda yolcular çok iyi ağırlanırdı. Bölgeden geçen seyyahlardan Smith, bu durumu "...böylesine bir hizmeti uzun zamandan beri görmedim..." şeklinde ifade etmektedir.⁸⁴⁸ Ancak bu özelliklerinin çoğu zaman istismar edildiği de olurdu.⁸⁴⁹

Madenlerin işletildiği dönemlerde zengin olan Gümüşhane halkının, bu dönemde medeniyet seviyeleri de yüksekti. Ancak maden ocakları kapandıktan sonra bu durum değişmeye başladı ve halk işsiz kaldı.⁸⁵⁰ Büyük bir bölümü işsiz kalan halk zamanla yoksullaştı. Hatta içinde bulundukları fakirlik ve sefaletten dolayı yiyecek yumurta bile bulmakta zorlanır hale geldiler.⁸⁵¹ Bu zor şartlara rağmen Gümüşhane halkı eğitime ve okul yapımına büyük önem verdi.⁸⁵²

3.1.2.2. Gümüşhane Toplumu

Osmanlı toplumu ırkı ve soyu değil, düşünce ve inancı esas alan *Millet Sistemi* göre teşkilatlanmıştı.⁸⁵³ Oluşturulan millet sistemine göre Osmanlı toplumu, hakları ve yükümlülükleri birbirinden farklı olmak üzere Müslümanlar ve Gayrimüslimler diye ikiye ayrılmıştı.⁸⁵⁴ Osmanlı Devleti'nde her milletin kendi dilini kullanmak; dini, kültürel ve eğitim kurumlarını geliştirmek; vergi toplamak, kamu güvenliği ve suçu dışındaki vakaları yargılamak gibi yasal hakları vardı.⁸⁵⁵ Osmanlı Devleti idaresi altındaki bütün inanç ve mezhep topluluklarını kendi içinde serbest bırakarak onlara belirli bir özerklik tanımış, hiçbirini asimilasyona ve soykırıma tabi tutmamıştır. Bununla birlikte genellikle milletler, kendi içlerine dönük olarak, ayrı ayrı

⁸⁴⁷ Deyrolle, a.g.e, s. 29.

⁸⁴⁸ Bölge insanı hakkında Avrupalı seyyahların gözlemleri için bkz. Alkan, Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane, s. 92.

⁸⁴⁹ Cuinet, a.g.e, s. 121.

⁸⁵⁰ Cuinet, a.g.e, s. 121.

⁸⁵¹ Hamilton, a.g.e, s. 170-172.

⁸⁵² Cuinet, a.g.e, s. 121.

⁸⁵³ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. II, İstanbul 1999, s. 465; Millet kavramı, Arapça "*mille*" kelimesinden türetilmiştir. Mille, "*bir söz*" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla millet kavramı, muayyen bir sözü ya da vahiy kitabını kabul eden bir insan topluluğu demektir. Bu kavram Kur'an'da, "*din*" ve "*şeriat*" anlamında kullanılmaktadır. Klasik İslâm literatüründe millet terimi, din, mezhep ya da bir din veya mezhebe bağlı topluluk anlamında ele alınmaktadır. Millet kavramı, ırkı ve etnik bir toplumu değil, dini bir aidiyeti ifade etmektedir. Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001, s. 406.

⁸⁵⁴ Saydam, a.g.e, s. 160.

⁸⁵⁵ Arshi Khan, "Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001, s. 376.

mahallelerde yaşamışlardır.⁸⁵⁶ Bu anlayış ve yapılanma içinde Müslümanlar sevecen komşular olarak Gayrimüslimlerle uzun süre huzur içinde bir arada yaşamışlardır. Bu birlikteliğin temelinde Osmanlı Devleti'nin uyguladığı millet sistemi olmakla birlikte Gümüşhane insanının kişiliği ve karakteri de bu birliktelikte önemli rol oynamıştır.

XX. yüzyılın başlarında toplam nüfusu 130.000 civarında olan Gümüşhane halkı Müslüman, Ermeni ve Rumlardan oluşmaktaydı. Nüfusunun % 71'ini Müslümanlar, % 24,5'ini Rumlar ve % 1,7'sini de Ermeniler oluşturmuyordu. Gümüşhane sancağında ayrı mahallelerde yaşayan Müslümanlar, Rumlar ve Ermeniler uzun süre iyi komşuluk ilişkileri geliştirerek bir arada yaşadılar. Sancak dâhilinde tüm ülke genelinde olduğu gibi konuşulan dil genellikle Türkçe'ydi.⁸⁵⁷

Müslümanlar: XX. yüzyılın başlarında Gümüşhane sancağında Müslümanların toplam sayısı 114.767 idi. Bu sayı sancak nüfusunun % 71'ini oluşturmaktaydı. Müslüman nüfusun 29.639'u Gümüşhane kazasında, 29.686'sı Torul kazasında, 33.130'u Kelkit kazasında ve 22.312'si Şiran kazasında yaşıyordu.

Coğrafi şartlara uygun olarak yapılmış ahşap evlerde yaşayan Müslümanlar daha çok çiftçilikle uğraşmaktaydılar. Ancak, sancak toprakları ziraata çok uygun olmadığı için Müslüman halk pek fakirdi.⁸⁵⁸ Bu nedenle Ahmet Şerif, Müslümanların ticaretle pek ilgileri olmayan, fakir, hayatını zorlukla kazanan insanlar olduğunu ifade etmektedir.⁸⁵⁹ Deyrolle ise yalnız süt ve unlu şeylerle beslenen Müslüman çocukların hepsinin göbekli, yarı çıplak, içlerinden bazılarının çınl çıplak olduğunu, soğuktan titreştiklerini, insanın onlara bakarken yüreğinin sızladığını söylemektedir.⁸⁶⁰

Bu nedenle Müslümanlardan bazıları çalışıp para kazanmak için mevsimlik olarak Rusya'ya giderlerdi. Rusya'ya gidenlerin bazıları memleketlerine az çok para göndermekteydiler.⁸⁶¹ Yurt dışına çalışmaya gitmeyen ve hayvancılıkla uğraşan Müslümanlar ise kış aylarında vadi boylarında daha çok ormanlık alanlarda oturlardı. Mayıs-Ağustos ayları arasında sürüleri için çok daha güzel ot bulunduğu için yaylalara göçerlerdi. Bu göç esnasında köylüler bütün eşyalarını da beraber taşırlardı.⁸⁶²

Müslümanların dini vecibelerini yerine getirmeleri için Gümüşhane kazasında 23 cami, 6 mescit, Yağmurdere nahiyesinde 9 cami, 1 mescit, Kovans nahiyesinde 13 cami, 3 mescit bulunmaktaydı. Torul kazasında 42 cami, 1 mescit, 1 tekke, Kürtün nahiyesinde 21 cami, 1 mescit, Şiran ve Kelkit

⁸⁵⁶ Nuri Aydıyeke, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayr-i müslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001, s. 382.

⁸⁵⁷ Ahmet Şerif, a.g.e, s. 321.

⁸⁵⁸ Ahmet Şerif, a.g.e, s. 321; Deyrolle, a.g.e, s. 29.

⁸⁵⁹ Ahmet Şerif, a.g.e, s. 321.

⁸⁶⁰ Deyrolle, a.g.e, s. 25.

⁸⁶¹ Ahmet Şerif, a.g.e, s. 321.

⁸⁶² Deyrolle, a.g.e, s. 27.

kazalarında 5 cami, 22 mescit, 6 tekke vardı. Yani Müslümanların dini vecibelerini rahat bir şekilde yerine getirebilmeleri için sancak dâhilinde toplam 113 cami, 34 mescit ve 7 tekke inşa edilmişti.⁸⁶³ Aynı dönemde Gümüşhane kazasında 98, Kovans nahiyesinde 27, Yağmurdere nahiyesinde 31, Torul kazasında 114, Kürtün nahiyesinde 61 ve Şiran kazasında 74 olmak üzere sancak dâhilinde Müslümanlara ait toplam 405 mezarlık vardı.⁸⁶⁴

Gayrimüslimler: Gayrimüslimler Gümüşhane sancağında Müslümanlarla birlikte iç içe yaşamaktaydılar. XIX. yüzyılın sonlarında Gümüşhane sancağında toplam 25.795 Gayrimüslim vardı. Gayrimüslimler sancak nüfusunun % 24,5'ini oluşturmaktaydı. Bu nüfusun 6.725'i Gümüşhane kazasında, 16.679'u Torul kazasında, 434'ü Kelkit kazasında, 1.957'si Şiran kazasında yaşamaktaydı. Gayrimüslim halkın dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için Gümüşhane kazasında 10 kilise, Kovans nahiyesinde 9 kilise, Torul kazasında 131 kilise, Kürtün nahiyesinde 7 kilise, Şiran ve Kelkit kazalarında 14 kilise olmak üzere sancak dâhilinde toplam 171 kilise bulunmaktaydı.⁸⁶⁵ Gayrimüslimlerin Gümüşhane kazasında 4, Kovans nahiyesinde 12 ve Yağmurdere nahiyesinde 22 olmak üzere toplam 38 mezarlığı vardı.⁸⁶⁶

a) Rumlar: Osmanlı idaresi altında yaşayan azınlık statüsündeki en kalabalık millet olan Rumlar, Gümüşhane sancağında sayıları Müslümanlardan sonra gelen en kalabalık halk grubunu oluşturmaktaydı. XX. yüzyıl başında sancak dâhilindeki nüfusu 32.590 olan Rumlar sancak nüfusunun % 24,5'ini oluşturmaktaydılar. Bu nüfusun ise 6.973'ü Gümüşhane kazasında, 23.142'si Torul kazasında, 528'i Kelkit kazasında ve 1.947'si de Şiran kazasında yaşamaktaydı.⁸⁶⁷

Sancak dâhilindeki Rumların büyük çoğunluğu (% 71'i) Torul kazasında yaşamaktaydı. Daha çok Torul kazasının merkezi olan Ardasa kasabası ve çevre köylerinde yaşayan Rumlar, Torul nüfusunun hemen hemen yarısını oluşturmaktaydılar. Sayılarının en az olduğu kaza ise Kelkit kazasıydı. Kelkit kazasında yaşayan Rum nüfusun kaza nüfusuna oranı yalnızca % 1,6 idi.

Türklerle iç içe yaşayan ve daha çok rengârenk elbiseler giyen Rumların Türkler gibi beyaz sarık taktıkları ve sarı terlik giydikleri de oluyordu.⁸⁶⁸ Gümüşhane sancağındaki Rumların ekonomik durumları Müslümanlardan ve Ermenilerden çok daha iyiydi. Daha çok madenlerde çalışarak ve ticaret yaparak geçimlerini sağlamaktaydılar.

⁸⁶³ TVS 1869, s. 157.

⁸⁶⁴ TVS 1880, s. 259; TVS 1871, s. 209.

⁸⁶⁵ TVS 1869, s. 157.

⁸⁶⁶ TVS 1880, s. 259.

⁸⁶⁷ TVS 1903, s. 931.

⁸⁶⁸ Hoffmeister, a.g.e, s. 137-138; Southgate, a.g.e, s. 166.

Gümüşhane sancağında yaşayan Rumlar, Rumcayı andıran ancak Rumcadan çok farklı olan bir şive kullanmaktaydılar.⁸⁶⁹ Ancak çocuklara mekteplerinde modern Yunanca öğretilmekteydi. Bu durumu 1840 senesinde Gümüşhane'ye gelen Horotio Southgate, Yunanca'yı çok iyi bilen tercümanının çocuklarla çok iyi anlaşabildiğini ancak bu çocukların anne ve babalarıyla konuşurken onların söylediklerini anlayamadığını ifade etmektedir.⁸⁷⁰

Gümüşhane sancağında yaşayan Rumlar Ortodoks inancına sahip olup İstanbul'da bulunan patriklik makamına bağlıydılar.⁸⁷¹ Rumların Gümüşhane kasabasında 9, köylerinde 3 ve Yağmurdere nahiyesinde 24 olmak üzere toplam 36 adet kiliseleri vardı.⁸⁷² Gümüşhane sancağında bulunan *Vazilona* ve *Piristra* manastırları da doğrudan doğruya İstanbul'daki patrikhaneye bağlı bulunuyordu.⁸⁷³ Keşişlerle dolu olan bu manastırlar arasında en çok dikkat çeken, güzel ve büyük olduğu söylenen, ayrıca bir hacılık yeri de olan Jenua Manastırı idi.⁸⁷⁴ Bulgardağı ve Gönye Bölgesi'nde bulunan Rum köylerinin hepsi Gümüşhane Başpiskoposluğu'nun görev alanında bulunmaktaydı.⁸⁷⁵ Ayrıca Rumların Gümüşhane kasabasında 1, çevre köylerinde 3 ve Yağmurdere nahiyesinde 22 olmak üzere toplam 33 mezarlıkları vardı.⁸⁷⁶

b) *Ermeniler*: Gümüşhane sancağında sayıları en az olan etnik grup Ermeniler'di. XX. yüzyıl başlarında Gümüşhane sancağında yaşayan toplam Ermeni sayısı 1.718 idi. Ermeniler sancak nüfusunun yalnızca % 1,7'sini oluşturmaktaydılar. Sancak dâhilinde Ermenilerin en yoğun yaşadıkları kaza Gümüşhane kazası, en az olduğu kaza ise Torul kazasıydı.⁸⁷⁷

Sancak dâhilinde yaşayan Ermeniler daha çok Rumlar gibi rengârenk giysiler giymektedirler.⁸⁷⁸ Ayaklarında, İranlıların gîvesine benzer köhne ve hafif bir ayakkabı, başlarında ise bir fes bulunurdu.⁸⁷⁹ Gümüşhane'de yaşayan

⁸⁶⁹ Cuinet, a.g.e, s. 127; Sami, a.g.e, s. 3891.

⁸⁷⁰ Southgate, a.g.e, s. 166.

⁸⁷¹ Hürriyet Gazetesi'nin 15 Nisan 2001 tarihli Pazar ekinde bulunan ve Ersin Kalkan tarafından yazılan "*Patrikhane Kapılarını Açtı*" başlıklı haberde patriklik makamının Hz. İsa'dan sonra 34 yılında kurulduğu ve Patrikhane'nin 325 yılına kadar Gümüşhane sınırları içerisinde kalan bir kilisede gizli faaliyet gösterdiği ifade edilmektedir. Önder Kaya, *Tanzimattan Lozan'a Azınlıklar*, İstanbul 2005, s. 33.

⁸⁷² TVS 1871, s. 209.

⁸⁷³ Abdurrahman Okuyan, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2003, s. 72; TVS 1892, s. 137; Sancakta görev yapan piskoposlar Metropolit Piravasyus, Loisos, İkonomus, Chaldee ve Lavranyos efendilerdi. TVS 1873, s. 135; TVS 1880, s. 223; *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, Dersaadet Matbaası, İstanbul 1328, s.142.

⁸⁷⁴ Kinneir, a.g.e, s. 349.

⁸⁷⁵ Cuinet, a.g.e, s. 124-125.

⁸⁷⁶ TVS 1871, s. 209.

⁸⁷⁷ TVS 1903, s. 933.

⁸⁷⁸ Hoffmeister, a.g.e, s. 137-138.

⁸⁷⁹ Çifçi, a.g.m, s. 330.

Ermenilerin ekonomik durumu Müslümanlardan daha iyiydi. Daha çok ziraat ve ticaretle uğraşmaktaydılar.⁸⁸⁰

Gümüşhane sancağındaki Ermeniler daha çok kasaba merkezlerinde yaşamaktaydılar. Sayılarının en çok olduğu Gümüşhane kazasının köylerinde dahi hemen hiç Ermeni bulunmuyordu.⁸⁸¹ Gümüşhane kasabasındaki Ermeniler, Ermeni Mahallesi'nde yaşıyorlardı. Kasabada bir tane kiliseleri vardı. Bu kilise XIX. yüzyılın sonlarına doğru mahallenin baş tarafında inşa edilmişti ve heybetli bir görüntüye sahipti.⁸⁸² Türk, Rum ve Ermeni evleri arasında dev gibi görünmekteydi.⁸⁸³

Gümüşhane sancağında yaşayan Ermeniler Grogoryen mezhebine mensuptu. Bununla birlikte sancak dâhilinde 20 hane kadar da Katolik Ermeni yaşamaktaydı.⁸⁸⁴ Bu Ermenilerden 8 hanesi Gümüşhane kasabasında bulunuyordu. Ancak bunların bir papazları olmasına rağmen kasabada kiliseleri yoktu.⁸⁸⁵

3.1.2.3. Tanassur ve Din Değiştirme Olayları

Tanzimat Dönemi'yle birlikte özellikle Islahat Fermanı'nın ilanından sonra tanassur ve benzeri olaylar bazen cemaatler, bazen de Müslümanlığı kabul eden eski bir hristiyanın tekrar asli mezhebine veya başka bir kiliseye dönmesi gibi olaylar artmaya başladı. Gerçi klasik dönemde Ermeni Grogoryenlerin Katolik olması veya Katoliklerin Grogoryen mezhebe geçişi gibi mezhep değiştirme olayları vardı. Fakat bu dönemde daha renkli ve radikal din değiştirmeler görüldü.⁸⁸⁶ Şakir Şevket bu durumu "...mektepte birlikte okuduğumuz ve camide beraber namaz kıldığımız Ahmed ve Hasan'a, Nikola ve Yorgi denmeye başladı..." diyerek çok güzel ifade etmiştir.⁸⁸⁷ Bu durum Islahat Fermanı'nın Osmanlı toplumunda meydana getirdiği değişimin ve ayrışmanın küçük bir Anadolu kasabasına yansımaları ifade etmektedir.

Bu dönemde bir kişinin ihtida etmesi her şeyden önce onun bir din adamı ve görevli memurun önünde serbest irâde beyanına ve reşit olmasına dayanan belirli bir usulle mümkündü. Gayrimüslimlerin İslâm dinini kabulü için yani ihtida etmesi için belirli kurallara uyması gerekiyordu.⁸⁸⁸ Çünkü kişi ihtida etmeyi düşündüğünde kilise müdahale edebiliyordu. Ayrıca bireyin eski dindaşları ve aile üyeleri de bu kişileri baskı altına alarak olaylar

⁸⁸⁰ Ahmet Şerif, a.g.e, s. 321.

⁸⁸¹ Karaca, a.g.e, s. 66.

⁸⁸² San, a.g.m, s. 122.

⁸⁸³ Alkan, Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane, s. 91.

⁸⁸⁴ TVS 1870, s. 189.

⁸⁸⁵ Southgate, a.g.e, s. 165.

⁸⁸⁶ İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler 1*, Ankara 2000, s. 313.

⁸⁸⁷ Şakir Şevket, a.g.e, s. 105.

⁸⁸⁸ İslâm literatüründe bir başka dine mensup şahsın, putperest veya dinsiz bir insanın Müslümanlığı seçmesine ve hayatını ona uydurmasına ihtida denilmektedir. Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1994, s. 59.

çıkartabiliyorlardı. Bu olaylara bazen konsolosların da karışması söz konusu olabiliyordu. Bu nedenle devlet ve yöneticiler bu konuda son derece titizdi.⁸⁸⁹

Örneğin, 1891 tarihinde Gümüşhane'de bir Rum kızı, Ermeni mezhebine girmek istemiş ancak mahalli Rum metropolit vekili bu duruma itiraz etmişti. Bunun üzerine Ermeni milletinden bazı kişiler Rum kızını geçici olarak bulunduğu metropolithaneden zorla almak amacıyla bazı gösterilerde bulunmuşlardı. Ancak devlet aldığı tedbirlerle bu duruma engel oldu.⁸⁹⁰ Yine 1895 tarihinde Şiran kazasında yaşanan bir ihtida olayı devletin bu konu üzerinde ne kadar titiz davrandığını gösteren güzel örneklerden birini oluşturmaktadır. 1895 tarihinde Şiran kazasında yaşayan Ermenilerden iken birkaç sene önce ihtida eden Mehmed Ali Bin Abdullah yaklaşık 7-8 yaşında olan oğlunu Der-saâdet'e götürmek istemiş ancak kendi dininde kalmak isteyen karısı ise bu duruma razı olmamıştı. Bu durum yerel mahkemelere yansınca Gümüşhane sancağı ve Trabzon vilayeti Şer'i Mahkemesi annesinin çocuğu üzerinde hakkı ortadan kalktığından babasına teslimi yönünde karar vermişti. Bu karar üzerine Trabzon Valisi Mehmed Kadri Bey, Adliye Nezareti'ne yazı yazarak çocuğun hangi mezhebi isterse onu kabul ederek babasına teslimi Adliye Nezareti'nden gönderilen bazı emirler gereği olduğunu belirtti. Ayrıca bu çocuğa Gümüşhane'de yaşayan Ermeniler tarafından zarar verilmemesi için babasıyla beraber memur eşliğinde İstanbul'a göndermeyi düşündüklerini bildirdi. Bu konu Adliye, Dâhiliye ve Zabtiye Nezaretleri arasında uzun uzadıya görüşüldü. Sonunda Dâhiliye Nezareti 23 Eylül 1895 tarihinde Trabzon Valiliğine yazı yazdı. Bu yazıda doğumundan itibaren Müslüman olan çocukların buluş çağına geldiklerinde istedikleri mezhebe geçmesinin usule aykırı olduğu ifade edilerek bu gibi durumlarda usule uyulması gerektiğini bildirdi. Daha sonra ihtida etmiş olan Mehmed Ali'nin talebi Zabtiye Nezareti'nce esbak-ı vücut etmek ve bir tarafa savuşturmamak üzere teminat altına alındı.⁸⁹¹

1909 tarihinde ise Ermenilerin, Şiran kazasından 14 yaşında Paresya isimli bir Rum kızını bir Ermeni ile evlendirmek istemeleri bölgede huzursuzluklara neden olunca mahalli hükümet bu durumun önüne geçmek için bir takım tedbirler aldı. Ancak mahalli hükümet iki cemaatin ruhani reislerini bir araya getirerek kaçırılan kızın geri verilmesi için girişimlerde bulunduysa da sürtüşmeleri önleyemedi. Bunun üzerine Gümüşhane Metropolit Vekili İkonomi durumu İstanbul patrikliğine bildirerek bu olayın önüne geçilmesini istedi. Bu girişimlere rağmen olayların durdurulamaması üzerine Trabzon Valisi Arif Bey kaçırılan kızı geçici olarak hükümetin kontrolüne aldı ve ayrı bir yerde sakladı.⁸⁹²

Bununla birlikte bölgede yaşanan din değiştirme olaylarının hepsinde cemaatler arasında sürtüşmeler yaşandığını söylemek doğru değildir. Örneğin

⁸⁸⁹ Ortaylı, *Tanzimat Döneminde Tanassur*, s. 317.

⁸⁹⁰ BOA, DH. MKT, No: 1856/37.

⁸⁹¹ BOA, DH. MKT, No: 431/68.

⁸⁹² BOA, DH. MKT, No: 2770/66.

1906 senesinde Torul kazasına bağlı Macara köyü sakinlerinden Sagul oğlu Kireki'nin kızı Anastasya'nın Müslüman olmak istemesi üzerine şer'i muamelesi ve kanuni işlemleri yapılmış ve kendisine Asiye ismi verilmişti. Anastasya'nın reşit olması nedeniyle Müslüman olması sırasında herhangi bir sorun yaşanmamıştı.⁸⁹³

Bireysel din değiştirme ve tanassur olaylarının yanı sıra bölgede toplu din değiştirme olayları ya da dinlerini gizleme olayları da bulunmaktadır. Yaşanan bu durum resmi belgelerde *Stavriler Meselesi* olarak ifade edilmiş ve bu şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

Stavriler Meselesi: Osmanlı Devleti döneminde Trabzon'un Maçka kazası, Gümüşhane'nin kuzeyinde bulunan Krom, Yağlıdere, İstavri, Zigana, Santa köyleri, Torul ve çevresinde yaşayan, resmi kayıtlarda Müslüman görünen ama gerçekte Hristiyan oldukları iddia edilen kişilere *Stavri*, *Gizli Hristiyanlar*, *Klostiler*, *Klosmeniler* denilmiştir.⁸⁹⁴

Stavriler, biri Müslüman diğeri Hristiyanlığa ait iki isim taşıyor, çocuklarını vaftiz ettiriyor, kızlarını gerçek Hristiyan veya Müslümanlarla evlendirmiyor, kendileri gibi gizli Hristiyan tek bir kadınla açıkta İslâmi geleneğe göre ama geceleyin Hristiyan ayiniyle evlendiriyorlardı. Öldüklerinde önce Müslüman mezarlığına gömülüyorlarsa da geceleyin yakın akrabaları tarafından mezarlarından çıkarılıp en yakın Hristiyan mezarlığına defnediliyorlardı.⁸⁹⁵ Sokağa çıktıklarında uzun ve bol şalvar giyerlerdi. Uzun gömleklerinin üzerine bellerinden bir kuşak bağlarlardı. Kış aylarında ise hepsi gösterişli paltolar giyerdi. Başlarını da mutlaka bir fes, sarık veya türbanla örterlerdi.⁸⁹⁶

Bölgede bulunan ve dinlerini gizli olarak yaşayan bu insanlar konak olarak adlandırdıkları ve diğer halkın evlerine benzeyen genelde iki katlı evlerde kalırlardı. Dış cepheleri mavi boyalı olan evlerini basit geometrik figürler veya geometrik çiçek tasvirleriyle süslerlerdi. Evlerinin zemin katında dua ve diğer dini görevler için şapel olarak kullandıkları bir oda bulunurdu. Ayrıca ibadetlerini yerine getirdikleri Müslümanlardan ve diğer halklardan uzakta gizlice ifa edebildikleri gizli mabetleri vardı. Bu mabetler genellikle yeraltında bulunmaktaydı. İnsanlar buraya gizli bir iç kapıdan girerek aşağıya inerlerdi. Oda ikonlar ve şamdanlarla dolu olurdu. Hristiyanlar dua ve ayin için burada bir araya gelirdi.⁸⁹⁷ Stavriler, genelde maden işçisi olarak çalışıyorlardı ve bu konuda becerikli oldukları için de Anadolu'da yeni açılan bütün maden ocaklarında kolaylıkla iş bulabiliyorlardı.⁸⁹⁸

⁸⁹³ *Trabzon Gazetesi*, No: 1719, 6 Cemaziyelevvel 1324/28 Haziran 1906.

⁸⁹⁴ Nakracas, a.g.e, s. 217; Aydın Özgören, *Millî Mücadele Dönemi'nde Trabzon Rum Metropolitliği'nin Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 75.

⁸⁹⁵ Özhan Öztürk, *Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi Pontus*, Ankara 2011, s. 757.

⁸⁹⁶ Andreadis, a.g.e, s. 26-27.

⁸⁹⁷ Yorgo Andreadis, *Gizli Din Taşyanlar*, Çev. Atilla Tuygan, İstanbul 1997, s. 26-27.

⁸⁹⁸ Nakracas, a.g.e, s. 217.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren bölgede bulunan Rum papazlar, misyonerler ve metropolitler fakir köylülerin dinlerini değiştirmeleri için teşviklerde bulunarak gizli gizli faaliyet yürütmeye başladılar. Bu faaliyetler neticesinde cehalet eseri olarak Rum papazlarının teşviklerine aldanıp bölgedeki halktan bazıları Hristiyan oldu.⁸⁹⁹ Özellikle Gümüşhane çevresinde Gümüşhane metropoliti yoğun propaganda ve çalışmalar yürüttü. Metropolit, dinlerini değiştirdikleri takdirde Avrupalı devletlerin himayesine kavuşacaklarını telkin ederek ve Bedelat-ı Askerîyye Vergisi'nin çok ağır olduğunu ileri sürerek halkın din değiştirmesi için faaliyet yürüttü. Bölgedeki din değiştirme olaylarında papaz ve misyonerlerin etkisi olduğu kadar tembel ve gayretsiz memurların da rolü bulunmaktaydı.⁹⁰⁰ Bu vurdumduymaz ve tembel memurlar bölgede yürütülen misyonerlik faaliyetlerini görmezden gelip tedbir almadığı için misyonerler faaliyetlerini rahatlıkla yürütebilmişlerdir. Misyonerler sancak dâhilindeki faaliyetlerini I. Dünya Savaşı öncesi daha da artırmışlardır. 1912-1913 seneleri arasında dönemin Trabzon valisi Mehmed Ali Aynî Efendi bölgedeki misyonerlerin faaliyetleriyle ilgili hatırasını anlatırken "...mülhakatı sık sık teftiş ediyordum. Gümüşhane'ye bağlı Şiran kasabasında bulunuyordum. Sokaktan geçen bir şahsın hali gözüme çarptı. Herifi nezdime getirttim. Kim olsa beğenirsiniz. İstanbul'da fincancılar yokuşunda çerçilik yapan bir Ermeni. Üstünü ve çantasını arattım. Neler çıktı biliyor musunuz? Müslümanların Hristiyan olmaları için yazılmış propaganda broşürleri. Meğer bu herif Türk köylerini dolaşıyor, halkı tanassur ettirmeye çalışıyormuş. Hatta yaptığım tahkikat neticesinde birkaç şahsı kandırmaya muvaffak olduğunu da öğrendim..." demektedir.⁹⁰¹ Bu olay tüm Anadolu coğrafyasında olduğu gibi Gümüşhane bölgesinde de misyonerlerin İstanbul'dan kalkarak Şiran gibi küçük bir Anadolu kasabasında dahi Hristiyanlığı yaymak için nasıl çalıştıklarını ortaya koymaktadır.

Misyonerler, papazlar ve metropolitlerin çalışmaları sonucu şeklen Müslümanlığı kabul etmiş görünen gizli Hristiyanlardan bazıları Tanzimat döneminin sağladığı dini ve vicdani serbestiyle birlikte asıl dinlerini açıklamaya başladılar.⁹⁰² Örneğin, Ragıp Paşanın Trabzon Valiliği döneminde şeklen Müslüman görünen ancak gerçekte Hristiyan olan Torul kazası ahalisinden bir bölümü Hristiyan olduklarını ilan ettiler.⁹⁰³ Bu durumdan rahatsız olan Müslüman halkın önde gelenleri ise rahatsızlıklarını Bâb-ı Ali'ye yazdığı yazılarla dile getirdiler. 1863 senesinde Saffet Efendi, Maarif-i Umumiyye Nezaretî'ne yazı yazarak Gümüşhane bölgesindeki bazı Müslümanların Hristiyanlığı kabul ettiklerini ve eğer bunun önüne geçilmezse

⁸⁹⁹ BOA, Y. MTV, No: 209/89.

⁹⁰⁰ Karaca, a.g.e, s. 126.

⁹⁰¹ Mehmet Ali Aynî, "Trabzon'un Bilge Valisi: M. Ali Aynî", *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, Trabzon 2004, s. 87; A. Güngör Üçüncüoğlu, *Zigana Dağı Efsanesi*, Trabzon 2007, s. 200.

⁹⁰² Ortaylı, *Tanzimat Döneminde Tanassur*, s. 313.

⁹⁰³ Şakir Şevket, a.g.e, s. 105.

büyük sıkıntılar yaşanacağını ifade etti. Yazının devamında bir süreden beri Gümüşhane civarında bulunan bazı köylerdeki ahalinin din değiştirdiklerini, bazılarının da buçuk İslâmiyet tabir olan bir çeşit yolda olup, isimleri Süleyman ve Şakir Payanot olduğu halde Pazar günleri kiliselere, diğer günler camiye gittiklerini söyleyen Saffet Efendi, tedbir alınmadığı takdirde birkaç seneye kadar buradaki halkın dinlerini değiştirerek Hristiyan olacaklarını belirtiyordu. Saffet Efendi, bu durumun halkın cahilliğinden kaynaklandığını belirterek, bunun önüne geçebilmek için bölgede çok sayıda Müslüman mektebi inşa edilmesi gerektiğini ifade etmekteydi.⁹⁰⁴

Bölgede yürütülen misyonerlik faaliyetleri karşısında halkın şikâyetlerini dikkate alan Bâb-ı Ali, bölgedeki Müslüman köylerinin dinden ve eğitimden uzak kalarak cahil kalmalarını engellemek ve din değiştirmelerinin önüne geçebilmek amacıyla ihtiyaç olan Müslüman köylerine ibtidai mektebi ve mescit yapımına önem verdi. Bu bağlamda 1900 senesinde halkın önde gelenleri tarafından Torul kazasının ihtiyacı olan Müslüman köylerine birer ibtidai mektebi ve mescit yaptırılmasının istenmesi üzerine Müslüman halk taraflarından taşınacak taş ve kireç gibi malzemeler haricinde gerekli olan 300.000 kuruşu devlet karşıladı. İmam ve mektep hocalarının senelik maaşları ise halk tarafından karşılanıncaya kadar geçici olarak vilayet mallarından karşılandı.⁹⁰⁵ Yine Nisan 1903 tarihinde Torul kazasının Çitkebir köyünde yaşayan 48 hane Rum cemaati için bir mektep inşa edilmesine izin verilmesi için Rum patrikliğinden dilekçe verilmesi üzerine yapılan incelemede bu köyde yaşayan 95 (21 hane) Müslüman'ın mekteplerinin olmadığı tespit edilmişti. Ayrıca yapılan araştırmada bu bölgede bazı kişilerin Müslüman isimleri kullanıp, Müslüman kıyafetleri giyerken cehalet nedeniyle ve askerlikten kurtulmak amacıyla Hristiyan oldukları tespit edilmişti. Bunun üzerine bir taraftan köyde Rum cemaati için bir mektep açılmasına izin verilirken diğer taraftan da Müslümanlar için bir ibtidai mektebi açılması için çalışmalar başlandı.⁹⁰⁶ Müslümanlara ait bu mektebin inşası kısa sürede tamamlanarak 8 Temmuz 1903 tarihinde resmi açılışı yapılarak eğitime başladı.⁹⁰⁷

Ayrıca devlet bu kişilerin sırf Hristiyan tebaadan asker alınmıyor diye Hristiyan olmalarını önlemek için bu kişileri nüfus defterlerine *mutanassır* tabiriyle kaydetmiş ve askerlikten muaf tutmamıştır.⁹⁰⁸ Devlet, özellikle yabancı devletlerin bu halkı siyasi bir araç kullanmaması için bu durum üzerinde titizlikle durmuş ve vilayetlere yazılar yazarak bu kişilerin durumlarını sürekli takip etmiştir. Örneğin, 12 Eylül 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Trabzon Valiliğine yazılan şifreli yazıda Gümüşhane kasabası ve çevresindeki bazı kazalarda bulunan ve Hristiyanlık iddiasında olan

⁹⁰⁴ BOA, İ. DH, No: 517/35188.

⁹⁰⁵ BOA, Y. MTV, No: 209/89.

⁹⁰⁶ BOA, MF. MKT, No: 694/2.

⁹⁰⁷ BOA, MF. MKT, No: 726/47.

⁹⁰⁸ BOA, Y. MTV, No: 209/89.

Stavrilerin gerçek sayılarının ne kadar olduğu, iddialarında ısrarcı olup olmadıkları, günlük hayatlarında hangi din hükümlerine uydukları ve bunlardan ne kadarının Hristiyan olarak kayıtlarının düzeltildiği hakkında bilgi istenmiştir.⁹⁰⁹ Böylece devletin bölgedeki köylerde yaşayan Müslümanların cahil kalmalarını önlemek için mektepler açması, din değiştiren vatandaşları askerlikten muaf tutmaması ve nüfus sayımlarında bu durumlara dikkat edilmesi gibi tedbirler uygulaması üzerine bundan sonra bölgede Hristiyan olan aileler görülmemiştir.⁹¹⁰

Diğer taraftan devlet, bölgede yaşamlarını devam ettiren veya çalışmak için başka bölgelere göçen Stavrilerin mağdur olmamaları için de gereken tedbirleri almaya çalışmıştır.⁹¹¹ Örneğin 1860'lı yıllarda Gümüşhane sancağının Torul kazasından hicret ederek Ankara vilayeti dâhilinde bulunan Akdağmadeni kazasına gelerek yerleşen Stavrilerin burada sıkıntıya düşmemeleri için nüfus ve sicil kayıtlarına Müslüman olarak kaydedildi. Çocuklarının okuması için de burada mektepler inşa edildi ve buraya vaizler göndererek hürriyet-i vicdaniyelerine tecavüz edilmesi engellenmeye çalışıldı.⁹¹²

3.1.2.4. Rum Patrikliğinin Kiliselerle İlgili Talepleri

Tanzimat Dönemi'yle birlikte Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim cemaatler kilise, mektep ve hayır kurumları kurmak için eskisinden çok daha büyük ölçüde müsaade almaya başlamışlardır.⁹¹³ Eskiden bu tip işlemler uzun bürokrasilere tabi olup yeni ibadethane yapımına izin verilmeyip sadece uygun bulunduğu takdirde bu binaların genişletilmemek şartıyla tamirine müsaade edilirken, Islahat Fermanı'yla birlikte Gayrimüslimlere ait ibadethane, mezarlık, mektep ve hastane gibi yerlerin yeniden inşası ve tamiri serbest bırakıldı.⁹¹⁴ Bununla birlikte bu gibi bina ve yerlerin yeniden inşası konusunda Gayrimüslimlerin dini liderleri vasıtasıyla Bâb-ı Ali'yi bilgilendirmeleri ve onay alındıktan sonra yeni bina yapımına başlanması istenmekteydi.⁹¹⁵

Tüm ülke genelinde olduğu gibi Gümüşhane sancağında da XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Gayrimüslimlerin bina inşaatı ve tamirâtı konusunda talepleri büyük bir artış gösterdi. Osmanlı Hükümetleri ise

⁹⁰⁹ BOA, DH. ŞFR, No: 55A/224.

⁹¹⁰ BOA, Y. MTV, No: 209/89.

⁹¹¹ Gümüşhane çevresinde bulunan bu Stavriler genelde maden ocaklarında çalışmaktaydılar. Bu konuda tecrübeli ve becerikli oldukları için Anadolu'da açılan yeni maden ocaklarında kolaylıkla iş bulabiliyorlardı. Bölgedeki ekonomik sıkıntılardan dolayı Stavrilerin bir bölümü bölgeyi terk ederek yeni açılan madenlerin olduğu yerlere göç etmeye başladılar. Georgios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Çev. İbrahim Onsunoglu, İstanbul 2005, s. 217.

⁹¹² BOA, MV, No: 179/20; BOA, DH. MKT, No: 1130/74.

⁹¹³ Ortaylı, *Tanzimat Döneminde Tanassur*, s. 314.

⁹¹⁴ Önder Kaya, *Tanzimattan Lozan'a Azınlıklar*, İstanbul 2005, s. 91; Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XIX, İstanbul 1999 s. 189.

⁹¹⁵ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayr-i Müslim Tebaa'nın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 115.

Gayrimüslimlerin bu taleplerini mümkün olduğunca kabul ederek isteklerini yerine getirmeye çalışıyordu. Örneğin, 1898 tarihinde Gümüşhane sancağı dâhilinde Hudura adıyla bilinen eski Ayayorgi Manastırı'nın arazisi üzerinde bulunan kilisenin depremde zarar görerek yıkılması üzerine Rum patrikliği, Bâb-ı Ali'ye yazı yazarak bu arazinin 10 adım doğusundaki kayalık üzerine yeni baştan bir kilise inşa edilmesi için izin verilmesini istedi. Yapılması istenen kilisenin uzunluğu 13 metre, genişliği 3,5 metre ve yüksekliği (kubbesi hariç) 7 metre olacaktı. Kilisenin inşaat masrafları ise 20.000 kuruş tutmaktaydı. Rum patrikliğinin inşaat masraflarının manastırın mal varlıklarından karşılanacağını bildirmesi üzerine, patrikhanenin bu isteğini değerlendiren Bâb-ı Ali, 1901 senesinde aldığı kararla bildirilen ölçüleri geçmemesi şartıyla belirtilen yerde ve ölçülerde kilisenin yeni baştan inşasına izin verdi.⁹¹⁶

1909 senesinde Torul kazasına bağlı Demirci köyünün Kordonas Mahallesi'nde bulunan ve ruhsatsız olan Aya İliya Kilisesi'nin harap olması üzerine Rum patrikliği, Bâb-ı Ali'ye yazı yazarak Aya İliya Kilisesi'nin tamir edilerek ruhsata geçirilmesini istemişti. Aya İliya adlı Rum Kilisesi'nin devlet arazisinden bir miktar ilavesiyle eski arsa üzerinde 12 metre uzunluğunda ve 7,5 metre genişliğinde ve 6 metre (kubbesi hariç) yüksekliğinde olması planlanıyordu. Kilisenin yapımı için gerekli olan 215 lira ise Vasil oğlu Nikola ve Timosi taraflarından karşılanacaktı.⁹¹⁷ Rum patrikliğinin bu isteği Şûrâ-yı Devlet'te görüşülerek 24 Nisan 1911 tarihli kararnameyle eski mahalleri üzerine 16 metre uzunluğunda, 4 metre genişliğinde ve 4 metre yüksekliğinde kargir olarak inşa edilmesine izin verildi.⁹¹⁸

1911 senesinde Rum patrikliğinin Gümüşhane kasabasının Hızırilyas Mahallesi'nde devlet arazisi üzerinde bulunan uzunluğu ve genişliği 16 metre, yüksekliği yaklaşık 15 metre civarında olan kargir olarak inşa edilmiş metropolithanenin ruhsata geçirilmesini istemesi üzerine bu talep Şûrâ-yı Devlet'te görüşülerek kabul edildi. Ayrıca buranın metropolithane olarak kullanıldığı sürece vergiden muaf tutulmasına karar verildi.⁹¹⁹

Hatta Rum patrikliğinin ruhsatsız faaliyet gösteren ibadethanelerinin biriken vergilerinin affedilmesi taleplerinin de kabul edildiği görülmektedir. Konuyla ilgili olarak 1913 tarihinde Rum patrikhanesi tarafından dilekçe verilerek Gümüşhane'de bulunan metropolithanenin bu tarihe kadar biriken vergilerinin affedilmesi istenmişti. Rum patrikliğinin bu talebine verilen cevapta önce Gümüşhane'de bulunan metropolithanenin vergilerinin affedilebilmesi amacıyla İzmit'teki Ermiş Manastırı için çıkarılan kanun gibi

⁹¹⁶ BOA, İ. AZN, No: 42/1319M-21; Kilisenin belgede belirtilen ölçüleri 22 zirâ', genişliği 6 zirâ' ve yüksekliği orta yerindeki kapısı dâhil olmadığı halde 12 zirâ'dır. BOA, İ. AZN, No: 21; Zirâ', dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsüdür. Ortalama 60 santimetredir. 75-90 santimetre arasında değişken şekilleri devardır. Develioğlu, a.g.e, s. 1188.

⁹¹⁷ BOA, İ. AZN, No: 14.

⁹¹⁸ BOA, İ. AZN, No: 11.

⁹¹⁹ BOA, İ. AZN, No: 100/1329Ra-13; BOA, İ. AZN, No: 13.

özel bir kanun çıkarılması gerektiği bildirilmişti. Ancak daha sonradan alınan kararlar ruhsatsız ibadethanelerden vergi alınması uygulamasının hükümetin önceden beri uyguladığı esaslara aykırı olduğu belirtilerek Gümüşhane kasabasındaki metropolithanenin biriken vergisi affedilmişti.⁹²⁰

Ancak Gayrimüslimlere verilen bu izinlerin zaman zaman suistimal edildiği görülmektedir. Örneğin, 4 Haziran 1907 tarihinde Torul kazasının Coloşana köyünde bulunan Meryem Ana ziyaret yerinin harap olması üzerine buranın yeniden tamiri için izin istenmiş ve Bâb-ı Ali bu isteği kabul etmişti. Fakat yeni inşa edilen ziyaretgâhın eski yerinden 54 metre uzaklıkta bulunan devlet arazisi üzerine inşa edilmesi üzerine köy muhtarı bu duruma itiraz ederek Dâhiliye Nezareti'ne durumu bildirmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti gerekli incelemeleri yaparak ziyaretgâhın inşasını durdurmuştur.⁹²¹

3.1.2.5. Asayiş ve Eşkîyalık Olayları

Daha çok devletin toplumsal ve ekonomik çöküşünün beraberinde ortaya çıkan nesnel olay olarak ifade edilen eşkıyalık olaylarına XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gümüşhane sancağında da rastlanmaktadır.⁹²² Bu dönemde Gümüşhane bölgesinde meydana gelen eşkıyalık faaliyetlerinin sebeplerini daha çok idari taksimattaki boşluklar, hükümetin uygulamadaki yanlışlıkları ve bölgenin fiziki özellikleri oluşturmuştur.⁹²³ Değişik nedenlerle yurtlarını terk edenlerin 1856 tarihinden itibaren ülke sınırları dışına çıkamaması sonucu kanun kaçağı konumuna düşmeleri ve bu gibi insanların biraraya gelerek çeteler oluşturmaları da bölgede eşkıyalık olaylarının artmasına neden olan diğer bir etkidir.⁹²⁴

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Gümüşhane sancağı dâhilinde meydana gelen eşkıyalık olayları kronolojik olarak şöyledir: 1861 tarihinde Yomra kazasının Korkış köyü ahalisinden Kiriyacon oğlu Mustafa, kardeşleri Mehmed, Alemdar ve arkadaşları Maçka kazası ile Gümüşhane arasında bulunan Kazıklı yolunun Çayırklar mevkiinde eşkıyalık faaliyetlerine başlamışlardır. Bu durumun haber alınması üzerine gerekli tedbirler alınmış ve yapılan takibat sonucu çete reislerinden Kiriyacon oğlu Alemdar, kardeşi Mehmed, Korkış köyünden Kaptan oğlu Mustafa, Resul oğlu Ali, Sürmene'nin Zamlı köyünden Biram oğlu Yoska hanelerinde bastırılıp tutuklanarak Trabzon'a gönderildiler. Daha sonra çetenin asıl reisi olan Kiriyacon oğlu

⁹²⁰ BOA, İ. AZN, No: 110/1331S-09.

⁹²¹ BOA, DH. MKT, No: 1171/18.

⁹²² Serdar Öztürk, "Eşkîyâlar, Kabadayılar, Külhanbeyiler ve Silah Toplama", *Bilgi ve Bellek*, Sayı: 5, Mart 2006, s. 139.

⁹²³ Mehmet Yavuz Erler, "Trabzon Vilâyeti'nde Kanûn Kaçakları (1856-1869)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIX, Sayı: 30, Ankara 1996, s. 77.

⁹²⁴ Erler, a.g.m, s. 79.

Mustafa da tutuklanarak Trabzon'a gönderildi.⁹²⁵ Tutuklanan bu şahıslar Meclis-i Vâlâ'ya havale edilerek haklarında gerekli cezalara çarptırıldılar.⁹²⁶

1868 senesinde Şiran bölgesinde Deli Paşo adlı bir eşkıyanın ortaya çıkması ve bölge halkını mağdur etmesi üzerine eşkıyaları yakalayabilmek için faaliyet gösterdikleri bölgelerin mutasarrıfları aralarında işbirliği yaptılar. Ancak eşkıyalar mutasarrıfların ortak hareket etmelerine ve IV. Ordu'nun takibatına rağmen bir türlü ele geçirilememişlerdi. Bunun üzerine 1869 senesinde Trabzon Valisi Tahsin Bey ve Şiran müdürü Mustafa Ağaya bölgede bulunan 4 aşiret beyine ve maiyetlerindeki 30 nefer silahlı adamlarına 6.000 kuruş vererek onları eşkıyaların takibiyle görevlendirdi. Aşiret reisleri ve maiyetlerinde bulunan adamlarının bölge arazisini iyi bilmeleri sebebiyle Deli Paşo ve arkadaşları kısa sürede ele geçirilerek yargılanmak üzere Erzincan'daki mahkemeye sevk edildi. Eşkıyanın yakalanmasında gayretleri görülen Şiran müdürü Mustafa Ağanın hem mal ve hem de bedenen yapmış olduğu hizmetler gözönünde bulundurularak *kapucubaşılık* rütbesi verildi.⁹²⁷

1870 tarihlerinde ise Trabzon hanedanından Şatırzâde Mikdad Bey, Gümüşhane sancağına bağlı Santa köyünde yaşayan 30 kadar Gayrimüslim ahalinin para ve eşyalarını gasp etmişti.⁹²⁸ Bunun üzerine yapılan tahkikat ve takibat sonucunda Şatırzâde Mikdad Bey yakalanarak gerekli cezaya çarptırıldı.

XX. yüzyıla gelindiğinde ise bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerinin farklı bir boyut kazandığı görülmektedir. Bu dönemde bölgedeki eşkıyalık faaliyetleri daha çok etnik ve dini bir boyut kazanmıştır. Mahalli din adamlarının bölgedeki Gayrimüslimleri Müslümanlara karşı kışkırtmaları bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerinin artmasına neden olmuştur.

Trabzon vali vekili Mehmed Ferit Efendi, bölgedeki din adamlarının Gayrimüslimleri Müslümanlara karşı kışkırttığını belirtmektedir. 15 Haziran 1907 tarihinde Bâb-ı Ali'ye gönderdiği yazıda Hudura köyünde bulunan Rum Manastırı başrahibi ve Gümüşhane sancağı nüfus idaresinden aldığı pasaportla Batum'a gidip geri dönen Antomus ismindeki bir papazın üzerinde Trabzon İskeleyi Zabıta Heyeti'nce yapılan aramada 3 kitap ile birkaç evrak ele geçirildiğini ifade etmektedir. Ele geçen kitaplar arasında bulunan *Doğu Mecmuası*'nda Yunan İhtilali'nde öncülük yapan Makro ve Bucari'nin tarifiyle *Korkak Türkler kayıp olsun, Arabistan'a gitsin, Yunanlılar ileri ileri* gibi coşkulu sözler yazdığını belirtmektedir. Bu sözlerin ise Rumları, Müslümanlar aleyhine şiddetle tahrik ederek galeyana getirdiğini vurgulamaktadır. Ele geçirilen mektupta ise İstanbul'a giden bir geminin düzenli bir şekilde tasvir edilerek Osmanlılar aleyhine Rumların teşvik edildiğini söylemektedir. Rahip Antomus ise yapılan sorgusunda Rusya'ya kiliseye yardım toplamak için gidip 800 lira kadar para toplayarak geri döndüğünü ifade etmiştir. Üzerinde

⁹²⁵ BOA, A. MKT. UM, No: 476/76.

⁹²⁶ BOA, A. MKT. UM, No: 504/38.

⁹²⁷ Erler, a.g.m, s. 86.

⁹²⁸ *Trabzon Ayniyât Defteri*, No: 933, s. 176.

yakalanan Antomus tutuklanarak evraklarıyla beraber adliyeye sevk edilmiştir.⁹²⁹ Adliyedeki sorgusunun ardından tutuklanmış ancak kefaletinin ödenmesi üzerine tahliye edilmiştir.⁹³⁰

1895 Ermeni Olayları: XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti yönetimi altında *millet-i sâdika* olarak yaşayan ve devletin önemli kademelerinde söz sahibi olan Ermeniler bu yüzyılda milliyetçilik akımı ve batılı devletlerin müdahalesi ile Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçtiler. Ermeniler ile Müslüman halk arasında eskiden beri var olan iyi münasebetler 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi esnasında zedelenmeye başladı. Bu savaşta Rusya tarafını tutan Ermeni çeteleri tüm doğu Anadolu coğrafyasında olduğu gibi Gümüşhane, Bayburt, Kelkit, Şiran, Erzincan ve Tercan'da halka zulmederek bölge halkını perişan ettiler.⁹³¹

Ancak buna rağmen Anadolu'nun pek çok şehrinde olduğu gibi Gümüşhane'de de Ermenilerle Türkler birlikte yaşamaya ve aralarında iyi komşuluk ilişkileri sergilemeye devam ettiler.⁹³² Osmanlı makamları da Ermenilere karşı bir tavır takınmadı. Bu durumu Rus raporlarından da tespit etmek mümkündür. Nitekim Baron Vrangel, 1835 yılında Çarlık Rusyasının Kafkas komutanlarından Baron Rozen'e gönderdiği raporda kullandığı "...Gümüşhane'de idari makamların, Rum ve Ermenilere dini ayinleriyle ilgili hiçbir baskı yapmadıkları..." bu durumu gözler önüne sermektedir.⁹³³

Ermenilerle Türkler arasında düzelen ilişkiler 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'yle tekrar bozuldu. Ermeniler bu savaşta da Rusya'nın yanında yer aldı. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin anlaşmalarıyla Osmanlı diplomasisinde bir Ermeni meselesi ortaya çıktı.⁹³⁴ Bundan sonra ise Osmanlı Devleti, yıkılıncaya kadar Ermeni meselesiyle uğraşmak zorunda kaldı. Bütün ülkeye yayılan Ermeni olaylarından Gümüşhane bölgesi de etkilendi.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra tüm yurttaki sistematik bir hazırlık içine giren Ermeniler, Trabzon'da hadiseler çıkarmadan önce, şehre öteden beri av için gönderilen barutun % 80 gibi çok büyük kısmını satın alarak hazırlıklara başladılar. Sadece barut alımıyla yetinmeyen Ermeniler, Karadeniz yoluyla Trabzon'a gelen martini ve şınavdır tüfekleri, Rus yapımı silahları, fişek ve kovan gibi silah malzemelerini de depolamaya başladılar.⁹³⁵

⁹²⁹ BOA, Y. MTV, No: 311/65.

⁹³⁰ BOA, Y. PRK. UM, No: 80/126.

⁹³¹ Kemal Beydilli, "1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. XIII, Sayı: 17, Ankara 1988, s. 385.

⁹³² Bayram Nazır, "Gümüşhane'de 1895 Ermeni Olayları", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, Volume XI, Sayı: 1, Haziran 2009, s. 136.

⁹³³ Mehmet Bora Perinçek, *Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk Ermeni İlişkileri 1915-1923*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 8.

⁹³⁴ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1986, s. 1.

⁹³⁵ Yunus Özger, *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, İstanbul 2007, s. 35.

Ayrıca Gümüşhane tarafından Osmanlı topraklarına silah sokarak hazırlıklarını tamamladılar.⁹³⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra başlayan Ermeni taşkınlıkları 1895 yılına gelindiğinde doruk noktasına ulaştı. Olayların en yoğun yaşandığı bu dönemlerde, içlerinde Ermeni bir memurun da bulunduğu nüfus tahrir komisyonunun tespitlerine göre Gümüşhane sancağında 1.494 Ermeni yaşıyordu. Bu sayı ise Gümüşhane nüfusunun yalnızca % 1,4'ünü oluşturuyordu.⁹³⁷ Ermenilerin Gümüşhane'deki nüfus oranı olayların çıktığı diğer bölgelerle karşılaştırıldığında çok daha düşüktü.⁹³⁸

1895 tarihinde Gümüşhane'de yaşanan Ermeni olayları Trabzon'da meydana gelen olayların bir devamı niteliğindedir. 3 Ekim 1895 tarihinde şehre misafir olarak gelen Van eski valisi Bahri Paşa ve Trabzon kumandanı Hamdi Paşanın saat 11.00'de İstinaf Mahkemesi başkanının evine giderken 2 Ermeni'nin silahlı saldırısına uğrayarak ayaklarından yaralanmaları üzerine Trabzon'da olaylar patlak vermişti.⁹³⁹ Bu olaydan 10 gün sonra 13 Ekim 1895 tarihinde 500 kadar silahlı Ermeni, Trabzon tarafından gelerek Gümüşhane'ye bağlı Santa köyü civarında eşkıyalık faaliyetlerine başladılar.⁹⁴⁰ Ülkenin her tarafında meydana gelen olaylardan dolayı Gümüşhane'de bulunan Ermeniler de Müslümanlar hakkında bir süreden beri beslemekte oldukları düşmanlıklarını 25 Ekim 1895 tarihinde meydana çıkardılar.⁹⁴¹ Gümüşhane kasabesindeki olaylar 25 Ekim 1895 Cuma günü saat 5.00 civarlarında başladı.⁹⁴²

Olayların gelişimi 29 Ekim 1895 tarihinde Gümüşhane sancağı memur heyetinden Vergi Memuru, Tahrirat Memuru, Meclis-i İdare Ser-kâtibi, Düyûn-ı Umumiyye Müdürü, çok sayıda memur ve aza ile Hristiyan cemaatin önde gelenlerinden Rum Metropolidi'nin imzalarıyla Trabzon Valiliğine yazılarak bildirildi. Heyet tarafından yazılan yazıya göre olaylar şöyle gelişmiştir: Gümüşhane kasabasında bulunan Ermeni milletinden aşçı esnafından Şahbaz adlı şahsın Morankil köyünün geçici zabtiyelerden biri olan Temel adlı 25 yaşındaki bir delikanlıyı feci bir şekilde zehirlemesi ve Müslüman delikanlının zehirin şiddetinden dolayı vefat etmesi olayların

⁹³⁶ 5 Şubat 1881 tarihli Petersburg Başkıtabeti'nden yazılan şifreli yazıda Ermenilerin Memâlik-i Şahane'ye Gümüşhane cihetinden silah sokmaya çalışırken yakalandıkları ifade edilmekte ve bu konuda yardımlarından dolayı Rus makamlarına teşekkür edilmektedir. BOA, Y. PRK. EŞA, No: 23/70.

⁹³⁷ BOA, Y. PRK. DH, No: 7/8; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I, Ankara 1994, s. 167.

⁹³⁸ Nüfus kayıtlarına göre Trabzon sancağı dâhilinde toplam 22.681 Ermeni olup bundan 6.000'i Trabzon merkezinde yaşamaktadır. Canik sancağında toplam 18.174 Ermeni yaşamaktadır. BAO, Y. PRK. DH, No: 7/8.

⁹³⁹ Nazım Paşa, a.g.e, s. 92.

⁹⁴⁰ Serap Aktaş, *Gümüşhane ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri (1895-1914)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2008, s. 43.

⁹⁴¹ BOA, A. MKT. MHM, No: 663/10.

⁹⁴² BOA, Y. PRK. UM, No: 33/16.

başlangıcını oluşturmuştur.⁹⁴³ Bu olayı hükümete haber vermek için zehirlenen kişinin akrabasından birkaç kişi çarşıya geldiklerinde ise Ermeniler evlerine saklanmışlardır. Bu sırada Hacı Nişan'ın ve bazı Ermenilerin evlerinden Ermeni Mahallesi'nden geçmekte olan Müslümanların üzerine ateş edilmesi ve Müslümanlardan 2 kişinin vurularak *vuruldu!* diyerek feryat etmeleri üzerine etraftaki Müslümanlar olay yerine gitmişlerdir. Bunun üzerine Ermenilerden Hacı Nişan, Eczacı Varşan, Boyacıyanlar, Hacı Nişan'ın amcazadeleri Şahbaz ve diğer bazı evlerden tüfeklerle olay yerinde bulunan Müslümanların üzerlerine ve Müslüman mahallelerine ateş açılmıştır. Çevredeki Müslümanların atılan kurşunların sesini duyması ve çevredeki köy halkından yardım istemesi üzerine yakın köylerdeki Müslümanlar da kasabaya gelmişler ve böylece iki taraf arasında çatışma yaşanmaya başlamıştır. Bölgedeki ihtiyat kuvvetleri, zabtiye redif binbaşısı ve tabur ağası olayların yatıştırılması için çok çaba harcamıştır. Ancak bu çabalarında başarılı olamamışlardır. O sırada Erzincan'dan Trabzon'a gelmekte olan IV. Ordu Nakliye Taburu, Daltabanlı mevkiinde iken olayı haber alarak olay yerine hareket etmiştir. Ancak olayları yatıştırmak için kasabaya gelmekte olan nakliye taburunun gelmesinin engellenmesi için Ermeniler tarafından bu tabur üzerine de ateş açılmıştır. Buna rağmen olay yerine giden ihtiyat ve nizamiye kuvvetleri, zabtiye ve zabitanın gayretleriyle meydana gelen olaylar kısa sürede yatıştırılmıştır. Böylece Müslümanlar Ermenilerin saldırısından kurtarılmıştır. Ermenilerin artık bir şey yapamayacaklarını anlamaları üzerine Ermeni komitası reisi Hacı Nişan adeta cephanesi olarak kullandığı evine kaçmıştır. Hanesinde bulunan silahlar zabt ve müsadere olunmasın düşüncesiyle hanesini emniyete almışsa da askerler ve jandarmanın gayreti üzerine tutuklanmıştır. Bütün bu olaylar sonucunda Müslümanlardan toplam 2 kişi hayatını kaybetmiş 4 kişi de yaralanmıştır. Ermenilerden ise 8 kişi hayatını kaybederken birkaç kişi de yaralanmıştır.⁹⁴⁴ Ermenilerden ölenler ve yaralananlar kurşun yarasıyla değil ağaç ve taşla ölmüş veya yaralanmışlardır. Olay sırasında köy halkından bazıları dükkânları yağma etmişlerse de eşyanın bir miktarı da hükümet tarafından zabt ve muhafaza edilmiştir.⁹⁴⁵

⁹⁴³ BAO, A. MKT. MHM, No: 663/10; Hüseyin Nazım Paşa ise Gümüşhane olaylarının sebebini şöyle anlatmaktadır: "*Ermenilerin tüfenk patlatmış olmak üzere gördükleri teşvikat ve şuradan buradan talimat-ı fesadiye-i hamilen gelmiş olan fedailer taraflarından zihinlerine ilka olunan fesadat sevkıyla birkaç güne kadar makam-ı mutasarrıfıye bizim ku'ud ettiğimiz göreceksiniz yollu tahdiş-i ezhanı mucib akval-i ilan etmeye ve hükümete karşı kadîmen ihtiyar edegeldikleri vaz-ı ita'at-karanede ihmal ve tekâsül göstermeye başlamalarıyla beraber jandarma fertlerinden birisini de aşçı bir Ermeni dükkânında zehirlemeleri ve Bitlis olaylarının yevm-i hudusu olan 25 Ekim 1895 günü dükkânlarını açmayarak isyana hazırlandıklarını göstermeleridir.*" Nazım Paşa, a.g.e, s. 167.

⁹⁴⁴ 31 Ekim 1895 tarihinde Trabzon Vilâyeti Polis Serkomserliği'nden Bâb-ı Ali'ye gönderilen şifreli telgrafda Ermenilerden 9 ölü, 16 yaralı olduğu, 3 hanenin yandığı ve bazı dükkânların yağmalandığı belirtilmektedir. Nazım Paşa, a.g.e, s. 99-100.

⁹⁴⁵ BOA, A. MKT. MHM, No: 663/10.

Trabzon Valisi Kadri Paşa, Gümüşhane'de Müslümanlar ile Ermeniler arasında olayların başladığını haber alınca hemen olayları yatıştırmaları için bütün memurlara emirler göndermiştir.⁹⁴⁶ Ayrıca Kadri Paşanın emri üzerine sicil-i ahvâl azasından Cemal, mahkeme-i temyiz azasından İbrahim ve yaveran-ı şehriyariden Ferik Saddettin Efendiden oluşan bir heyet Gümüşhane'ye gitti. Bu heyet, Müslümanların önde gelenleri, civar köy muhtarları ve Ermeni önde gelenlerini hükümet dairesine çağırarak kasaba halkına nasihatlerde bulundu. Olaylar sırasında hasara uğrayan eşyalar alınıp hükümet konağının karşısında bulunan camide saklanmıştı. Vilayetten gönderilen defter-i hakanî müdürünün başkanlığında bu eşyaların sahiplerine dağıtılması için özel bir komisyon oluşturuldu. Komisyon heyetiyle beraber Ermeni önde gelenleri de camiye gönderilerek eşyalar sahiplerine geri verildi. Geri kalan eşyalar için ise bu eşyaları kimler aldılar ise bunlardan geri alınarak sahiplerine iade edilmesi istendi. Ermeni dükkânlarından hala kapalı bulunanların açılıp herkesin güvenli bir şekilde işlerine bakması tavsiye edildi. Böylece Gümüşhane kasabasındaki olaylar son bulmuş oldu. Olayların tekrar çıkmaması için de çevre kazalardan asker yerleştirilmesi gereken mevkiilere asker gönderildi. Gerekli olan emniyet ve asayişin sürekli devamını teminine özen gösterilmesi için de memurlara ve askerlere tavsiyelerde bulunuldu.⁹⁴⁷

Gümüşhane'deki olaylar sırasında Ermenilerin kışkırtmaları üzerine bazı Müslüman köylerinden kasabaya hücum edilerek yağma yapılmıştı. Hatta kasaba haricinde bulunan Vanuk Manastırı'nın eşyası dahi yağmalanmıştı. Bunun üzerine Trabzon Valiliği tarafından Gümüşhane Mutasarrıflığına yazı yazılarak buna cesaret edenlerin derhal yakalanıp tutuklanmaları istendi. Gümüşhane Mutasarrıflığı ise bu yazıya verdiği cevapta köy halklarının tekrar kasabaya hücum ile Ermeni Mahallesi'ni yağma edeceklerinin haber alındığı, böyle bir şeye cesaret ederlerse önce nasihat edilerek köylerine dönmelerinin

⁹⁴⁶ BOA, HR. SYS, No: 2812/4; H. Kazım Kadri Trabzon'da 1912-1916 yılları arasında belediye başkanlığı yapan Barutçuzâde Hacı Ahmed Efendiden dinlediği ve Gümüşhane bölgesindeki çetelerin Trabzon Valisi Kadri Beyden ne kadar çekindiğini ifade eden bir olayı şöyle anlatmaktadır: "*Nemlizâde Osman Efendi bir gün merhuma giderek, Toru'la göndereceği fırıncı bir Ermeni'ye bir iki süvari jandarma tefrikine müsaade edilmesini rica etti. Ohan isimindeki bu fırıncı onun adamı idi ve Toru'la 1.000 lira para götürüyordu. Pederiniz, süvari tefrikine lüzum olmadığını ve götürüleceği parayı doğruca götürmesini söylediği halde, kendisine bir mektup vereceğini ve şayet bir taraftan tecavüze uğrarsa bu mektubu göstermesini söylemiş. Fırıncı ertesi günü konağa giderek götürüleceği parayı ona göstermiş ve o da dediği mektubu yazıp vermiş. Ohan, oradan bir arabaya binip gider ve Toru'la yakın bir yerde korktuğu başına gelir. Burada 3-5 şakî arabayı durdurup Ohan'ın getirdiği 1.000 lirayı alırlar. Arabasının üzerinde buldukları 20 lira da gasb edilir. O aralık Ermeni'nin aklı başına gelir ve benim yanımda valinin bir de mektubu var diyince eşkiyanın reisi nasıl mektup? Sen kim oluyorsun ki vali sana mektup veriyor? Göster bakalım der. Ohan, çıkarıp mektubu verir. Bu kâğıt, bir sihir kuvvetini haiz imiş ki hemen oracakta Ermeni'nin parasını iade eder. Sakın bizi gördüğünü bir yerde söyleme derler ve en garibi arabacının parasını da geri verdikten başka beş lira da hakk-ı sükût olarak ihsan ederler."* H. Kazım Kadri, "Trabzon'un Kudretli Valisi: Kadri Bey", *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, Trabzon 2004, s. 39.

⁹⁴⁷ BOA, Y. A. HUS, No: 340/108.

isteneceği ve dinlemeyip saldırırlarsa silahla uzaklaştırılacakları bildirilmekteydi.⁹⁴⁸

Gümüşhane kasabasında yaşanan bu olaylardan iki gün sonra 27 Ekim 1895 tarihinde Trabzon, Şiran, Gümüşhane taraflarından bazı Laz ve Gürcü Müslümanlar Karahisar-ı Şarki, Suşehri, Divriği'nin kasaba ve köylerine giderek buralarda kargaşalık çıkardılar.⁹⁴⁹ Şahıslar, Suşehri'ne bağlı Bozok köyüne girerek burada Ermenilerin 4 kişiyi öldürüp, 3 kişiyi de yaraladılar. Köylülerin hayvanlarını gasp edecekleri sırada askerler yetiştii. Uzun süren çarpışmalardan sonra bu şahıslar dağıtıldı. Çarpışma sırasında saldırganlardan biri yaralandı.⁹⁵⁰ Bunun üzerine Sivas valisi olayların bölgede büyümesini engellemek için Bâb-ı Ali'ye yazı yazarak gerekli yerlere geçici olarak yerleştirilmek üzere 300 nefer süvari zabıtası ve bunlara eşraf ve bölgenin önde gelenlerinden yine geçici zabıtalara tayin edilerek silah gönderilmesini istedi.⁹⁵¹ Sivas valisinin bu isteği üzerine Refahiye, Devriği, Kelkit, Keyfe ve İspir kazalarından IV. Ordu tarafından 200'er kişilik ihtiyat kuvveti toplanarak bölgeye gönderildi.⁹⁵²

Gümüşhane çevresinde yaşanan bu olaylar bazı Kafkas gazetelerinde de yankı buldu. Bu gazetelerde Erzurum, Bitlis, Ahlat, Bayburt, Tercan ve Gümüşhane taraflarında son zamanlarda bir takım katliam ve mezalim olaylarının meydana geldiği ifade edilmekteydi. Gazete haberlerinde bu katliam ve mezalimlere çoğu kez Osmanlı askerlerinin iştirak ettiği vurgulanıyordu.⁹⁵³ Ancak bu olayları gerçekleştirenlerin Müslümanlar değil Müslüman kıyafeti giymiş Ermeni fedailerinin olduğu kısa sürede anlaşıldı. Nitekim 30 Ekim 1895 tarihinde posta katarına saldırı olayını hoca kıyafeti giymiş Ermeni çetesinin yaptığı ortaya çıktı.⁹⁵⁴

Avrupalı gazetelerinde ise Gümüşhane kasabasında yaşanan Ermeni olayları hakkında taraflı yorumlar yapılmaktaydı. Bu durumu Gümüşhane olayların yatıştırılmasından hemen sonrasında 1896 tarihinde Gümüşhane'ye gelen Alman Kolnische Zeitung Gazetesi Muhabiri Ermeni olayları hakkındaki yorumlarından da anlamak mümkündür. Nitekim muhabir Gümüşhane kasabasındaki Ermeni olayları hakkında bilgi verirken çok abartılı bilgiler vermekten kendini alamamıştır. Alman muhabir bu olaylar sırasında 10 ile 200 arasında Ermeni'nin öldürüldüğünü iddia etmiştir.⁹⁵⁵

Gümüşhane'deki olayların yatıştırılmasından sonra mağdur olan Ermenilere yardım yapılması için çalışmalar başlatıldı. Yapılan çalışmalar neticesinde bir yıl sonra olaylarda eşıyası yağma edilen ve arazisi olmadığı için

⁹⁴⁸ BOA, A. MKT. MHM, No: 636/5.

⁹⁴⁹ BOA, Y. PRK. UM, No: 33/19.

⁹⁵⁰ BOA, A. MKT. MHM, No: 660/13.

⁹⁵¹ BOA, Y. PRK. UM, No: 33/19.

⁹⁵² BOA, A. MKT. MHM, No: 638/25.

⁹⁵³ BOA, A. MKT. MHM, No: 535/40.

⁹⁵⁴ Aktaş, a.g.t, s. 48.

⁹⁵⁵ Alkan, Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane, s. 93.

gerçekten ihtiyaç sahibi olan 44 hanede yaşayan 132 Ermeni vatandaşa yiyecek, odun ve kömür gibi ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için mahalli mal sandığından ikişer macediye ödendi.⁹⁵⁶ Ancak devletin kendilerine sağladığı bu yardımlara rağmen daha sonraki yıllarda Ermeniler ülkenin içinde bulunduğu zor durumdan da faydalanarak ayaklanmalar çıkarmaya devam ettiler.⁹⁵⁷

I. Dünya Savaşı Döneminde Ermeni ve Rum Faaliyetleri: 1895 olayları yatıştırıldıktan sonra Gümüşhane çevresinde I. Dünya Savaşı dönemine kadar Ermenilerin zaman zaman kendi aralarında meydana gelen arazi anlaşmazlıkları dışında Ermenilerle ilgili herhangi bir olay yaşanmamıştır. Bu dönem içinde aralarında yaşadıkları arazi anlaşmazlıklarında ise yerel yöneticilerin kendileriyle ilgilenmediklerini ileri sürerek sadere şikâyetle bulunmuşlardır. Örneğin, 1910 tarihinde Tandırlık köyünde bulunan 200'ü aşan tapulu emlak ve arazilerinin Hıdalamu ve arkadaşları taraflarından zorla zabt edilmesi üzerine Tolan oğlu Ohannes ve 23 kişi adına Bukdar Sihavon oğlu Bogos, mağduriyetlerinin giderilmesi için defalarca müracaat ettikleri halde kendilerine yardım etmedikleri gerekçesiyle vali ve mutasarrıfı Bâb-ı Ali'ye şikâyet etmişlerdi.⁹⁵⁸

I. Dünya Savaşı başladığında ise Ermeni çeteleri tekrar faaliyete geçerek Gümüşhane çevresinde olaylar çıkarmaya başladılar. Nitekim 24 Ekim 1914 tarihinde bir Ermeni çetesi, Gümüşhane sınırında bir posta katarına saldırdı. Yapılan takip sonucu çete üyelerinden Sitrak yakalandı. Sitrak'ın sorgusunda çetenin diğer üyelerinin Bayburt ve Sürmene taraflarında oldukları anlaşılınca birlikler buralara kaydırılarak 4 gün içinde çetenin diğer üyeleri de ele geçirildi.⁹⁵⁹

I. Dünya Savaşı dönemi boyunca bölgedeki Ermeni olayları devam etti. Ancak olayların en yoğun yaşandığı dönem 1915 senesinin Temmuz ve Ağustos ayları oldu. Temmuz 1915 tarihinde 25 kişilik bir Ermeni çetesi Torul kazasına bağlı Santa köyünün Derin Irmak mevkiinde bir jandarma müfrezesine pusu kurarak 2 askeri şehit ederek silahlarını gaspetti. Ayrıca halktan da bir kişiyi öldüren çete üyeleri şehit ettikleri ve öldürdükleri bu kişilerin canice gözlerini oyup kulaklarını kestiler.⁹⁶⁰ Yine Temmuz ayında 6 kişilik bir Ermeni çetesi Maçka ile Gümüşhane arasında bulunan Mescit Yaylası'nın Arpasan mevkiinde bir jandarma birliğine saldırdılar. Ermeni çete yapılan takibat sonucu kısıtıldı. Meydana gelen çarpışma sonunda çete üyelerinin hepsi öldürüldü.⁹⁶¹ Ağustos 1915 tarihinde ise Yomra nahiyesinin Sifter köyü muhtarı Artin ve Şana köyünden Varilcioğlu Aram önderliğindeki 14 kişilik bir Ermeni çetesi Gümüşhane sınırlarında Erzurum postasını soyarak 5.000 liraya yakın emanet akçesini gasp etti. Çıkan çatışmada süvari

⁹⁵⁶ BOA, A. MKT. MHM, No: 687/3.

⁹⁵⁷ Nazır, a.g.m, s. 144.

⁹⁵⁸ BOA, DH. MUI, No: 116/7.

⁹⁵⁹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1988, s. 202.

⁹⁶⁰ Aktaş, a.g.t, s. 54.

⁹⁶¹ Aktaş, a.g.t, s. 54.

jandarmalarından Dolabi Ahmed, Sürmeli Hüseyin adlı 2 asker ile posta sürücü şehit oldu.⁹⁶²

1917 yılında Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin çıkmasıyla birlikte Rusların işgal ettiği yerlerden geri çekilmesini fırsat bilen Varzahanlı Arşak önderliğindeki 60 kişilik bir Ermeni çetesi bölgedeki otorite boşluğundan da yararlanarak Türk askerleri gelmeden önce Torul kasabasını ateşe verdi. Bununla yetinmeyen çete üyeleri Değirmenbahçesi Köprüsü'nde Yeşildereli Civan Osman, Rüfeneli Mehmed Bozkır, Kürdaloğlu Recep adlarında üç kişiyi ve bir çocuğu katlettiler.⁹⁶³

1918 senesi başında 30 kişilik bir Ermeni çetesi Ardasa'nın 3 kilometre güneybatısında bir Müslüman köyü olan Kuska'yı(?) basarak köyü ateşe verdikleri gibi buradaki kadınlara da tecavüz ettiler.⁹⁶⁴ Yine Ocak 1918 tarihinde Tekke civarında 6 Müslümanı katlederek cenazelerini yol üzerine gömdüler.⁹⁶⁵ Şubat 1918 tarihinde Tandırlık köyünde 25 Müslümanı arabalar içinde kestiler. Yine Şubat ayı içinde Zigana köyü muhtarı Mutaf Hüsnü ve 6 kişiyi ambardan 37 tüfek çaldıkları iddiasıyla Daltaban'a götürerek burada işkence yaptılar. Ertesi gün ise muhtarın evini basarak kızını dağa kaldırdılar. Bununla da yetinmeyen Ermeni çeteciler Daltaban'a 2 saat mesafede bulunan Tekke köyünde 2 Müslüman ile bir Rum'u katlettiler.⁹⁶⁶

Rus işgali ve Ermeni olayları Gümüşhane çevresinde büyük yıkımlara ve kıyımlara neden oldu. Bu dönemde Gümüşhane halkı maddi ve manevi çok büyük sıkıntılarla karşı karşıya kaldı. Savaş sonrasında ise bölgede Ermenilerden geri kalan sadece yıkım ve zulümdü. Nitekim 17 Nisan-20 Mayıs 1918 tarihleri arasında Ermeni zulümlerini yerinde tespit etmek için kurulmuş tarafsız bir heyetle bölgeye gelen Ahmet Refik, Ermenilerin Gümüşhane bölgesinde yaptıkları zulümleri ve Gümüşhane'yi ne hale getirdiklerini şöyle anlatmaktadır; "...Ardasa'ya geldiğimiz zaman, harabeden başka bir şey görülüyordu. Rusların tahribatından, Ermenilerin mezaliminden kalbe dehşet geliyor. İnsan bir fener direği görse, darağacı zannediyor. Ardasa harap. Caminin içi ve mezarlık tamamen perişan olmuş. Cami ile medrese ahıra çevrilmiş. Mezarlığın bir kısmına kahvehane yapılmış. Sokaklar mermi kovanları ile dolu. Tekye (Tekke) köyü bütünüyle harap..."⁹⁶⁷ Ahmet Refik'in bu ifadeleri Ermenilerin uzun yıllardır komşu olarak yaşadıkları Müslümanlara karşı içlerinde ne derece kin beslediklerini ortaya koymaktadır. Kazım Karabekir Paşa da *İstiklal Harbimiz* adlı eserinde bölgeden geçerken "...Daltaban'da kadınlar ekmek diye bağışmaktaydı..." ifadeleriyle bölge halkının içinde bulunduğu içler acısı durumu

⁹⁶² Aktaş, a.g.t, s. 54.

⁹⁶³ San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, s. 62.

⁹⁶⁴ Selahattin Tozlu, "Gümüşhane ve Çevresindeki Ermeni Hareketleri", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 108.

⁹⁶⁵ Tozlu, a.g.m, s. 104.

⁹⁶⁶ Tozlu, a.g.m, s. 103-104.

⁹⁶⁷ Ahmet Refik, a.g.e, s. 11-12.

aktarmaktadır.⁹⁶⁸ Bununla birlikte I. Dünya Savaşı döneminde yaşanan bütün bu acı olaylara rağmen Ruslarla birlikte Gümüşhane'yi terk etmek zorunda kalan Ermeniler yanlarında götüremedikleri küçük yaştaki çocuklarını güvenilir komşuları olan Müslüman ailelere bırakmışlardır.⁹⁶⁹

Diğer taraftan I. Dünya Savaşı sırasında bölgedeki Rum din adamları bölgede casusluk faaliyetleri yürütmekten geri durmadılar. Bölgedeki bir din adamı tarafından Trabzon Metropolit Hirisantos'a hitaben yazılan mektup din adamlarının bölgede casusluk faaliyeti yürüttüklerini açıkça ortaya koymaktadır. Rum din adamı, Hirisantos'a yazdığı mektupta; kendisinin Rus işgal ordusunun bölgeye gelişinden sonra Türk birliklerinin sayısını, yerlerini öğrenmek ve Türklerin Gümüşhane ve Ardasa bölgelerindeki Rumlara yaptıkları baskı ve tecavüzleri araştırmak üzere Hirisantos tarafından casus sıfatıyla gönderildiğini ifade etmektedir.⁹⁷⁰

Rumlar, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Doğu Karadeniz Bölgesi'nde kurmak için çaba harcadıkları Pontus Rum Devleti'nin sınırlarına Gümüşhane'yi de dâhil etmek için faaliyetlerini artırdılar. Bu amaçla Gümüşhane'de Aralık 1917 tarihinde Trabzon Rum İttihad-ı Milli Cemiyeti'nin bir şubesini açtılar.⁹⁷¹ Açılan bu şube Gümüşhane ve civar beldelerinin Rumlar tarafından himaye, muhafaza ve müdafaasını gaye edinmişti. Cemiyet Trabzon'daki Rum İttihad-ı Milli Cemiyeti'nin program ve nizamnamesine uyarak hareket edecekti. Gümüşhane metropoliti Ekinomos Teodoros bu cemiyetin önemli üyelerinden biriydi. Nitekim şube açıldıktan sonra cemiyetin idâre heyeti azasından Teodor Fitano Efendi, ayrıntılı talimat alması için Trabzon'daki İttihad-i Milli Başkanlığı'na gönderildi. Fitano'yu Trabzon'a gönderen ise Teodoros'tu. Teodoros, Trabzon Metropolit Hirisantos'un evrakları arasında bulunan mektupta Gümüşhane ve Trabzon civarında Hellenizmin müdafaa ve muhafazası için gerekli ve faydalı görülen bütün talimatları ve emirleri yerine getirmeye hazır olduklarını ve verilecek emirleri Fitano ile kendilerine iletmelerini istiyordu.⁹⁷²

Milli Mücadele döneminde meydana gelen otorite boşluğundan faydalanan Rumlar bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerini daha da yoğunlaştırdılar. Örneğin, 1919 senesinin Mayıs ayında Torul kazasından tuz yüküyle geçmekte bulunan Sürmene'nin Koloş köyü ahalisinden Kalatcıoğlu İbrahim, kardeşi Mehmed ile diğer Mehmed'in önlerine aniden çıkan Rum çeteler Kalatcıoğlu İbrahim'in katlederek tuzları gasp ettiler.⁹⁷³ Bölgedeki Rum çeteler yine aynı tarihlerde Maçka'nın Larhan Yaylası'ndaki Müslüman ve Rum ahalinin keçi ve koyunlarını gasp ettikten sonra Rumlara ait hayvanları iade etmişler, Müslümanların hayvanlarını ise Torul'un Krom köyüne sürmüşlerdi. Bunun

⁹⁶⁸ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 19.

⁹⁶⁹ San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, s. 98.

⁹⁷⁰ Yılmaz Kurt, *Pontus Meselesi*, Ankara 1995, s. 65.

⁹⁷¹ Yusuf Gedikli, *Pontus Meselesi*, İstanbul 2008, s. 216.

⁹⁷² Gedikli, a.g.e, s. 217.

⁹⁷³ BOA, DH. EUM, AYŞ, No: 8/20.

üzerine Rum eşkıyasının takibi için Torul'dan nizamiye ve jandarmadan oluşan bir müfreze çıkarıldı.⁹⁷⁴ Görevlendirilen müfreze yaptığı aramada Mezaralan mevkiinin 30-40 metre batısında Larhan Yaylası'ndan gelen ırmak içerisinde kolları bağlı olarak kimlikleri tespit edilemeyen cesetler buldu. Maktullerin bir kısım çene ve kol kemikleri ile kendi eşyalarından bir bölümü su içerisinde çıkarılarak toprağa gömüldü. Yapılan araştırma sonucu bu işi yapanların Krom'un Muhara Mahallesi'nden Yanko oğlu Nikola (çete reisi), İlistos Mahallesi'nden Cirooğullarından Tudor oğlu Yanko, Uluova Mahallesi'nden Şinos oğlu İstavri, Karankandoz Mahallesi'nden Papaz Kristos'un oğullarından Azrail oğlu İliya, Ruspo Mahallesi'nde bulunan papazın damadı Kostantin ve Trabzon'un Marna köyünden henüz isimleri tespit edilemeyen 2 Ermeni olduğu anlaşıldı.⁹⁷⁵ Müfreze yaptığı takibat sonucu 8 kişiden oluşan bu Rum çetesini Krom köyüne komşu olan Kangal mevkiinde sıkıştırdı. Bir saat devam eden çatışma sonucu eşkıyalardan Kromlu Kavas oğlu Tudor ölü, Nikola oğlu İstavri de yaralı ele geçirildi. Çetenin geri kalan 6 üyesi de ellerindeki silahları bırakarak kaçtılar. Santa'dan geçen bir jandarma taburu da bu çete tarafından gasp edilen silahları geri almayı başardı.⁹⁷⁶

Aynı tarihlerde Köroğlu Efdalidis'in reisliğini yaptığı 30 kişilik Rum çetesi Gümüşhane'nin Santa köyü dolaylarında çok sayıda olay çıkararak kısa sürede 15 Müslümanı öldürdü. Bu olaylar üzerine harekete geçen kuva-i millîye kuvvetleri Efdalis ve çetesini etkisiz hale getirdi.⁹⁷⁷

3.1.2.6. Göç Olayları

Nüfus hareketleri, toplumların dönüşümünde daima etkin rol oynayan önemli olaylardır. Gerçekten de, dünya tarihine bakıldığında, göçün ve yerleşik hayata geçmenin etkisi, aynı şekilde doğum ve ölüm oranlarının yüksek veya düşük olması ve bu demografik olayların toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal etkileri açık ve yaygın olarak görülebilir.⁹⁷⁸

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti ve toplumu için çok hareketli bir yüzyıl olmuştur. Bu yüzyılda yaşanan savaşlar, meydana gelen ekonomik ve sosyal olaylar nüfus hareketlerini beraberinde getirmiştir. Bu dönemde yaşanan göçler üzerinde kültürel, dini ve siyasal etkenlerin de büyük payı vardır. 1856 yılında Rusya ile yapılan Kırım Harbi, 1877-78 tarihinde yine Rusya ile yapılan 93 Harbi Kırım ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya büyük miktarlarda göçler yaşanmasına neden olmuştur. Bunun yanında ekonomik kaygılar da bu göçlerin önemli sebepleri arasında yer almıştır. 1839 senesinden 1861 senesine kadar geçen 22 senede Gümüşhane kazasından 387, Kovans nahiyesinden 70, Yağmurdere nahiyesinden 499, Torul kazasından 1.909, Kürtün nahiyesinden

⁹⁷⁴ BOA, DH. EUM, AYS, No: 17/66.

⁹⁷⁵ BOA, DH. EUM, AYS, No: 17/82.

⁹⁷⁶ BOA, DH. EUM, AYS, No: 17/66.

⁹⁷⁷ Umut Erbaş, *Milli Mücadele Döneminde Pontus-Rum Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 103.

⁹⁷⁸ Karpas, *Osmanlı Nüfusu Demografik Özellikleri*, s. 40.

109 ve Kelkit kazasından 65 olmak üzere toplam 3.039 Gayrimüslim vatandaş değişik nedenlerle farklı bölgelere göç etmiştir.⁹⁷⁹ 1879 tarihine kadar ise bu sayıya 2.000 kişi daha eklenmiştir.⁹⁸⁰

Sancağ Dâhilinden Çevre Bölgelere Yapılan Göçler: Gümüşhane'den çevre kazalara yapılan göçlerin temel nedenlerini madenlerin kapanmasıyla ortaya çıkan ekonomik kaygılar ve bölgede yaşanan doğal afetler oluşturmıştır. Ayrıca 1877-1877 Osmanlı-Rus Harbi'nde ve I. Dünya Savaşı sırasında Rusya'nın doğu illerini işgal etmesi de burada yaşayan insanların daha güvenli yerlere göçmesini beraberinde getirmiştir.

Gümüşhane sancağından çevre bölgelere yapılan göçlerin en önemli sebebinin bölgedeki madenlerin ekonomik değerini kaybederek kapanmaya başlaması oluşturmaktadır. Madenlerin aktif şekilde işletildiği dönemlerde bir cazibe merkezi olan Gümüşhane sancağı, XIX. yüzyıldan itibaren madenlerin ekonomik değerini yitirmeye başlamasıyla artık dışarıya göç vermeye başlamıştır. Madenlerin işletildiği dönemlerde Gümüşhane'nin nüfusu fazla, halkı zengin ve medeniyet seviyeleri yüksekti. Ancak madenler kapatıldıktan sonra işsiz kalan madenciler başka yerlere göç etmeye başladılar. Özellikle 1829'da Rusya bölgeden çekilirken büyük bir göç yaşandı. Osmanlı Hükümeti bu göçleri engellemek için elinden gelen her şeyi yapmış ancak buna rağmen göçler yine devam etmiştir.⁹⁸¹ Göç eden madenciler başta Trabzon, Samsun, Giresun, Ordu, Tirebolu olmak üzere Karahisar-ı Şarki, Erzurum, Bayburt, Harput, Diyarbakır, Keban, Ergana, Espiye, Akdağmadeni, Gümüşhacıköy, Keskin, Bugamadeni, Bereketli, Bilecik ve Balıkesir'deki maden ocaklarında çalışmak üzere bu bölgelere gitmişlerdir.⁹⁸²

Örneğin 1826 senesinde Karadenizli bir Rum işletmeci, Niğde'nin Hamit kazası civarında bulunan maden ocaklarını işletme hakkını elde edince bu madenlerde çalışmak amacıyla Gümüşhane'den 185 Rum aile Hamit kazasına göçerek Yukarı Ovacık, Kavuklu, Karacaviran ve Eminik köylerine yerleşmişlerdir.⁹⁸³ 1840'larda Gümüşhane'nin Kale köyü civarında yaşayan Rum ailelerden bazıları Samsun sancağına göç etmişlerdir.⁹⁸⁴ 1863 senesinde madenlerde çalışmak üzere bazı aileler Ankara vilayetinin Akdağmadeni kazasına yerleşmişlerdir.⁹⁸⁵ Madenlerin kapanmasından sonra bölgeden göç eden Rumların bir bölümü de Trabzon'a yerleşmişlerdir. Trabzon'a yerleşen Rumları daha sonra 1865 senesinde *Argyropolisliler Topluluğu* adında bir dernek kurmuşlardır. Bu dernek Gümüşhane'deki hemşerilerinin eğitim ve ekonomik sorunlarını gidermek için 1905 yılına kadar faaliyet göstermiştir.

⁹⁷⁹ Yapılan bu göçler nedeniyle hazine cizye, iane ve askerlik bedeli hisselerinden 541.353 kuruş 12 para ve vergi hisselerinden 172.385 kuruş 9 para olmak üzere toplam 713.738 kuruş 21 para kayba uğramıştır. NFS. d, No: 1123.

⁹⁸⁰ BOA, HR. TO, No: 255/46.

⁹⁸¹ Cuinet, a.g.e, s. 121.

⁹⁸² Öztürk, a.g.e, s. 698.

⁹⁸³ Nakracas, a.g.e, s. 163.

⁹⁸⁴ Nakracas, a.g.e, s. 205.

⁹⁸⁵ BOA, MV, No: 179/20.

Altın ve gümüşten yapılan dini eşya satışının yanı sıra arazi yatırımları ve üyelerinden topladığı paralarla gelir elde eden dernek 1871 senesinde 5 hocanın atanması, 1873'de bir kız mektebinin inşası, 1876 senesinde yoksul öğrencilere kitap yardımı, kütüphane oluşturma, Atina'ya öğrenci gönderme gibi faaliyetlerde bulunmuştur.⁹⁸⁶

Gümüşhane topraklarının tarıma müsait olmaması da bölge insanının çevre bölgelere göç etme sebeplerinden birini oluşturmuştur. Ziraatle geçimlerini sağlamaya çalışan ancak bunda çok zorlanan bölgedeki bazı aileler ziraate daha uygun çevre bölgelere göç etmişlerdir. Örneğin, 1861 senesinde Gümüşhane sancağına bağlı Kovans nahiyesinin Rumluk adlı bölgesindeki köyler halkından yaklaşık 270 Rum hane tarım yapmak amacıyla köylerini ve evlerini terk ederek 6-7 saat uzakta bulunan Kelkit kazası köylerinden Kelahpur, Viranşehir, Hozbirik, Kışasar(?), Terbüsek ve Bayburt kasabasının Hartıcı, Karyaşmak, Pöske köylerine göç ettiler.⁹⁸⁷ 1837 senesinde ise Torul kazasının Turna köyünde 106 hanede yaşayan 432 kişi köylerinin taşlık olması ve ziraate müsait olmaması nedeniyle Şiran kazasına göç etmişlerdi.⁹⁸⁸ Daha sonra aynı köyden 100 hane halkı daha Erzurum vilayetine bağlı Keyfa kazasıyla Erzurum ovası köylerine göç etmek istemişlerdi. Ancak köylülerin bu istekleri reddedilmiştir. Bu köy halkının göç etme taleplerinin reddedilmesinin sebebi olarak maden işlerinin aksamaması, vergi gelirlerinin azalması ve bu durumun diğer köy halklarına örnek oluşturacağı düşüncesidir. Gerçekten de bu insanların evlerini terk edip gitmelerine izin verildiği takdirde maden işleri sekteye uğrayacak, vilayetin vergi gelirleri azalacak ve bu durum madenlerde çalışan diğer köy halkına da örnek olacaktı. Bu nedenlerle köy halkının göç talepleri kabul edilmediği gibi daha önce Şiran kazasına göçenlerin asıl vatanlarına geri dönmeleri istenmiştir.⁹⁸⁹

Doğal afetler de çevre vilayetlere yapılan göçleri tetikleyen etkenler arasında yer almıştır. Üst üste yaşanan kıtlık ve seller nedeniyle bölgedeki çok sayıda insan çevre vilayetlerin yanı sıra Anadolu'nun değişik yerlerine göç etmişlerdir. Örneğin, sadece 1893 senesi Ekim ayında Gümüşhane, Kelkit ve Şiran kazalarında yaşanan kıtlık nedeniyle yaklaşık 20.000 kişi Trabzon vilayetinin sahil kazalarına göç etmiştir.⁹⁹⁰

Sancak dâhilinden çevre bölgelere göçlerin sebeplerinden biri de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve I. Dünya Savaşı'dır. Her iki savaşta da Rus ordularının Osmanlı ordusunu yenerek Gümüşhane'nin de içinde bulunduğu doğu bölgelerini işgal etmesi, çok sayıda insanın daha güvenli olduğunu düşündükleri Sivas vilayeti topraklarına göç etmelerine neden olmuştur.⁹⁹¹

⁹⁸⁶ Öztürk, a.g.e, s. 698.

⁹⁸⁷ BOA, A. MKT. NZD, No: 361/89.

⁹⁸⁸ BOA, A. MKT. UM, No: 6/94.

⁹⁸⁹ Köylerini terk ederek Şiran kazasına göçenler ödemeleri gereken 2 senelik 4.260 kuruş vergiyi ödemişlerdi. BOA, A. MKT. UM, No: 6/94.

⁹⁹⁰ DCRT, No: 1346, s. 5.

⁹⁹¹ BOA, DH. ŞFR, No: 96/99.

Sancak Dâhilinden Yurt Dışına Yapılan Göçler: XIX. yüzyıl boyunca çok sayıda Osmanlı vatandaşı yurt dışına göç etmiştir. Bu dönemde Anadolu'dan başta Rusya ve Kafkaslar olmak üzere Amerika, Avrupa ve Karadeniz'in kuzeyine çok sayıda göç olayı yaşanmıştır. Yurt dışına yapılan bu göçler başlangıçta bölgenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı nedeniyle iş bulmak ve para kazanmak amacıyla daha çok bireysel olarak yapılan mevsimlik göçlerdir. Hristiyanların dışarıya göçü üzerine bildirimde bulunan Avrupalı konsoloslar da bu tespiti doğrulayarak bölgedeki göçlerin nedenlerinin daha çok ekonomik olduğunu ifade etmektedirler.⁹⁹²

Ekonomik sıkıntılar nedeniyle ülke genelinde yaşanan bu göçler bölgedeki madenlerin ekonomik değerini yitirmesi ve kapanmasıyla Gümüşhane sancağında da yaşanmıştır. Bölgede geçim sıkıntısı çeken halk geçimlerini temin edebilmek amacıyla mevsimlik veya daimi olarak yurt dışına göç etmiştir. Dönemin Osmanlı Hükümeti çalışmak amacıyla mevsimlik olarak yurt dışına çıkmak isteyenlere izin vermiştir. Örneğin, 1874 tarihinde Gümüşhane'nin Akçakale köyü ahalisinden Hacı Dimitri Yani'nin ailesi ile beraber Rusya'ya göç etmek istemesi üzerine Hariciye Nezareti tarafından yapılan tahkikatlar sonucu Dimitri'nin ailesi ile beraber Rusya'ya hicret etmesine izin verilmiştir.⁹⁹³ Ancak Hacı Dimitri Yani ve ailesi Rusya'da bir süre çalıştıktan sonra tekrar Gümüşhane'ye döndü. Daha sonra Dimitri Yani'nin 19 Aralık 1889 tarihinde Gümüşhane mutasarrıflığına tekrar başvurarak Rusya'ya göç etmek istediğini görüyoruz.⁹⁹⁴ 8 Mayıs 1892 tarihinde ise Yağmurdere nahiyesinin Leri köyü ahalisinden Çakıroğlu Yor veledi Kiryako ve arkadaşları Gümüşhane mutasarrıflığına başvurarak ailelerini de yanlarına alarak Rusya'ya göç etmek istediklerini bildirdiler. Kiryako ve arkadaşları yazdıkları yazıda köylerinde meydana gelen sellerden dolayı mağdur olduklarını, bu nedenle birkaç seneden beri Rusya'ya gittiklerini ve orada ticaret yaparak geçimlerini sağladıklarını ifade ediyorlardı. Hanelerinde bulunamadıkları zamanlarda ise gayrimenkullerini ve hayvanlarını sattıklarından dolayı buralarda geçimlerini sağlayacak paraları olmadığını söyleyerek aileleriyle birlikte 32 kişinin de Rusya'ya gitmelerine izin verilmesini istiyorlardı.⁹⁹⁵

Bölge halkının daha çok Rusya taraflarını tercih etmelerinin sebebi burada taşcılık ve rençberlik sanatlarını yapmaya devam edebilmeleri ve yakın olduğu için geri dönebilme imkânlarının olmasıydı. Buraya çalışmak için giden işçiler bir süre çalıştıktan sonra belirli bir miktar para biriktirince geri dönmekteydiler.⁹⁹⁶ Dönmeyen işçiler ise kazandıkları paranın bir kısmını memleketlerindeki ailelerine gönderiyorlardı. Örneğin, 1900 tarihinde Rusya'da ticaretle uğraşan Rumlardan bazıları Hariciye Nezareti'ne yazı

⁹⁹² Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 134.

⁹⁹³ BOA, HR. TO, No: 92/109.

⁹⁹⁴ BOA, DH. MKT, No: 1683/72.

⁹⁹⁵ BOA, BEO, No: 3/171.

⁹⁹⁶ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006, s. 284.

yazarak Trabzon'daki ailelerine gönderdikleri paranın banker Kosta ve Polo kardeşlere verilmesi istiyorlardı.⁹⁹⁷

Sancak genelinde yaşanan kıtlık olayları da yurt dışına yapılan göçlerde önemli unsurlardan birini oluşturmuştur. Nitekim 1893 ve 1894 senelerinde üst üste yaşanan kıtlık nedeniyle Gümüşhane'den çok sayıda aile köylerini terk ederek geçimlerini sağlamak için yurt dışına göç etti.⁹⁹⁸

Ancak bölgeden Rusya'ya yapılan göçlerin sebebini sadece ekonomik zorluklar ve kıtlık olaylarıyla açıklamak doğru olmaz. Rusya'nın boşalan yerlere Hristiyan nüfus yerleştirme ve Kafkaslarda Osmanlı Devleti'ne karşı bir tampon bölge oluşturma politikası da bu göçlerde etkili oldu. Rusya'nın Doğu Anadolu'da Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlar sırasında Müslüman köylülerin Kafkasya'daki topraklarını terk etmeleri üzerine Rusya, Müslüman göçmenlerin boşalttığı yerleri bayındır bir halde tutabilmek ve bölgenin gelişmesini temin edebilmek için Gayrimüslim çiftçilerin bu bölgelere göç etmesini teşvik etti.⁹⁹⁹ Rusya'nın izlediği bu politika sonucu ise Anadolu'dan bazı Rum ve Ermeni aileler Kafkaslara göç etmeye başladı.¹⁰⁰⁰ Bu politika doğrultusunda Anadolu'dan Kafkaslara ilk göçler 1829'da Rusya çekilirken yaşandı ve daha sonra bu sayı her geçen gün daha da arttı. Rusya'ya göç eden bu insanlardan pek çoğu da memleketlerindeki mülklerini satarak Rusya'ya yerleştiler.¹⁰⁰¹ Osmanlı Devleti ise bölgeden Rusya'ya yapılan bu göçleri engellemek için elinden gelen her şeyi yapmış ancak bunda başarılı olamamıştır.¹⁰⁰²

Rusya, kendi topraklarına yapılan göçleri teşvik etmek için genellikle söylenti yoluyla güney Kafkasya'ya gelecek göçmenlere çeşitli çıkarlar ve imkânlar sağlanacağını vaat etmekteydi. Rus konsoloslar ve din adamları da bu göçleri teşvik etmek için yoğun bir şekilde faaliyet gösteriyorlardı. Rusya'ya göç eden bu insanlar seyahatleri sırasında yerel din adamları, Rus, Yunan ve İran konsolosları tarafından basılan ve seyahat evrakı olarak yasallaştırılan belgelerden yararlanıyorlardı.¹⁰⁰³ Rus din adamları ve konsoloslarının bölgedeki bu çalışmaları sonucu çok sayıda aile Rusya'ya göç etti.¹⁰⁰⁴ Bu durum zaman zaman Avrupa gazetelerinde de yer almıştır. Nitekim Nisan 1882 tarihli Avrupa gazeteleri Rus Konsolosu'nun çalışmaları sonucu Gümüşhane sancağı ahalisinden Rusya'ya hicret eden halktan bahsetmektedir.¹⁰⁰⁵

Gümüşhane bölgesinde faaliyet gösteren din adamları ve konsoloslar, halkı göç etmeye ikna ettikten sonra göç edecek aileleri Samsun ve Trabzon

⁹⁹⁷ BOA, HR. SYS, No: 2418/49.

⁹⁹⁸ BOA, Y. PRK, No: 9/21.

⁹⁹⁹ McCarthy, a.g.e, s. 136.

¹⁰⁰⁰ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 284.

¹⁰⁰¹ BOA, HR. TO, No: 255/46.

¹⁰⁰² Cuinet, a.g.e, s. 121.

¹⁰⁰³ Ekinci, a.g.m, s. 66.

¹⁰⁰⁴ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 284.

¹⁰⁰⁵ BOA, Y. PRK. DH, No: 1/44.

limanlarına getirerek buradan anlaştıkları tekneler vasıtasıyla Rusya'ya göndermekteydiler. Örneğin, Rus din adamı ve konsoloslarının anlaştıkları tekne sahiplerinden Rizeli Topal İlyas ve Kös Mahmud adlı reisler Rize tarafına gitmek söylentisiyle Samsun'a 6 saat mesafede bulunan Karaboğaz adlı mevkiiden sandallarına 400 kişi alarak insanları Rusya'ya nakil etmek üzere Trabzon'dan hareket etmişlerdi. Bu durumun haber alınması üzerine belirtilen mevkiilerin süratle kontrol altına alınarak kaptanların tutuklanması için emir verildi. Ayrıca gerekli araştırmanın yapılması için Trabzon Vilayet Muavini Dimitraki Efendi de Samsun'a gönderildi. Rizeli Ömer Kaptan'ın rakibi Osman Remzi Efendiyi şikâyet etmesi üzerine Osman Remzi Efendi Rusya'ya 500 Hristiyan'ı kaçıırken yakalanarak tutuklandı. Yapılan tahkikat sonucu Osman Remzi Efendinin bu insanları Rusya'ya kaırması karşılığında 250 liralık sözleşme imzaladığı anlaşıldı.¹⁰⁰⁶ Nitekim yerel din adamları ile Rus ve Yunan konsoloslarının Trabzon ve Gümüşhane sancaklarında uzun zamandan beri Hristiyan ahalinin hakları konusunda yaptıkları çalışmalar ve halk arasında fesat tohumları ekmeleri sonucu 1,5 sene içinde Samsun ve Bafra limanlarından 180 hane Rusya'ya hicret etti.¹⁰⁰⁷

Bununla birlikte yerel din adamları ve konsolosların ikna edilerek yasal yollardan izin alıp yurt dışına çıkmak isteyenler de bulunmaktaydı. Örneğin, 1902 senesinde Gümüşhane sancağından yabancı memleketlere gitmek üzere 24'ü kadın, 660'i erkek 684 Hristiyan ve 585 Müslüman olmak üzere toplam 1.269 kişi pasaport almak için müracaat etmişti.¹⁰⁰⁸

Bölgedeki Gayrimüslimler arasında askerlikten kurtulmak, vergi ödememek, sonuçlandıkları davalardan ceza almamak ve mahkeme aşamasında yabancı müdahalesiyle işi sürüncemede bırakarak şahsi menfaat sağlamak amacıyla yurt dışına gidenler de bulunmaktaydı. Yurt dışına gidip yabancı devlet tebaasına geçerlerse her şeyden önce vergi ödemeyecek ve askerlikten kurtulacaklardı.¹⁰⁰⁹ Bu düşüncede olanlar yabancı devlet tebaasına geçmek için yoğun gayret harcamaktaydılar. Bu şekilde yabancı devlet vatandaşlığına geçenlerin çoğu Rusya ve Yunanistan vatandaşlığını tercih ediyordu. Örneğin, 1868 senesi içinde Trabzon, Tirebolu, Gümüşhane, Akçaabat, Ordu, Giresun ve Ünye kazalarında 1.000 kişiden daha fazla kişi yabancı devlet vatandaşlığına geçmiş ve bunlardan % 90 ile % 95'i Rusya ve Yunanistan vatandaşlığını tercih etmişti.¹⁰¹⁰

Diğer taraftan Osmanlı Hükümeti Gayrimüslim din adamları, Rus ve Yunan konsoloslarının çalışmaları sonucu Rusya'ya yaşanan göçleri önlemek için birtakım tedbirler almaya çalıştı. Öncelikle hükümet mutasarrıflara yazı yazarak göçün altında yatan sebeplerin araştırılmasını ve yapılması gerekenler konusunda tavsiyelerini bildirmelerini istedi. Yerel yöneticilerin bu talebe

¹⁰⁰⁶ BOA, A. MKT. MHM, No: 428/9.

¹⁰⁰⁷ BOA, A. MKT. MHM, No: 428/9.

¹⁰⁰⁸ TVS 1903, s. 939.

¹⁰⁰⁹ BOA, A. MKT. MHM, No: 410/43.

¹⁰¹⁰ BOA, A. MKT. MHM, No: 410/43.

verdiği cevap, madenlerin eskisi gibi işletilmesi durumunda hicretin tamamen önünün alınacağı ve hatta hicret edenlerin vatanlarına geri döneceği yönündeydi. Ayrıca yöneticiler öncelikle maden işlerindeki söz konusu sıkıntıların ortadan kaldırılmasını ve hak sahiplerinin alacaklarının tahsil edilmesini tavsiye ediyorlardı.¹⁰¹¹

Bunun üzerine hükümet, muhtarların göç etme düşüncesinde olan halka nasihatlerde bulunarak bunları göç etme düşüncesinden vazgeçmeleri için çalışma yapmalarını istedi. Bütün nasihatlerine rağmen bu insanları göç etme düşüncesinden vazgeçirememeleri halinde yine de içlerinden bazıları aldanarak hicrete teşebbüs ederlerse durumu hükümete haber vermelerini istiyordu. Örneğin, Muhlis Esad Efendi, Torul kazasına bağlı Yağlıdere ve Santa köylerinde bulunan ve hicret etmek düşüncesinde olan bazı ailelere hicretten vazgeçmeleri için tavsiyelerde bulunmuş ancak bu aileler hicret etmek düşüncesinden yine de vazgeçmemişlerdi. Bunun üzerine Esad Efendi, 30 Eylül 1869 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne yazı yazarak durumu bildirdi. Esad Efendinin talebini değerlendiren Dâhiliye Nezareti bu kişilere nasihatta bulunmak için Dimitraki Efendiyi bölgeye gönderdi. Dimitraki Efendi, bölgede gerekli incelemelerde bulunarak bölgeye uygun gerekli tedbirlerin uygulanması gerektiğini düşünüyordu. Bir taraftan da Santa, Krom ve Yağlıdere köylerine uğrayarak hicrete karar veren aileleri araştırdı. Bu ailelerle görüşmeler yaparak göç sebepleriyle ilgili raporlar tuttu. Dimitraki Efendiye göre göçlerin sebepleri bölgenin taşlık olmasından dolayı ahalinin zor durumda kalması ve eskiden hicret edenlerin askerlik bedellerinin dahi kendilerinden alınmasıydı. Ayrıca Dimitraki Efendi, İstanbul'dan gelerek Trabzon üzerinden Erzurum istikametine sevk edilmekte olan topların çekilmesinden dolayı bölge insanının zor durumda kalmasının da göçlerin diğer bir sebebini oluşturduğunu Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.

Dâhiliye Nezareti bu rapor üzerine çalışma başlattı. Trabzon Valiliğinden cevap istedi. Trabzon valisi verdiği cevapta, topların çekilmesinde kimsenin asla zorlanmadığını, yalnız bu köydeki insanların vatanı korumak için birkaç defa Erzurum'a sevk edilen top ve kızakların sevk konusunda yardım etmek isteyenlerin yardımlarına başvurulduğunu belirtiyordu. Yazıda topların el ile geçirileceği ve amele gereken yerlerde Trabzon ve Gümüşhane ahalisinden istekli olanlardan yardım alındığı, hayvan ile geçirilmesi mümkün olan yerlerde ise öküz ve amelenin ücretle temin edildiği ifade ediliyordu. Ayrıca eğer böyle birkaç köy ahalisi önce kendi rızalarıyla gelip top çekmeye yardım ettikten sonra bundan rahatsız olduklarını söylüyorlarsa bundan sonra top ve kızakların el ile sevk olunacağı yerlerde bunların gösterecekleri hizmetlerin kabul edilmeyeceğini söylüyordu.

Bölgede yaşayan halkın büyük çoğunluğunun, belki de tamamının, vilayet ve memleket dâhilinde taşçı olarak çalıştıklarını söyleyen vali, bu nedenle bu kişilerin % 90'ının gerçekten göç etmek düşüncesinde

¹⁰¹¹ BOA, HR. TO, No: 255/46; *Trabzon Aynıyyât Defteri*, No: 933, s. 134.

olmadıklarını ara sıra *göç edeceğiz* demeyi kendilerine adet haline getirdiklerini ifade ediyordu. Bu kişilerin % 10'unun da önceden Rusya'ya giden hemşehrileri tarafından ikide bir de aldıkları teşvik mektuplarından dolayı gafil olduklarını belirtiyordu.¹⁰¹²

Bu yazı üzerine Dâhiliye Nezareti, Dimitraki Efendiyi tekrar bölgeye göndererek çalışmalarına başladı. Dimitraki Efendi hicret etmek düşüncesinde olan kişilere nasihatlar bulundu. Dimitraki Efendiden sonra bazı mülki düzenlemeler için alt kademede bulunan çok sayıda memur da Gümüşhane'ye gönderildi. Mâliye Nezareti'nden ve Trabzon Valiliğinden defalarca yazılar yazılarak bu kişilerin mal varlıklarının tespit edilmesi istendi. Bu talebi yerine getirmeyen memur ve muhasebiler görevden alındı. Muhasebeciler başkanlığında araştırmalar yapmak için kaza ve köylerde birer komisyon oluşturuldu. Bu komisyonların çalışmaları sonucu Gümüşhane sancağında emlak ve nüfus sayımları yapıldı. Santa, Krom ve Yağlıdere köylerinden göç edenlerden askerlik bedeli alınmamasına karar verildi. Ayrıca bakaya durumu şüpheli olanların askerlik bedellerini ödemeleri için zorlanmaması istendi.¹⁰¹³

Diğer taraftan bölgede doğal afetlerden dolayı zarar gören ve geçim sıkıntısı çeken halka yardım edilerek bölgede ikamet etmeleri sağlanmaya çalışıldı. Örneğin 1869 senesi baharında Torul'un mahallelerinden dere kenarında vaktiyle toprak üzerine kurulmuş olan 14 haneden oluşan Livare Mahallesi'ndeki evlerin meydana gelen seller sonucu yıkılması üzerine burada yaşayan halk başka yerlere göç etmişti. Hükümet ise bu insanların tekrar geri gelebilmeleri için her bir haneye 500 kuruş yardım yaparak toplam 6.000 kuruş ödedi. Çok muhtaç olanlara ise mal sandığından karşılanmak kaydıyla 12'er lira daha yardım yapıldı.¹⁰¹⁴

Hükümet diğer taraftan da Rusya ile anlaşma yaparak bu göçlerin önünü almaya çalışıyordu. Rusya vatandaşlığına geçmiş olanların tabiyetlerinin düzenlenmesi meselesi hakkında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 10 maddelik bir kararname imzalandı. Kararnameyle birlikte Rusya Konsolosluğu'ndan bir memurun da bulunduğu bir komisyon oluşturuldu.¹⁰¹⁵ Bir göçmenin Rus vatandaşlığına geçebilmesi için Rusya'da aralıksız belli bir süre ikamet etme zorunluluğu getirildi. Nitekim 1874 tarihinde Gümüşhane ahalisinden Hacı Dimitri Yani ailesiyle birlikte Rusya vatandaşlığına geçmek için Hariciye Nezareti'ne başvurduğunda kendisine Rus Kanun Kitabı'nın 9. cildinin 1011. ve 1012. maddeleri uyarınca Rusya toprağında aralıksız 5 sene ikamet etmedikçe Rusya vatandaşlığına geçemeyecekleri bildirildi.¹⁰¹⁶

Kafkaslardan Sancak Dâhiline Yapılan Göçler: XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin Ruslarla yaptığı savaşlar, Osmanlı ülkesine Rusya'dan çok sayıda göç yaşanmasına neden oldu. Ruslarla yapılan Kırım

¹⁰¹² BOA, İ. DH, No: 601/41878.

¹⁰¹³ BOA, İ. DH, No: 601/41878.

¹⁰¹⁴ BOA, İ. DH, No: 601/41878.

¹⁰¹⁵ BOA, A. MKT. MHM, No: 410/43.

¹⁰¹⁶ BOA, HR. TO, No: 92/109.

Savaşı'ndan sonra Kırım, Kafkasya, Azerbaycan ve Dağıstan coğrafyasında huzur içinde yaşamaktan mahrum bırakılan yüzbinlerce Türk ve Müslüman daha güvenli bildikleri Osmanlı topraklarına göç etti. Bu dönemde ilk büyük göç kabileleri Kırım ve havalisinden gelmişti. Nitekim 1854-1862 tarihleri arasında Kırım ve havalisinden 140.000'den fazla Türk ve Müslüman göçe zorlanmıştı.¹⁰¹⁷ Kırım göçleri devam ederken aynı süre içinde Kafkasya'dan başlayan ve 1860'dan sonra hızlanan Kafkas göçleri ise 700.000 kişinin ülkelerini terk etmelerine neden olmuş ve bu sayı 1876 yılına kadar 1.000.000'u aşmıştı.¹⁰¹⁸ Türk göç tarihinin en önemli halkalarından biri olan 1877-1878 göçleri yani "93 Muhacereti" oluşturmaktadır.¹⁰¹⁹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'yle birlikte yeniden göç etmeye başlayan insanların sayısı 1877-1897 yılları arasında geçen 20 yıllık sürede resmi rakamlara göre 1.015.015'e ulaşmıştır.¹⁰²⁰

Kafkaslardaki Rus mezaliminden kaçarak Anadolu'ya göçen bu insanların ilk durağı kendilerine en yakın Türk limanı konumunda olan Trabzon vilayeti olmuştur.¹⁰²¹ Daha çok bir göçmen aktarma merkezi olarak kullanılan Trabzon Limanı'na çıkan göçmenler büyük bir bölümü Ordu ve Samsun bölgelerine gönderilirken bir bölümü de Kelkit ve Şiran kazalarına gönderilmiştir. 1864 Kafkas göçleriyle Anadolu'ya gelen göçmenlerden 296'sı Kelkit kazasına, 498'i de Şiran kazasına yerleştirilmiştir.¹⁰²² 1876 tarihinde ise Kars ve Ardahan'dan gelen göçmenlerden Viranşehir köyünde 15, Havcuş köyünde 4 ve Terbüsek köyünde 11 olmak üzere Kelkit kazasında 30 göçmen daha barındırılmıştır.¹⁰²³ Şiran kazasına yerleştirilen göçmenler ise Sellidere, Günbatur ve Dumanoluğu köylerinde iskân ettirilmişlerdir.

Muhacirin Komisyonu'nun çalışmaları sonucunda Kelkit ve Torul kazalarında göçmenlerin iskân ettirilebilmesi için 2.943 dönüm arazi tespit edilmiştir.¹⁰²⁴ Bu araziler daha sonra bölgeye yerleştirilen göçmenlere tahsis edilerek burada ziraat, ekincilik ve çiftçilik yaparak geçimlerini temin etmeleri sağlanmıştır.¹⁰²⁵ Ayrıca devlet bölgedeki varlıklı kişilerin fazla olan menkul ve gayrimenkullerini göçmenlerin barınmaları için tahsis etmiştir. Örneğin, 1873 senesinde Şiran kazasının Sellidere köyünde bulunan köy ahalisinden Hacı Keşişoğlu Karabin'in(?) 15 adet binasına göçmen yerleştirilmiş ve bu binalara bağlı araziler de göçmenlere verilmişti. Bu bina ve arazi sahibine ise bedel olarak mahallince takdir edilen 9.500 kuruş ödenmişti.¹⁰²⁶

¹⁰¹⁷ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999, s. 5.

¹⁰¹⁸ Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991, s. 51.

¹⁰¹⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 5.

¹⁰²⁰ Bice, a.g.e, s. 51.

¹⁰²¹ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 40-41.

¹⁰²² TVS 1870, s. 189.

¹⁰²³ TVS 1876, s. 389.

¹⁰²⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 167.

¹⁰²⁵ Abdülvahhap Hayri, a.g.e, s. 39.

¹⁰²⁶ BOA, A. MKT. MHM, No: 460/29.

Gümüşhane toprakları çok sayıda Kafkas göçmenini barındıracak durumda olmadığından bölgeye gelen göçmenlerin bir bölümü iskâna daha elverişli bölgelere sevk edilmiştir. Bu bağlamda 1888 tarihinde Rusya'dan kaçarak Gümüşhane'ye gelen Livane ve Ardauç muhacirlerinden 20 kişi Amasya'ya gönderilmiştir.¹⁰²⁷

Göçler Sırasında Yaşanan Sıkıntılar: Göç olayları her ne sebeple yapılsa yapılsın her zaman bazı sıkıntıları da beraberinde getirir. Mevsimlik çalışmak için göç eden insanlar arkalarında yaşlı, çalışamayan büyüklerini bırakır, çalışmak için giden gençler ise bilmedikleri ve memleketlerinden çok uzak olan kültürlere uyum sağlamakta zorlanırlar. Doğal afetler sonucu yerlerini ve yurtlarını terk etmek zorunda kalan insanlar ise daha büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalırlar. Gittikleri yerde açlık, sefalet ve hastalıklarla mücadele ederler.

Gümüşhane bölgesinden Rusya'ya mevsimlik çalışmak için giden gençler de burada ekonomik ve ahlaki sıkıntılar yaşamışlardır. Çalışmak için bölgeyi terk eden kişilerin geride bıraktıkları insanlar yaşlı olduklarından bölgedeki topraklar işlenmeyerek boş kalmış ve bu da bölgede zaman zaman kıtlıkların yaşanmasına neden olmuştur. Uzunca bir süre salgın hastalıklardan dolayı uygulanan karantina ve kordonlardan da bölgedeki üretimi durma noktasına getirince kış aylarında bölge halkı büyük sıkıntılar yaşamışlardır.¹⁰²⁸

Meydana gelen kıtlık olayları sonucunda çevre kaza ve nahiyelere göçen insanlar ise daha büyük sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Göç eden bu insanlar gittikleri yerlerde açlık ve hastalıklarla baş etmek zorunda kalmışlardır. 1893 senesinde Gümüşhane'de yaşanan kıtlık sebebiyle birçok insan Trabzon'a göç etmek zorunda kalmıştır. Bu durum üzerine zor durumda kalan Trabzon Valisi Kadri Bey, Bâb-ı Ali'ye yazdığı yazıda halkın içinde bulunduğu durumu ve çekilen sıkıntıları anlatırken Erzurum ve Gümüşhane taraflarında zahirenin kıtlığı sebebiyle birçok ailenin 1893 senesi Ekim-Kasım aylarından itibaren Trabzon'a gelmekte ve fevkalade zorluk içinde olduklarını belirtmektedir. Bunlardan nahiye çevresinde az çok kendilerine iş ve barınacak yer bulabilenlerin haricinde Trabzon'a gelip açıkta kalan nüfus miktarının 2.000'i geçtiğini söylemektedir. Kış ayı yaklaştığı için evsiz ve çıplak kalan ailelerde ölü sayısının çoğalmaya başladığını ifade eden Kadri Bey, dizanteri ve tifo gibi hastalıkların yayılmasıyla bu hastalıkların şehirde yaşayanlara da sirayet edeceğinden korkulduğunu vurgulamaktadır. Bundan dolayı bu kişilerin şehir dışında barakalar yaptırılarak yerleştirilmesi ve kişi başına bir ekmek verilerek aç kalmalarının önlenmesi gerektiğini söylemektedir. Ayrıca bu kişilere yollar açılıp memleketlerine gidinceye kadar tahminen burada kalacakları her ay için 100.000 kuruş kadar akçeye ihtiyaç duyulduğunu, belediyenin ise bu masrafları karşılamaya gücünün yetmediğini belirtmektedir. Kolera ve karantina sebebiyle Trabzon kasabasında ihtiyaç sahipleri için servet

¹⁰²⁷ BOA, DH. MKT, No: 1531/72.

¹⁰²⁸ BOA, Y. PRK. A, No: 9/21.

sahiplerinden temin edilen yardımlar haddini aştığından ihtiyaç sahiplerinin hayatta kalmaları için gerekli paranın mutlaka gönderilmesini istemektedir.¹⁰²⁹

Yaşanan kıtlık nedeniyle sancak dâhilinden sahil kazalarına göçen halkın durumu Trabzon Valisi Kadri Beyin ifadelerinden de anlaşılacağı gibi geçekten içler acısıdır. Erkeklerden bazısı iş bulup çalışırken bazıları da köy ve kasaba halkının yardımlarıyla geçimlerini sağlayabilmektedir. Bu göçmenlerden 7.000 kişi ise hükümetin verdiği ekmek parasıyla karınlarını doyurmaktadırlar. Bu insanlar köy kenarlarında ve orman aralarında yaşamaya çalışıyorlardı. Barındıkları yerler güvenli olmadığı gibi şiddetli kışa karşı hayatlarını korumaya yeterli olmadıkları için bazıları koleraya ve tifoya, bazıları da dizanteri türünden hastalıklara yakalanarak hayatlarını kaybediyorlardı. Her köye 3'er 5'er aile dağılıp dağınık bir halde bulunmaları nedeniyle tıbbi tedbirlerin alınması da mümkün olmuyordu.¹⁰³⁰ Bu nedenlerle göç eden kişilerin birçoğu geri dönebilmek için yetkili makamlara müracaatta bulunarak geri dönmeye çalışıyordu.¹⁰³¹

Trabzon Valisi Kadri Bey göçmenlerin içinde bulundukları bu durumdan kurtarılması için hükümete bazı tavsiyelerde bulundu. Kadri Bey, Bâb-ı Ali'ye yazı yazarak her şeyden önce göçmenlerin miskinliğe alıştırılmamasını istedi. Kadri Bey'e göre miskinliğe alıştırılan halk kendilerine verilen zahirenin bir kısmını satarak başka şeyler alacaklar, kendilerine tohumluk olarak verilen zahireyi de ekmeyip dökerek gelecek sene yine dilencilik yapacaklardı. Bu duruma fırsat vermemek için de hakikaten yardıma muhtaç olanlara yemeklik zahire verilmek üzere boş tarlaların zorla mısır ve arpa ektirilmesini istemektedir. Sonuç olarak Gümüşhane halkına zorla ziraat yaptırılarak ihtiyaçlarını karşılamalarını sağlamaktan başka çare olmadığını ifade eden Kadri Bey, bunun için yetenekli memurların görevlendirilmesini tavsiye etmektedir.¹⁰³²

Göçmenlere Yapılan Yardımlar: Yaşanan göç olayları neticesinde Osmanlı Hükümeti öncelikle göçlerin yaşandığı bölgelere memurlar göndererek göçmenlerin içinde bulunduğu durumu tespit etmeye çalıştı. Görevli memurların bölgedeki incelemeleri sonucu tuttukları raporlarla göçmenlerin ihtiyaçları tespit edilerek bölgeye hububat yardımı yapıldı. 1893 tarihinde yaşanan kıtlık nedeniyle Kelkit ve Şiran kazalarından Erzurum'a göç eden çok sayıda ailenin durumlarını ve ihtiyaçlarını tespit etmek için 1894 senesi başında Mâliye Nezareti Meclisi azalarından olan Ethem Efendi Erzurum'a gönderildi. Ethem Efendinin bölgede incelemeler yaparak ihtiyaç sahiplerinin 13.000 kile yemeklik mısır buğdayı ve 17.000 kile de tohumluk Samsun arpasına ihtiyaçları olduğunu rapor etmesi üzerine gerekli hububat bölgeye gönderildi.¹⁰³³

¹⁰²⁹ BOA, DH. MKT, No: 155/27.

¹⁰³⁰ BOA, Y. PRK. A, No: 9/21.

¹⁰³¹ BOA, DH. MKT, No: 1598/79.

¹⁰³² BOA, Y. PRK. A, No: 9/21.

¹⁰³³ BOA, Y. PRK. A, No: 9/21.

Diğer taraftan ihtiyaç sahiplerinin başta barınma ihtiyaçları olmak üzere diğer ihtiyaçlarını karşılamaları için para yardımı yapıldı. 1893 senesinde Trabzon'a göç eden göçmenlerin yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması için Trabzon Mal Sandığı'ndan 100.000 kuruş ödendi.¹⁰³⁴ 1916 senesi yazında Osmanlı ordularının doğu cephesinde Ruslara yenilmesi üzerine halkın bir bölümü daha güvenli olan Sivas vilayeti topraklarına göç etti. Buraya göç eden aileler öncelikle burada terk edilmiş evlere ve uygun yerlere yerleştirildi. Geçimlerini sağlamaları için de kendilerine muhacirin tahsisatından karşılanmak üzere 8.000 lira ödendi.¹⁰³⁵

Ayrıca hükümet göç eden bu insanların birikmiş vergi borçlarını affederek göçmenleri biraz olsun rahatlatmaya çalıştı. Örneğin, Ağustos 1861 tarihinde Kovans nahiyesine bağlı Rumluk köyünden tarım yapmak amacıyla köylerini terk ederek Kelkit kazası köylerine göç eden 270 Rum hanenin ödemeleri gereken 9.000 kuruş vergileri affedildi.¹⁰³⁶

¹⁰³⁴ BOA, DH. MKT, No: 155/27.

¹⁰³⁵ BOA, DH. ŞFR, No: 96/99.

¹⁰³⁶ BOA, A. MKT. NZD, No: 361/89.

3.2. EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim faaliyetleri, Selçuklularda olduğu gibi devletin görev alanı dışında tutulmuştu.¹⁰³⁷ XVIII. yüzyıldan itibaren eğitim ve öğretim işleri devlet görevi haline gelmiş ve bir devlet politikası niteliği kazanmıştı.¹⁰³⁸ Eğitim ve öğretimin devlet politikası haline gelmesiyle XIX. yüzyılın sonlarında kaynakları yeterli olmamakla birlikte sancak dâhilindeki hemen her köyde yeni mektepler açılmaya başlandı. Ancak bu mekteplerin hepsi ilkokul seviyesindeydi.¹⁰³⁹ Bu nedenle sancak dâhilinde eğitimin seviyesi çok düşüktü.¹⁰⁴⁰ 1912-1913 yılları arasında Trabzon Valiliği yapan Mehmed Ali Ayni'nin Trabzon'dan ayrılırken halefi Samih Rıfat'a yapılması elzem olan işlere dair bıraktığı muhtıradaki Kelkit, Şiran ve Torul kazalarının eğitiminin vilayetin en geri kalmış yerlerinden olduğunu ifade etmesi sancağın eğitim seviyesinin ne kadar düşük olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.¹⁰⁴¹

Okuma-yazma bilenlerin oranları da sancak dâhilindeki eğitim seviyesini daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Özellikle Müslümanların eğitim seviyesi ve okuma-yazma oranları gayrimüslimlere göre daha düşüktür.¹⁰⁴² Gayrimüslimlerin okuma-yazma oranlarının Müslümanların oranından yüksek olmasının sebebi ise sancak dâhilindeki başpiskopos ve piskoposların okullarına Müslümanlardan çok daha iyi bakmaları ve eğitim faaliyetleriyle daha yakından ilgilenmeleriydi.¹⁰⁴³

XIX. yüzyılın sonlarında sancak dâhilinde okuma-yazma bilen Müslüman erkek sayısı 4.824, okuma-yazma bilen kadın Müslüman sayısı 1.370 idi. Yani Müslüman kadınlarının % 3'ü, erkeklerin ise % 11'i okuma-yazma biliyordu.¹⁰⁴⁴ XX. yüzyıldan itibaren sancak dâhilinde başta kadınlar olmak üzere Müslümanların okuma-yazma oranları artmaya başladı. Bunun en büyük sebebi ise sancak dâhilinde Müslümanlara ait eğitim kurumların sayısının artmasıdır.

Bu dönemde sancak dâhilinde bulunan Gayrimüslimlerin okuma-yazma oranlarına bakıldığında ise 14.100 Gayrimüslim kadından 3.154'ünün, 28.955 Gayrimüslim erkekten de 4.023'ünün okuma-yazma bildiği görülmektedir. Bu sayı da Gayrimüslim kadınların % 22'sinin, erkeklerin de %

¹⁰³⁷ Özger, XIX. Yüzyılda Bayburt, s. 388.

¹⁰³⁸ Bayram Kodaman, Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992, s. 476.

¹⁰³⁹ Cuinet, a.g.e, s. 128.

¹⁰⁴⁰ TVS 1903, s. 585.

¹⁰⁴¹ Mehmet Ali Ayni, "Trabzon'un Bilge Valisi: M. Ali Ayni", *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, Trabzon 2004, s. 82.

¹⁰⁴² Müslümanların içinde bulunduğu bu durumu Theophile Deyrolle, uğradığı köydeki mektebin muallimi olan imamın belki de köy içinde okumasını bilen yegâne adam olduğunu belirterek ifade etmektedir. Deyrolle, a.g.e, s. 26.

¹⁰⁴³ Cuinet, a.g.e, s. 128.

¹⁰⁴⁴ TVS 1898, s. 673.

29'unun okuma-yazma bildiği anlamına gelmektedir.¹⁰⁴⁵ XX. yüzyıla gelindiğinde ise Müslümanların aksine sancak dâhilindeki okuma-yazma bilen Gayrimüslim sayısı düşüşe geçmiştir. Bu dönemde Gayrimüslimlerin okuma-yazma oranlarına bakıldığında kadınların oranının % 17'ye, erkeklerin ise % 20'ye düştüğü görülmektedir.¹⁰⁴⁶ Bu düşüşün sebebini çalışmak amacıyla ve ekonomik kaygılarla çevre vilayetlere veya yurt dışına gitmeleri oluşturmuştur.

3.2.1. Eğitim Kurumları

İncelediğimiz dönemde tüm ülke genelinde olduğu gibi Gümüşhane bölgesinde de eğitimde birliktelikten bahsetmek mümkün değildir. Bu dönemde Gümüşhane sancağındaki eğitim kurumlarının bir bölümü klasik tarzda eğitim vermeye devam ederken, diğer taraftan Avrupalı tarzda eğitim veren kurumlar açılmıştır.

3.2.1.1. Gümüşhane Maarif Komisyonu

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretime daha çok önem verilmeye başlanmış ve bununla ilgili kurumlar oluşturularak eğitim hizmetleri yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti eğitim ve öğretimin bir bütün olarak ele alınmasını sağlamak amacıyla 1857'de *Maarif-i Umûmiyye Nezareti* kurmuş, ardından 1869 senesinde yayımlanan *Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi* ile eğitimde sistemleşme ve kanunlaştırma süreci başlatmıştır.¹⁰⁴⁷ Bu nizamname ile Osmanlı Devleti'nde eğitim, sistemli bir yapıya kavuşturulmaya çalışılmıştır.¹⁰⁴⁸

1869 senesinde ilan edilen Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi ilk kez vilayetlerde bir Maarif Teşkilatı kurulmasını, vilayetlerde merkezin yönlendirmesini yerel koşullarda uygulayacak maarif müdür başkanlığında bir Meclis-i Maarif bulunmasını öngörmüştür.¹⁰⁴⁹ Maarif komisyonlarının görevleri bölgelerinde her türlü eğitim işleriyle ilgilenmek, sıbyan ve ibtidai mekteplerinin ıslahına ve çoğaltılmasına çalışmak, öğretmenlerin tayin ve teftişiyle uğraşmak, eğitim gelirlerini artırmaya çalışmak, sınav yapmak, diploma vermek ve 6 ayda bir eğitim gelir ve giderlerini gösteren raporu Maarif müdürlerine göndermekti.¹⁰⁵⁰

1879 tarihinde Maarif-i Umumiyye Nezareti'nin modern bir yapıya kavuşturulmasıyla birlikte merkez teşkilatında yapılan düzenlemeler taşrada da uygulamaya konuldu. Vilayetlerde maarif müdürlükleri ile maarif meclisleri

¹⁰⁴⁵ TVS 1898, s. 673.

¹⁰⁴⁶ TVS 1903, s. 955.

¹⁰⁴⁷ Kodaman, Saydam, a.g.m, s. 476.

¹⁰⁴⁸ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyeti Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1985, s. 473.

¹⁰⁴⁹ Tekeli, a.g.m, s. 470.

¹⁰⁵⁰ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1988, s. 47.

açılmaya başlandı.¹⁰⁵¹ II. Abdülhamit döneminde maarif komisyonlarının sancak ve kazalarda hayata geçirilmesi ile 1888 tarihinde Gümüşhane sancağında da maarif komisyonu oluşturuldu. Gümüşhane Maarif Komisyonu'nun ilk reisliğini ise rüştiye mektebi muallim-i evveli İsmail Hakkı Efendi yaptı.¹⁰⁵² Gümüşhane sancağı maarif komisyonunda görev yapan diğer kişiler şunlardır:

Tablo XXV: Maarif Komisyonunda Görev Yapan Kişiler

Görevi	Maarif Komisyonu Üyeleri				
	1892	1894	1898	1900	1903
Reis	İsmail Hakkı	Ömür Hulusi	Mehmed Hâkim	Mehmed Hâkim	Mehmed Hâkim
Aza	Osman Nuri	Hasan Rüştü	İsmail Hakkı	İsmail Hakkı	İsmail Hakkı
Aza	Yusuf Ziya	Süleyman Efendi	Veysel Rıza	Hayri Efendi	Hayri Efendi
Aza	Ali Efendi	Serkadızâde Şükrü	Serkadızâde Ahmet	Agâh Efendi	Hacı Münir
Aza	---	Refiizâde Ömer	Ali Efendi	Ali Efendi	Ali Efendi
Aza	---	Şükrü Efendi	Sabri Efendi	---	Bekir Sami

Kaynak: TVS 1892, s. 569; TVS 1894, s. 573; TVS 1898, s. 645; TVS 1900, s. 459; TVS 1903, s. 861.

Oluşturulduğu ilk dönemlerde kasabalardaki rüştiye mektebi muallim-i evveli maarif komisyonu reisliği yaparken 1898 senesinden sonra maarif komisyonu reisliğini sancak müftüleri yapmaya başladı. Bu tarihten sonra Gümüşhane maarif komisyonu reisliğine müftü Mehmed Hâkim Efendi getirildi. Aynı tarihten sonra maarif komisyonu azaları ise daha çok rüştiye mektebi muallim-i evveli, nüfus kâtibi, defter-i hakanî memuru, vergi memuru, meclis-i idare başkâtibi, evkaf müdürü, muhasebe başkâtibi gibi devlet memurları ile ulema ve bölgenin önde gelen kişileri arasından seçilirdi. Gümüşhane maarif komisyonunda Osman Nuri, Hasan Rüştü, İsmail Hakkı, Yusuf Ziya, Süleyman Efendi, Veysel Rıza, Hayri Efendi, Ali Efendi, Serkadızâde Şükrü, Serkadızâde Ahmed, Agâh Efendi, Hacı Münir, Refiizâde Ömer, Sabri Efendi ve Bekir Sami Efendiler azalık görevinde bulundular.

Kazalarda ise mâarif komisyonu reisliğini kaza kaymakamları ve müftüleri yapmaktaydılar. Örneğin 1903 senesinde Kelkit kazası maarif komisyonu reisi kaymakam Mahmud Celaleddin Efendi iken aynı sene Şiran maarif komisyonu reisi müftü Halil Efendi idi.¹⁰⁵³

¹⁰⁵¹ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, C. XII, İstanbul 1990, s. 456-460.

¹⁰⁵² TVS 1888, s. 651.

¹⁰⁵³ TVS 1903, s. 877-879.

3.2.1.2. Klasik Tarzda Eğitim Veren Kurumlar

Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nin resmi eğitim politikasında genel olarak kitlelerin eğitimi söz konusu olmayıp, devletin ihtiyacı olan asker ve sivil bürokrati temin edecek bir yapılanmaya gidilmişti. Bu dönemde halkın eğitimini bir bakıma halka bırakmış olup modern anlamda merkezi bir eğitim örgütü bulunmamaktaydı.¹⁰⁵⁴

Zamanla bu eğitim kurumlarının çağın ihtiyaçlarına cevap verememesi üzerine Tanzimatla birlikte devlet eğitim görevini üzerine almış ve modern eğitim kurumları açmaya başlamıştır. Bununla birlikte klasik tarzda eğitim veren kurumlar da eğitimlerine devam etmişlerdir.

3.2.1.2.1. Medreseler

Medreseler, Osmanlı Devleti'nin Selçuklu ve Anadolu beyliklerini örnek alarak kurduğu ve vakıflar yoluyla ülkenin her tarafına yaydığı öğretim kurumlarıdır.¹⁰⁵⁵ Tanzimat'a kadar bütün orta ve özellikle yükseköğrenimi veren bu kurumlar yönetim bozukluğu, bilim hürriyeti yokluğu ve bilim düzeyinin düşmesi gibi sebeplerle, sadece dini bilgi ve Arapça ile ilgilenerek zamanla ilköğretim seviyesinde eğitim veren kurumlar haline geldiler.¹⁰⁵⁶ Medreseler genellikle hayır sahiplerinin yardımlarıyla yaptırılmaktaydı. Köylerde ise genellikle köy halkı tarafından yaptırılıyordu. Medreselerin bu şekilde hayır sahipleri, köy halkı veya iâne yolu ile yapılması nedeniyle bu okullar devlete yük getirmemekte ancak denetiminden uzak kalmaktaydılar.¹⁰⁵⁷

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Gümüşhane kazasında 7, Torul kazasında 5, Yağmurdere, Kovans, Kürtün nahiyyelerinde ve Kelkit kazasında birer tane olmak üzere sancak dâhilinde toplam 15 medrese bulunmaktaydı. Bu medreselerde ise toplam 17 müderris görev yapmaktaydı.¹⁰⁵⁸ XIX. yüzyılın sonunda Gümüşhane sancağında bulunan medreselerin isimleri, bu medreselerde görev yapan müderrisler ve buralarda okuyan öğrenci sayıları şöyledir:¹⁰⁵⁹

Süleymaniye Medresesi: Gümüşhane kasabasının Cami-i Kebîr Mahallesi'nde bulunmaktaydı. 5 müderris ile 176 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

¹⁰⁵⁴ Yahya Akyüz, *Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 2001, s. 77–102.

¹⁰⁵⁵ Ziya Kazıcı, "Osmanlı Eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler", *Osmanlı*, C. V, Ankara 1999, s. 164.

¹⁰⁵⁶ Hüseyin Hatemi, "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1985, s. 509-510.

¹⁰⁵⁷ M. Emin Yolalıcı, "Maarif Salnamesine göre Trabzon'da Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Sayı: 5, İstanbul 1994, s. 449.

¹⁰⁵⁸ TVS 1869, s. 157.

¹⁰⁵⁹ TVS 1888, s. 267; *Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umumiyye* 1321, s. 605-606, Yolalıcı, *Maarif Salnamesine Göre Trabzon'da Eğitim*, s. 447.

Halil Efendi Medresesi: Gümüşhane kasabasının Cami-i Sagîr Mahallesi'nde bulunmaktaydı. 2 Müderris ile 177 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

Sadullah Efendi Medresesi: Gümüşhane kasabasının Daltaban Mahallesi'nde bulunmaktaydı. 8 müderris ile 179 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

Ulucami Medresesi: Osman Paşa tarafından Gümüşhane kasabasında yaptırılan bu medresenin müderrisi müftü Mehmed Efendiydi. Bu medresede 17 öğrenci eğitim görmekteydi.

Hacı Kandaz Efendi Medresesi: Gümüşhane kazasının Duymadık köyünde bulunmaktaydı. Bu medresede 179 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

Hacı Mustafa Efendi Medresesi: Kelkit kazasının Cibi köyünde bulunmaktaydı. Bu medresede 180 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

Ahmed Efendi Medresesi: Gümüşhane kazasının Kovans nahiyesine bağlı Edise köyünde bulunmaktaydı. Bu medresede 181 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

Mehmed Efendi Medresesi: Torul kazasının Zigana köyünde bulunmaktaydı. Bu medresede 182 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

Osman Efendi Medresesi: Torul kazasının Fidikar köyünde bulunmaktaydı. Bu medresede 183 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

Ali Efendi Medresesi: Torul kazasının Çitkebir köyünde bulunmaktaydı. Bu medresede 185 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

Süleyman Efendi Medresesi: Torul kazasının Kürtün nahiyesine bağlı Uluköy-i Bâlâ köyünde bulunmaktaydı. Bu medresede 185 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

Ali Efendi Medresesi: Gümüşhane kazasının Manastır köyünde bulunmaktaydı. Bu medresede 186 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

Hacı Ömer Efendi Medresesi: Torul kazasının Araköy köyünde bulunmaktaydı. Bu medresede 187 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

İsmail Efendi Medresesi: Torul kazasının Tilkicik köyünde bulunmaktaydı. Bu medresede 188 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

İsmail Efendi Medresesi: Torul kazasının Beytarla köyünde bulunmaktaydı. Bu medresede 190 öğrenciye eğitim verilmekteydi.

Mahmudiye Medresesi: Gümüşhane kazasının Kovans nahiyesinde bulunmaktaydı. Bu medresenin giderleri Ahmed Zefgani vakfı tarafından karşılanmaktaydı.¹⁰⁶⁰

Sancak dâhilinde eğitim veren bu medreseler daha çok köylerde eğitim vermekteydi. Köylerde her medresede eğitim gören öğrenci sayısı 2.000'in üzerindeydi. Her medresede ortalama 180 öğrenci bulunmaktaydı. Bununla birlikte Gümüşhane kasabasında eğitim veren 4 medresede ise toplam 549 öğrenci eğitim görüyordu.

¹⁰⁶⁰ Ev. d, No: 16780.

3.2.1.2.2. Sıbyan Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde küçük çocukların ilk eğitim aldıkları kurumlara *sıbyan mektepleri* adı verilmekteydi. *Mekteb-i sıbyan*, *muallimhane*, *mektephane*, *mahalle mektebi* gibi adlarla anılan sıbyan mekteplerinin belli bir yönetmeliği ve yetkili makamlarca hazırlanan bir öğretim programı bulunmamaktaydı. Bu mekteplerin yönetimi, kurucularının tesis ettikleri vakıflarca yapılmaktaydı. Öğretmenleri ise az çok medrese görmüş kimseler cami, imam, müezzin ve kayyumları veya biraz tahsil görmüş Kur'an hatmetmiş kişilerdi. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise sıbyan mektepleri şehir, kasaba ve hatta köylerde ya külliye içinde veya medrese ve cami köşelerinde veyahut ışıksız, havasız, genellikle tek katlı, tek odalı taş binalarda eğitimlerini sürdürüyorlardı.¹⁰⁶¹

Müslüman fakir ve yetim çocuklara ders verilmek amacıyla yaptırılan sıbyan mekteplerinde Kur'an-ı Kerim öğrenme ve güzel okuma, ahlaka dair okuma parçaları, ibadet usulleri, yazı, hesap, Osmanlı tarihi, coğrafya gibi dersler okutulmaktaydı.¹⁰⁶²

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Müslümanlara ait Gümüşhane kazasında 37, Yağmurdere nahiyesinde 5, Kovans nahiyesinde 17, Torul kazasında 29, Kürtün nahiyesinde 18, Şiran ve Kelkit kazalarında 58 olmak üzere sancak dâhilinde toplam 164 sıbyan mektebi bulunmaktaydı. Bu mekteplerde ise toplam 3.422 öğrenci eğitim görüyordu.¹⁰⁶³

Gayrimüslim cemaatlerin eğitim işlerinin 1869 Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'yle düzenlenmesiyle bucemaatlerin bulundukları yerlerde de birer resmi sıbyan mektebi açılmaya başlandı.¹⁰⁶⁴ Bu mekteplerdeki eğitim Gayrimüslimlerin ruhani reisleri tarafından atanan muallimler tarafından gerçekleştiriliyordu.¹⁰⁶⁵ Bu mekteplerde görev yapan hocalar ise İstanbul'dan getiriliyordu. Öğrencilere buralarda din kuralları ve temel derslerin yanı sıra eski ve modern Grekçe de öğretiliyordu.¹⁰⁶⁶

1869 senesinde Gümüşhane kazasında 10, Kovans nahiyesinde 3, Torul kazasında 25, Kürtün nahiyesinde 3, Şiran ve Kelkit kazalarında ise 17 olmak üzere sancak dâhilinde toplam 58 Rum sıbyan mektebi bulunuyordu. Bu mekteplerde toplam 1.276 öğrenci öğrenim görüyordu.¹⁰⁶⁷ Bu dönemde sancak dâhilindeki Ermenilere ait sıbyan mekteplerinin durumu şöyleydi: Gümüşhane kazasında 1, Kovans nahiyesinde 1, Torul kazasında 2, Kelkit kazasında 1

¹⁰⁶¹ M. Emin Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı*, C. V, Ankara 1999, s. 285.

¹⁰⁶² Mefail Hızlı, "Osmanlı Sıbyan Mektepleri", *Osmanlı*, C. V, Ankara 1999, s. 212-213; Tekeli, a.g.m, s. 462; Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Ankara 2002, s. 405.

¹⁰⁶³ TVS 1869, s. 157.

¹⁰⁶⁴ Akyüz, a.g.e, s. 93-96.

¹⁰⁶⁵ Mahmud Cevad, a.g.e, s. 405.

¹⁰⁶⁶ Southgate, a.g.e, s. 165-166.

¹⁰⁶⁷ TVS 1869, s. 157.

olmak üzere sancak dâhilinde toplam 5 Ermeni sıbyan mektebi vardı. Bu mekteplerde toplam 200 Ermeni öğrenci öğrenim görmekteydi.¹⁰⁶⁸

3.2.1.3. Avrupai Tarzda Eğitim Veren Kurumlar

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra dünyada ve özellikle Avrupa'da meydana gelen hızlı gelişmeleri ve yenilikleri yakından takip etmeye çalışan Osmanlı Devleti, bu yüzyıldan itibaren eğitim alanında bir takım düzenlemeler yapmaya çalıştı. Geleneksel tarzda eğitim veren Müslüman ve Gayrimüslim mektepleri her türlü denetimden uzak oldukları için bu mekteplerde ülke için zararlı bilgiler verilebilmekte ve devlete karşı düşman nesiller yetişebilmekteydi. Bu nedenle Kanun-ı Esasi ile eğitim öğretim işleri bir devlet görevi haline getirilerek eğitim denetim altına alınmaya çalışıldı.¹⁰⁶⁹ Osmanlı Devleti, 1876'da kabul ettiği Kanun-ı Esasi'nin 11. ve 15. maddelerinde "...bircümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir, ancak milel-i mühtelifenin umûr-ı itikadiyelerine müteâllık olan usûl-ı taalimiyelerine hâlel gelmeyecektir..." ifadelerine yer vererek ülke genelinde eğitim birliği yönünde önemli bir adım atıldı.¹⁰⁷⁰

Diğer taraftan 1857'de *Maarif-i Umûmiyye Nezareti*'nin kurulması ve ardından da 1869 senesinde *Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi*'nin yayınlanması ile eğitimde sistemleşme ve kanunlaştırma süreci başlamıştı. II. Meşrutiyet'e kadar geçerli olan Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi ile mektepler sıbyan, rüştiye, idadi, sultani ve yüksek mektepler olmak üzere 5 şubeye ayrılmıştı.¹⁰⁷¹ Nizamnamede bütün köylerde ve mahallelerde sıbyan, 500 haneli kasabalarda rüştiye, 1.000 evli kasabalarda idadi ve vilayet merkezlerinde sultaniye kurulması öngörülmekteydi.¹⁰⁷²

1908 tarihinde ilan edilen II. Meşrutiyet'le birlikte tüm eğitim alanında değişiklikler yapıldı. İlköğretim parasız ve zorunlu hale getirildi, ilköğretim için özel vergiler konuldu, vilayetlerde kurulan özel idarelere bu konuda önemli sorumluluklar verildi. *Tevhid-i Tedrisat* yolunda bazı adımlar atıldı ve eğitimin ulusallaştırılmasına çalışıldı.¹⁰⁷³ 1913 yılında ise *Tedrisat-ı İbtidâiyye Kanun-ı Muvakkatı* adlı bir kanun çıkarılarak ilköğretim kuruluşları, sıbyan mektepleri, ibtidailer, ev işleri ve sanat mektepleri gibi bölümlere ayrılmış, öğretim sürelerinin ibtidailerde 6, sıbyan mekteplerinde 4 yıl olması ve her köy ve mahallede en az bir mektep açılması kararlaştırılmıştı.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁶⁸ TVS 1869, s. 157.

¹⁰⁶⁹ Kodaman, II. Abdülhamid Devrinde Eğitim, s. 456-460.

¹⁰⁷⁰ Akyüz, a.g.e, s. 159-161.

¹⁰⁷¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992, s. 372; Sadrettin Celal Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat*, C. I, İstanbul 1999, s. 450-454.

¹⁰⁷² Tekeli, a.g.m, s. 470.

¹⁰⁷³ Tekeli, a.g.m, s. 473.

¹⁰⁷⁴ Yolalıcı, XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devletinde Eğitim, s. 286.

Modern ve nitelikli olan bu okulların açılmasının hiç kuskusuz toplum üzerinde önemli etkileri oldu. Tanzimat öncesine oranla büyük bir yenilik ve değişikliği ifade eden bu gelişmeler sosyal yaşantıyı da olumlu yönde etkiledi. Bu okullardan mezun olanlar ülke genelinde öğretmenlik yapmaya başlayınca kent halkı medrese çıkışlı ulemanın yanı sıra daha çağdaş bir öğretmen tipi ile karşılaşmış oldu. Bu okullarda öğretmenlik yapan medrese çıkışlı hocalar ve müderrisler ise kendilerine çeki düzen vererek önceden yaptıkları gibi plansız programsız ders vermek yerine merkezden bildirilen kurallar çerçevesinde hareket etmek gereğini duydular.¹⁰⁷⁵ İncelediğimiz dönemde sancak dâhilinde Avrupalı tarzda eğitim veren kurumlar ibtidai mektepleri ve rüştiye mektepleridir.

3.2.1.3.1. İbtidai Mektepleri

1869 Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'yle birlikte bir taraftan sıbyan mektepleri ıslah edilirken bir taraftan da "İbtidai Mektebi" denilen ve yeni usulle öğretim yapan yeni okullar açılmaya başlandı. Bunlara "Mekteb-i İbtidâî" veya "Usûl-ı Cedîde Mektebi" de denilmekteydi.¹⁰⁷⁶ Başlangıçta bu okulların hemen hepsi halktan toplanan yardımlarla yaptırıldı.¹⁰⁷⁷

Osmanlı Devleti eğitim sisteminde ilk tahsil veren bu mektepler, 5-6 yaşlarındaki çocuklara okuyup-yazmayı, ilmiyal bilgisi denilen bazı dini bilgilerini ve dört işlem denilen ibaret olan basit matematik bilgilerini vermek üzere kurulmuş okullardı.¹⁰⁷⁸ Bu mekteplerde ana babası isterse çocuk hafızlığa da çalıştırılır, ona Kur'an-ı Kerim tümüyle ezberletilirdi.¹⁰⁷⁹

İbtidai mekteplerinde öğrenciler 6 sene boyunca eğitim görmektedirler. 6 yıl süren bu okullarda elifbe, Kur'an-ı Kerim, din, ahlak, kelime bilgisi, okuma, yazma, tarih, coğrafya, matematik, tarım ve el işi gibi dersler okutulurdu.¹⁰⁸⁰

Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'yle birlikte tüm ülke genelinde açılmaya başlayan ibtidai mektepleri Gümüşhane sancağında da açıldı ve XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde sayıları 320'ye ulaştı. XX. yüzyılın başlarında ise bu sayı kısa süre içinde 339 oldu. Bu hızlı artışta Müslümanlara ait çok sayıda ibtidai mektebinin açılması etkili oldu.

XIX. yüzyılın sonunda Gümüşhane sancağında Müslümanlara ait 87'si kız, 157'si erkek olmak üzere toplam 244 ibtidai mektebi bulunmaktaydı. Kız ibtidai mektebinde 1.370 öğrenci, erkek ibtidai mektebinde ise 4.732 öğrenci

¹⁰⁷⁵ Çadırcı, a.g.e, s. 289-290.

¹⁰⁷⁶ Yolalıcı, XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devletinde Eğitim, s. 286.

¹⁰⁷⁷ Yolalıcı, Maarif Salnamesine Göre Trabzon'da Eğitim, s. 452.

¹⁰⁷⁸ Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler*, C. XI, Ankara 2002, s. 446.

¹⁰⁷⁹ Akyüz, a.g.e, s. 79.

¹⁰⁸⁰ Halil Aytekin, "Trabzon Vilâyeti Eğitim Teşkilatı (19. yy. İkinci Yarısından 20. yy. İlk Yarısına Kadar)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s. 467.

eğitim görmekteydi.¹⁰⁸¹ XX. yüzyılın hemen başında sayısı 92'ye çıkan kız ibtidai mektebinde okuyan kız öğrenci sayısı 1.631'e ulaştı. Sayısı 171'e ulaşan erkek ibtidai mektebinde okuyan erkek öğrenci sayısı da 5.009'a yükseldi.¹⁰⁸²

Aynı dönemde Gümüşhane sancağında yaşayan Gayrimüslimlere ait ibtidai mektebi sayısı ise 34'ü kız, 42'si erkek olmak üzere toplam 76 idi. Kız ibtidai mektebinde 2.278 öğrenci, erkek ibtidai mektebinde ise 2.798 öğrenci eğitim görüyordu.¹⁰⁸³ XX. yüzyılın başında ise kız ve erkek ibtidai mektebi sayısında herhangi bir artış olmamış ancak öğrenci sayısı artmaya devam etmiştir. Bu dönemde kız ibtidai mektebinde okuyan öğrenci sayısı 133 kişi artarak 2.411'e, erkek ibtidai mektebinde okuyan öğrenci sayısı da 44 kişi artarak 2.842'ye yükselmiştir.¹⁰⁸⁴

İlköğretim düzeyinde eğitim veren bu mekteplerin bazılarının bir dersliği bulunurken, bazılarının 2, bazılarının 3, bazılarının da 4 dersliği bulunmaktaydı. Şiran kasabasında ve Uluşiran, Seydibaba, Köstere, Kopuz, Zigana köylerinde bulunan ibtidai mekteplerinin birer dersliği olup bu mekteplerde birer hoca görev yapmaktaydı.¹⁰⁸⁵ Yağlıdere, İstilos, İstavri, Karıl, Zermut, Haşliya köylerindeki ibtidai mekteplerde iki derslik bulunup, bu mekteplerde iki hoca görev yapıyordu.¹⁰⁸⁶ Şiran'da ve Barduz köyündeki ibtidai mektepleri 3 derslikli ve 3 hocalı idi.¹⁰⁸⁷ 4 dersliği ve 4 hocası bulunan mektepler ise Uluköy ve Çitkebir köylerindeki ibtidai mektepleri idi. Gümüşhane sancağı dâhilinde 6 dersliği ve 6 odası bulunan tek mektep ise Gümüşhane kasabasında bulunmaktaydı.¹⁰⁸⁸

3.2.1.3.2. Rüştîye Mektepleri

Rüştîyeler açıldıkları ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık okulu, daha sonraları ise ortaokul karakterine sahip bir öğrenim kurumu olarak kabul edilmektedir. Avrupa'daki eğitim kademesine bağlı olarak ibtidailerden sonra ikinci derecede bir okul açma isteği rüştîyeleri ortaya çıkarmıştır. 1869 Maarif Nizamnamesi'yle birlikte 500 haneden fazla olan yerleşimlerde birer rüştîye açılması ve öğrenim süresinin 4 yıl olması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁸⁹ Gümüşhane rüştîye mekteplerinde şu dersler okutulmaktaydı:

¹⁰⁸¹ TVS 1898, s. 671; 10 Mart 1897 tarihinde Kelkit kazasında bulunan 20 köyde 3 adet ibtidai mektebi yapılarak eğitim ve öğretime başlamıştır. BOA, MF. MKT, 350/28; Kelkit kazasında açılan bu 3 adet ibtidai mektebinin masrafları 4.000, 5.000 ve 6.000 kuruş olmak üzere toplam 15.000 kuruştur. 1317 Maarif Nezâreti Salnamesi, s. 1302-1304.

¹⁰⁸² TVS 1903, s. 953; 8 Temmuz 1903 tarihinde Torul kazasının Çitkebir köyünde bir adet ibtidâîye mektebinin resmi açılışı yapılmıştır. BOA, MF. MKT, No: 726/47.

¹⁰⁸³ TVS 1898, s. 671.

¹⁰⁸⁴ TVS 1903, s. 953.

¹⁰⁸⁵ Aytekin, a.g.m, s. 466.

¹⁰⁸⁶ Aytekin, a.g.m, s. 467.

¹⁰⁸⁷ Aytekin, a.g.m, s. 468.

¹⁰⁸⁸ Aytekin, a.g.m, s. 468.

¹⁰⁸⁹ Yolalıcı, XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devletinde Eğitim, s. 286.

Tablo XXVI: Rüştîye Mekteplerinde Okutulan Dersler

I. Sınıf	II. Sınıf	III. Sınıf	IV Sınıf
Arapça	Arapça	Arapça	Arapça
Farsça	Farsça	Farsça	Farsça
Din Kültürü	Hesap	Hesap	Hesap
Ahlak Bilgisi	Coğrafya	Coğrafya	Hendese
İmla	Tarih	Tarih	Coğrafya
Okuma	Fransızca	Fransızca	Fransızca
Yazı	Resim	Resim	Tarih
Sülüs	İmla	İmla	Resim
Rika	Rika	Rika	Rika
----	Sülüs	Sülüs	İmla

Kaynak: TVS 1892, s. 273-275.

Öğrenciler birinci sınıfın Arapça dersinde dilbilgisi kurallarını, Farsça dersinde Farsça'ya girişi, Din dersinde Peygamber Efendimizin hayatını, Ahlak dersinde ahlak kurallarını, İmlâ dersinde Osmanlıca yazım kurallarını, Okuma dersinde Türkçe'yi, Yazı dersinde imlâ kurallarını, Sülüs dersinde sülüs yazısını, Rika dersinde ise rika yazısını öğreniyorlardı.

İkinci sınıfta Arapça dersinde okuma, Farsça dersinde âlimlerden nasihatler, Hesap dersinde dört işlem, Tarih dersinde Osmanlı tarihi, Coğrafya dersinde Avrupa coğrafyası, Fransızca dersinde Fransızca'ya giriş konularını işliyor, Resim dersinde ise kara kalem çalışması yapıyorlardı.

Üçüncü sınıfta Arapça dersinde okuma, Farsça dersinde Gülistan'ın ikinci bölümünü, Hesap dersinde kesirleri, Coğrafya dersinde Afrika kıtasını, Tarih dersinde son dönem Osmanlı tarihini, Fransızca dersinde Fransızca konuşmayı öğrenmekte ve Resim dersinde yine kara kalem çalışması yapmaktaydılar.

Dördüncü sınıfta Arapça dersinde Hz. İsa'nın göçünü, Farsça dersinde Gülistan'ın son bölümünü, Hendese dersinde yüzölçümünü, Coğrafya dersinde coğrafyaya giriş ve Amerika kıtasını, Fransızca dersinde konuşma ve dilbilgisini, Tarih dersinde genel tarih ve eski çağ konularını öğreniyor, Resim dersinde boyama yapıyorlardı.

Gümüşhane sancağında ilk rüştiye mektebi Gümüşhane kasabasında açılmıştır. Bunu daha sonra Kelkit kazasında açılan rüştiye mektebi izlemiş ve son olarak da Torul kazasında bir rüştiye mektebi eğitime başlamıştır. Bu dönemde rüştiye mektebi bulunmayan tek kaza ise Şiran kazasıdır. Gümüşhane mebusu İbrahim Lutfi Paşa, 22 Mayıs 1911 tarihinde rüştiye mektebi bulunmayan tek kaza olan Şiran kazasına da bir rüştiye mektebi açılması için Meclis-i Mebusan'a takrir vermiş ancak bu takrir kabul edilmemiştir.¹⁰⁹⁰

¹⁰⁹⁰ MMZC, C. VII, s. 49-50.

Bu dönemde Gümüşhane sancağında Gayrimüslimlere ait 3 kız ve 4 erkek olmak üzere toplam 7 adet rüştiye derecesinde mektep bulunmaktaydı. 3 kız mektebinde 411 öğrenci, 4 erkek mektebinde ise 623 öğrenci eğitim görüyordu.¹⁰⁹¹

Gümüşhane Erkek Rüştiyesi: 1869 Maarif Nizamnamesi'nde 500 haneden fazla olan yerleşimlerde birer rüştiye mektebi açılması kararının alınması üzerine Gümüşhane kasabasında da rüştiye açılması için çalışmalarla başlandı. 1876 senesinde kitap, harita, hoca vs. ihtiyaçları karşılanarak mektebin açılışı yapıldı ve Ali Hazarî Efendi muallim-i evvel olarak atandı.¹⁰⁹² 1878 senesinde Ali Hazarî Efendinin yerine rüştiye mektebine muallim-i evvel olarak atanan İsmail Hakkı Efendi bu tarihten 1903 senesine kadar muallim-i evvel olarak görev yaptı.¹⁰⁹³ Gümüşhane erkek rüştiyesinde görev yapan hocalar şunlardır:

Tablo XXVII: Gümüşhane Erkek Rüştiye Mektebinde Görev Yapan Hocalar

Görevi	Muallimlerin İsimleri				
	1888	1894	1898	1900	1903
Muallim-i Evvel	İsmail Hakkı	İsmail Hakkı	İsmail Hakkı	İsmail Hakkı	İsmail Hakkı
Muallim-i Sani	Hacı Râşid	Lütfü Efendi	Lütfü Efendi	Faîk Efendi	Şükrü Efendi
Muallim-i Salis	---	---	İbrahim Efendi	Abdülkerim Vehbi	Mehmed Efendi
Hüsn-i Hat	---	---	Veysel Rıza	Veysel Rıza	Veysel Rıza
Rika	Ali Galip	Veysel Rıza	---	---	---
Sülüs	Hacı Ethem	Bekir Efendi	---	---	---

Kaynak: TVS 1888, s. 655, TVS 1894, s. 573, TVS 1898, s. 649, TVS 1900, s. 467, TVS 1903, s. 869.

İlk açıldığı yıllarda mektepte muallimi evvel, muallim-i sani ve yazı hocası olmak üzere toplam 3 hoca görev yapmaktaydı. Daha sonraki yıllarda bir tane de muallim-i salis atanarak rüştiyedeki hoca sayısı 4'e yükselmiştir. Mektepte okuyan öğrenci sayısı 1898 senesinde 67, 1900 senesinde 52, 1901 senesinde 54 ve 1903 senesinde 65 idi. Yani mektepte öğrenim gören senelik öğrenci sayısı ortalama 60 civarındaydı.¹⁰⁹⁴

Mektebin ödeneği yeterli olmadığından dolayı mektebin ihtiyacı olan kitap, harita ve kırtasiye masrafları için zaman zaman İstanbul'dan yardım

¹⁰⁹¹ TVS 1903, s. 953.

¹⁰⁹² TVS 1876, s. 223.

¹⁰⁹³ TVS 1878, s. 191; TVS 1903, s. 869.

¹⁰⁹⁴ Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, Ankara 2008, s. 168; Yolalıcı, Maarif Salnamesine Göre Trabzon'da Eğitim, s. 455.

istenmiştir. Örneğin 1896 senesi başında mektepte kullanılan haritaların eskimesi ve yıpranması üzerine muallim vekilinin Maarif-i Umumiyye Müdüriyeti'ne yazı yazarak harita istemesi üzerine Maarif-i Umumiyye Müdüriyeti (ellerinde mevcut olmayan Amerika ve Avustralya kıtaları hariç) 7 adet dünya haritası ile bir adet Osmanlı Devleti haritası göndermişti.¹⁰⁹⁵

Gümüşhane Kız Rüştîyesi: Gümüşhane kasabasında erkek rüştîyesi açıldıktan 34 yıl sonra 1910 senesinde Maarif-i Umumiyye Nezareti'nin onayıyla kız rüştîyesi açılmasına karar verilerek aynı yıl eğitime başladı. Açıldığı ilk senede kız rüştîyesinde 60 kız öğrenci bulunuyordu. Ancak bu mektep 6 ay kadar eğitime devam edebildi. 6 ayın sonunda okulda görev yapacak bayan hoca bulunamadığı için kapatılmak zorunda kaldı.¹⁰⁹⁶

Gümüşhane mebusları bu mektebin kapatılmaması ve yeniden eğitime başlaması için mecliste yoğun çalışmalar yürüttüler. Hatta Gümüşhane Mebusu İbrahim Lütî Paşa, 22 Mayıs 1911 tarihinde Meclis-i Mebusan'a karar vererek mektebin tekrar açılmasını istedi. Konuyla ilgili mecliste yaşanan tartışmalar sırasında İbrahim Lütî Paşa bu durumu "...bizim Gümüşhane için bulunamayan bir muallim, başka yer için nasıl bulunur?... " diyerek eleştiride bulundu. Ancak İbrahim Lütî Paşanın verdiği bu kararın reddedilmesi üzerine Gümüşhane kız rüştîyesinin tekrar açılması için yapılan girişimler başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.¹⁰⁹⁷

Kelkit Erkek Rüştîyesi: 1876 senesinde Gümüşhane erkek rüştîyesinin açılmasından kısa bir süre sonra 1880 tarihinde Kelkit kazasının merkezi olan Çiftlik kasabasında da bir rüştîye mektebi açıldı. Muallim-i evvel olarak da İsmail Efendi atandı.¹⁰⁹⁸ Ancak Kelkit rüştîyesinin ömrü çok uzun olmadı. Mektep 2 Ağustos 1888 tarihinde lâğvedilerek ibtidai mektebine dönüştürüldü.¹⁰⁹⁹ Burada görev yapan memur ve hocalar da Gümüşhane erkek rüştîyesine gönderilerek burada görev yapmaya başladılar.¹¹⁰⁰

1894 tarihinde Kelkit rüştîyesinin tekrar açılması için Kelkit İdare Meclisi tarafından Gümüşhane mutasarrıflığına yazı yazıldı. Yazıda 350 haneden fazla nüfusa sahip olan Çiftlik kasabasında rüştîye mektebinin yeniden açılmasının şart olduğu belirtiliyordu. Kelkit İdare Meclisi ayrıca rüştîye mektebi açıldıktan sonra da maaşının geçici olarak halk tarafından karşılanması şartıyla ibtidai mektebi muallimi Hafız Osman Efendinin bu mektebe muallimi sani olarak atanmasını istiyordu. Yazıda Çiftlik kasabasında rüştîye binasının da hazır olduğu beyan edilmekteydi. Gümüşhane Mutasarrıflığının durumu Maarif-i Umumiyye Nezareti'ne bildirilmesi üzerine nezaret Kelkit kazasında incelemelerde bulundu. İncelemeler sonucunda Çiftlik kasabasında 200 hanenin bulunduğu tespit eden Maarif-i Umumiyye

¹⁰⁹⁵ BOA, MF. MKT, No: 314/28.

¹⁰⁹⁶ MMZC, C. VII, s. 49.

¹⁰⁹⁷ MMZC, C. VII, s. 50.

¹⁰⁹⁸ TVS 1880, s. 223.

¹⁰⁹⁹ BOA, MF. MKT, No: 313/9.

¹¹⁰⁰ BOA, MF. MKT, No: 117/46.

Nezaretî, Gümüşhane mutasarrıflığına yazı yazarak bir kasabada rüştiye mektebinin açılabilmesi için en az 500 hane nüfusa sahip olması gerektiğini belirtti. Bununla birlikte Maarif-i Umumiyye Nezaretî yerel yönetimden Çiftlik kasabasındaki ibtidai mektebi sayısını, bu okullardan senelik mezun olan öğrenci sayısını, mevcut binanın rüştiye mektebi için elverişli olup olmadığını, kaza merkezinde yaşayan Müslüman ve Gayrimüslim sayısının kendilerine bildirilmesini istedi.¹¹⁰¹

Gümüşhane mutasarrıflığı ve Maarif-i Umumiyye Nezaretî arasında geçen bu yazışmadan sonra 1894-1895 tarihinde Kelkit rüştiyesi açılmıştır. Mektebin yıllık masrafı ise 6.000 kuruş olarak belirlenmiştir.¹¹⁰² Ancak 1896 tarihinde Maarif-i Umumiyye Nezaretî'ne Kelkit rüştiyesinin açılmasıyla ilgili tekrar bir talepte bulunulması bizleri Maarif Salnamesi'nde açıldığı belirtilen 1894-1895 tarihinde Kelkit rüştiyesinin aktif olarak faaliyete geçmediği veya açıldıktan kısa süre sonra tekrar kapandığı yorumuna itmektedir. Nitekim Maarif-i Umumiyye Nezaretî'ne, Mart 1896 tarihli gönderilen yazıda 500 hane nüfusa sahip olan ve 95 köyü bulunan Kelkit kazasının rüştiye mektebine ihtiyacı olduğu ve kapanan rüştiye mektebinin tekrar açılması gerektiği belirtilmektedir.¹¹⁰³ Nihayetinde uzun süren bu yazışmalar sonunda rüştiye mektebinin 9 Ocak 1900 tarihinde resmi açılışı yapılmıştır.¹¹⁰⁴

1900 senesinde resmi açılışı yapılan Kelkit rüştiyesine Din, Arapça, Farsça ve Türkçe muallimliğine Hafız İbrahim Efendi, Güzelyazı, Matematik, Coğrafya muallimliğiyle muallim muavinliğine Ahmed Şükrü Efendi tayin edilerek eğitime başlandı.¹¹⁰⁵ Bu dönemde 2 hoca ve 25 öğrenciyle 1900 senesinde eğitime başlayan Kelkit rüştiye mektebine 1901 senesinde 26 öğrenci, 1903 senesinde ise 31 kayıtlı öğrenci bulunmaktadır.¹¹⁰⁶ 1907 senesinde ise Gümüşhane rüştiyesi muallim-i sanisi Mehmed Şükrü Efendinin Kelkit rüştiyesi muallim-i sânilliğine atanmasıyla rüştiyedeki muallim sayısı 3'e çıktı.¹¹⁰⁷

Torul Erkek Rüştiyesi: Gümüşhane ve Kelkit kazalarında rüştiye mektebi açılması üzerine Torul kazasında da rüştiye mektebi açılması için kaza ahalisi çalışmalara başladı. 1896 senesinde halktan 100 liradan fazla para toplanarak kaza merkezinde üst katı rüştiye mektebi, alt katı da ibtidai mektebi olarak kullanılmak üzere güzel bir okul inşa edildi. Ancak rüştiye mektebi olarak inşa edilen bu okula merkezden hoca tayin edilmeyince okul 2 aydan fazla ibtidai mektebi olarak kullanıldı. Bu süre içinde de hoca tayin edilmesi

¹¹⁰¹ BOA, MF. MKT, No: 205/23.

¹¹⁰² Ünal, a.g.e, s. 169.

¹¹⁰³ BOA, MF. MKT, No: 313/9.

¹¹⁰⁴ BOA, MF. MKT, No: 488/4.

¹¹⁰⁵ BOA, MF. MKT, No: 510/37.

¹¹⁰⁶ Ünal, a.g.e, s. 168; Yolalcı, Maarif Salnamesine göre Trabzon'da Eğitim, s. 455.

¹¹⁰⁷ BOA, MF. MKT, No: 1026/42.

için Maarif-i Umumiyye Nezareti'ne defalarca yazı yazıldı. Fakat yazılan bu yazılara rağmen bir türlü hoca tayin edilmiyordu.¹¹⁰⁸

Bu kez 1907 tarihinde kaymakam ve sancak meclisi tarafından Trabzon Valiliğine yazı yazılarak 10 sene önce kazada rüştiye mektebi olarak inşa edilen binanın faaliyete geçirilmesi isteniyordu. Yazıda bu okula hoca tayin edilmediği için kasaba ve köy ahalisi ile memur ve asker çocuklarının eğitimden mahrum kaldığı ifade ediliyordu. Ayrıca kazanın maarif ödeneğinde hocaların maaşlarını ödeyecek ve masraflarını karşılayacak kadar para bulunduğu halde rüştiye mektebi için hoca tayin edilmemesinin sebebinin de açıklanması isteniyordu. Valiliğin bu yazıyı Maarif-i Umumiyye Nezareti'ne göndermesi üzerine Maarif-i Umumiyye Nezareti Torul kazasında 10 yıl önce inşa edilmiş olan rüştiye mektebinin açılması için gerekli işlemleri başlattı.¹¹⁰⁹ 1907 senesinin Mart ayında ise okula 400 kuruş maaşla bir muallim-i evvel ve 70 kuruş maaşla bir hizmetçi tayin edilerek rüştiye mektebinin açılışı yapıldı.¹¹¹⁰ 1908 senesinde Torul rüştiyesine Hüseyin Avni Efendi muallim-i evvel, Hafız Süleyman Efendi ise muallim-i sani olarak atandı.¹¹¹¹

Şiran'da Rüştiye Açılması İçin Yapılan Çalışmalar: Kelkit rüştiyesinin lâğvedildiği sene olan 1888 senesinde Şiran kazasının önde gelenleri Şiran kazası merkezi olan Karaca kasabasında rüştiye açılması için girişimlere başladılar. Yapımını tamamladıkları rüştiyenin aynı sene içinde açılması için Maarif-i Umumiyye Nezareti'ne başvurarak rüştiye mektebi için bir muallim tayin edilmesini istediler.¹¹¹² Ancak Maarif-i Umumiyye Nezareti bu başvuruya Şiran kasabasında rüştiye açılabilmesi için yeterli nüfusun bulunmaması nedeniyle bunun kanunen mümkün olmadığını ayrıca nezaret bütçesinin bu seneki ödeneklerinin rüştiye açılması için müsait olmadığı gerekçesiyle bu talebi reddetmiştir. Ancak, maaş ve masrafları ahalice karşılandığı takdirde bir muallim gönderilebileceğini bildirmiştir.¹¹¹³ Kazalarında rüştiye mektebi açılması isteğinden vazgeçmeyen Şiran halkı 1904 senesinde tekrar Maarif-i Umumiyye Nezareti'ne başvurarak Şiran kazasında rüştiye mektebi açılması için talepte bulunmuşlardır. Daha önce rüştiye mektebi olarak inşa edilen ancak uzun süre ibtidai mektebi olarak kullanılan okulun rüştiye mektebine dönüştürülmesi için yazı yazdılar. Ancak Şiran halkının bu talebi de kabul edilmedi ve Şiran kazası Gümüşhane sancağının kazaları içinde rüştiye mektebinin açılmadığı tek kaza olarak kaldı.¹¹¹⁴

¹¹⁰⁸ BOA, MF. MKT, No: 535/6.

¹¹⁰⁹ BOA, MF. MKT, No: 1015/66.

¹¹¹⁰ BOA, MF. MKT, No: 928/72.

¹¹¹¹ BOA, MF. MKT, No: 1056/47; BOA, MF. MKT, No: 1032/1.

¹¹¹² BOA, MF. MKT, No: 101/127.

¹¹¹³ BOA, MF. MKT, No: 100/12.

¹¹¹⁴ BOA, MF. MKT, No: 796/78.

3.2.1.3.3. İdadi Mektebi Açılması İçin Yapılan Girişimler

Ülke genelinde rüştiyelerin ve buradan mezun olan öğrencilerin sayısının artması ülkede rüştiyelerle yüksekokullar arasında bir eğitim kurumunun oluşturulmasını zorunlu kıldığından "idadi" adı verilen eğitim kurumları faaliyete geçirilmiştir. 1869 Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi ile 1.000 haneyi geçen yerlerde birer idadi açılarak rüştiyeyi bitirmiş Müslim ve Gayrimüslim çocukların bu okullara girmesi ve 3 yıl boyunca bu okullarda eğitim görmeleri kararlaştırılmıştır.¹¹¹⁵

Sancak dâhilinde bulunan rüştiye mektebinin ve bu mekteplerden mezun olan öğrenci sayısının artması üzerine 1909 senesinde Gümüşhane mebusu Hayri Bey Gümüşhane kasabasında da bir idadi mektebi açılması için Meclis-i Mebusan'a takrir verdi. Hayri Beyin verdiği takrir Meclis-i Mebusan'da oylanarak Maarif-i Umumiyye Nezareti'ne havale edildi.¹¹¹⁶ Konu Maarif-i Umumiyye Nezareti Meclisi'nde görüşüldükten sonra cevabı 22 Haziran 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan'a gönderildi. Maarif-i Umumiyye Nezareti verdiği cevapta Maarif-i Hassa İlanesi'nin kaldırıldığını bildirdi. Ayrıca cevap yazısında bu okulların yapımı için hazine tarafından ayrılacak ödenek miktarı, ayrılan ödeneğin ne kadarının hangi vilayete aktarılacağı, bu sene hangi vilayete ne kadar mektep inşa edileceği ve bu mekteplerin nerelerde inşa edileceği belli olmadığı ifade ediliyordu. Bu nedenle genel bütçe onaylanıp tebliğ olunduktan sonra Gümüşhane'ye idadi mektebi açılması teklifinin diğer tekliflerle birlikte değerlendirileceğini açıkladı.¹¹¹⁷

Ancak bu girişimlere rağmen daha sonraki yıllarda Gümüşhane'ye idadi mektebi açıldığına dair kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadığımız için bu teklifin kabul edilmediğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

3.2.1.4. Kütüphaneler

İncelediğimiz dönemde Gümüşhane sancağı dâhilinde faaliyet gösterdiğini tespit edebildiğimiz bir tane kütüphane bulunmaktadır.

Kanuni Sultan Süleyman Kütüphanesi: Gümüşhane kasabasında bulunan Kanunî Sultan Süleyman Cami'nin bitişiğinde inşa edilen bu kütüphane 1892 senesinin hemen başlarında açıldı. Kütüphane faaliyete geçmeden hemen önce kütüphaneye Erzincanî Hacı Fehmi Efendi adına Cel'i hatla yazılmış 30 adet Kur'an-ı Kerim bağışlandı. 1892 senesinin Haziran ayında ise Gümüşhane mutasarrıfı Ahmed Rıfat Bey bu kütüphaneye matbu basılmış çok sayıda kitap hediye etti. Ahmed Rıfat Beyin hediye ettiği kitaplar şunlardır:¹¹¹⁸

- 2 cilt Hafız-ı Şirazî Divânı'nın Şerhi Hafız-ı Şerh-i Suri
- 7 cilt Mesnevî-i Şerif Şerhleri Ankaravî

¹¹¹⁵ Yolalıcı, XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim, s. 287.

¹¹¹⁶ BOA, MF. MKT, No: 1085/65.

¹¹¹⁷ BOA, MF. MKT, No: 1132/12.

¹¹¹⁸ 3 Nolu Gümüşhane Şer'iye Sicili, s. 130-134.

- 5 cilt Künhü'l Ahbar Tarihi
- 2 cilt Füsüsü'l Hikem Tercümesi
- 2 cilt (.....)
- 4 cilt Âlem Tarihi
- 1 cilt Hüsnî Terkimi
- 1 cilt Muhiddin-i Arabî Divânı

3.2.2. Gayrimüslimlerin Eğitimle İlgili Talepleri

1869 senesinde kabul edilen Maarif Nizamnamesi'ne göre ülke genelinde herhangi bir yerde bir okul inşa edilmesi durumunda Maarif-i Umumiyye Nezareti ve Bâb-ı Âli'den onay alınması gerekiyordu. Gümüşhane sancağı dâhilinde herhangi bir okul açılmak istendiğinde de Maarif-i Umumiyye Nezareti ve Bâb-ı Âli'den izin isteniyordu.

Örneğin, 1914 senesinde Rum patrikliği Gümüşhane kasabasında bir Rum mektebi açmak istemiş ve bunun için Bâb-ı Âli'ye yazı yazmıştı. Rumların Hızırilyas Mahallesi'nde Rum öğrencilerin eğitimi için açacağı okul emlâk-ı hurufeden 816 metre bir arsa üzerinde uzunluğu 27,6 metre, genişliği 12 metre, yüksekliği 6 metre boyutlarında olan ve 2 katlı kargir olarak inşa edilecekti. Rum Patrikliği tarafından yazılan yazıda bu okulun inşaatı için gerekli olan 350 liranın 250 lirasının daha önce düzenlenen piyango bedelinden geri kalanın ise halktan toplanan yardımlardan temin edileceği bildiriliyordu.¹¹¹⁹ Rum patrikliğinin bu talebi Şûrâ-yı Devlet'te görüşüldükten sonra mektebin inşasında sakınca bulunmadığı ifade edilerek "...Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin 129. maddesiyle Der-saâdet ve Tevâbi Rum Patrikhanesi hakkındaki mukarrerât-ı âhire ahkâmına riâyet olunmak ve ale-l-usûl arzına resm-i senevî tahsis edilmek şartıyla..." belirtilen ebatlarda inşasına ruhsat verildi.¹¹²⁰

1903 tarihinde Torul kazasının Çitkebir köyünde bulunan 48 hane Rum cemaati için bir mektep inşasına ruhsat verilmesine dair Rum patrikliğinden dilekçe verilmişti. Yapılan incelemeler sonucunda Çitkebir köyünde mektep inşasına ruhsat verildi.¹¹²¹

1906 senesinde ise Gümüşhane Mutasarrıflığı tarafından Gümüşhane'deki Rum mektebinde yapılan incelemelerde Rum mektebinin ruhsatının olmadığı tespit edilmiş ancak daha sonra Trabzon Valiliği tarafından yapılan incelemelerde Rum mektebinin 30 Haziran 1905 ruhsata geçirildiği halde yanlışlıkla bu durumun kayıtlarda belirtilmediği anlaşılmıştı.¹¹²²

¹¹¹⁹ BOA, İ. MF, No: 5/22 S 1332.

¹¹²⁰ BOA, MV, No: 233/9; BAO, DH, İD, No: 214/10.

¹¹²¹ BOA, MF, MKT, No: 694/2.

¹¹²² BOA, MF, MKT, No: 925/22.

3.2.3. Eğitim Faaliyetlerinde Yaşanan Sıkıntılar

Ülke dâhilinde olduğu gibi Gümüşhane sancağındaki eğitim faaliyetlerinde zaman zaman sıkıntılar yaşandığı da görülmektedir. Bu sorunların başında devletin içinde bulunduğu ekonomik istikrarsızlık ve maddi imkânsızlıkların sancak dâhilindeki eğitim faaliyetlerini zorlaştırması gelmektedir. Sancak dâhilinde yeteri kadar okul bulunmaması ve bu okullara ayrılan senelik ödenğin çok az olması da bölgedeki eğitim faaliyetlerinin aksamana neden olmaktadır.

Gümüşhane sancağında yaşayan özellikle Müslüman halk, içinde bulunduğu yokluktan ve fakirlikten dolayı sancak dâhilinde bulunan okullarının tamiri konusunda büyük sıkıntılar yaşamaktaydı. Bu konuda çoğu zaman Maarif-i Umumiyye Nezareti'nden yardım istiyorlardı. Örneğin, 1863 tarihinde Saffet Efendi, Maarif-i Umumiyye Nezareti'ne yazı yazarak Gümüşhane sancağına bağlı kaza ve köylerde Rum ve Ermeni milletlerinin birer sıbyan mektebi bulunduğu halde daha önceden burada yalnız bir Müslüman mektebi olduğunu ancak daha sonra bu mektebin yıkıldığını belirtmektedir. Yıkılan bu mektebin tekrar inşa edilmesi için 13.000 kuruş gerektiğini ifade etmektedir. Bu paranın 6.000 kuruşunun Gümüşhane sancağı mallarından karşılanacağını söyleyen Saffet Efendi, paranın geri kalan bölümünün ise merkezî hükümet tarafından karşılanmasını istemektedir.¹¹²³

1899 senesinde ise Gümüşhane erkek rüştiyesinin damının yıkılması üzerine Gümüşhane Mutasarrıflığından Trabzon Valiliğine yazı yazılarak mektebin yıkılan damının tamiri için yardım edilmesi istendi. Kışın mektebin eğitime ara vermemesi ve ileride tamir için 2-3 misli para harcanmaması için acele olarak 1.000 kuruş gönderilmesini isteyen mutasarrıflığın bu talebi valilik tarafından Maarif-i Umumiyye Nezareti'ne iletilti. Nezarete gönderilen yazıda kasaba halkının çok fakir ve yardıma muhtaç durumda oldukları, değil 1.000 kuruş 1.000 para dahi ödeyecek güçlerinin olmadığı belirtiliyordu. Bu nedenle bina tamiri için gerekli olan 1.000 kuruşun nezaretce karşılanması isteniyordu. Bu yazı üzerine Maarif-i Umumiyye Nezareti istenilen miktarın bütçelerinin taşra kısmından karşılanmasına karar vererek 1.000 kuruş gönderdi. Bu paranın gönderilmesi ile birlikte Gümüşhane erkek rüştiyesinin yıkılan damı tamir edildi.¹¹²⁴

Gümüşhane erkek rüştiyesinin bitişiğinde bulunan çeşme ve suyuollarının 20 seneden beri tamir edilmemesi nedeniyle harabeye dönmesi üzerine 1908 tarihinde buraların tamiri için Trabzon Valiliğinden yardım istendi. Valiliğe yazılan yazıda buraların tamiri için 8.250 kuruşa ihtiyaç olduğu, bu meblağın da mutasarrıflık kaynaklarından ya da halktan toplanan yardımlarla karşılanmasının mümkün olmadığı vurgulanmaktaydı. Yazıda bu nedenle tamir için gerekli paranın valiliğin maarif ödenğinden karşılanması talep ediliyordu. Bu talep üzerine valilik gerekli incelemeleri yapmaları için

¹¹²³ BOA, İ. DH, No: 517/35188.

¹¹²⁴ BOA, MF. MKT, No: 477/52.

Gümüşhane'ye Ali Efendinin yanı sıra bir de mühendis gönderdi. Ali Efendi ve mühendis yaptıkları incelemeler sonucu buraların tamir için 9.881 kuruşa ihtiyaç olduğunu tespit etti. Ancak valilik, maarif ödeneğinin bu parayı karşılamasının mümkün olmaması nedeniyle bu parayı Maarif-i Umumiyye Nezareti'nden talep etti.¹¹²⁵ Nezaretin verdiği cevapta ise rüştiye mektebinin tamiri için gerekli paranın gönderileceği ancak tamir işinin yaz mevsimine ertelenmesi isteniyordu. Nezaretin böyle bir istekte bulunmasının nedeni ise okulda eğitimin devam etmesi, tamiratın eğitim döneminde okulun tatil edilmesine neden olacağı, mevsimin inşaat mevsimi olmaması ve bu sene ödeneğinde mektebin tamiri için 9.000 kuruşun bulunmamasıydı. Bunun üzerine mektebin tamirat işi yaz mevsimine ertelendi. Mekteplerin tatil olması üzerine 1909 senesi yazında mektebin tamir işleri halledilerek eğitim ve öğretime tekrar başlandı.¹¹²⁶

Sancak halkı fakirlik ve yoksulluk içinde bulunmasına rağmen ellerinden geldiği kadarıyla mektep masraflarını karşılamaya çalışıyordu. Örneğin, 1863 senesinde Gümüşhane kasabasında Müslümanlara ait mektebin yıkılması üzerine mektebin yeniden inşa edilebilmesi için gerekli olan 13.736 kuruşun 6.000 kuruşu Gümüşhane sancağı mallarından karşılanmış, kalan miktar ise halktan toplanan yardımlarla temin edilmişti.¹¹²⁷ Yıllık gideri 14.368 kuruş olan Gümüşhane erkek rüştiyesinin senelik ödeneği 12.640 kuruştur. Aradaki 1.728 kuruş fark ise her yıl halktan toplanan yardımlarla karşılanmaya çalışılıyordu.¹¹²⁸ Halktan toplanan paralarla karşılanamayan ve daha büyük ödenek gerektiren harcamalarda ise piyangolar düzenleniyordu. Örneğin Mart 1906 tarihinde Gümüşhane'de bulunan Rum mektebinin tamiri için halktan toplanan yardımlar yeterli olmayınca mütevellîler 400 liralık bir piyango düzenlemişti.¹¹²⁹

Maarif-i Umumiyye Nezareti'nin Gümüşhane sancağı için ayırdığı senelik eğitim ödeneğinin çok düşük olması, hocaların maaşlarının ödenmesinde sıkıntılar yaşanmasına ve mekteplerin tatil edilmesine neden oluyordu. 1891 senesinde Çiftlik ve İsgah köylerinde açılan ibtidai mektebinde görev yapan hocaların maaşları devlet tarafından ödenmeyince hocaların maaşlarını halk kendi aralarında para toplayarak ödemeye çalışmıştı. Ancak bu hocalar ibtidai mektebinde öğrencileri bir sene okuttuktan sonra halk tarafından kendilerine verilen maaşlarla geçinemediklerini belirterek mektebi tatil ettiler. Daha sonra hükümet tarafından mekteplerin tekrar açılmaları için girişimde bulundu. Fakat hocaların temin-i idarelerinin sağlanamaması nedeniyle bu girişimlerden bir sonuç çıkmadı.¹¹³⁰

¹¹²⁵ BOA, MF. MKT, No: 1048/15.

¹¹²⁶ BOA, MF. MKT, No: 1085/65.

¹¹²⁷ BOA, A. MKT. MHM, No: 284/29.

¹¹²⁸ Bu paranın 13968 kuruşu hoca ve hizmetçilerin yıllık maaş tutarı, 400 kuruşu ise senelik masraf gideriydi. TVS 1898, s. 673.

¹¹²⁹ BOA, MF. MKT, No: 925/22.

¹¹³⁰ BOA, MF. MKT, No: 205/23.

Ayrıca eğitim ödeneğinin düşüklüğü mektep tamir işlerinin veresiye yapılmasına neden oluyordu. Parasını zamanında alamayan esnaf da bu durumdan şikâyetçi oluyordu. Nitekim 1899 senesinde Gümüşhane kasabasının Cami-i Kebîr Mahallesi civarında inşa edilen ibtidai mektebi için Kazancıoğlu Dimitri'den veresiye 324 kuruş tutarında kereste ve çivi alınmıştı. Kazancıoğlu Dimitri alacağını uzun süre tahsil edemeyince Şubat 1904 tarihinde Trabzon Maarif Müdüriyeti'ne dilekçe vererek alacağının verilmesini istemişti.¹¹³¹

Sancak dâhilindeki eğitimin en önemli sorunlarından biri de eğitim için gerekli olan yeni mekteplerin inşa edilememesiydi. Bu nedenle sancak dâhilinde eğitimin aksamaması adına çoğu zaman mevcut binalar eğitime uygun hale getirilerek kiralanıyordu. Bina bulunmadığı durumlarda ise hayırsever halkın kendilerine tahsis ettikleri işyerleri ya da binalarında eğitim faaliyetleri sürdürülmeye çalışılıyordu. 1892 senesinde Gümüşhane kasabasında vakıf binasında eğitim veren ibtidai mektebinin kira bedeli ödenemeyince, öğrenciler yeni bir mektep binası inşa edilinceye kadar 6 ay boyunca saatçi İsmail Efendinin kahvehanesinde eğitim görmek zorunda kaldılar. Kira bedeli ödenemeyince öğrencilerin açıkta kaldıklarını gören ve onların mağdur olmasını istemeyen İsmail Efendi kahvehanesini ibtidai mektebine ücretsiz olarak tahsis etti. Bunun üzerine kahvehaneye halı ve kilim serilerek eğitime uygun hale getirildi. Gümüşhane halkı bu süre içinde durumu anlatarak yeni mektep yapımı için Maarif-i Umumiyye Müdürlüğü'ne başvurdu. Ancak Maarif-i Umumiyye Müdürlüğü yeni bina yapımı için gerekli olan 1.500 kuruşun Maarif-i Hassa İâneleri'nde bulunmadığı gerekçesiyle bu isteği geri çevirdi. Bunun üzerine hayırsever halktan usulüne uygun olarak toplanan paralarla yeni bir mektep binası inşa edilerek eğitime devam edildi.¹¹³² 1907 senesinde ise kasabanın zenginlerinden toplanan para ile Saadettin Mahallesi'nde bir ibtidai mektebi inşaatına başlandı. Ancak kış mevsiminin araya girmesi nedeniyle mektep inşaatı durduruldu. Bunun üzerine öğrencilerin eğitimden mahrum kalmamaları için mektep inşaatı tamamlanıncaya kadar Saadettin Efendi Cami'nin yanında iki dersane ve bir öğretmen odası eğitim faaliyetlerine uygun hale getirilerek eğitim ve öğretime devam edildi.¹¹³³

Bazen de resmi kayıtlardaki yanlışlıklar eğitim faaliyetlerinde sıkıntılar yaşanmasına neden oluyordu. 1906 senesinde Gümüşhane Mutasarrıflığı tarafından Gümüşhane'deki Rum mektebinde yapılan incelemelerde Rum mektebinin ruhsatının olmadığı tespit edilince eğitime ara verildi. Mutasarrıflık, mektebin faaliyetine devam edebilmesi için ruhsata geçirilmesi isteyince durum Trabzon Valiliğine intikal etti. Valiliğin incelemelerinde Rum mektebinin 30 Haziran 1905 ruhsata geçirildiği halde

¹¹³¹ BOA, MF. MKT, No: 768/63.

¹¹³² BOA, MF. MKT, No: 156/143.

¹¹³³ BOA, MF. MKT, No: 1048/15.

yanlışlıkla bu durumun kayıtlarda belirtilmediği tespit edilince Rum mektebi tekrar eğitime kaldığı yerden devam etti.¹¹³⁴

Kazanın dağlık bölgede bulunması ve yerleşimin dağınık olması da öğrencilerin mektebe gidiş gelişlerinde büyük sıkıntı çekmelerine neden oluyordu. Özellikle Müslüman halkın yoğun olarak yaşadığı ve kasabaya bir saat uzaklıkta bulunan Daltaban Mahallesi'nde bulunan rüştiye mektebi öğrencileri kış aylarında kar ve yağmurun çok yağmasından, yaz aylarında ise sıcakların çok olmasından dolayı kasaba merkezinde bulunan mekteplerine devam etmekte zorlanıyordu. Bu nedenle mektep yöneticileri Gümüşhane Mutasarrıflığına 6 Mayıs 1876 tarihinde dilekçe vererek rüştiye mektebinin Daltaban Mahallesi'ne nakledilmesini ya da bu bölgede yeni bir mektep inşa edilmesini istediler. Ancak mektebin buraya nakledilmesi ya da burada yeni bir mektep binasının inşası büyük masraflar gerektirdiğinden bu istek kabul edilmedi.¹¹³⁵

1907 tarihinde ise Kadirbeyzâde, Hacımustafazade, Değirmencizâde ve Esad Ağa gibi Saadettin Mahallesi'nin önde gelenleri 500-600 hanenin ve hükümet konağının bulunduğu Gümüşhane kasabasında ibtidai ve rüştiye mektepleri bulunduğu halde 500 hanesi, redif taburu ve 5 mahallesi bulunan Bahçeler mevkiinde bir ibtidai mektebi bulunmadığı için buradaki çocukların Gümüşhane kasabasındaki mekteplere gidip gelmekte zorlandıkları ve bu nedenle eğitimden mahrum kaldıklarından şikâyetle buraya da bir ibtidai mektebi inşa edilmesi için mutasarrıflığa dilekçe verdiler. Ancak Kadirbeyzâde, Hacımustafazade, Değirmencizâde ve Esad Ağanın verdiği bu dilekçe de ödenek yokluğu nedeniyle kabul edilmedi.¹¹³⁶

Gümüşhane sancağındaki eğitim konusundaki en önemli sorunlardan biri de sancak dâhilindeki mektep sayısının çok az olmasıydı. Sancak dâhilinde bulunan mektep sayısının yetersiz olması özellikle bölgedeki Müslümanların cahil kalmalarına ve kandırılarak Hristiyan olmalarına neden olmaktaydı. Tahsin Bey, 1 Nisan 1903 tarihinde Trabzon Valiliğine verdiği dilekçede dilekçesinde Torul kazasının Çitkebir köyünde 48 hane Rum cemaati için bir mektep inşası için ruhsat verilmesine dair Rum patrikliğinden verilen dilekçe üzerine yapılan tahkikat sırasında köyde 21 hanede 95 Müslüman halkın bulunduğunu, fakat bunların mekteplerinin olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca yapılan tahkikatta bu bölgedeki şahısların bazılarının daha önce Müslüman olarak görünürken cehalet nedeniyle ve askerlikten kurtulmak amacıyla Hristiyan oldukları tespit edildiğini söylemiştir. Buradaki Hristiyanlarla birtakım hısımlık ve akrabalık münasebetleri bulunduğunu belirten Tahsin Bey, bu köyde hristiyanların açmak istediği mektebe izin vermemek mümkün olmadığı için de bunlara komşu ve akraba olan Müslümanların cehalette kalmamaları amacıyla burada bir ibtidai mektebi

¹¹³⁴ BOA, MF. MKT, No: 925/22.

¹¹³⁵ BOA, MF. MKT, No: 36/34.

¹¹³⁶ BOA, MF. MKT, No: 1048/15.

açılmasını istemiştir.¹¹³⁷ Tahsin Beyin bu dilekçesi üzerine gerekli incelemeler yapılarak köyde Rum mektebinin yanı sıra bir de ibtidai mektebi yapılmasına karar verilmiştir. Çalışmalarına başlanan ibtidai mektebinin inşaatı 4 ay gibi kısa sürede tamamlanarak 8 Temmuz 1903 tarihinde resmi açılışı yapılmıştır.¹¹³⁸

¹¹³⁷ BOA, MF. MKT, No: 694/2.

¹¹³⁸ BAO, MF. MKT, No: 726/47.

3.3. VAKIFLAR

Vakıf, kelime anlamı olarak "habsetmek", "alıkoymak", "durdurmak" manalarına gelmektedir.¹¹³⁹ Hukuki manada ise "bir şeyin faydalanma hakkının veya mülkiyetinin kamu yararına tahsis edilerek devamlı olarak başkalarının mülk edinmelerini engellemek, yani mülkiyetin Allah'ın rızasını kazanmak ve insanlara faydalı olmak gayesiyle kamu yararına tahsisi" demektir.¹¹⁴⁰

Yardımlaşmanın tarihi insanlık tarihi kadar eski olduğundan İslâm dışı pek çok hukuk sisteminde vakfa benzer müesseseler olduğu bilinmektedir.¹¹⁴¹ Bu açıdan bakıldığında vakfın menşeinin İslâmiyet'ten öncelere kadar uzandığını söylemek mümkündür. İslâmiyet'te vakfın ilk ortaya çıkışı Hz. Peygamber'in (A.S.) Medine'de kendisine ait "Fedek" arazisinin vasiyet yolu ile fakir Müslümanlara verilmesiyle olmuştur.¹¹⁴² Mali durumu iyi olan sahabelerin bu uygulamayı örnek almaları vakıf müessesesinin büyüüp gelişmesini sağlamıştır. Büyüyüp gelişen bu kurum İslâm devletlerinde zamanla büyük önem kazanmış, sosyal ve iktisâdi hayat üzerinde asırlarca derin tesirler bırakmıştır. Türkler İslâmiyet'i kabul ettikten sonra bütün Türk-İslâm devletlerinde âdeta bir yarış halinde gelişen vakıflar, bilhassa Osmanlı Devleti'nde tekâmülünün zirvesine ulaşmış ve Türk kültür hayatında son derece önemli rol oynayan müesseselerden biri olmuştur.¹¹⁴³

Vakıf kurumu, Osmanlı toplumunda sosyal hayatın hemen hemen her alanında kendine yer bulmuş; günümüzde kamunun sunmuş olduğu pek çok hizmet, geçmişte, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren, vakıflar tarafından yerine getirilmiştir. Osmanlı döneminde zirvesini yaşayan bu kültür bir medeniyete dönüşmüş; padişahından, devletin en ücra köşesindeki reayaya kadar pek çok kimse vakıf kurmuştur. Camiler, mescitler, medreseler, hastaneler, tekkeler, çeşmeler, suyuolları gibi dini ve sosyal pek çok kurum zengin ve hayırsever kimseler tarafından hem hizmete açılmış; hem de hayatîyetlerini sürdürebilmeleri için kurulan vakıflarla ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Bu vakıflara *akar* yani gelir olmak üzere kimi zaman menkul yani

¹¹³⁹ Muallim Nâci, *Lügat-ı Nâci*, İstanbul 1987, s. 931; Şemseddin Sâmî, *Kâmüs-ı Türkî*, İstanbul 1989, s. 1495; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul 1993, s. 577.

¹¹⁴⁰ Vakfın değişik tanımları için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, C. IV, İstanbul 1968, s. 284; Pakalın, a.g.e, s. 577; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1996, s. 91.

¹¹⁴¹ M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara 2005, s. 309; İsmet Kayaoğlu, "Vakfın Menşe-i Hakkında Görüşler", *Vakıflar Dergisi*, C. XI, Ankara 1976, s. 50; Akgündüz, a.g.e, s. 65-66.

¹¹⁴² İsmail Kıvrım, "Osmanlı Döneminde Gümüşhane ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları", *History Studies*, Volume: 2/3, Samsun 2010, s. 232.

¹¹⁴³ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1995, s. 155; Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara 2003, s. VII.

para, kimi zaman tarla, bağ, bahçe, han, hamam, bedesten, dükkân gibi gayrimenkuller vakfedilmiştir.¹¹⁴⁴

Vakıflar, camiler, mescitler, musallalar ve namazgâhlar gibi dini amaca yönelik olanlar; medreseler, mektepler, kütüphaneler, tekke, dergâh, zaviye gibi ilmi amaçlara yönelik olanlar; imâret, sağlık tesisleri, su, yol ve diğer alt yapı tesisleri gibi sağlık ve sosyal yardım amacına yönelik olanlar; olağanüstü durumlarda kullanılmak üzere hazırda bekletilen para gibi ekonomik ve sosyal yardımlaşmaya yönelik olanlar olarak sınıflandırılabilir.¹¹⁴⁵

Gümüşhane sancağındaki vakıflara bakıldığında daha çok dini amaçla kurulan cami, ilmi amaçla kurulan mektep, kütüphane ve zaviye vakıflarının ön plana çıktığı görülmektedir. Bunun yanında yol ve köprü vakıfları gibi sosyal amaca yönelik kurulan vakıflarla, para vakıfları da sancak dâhilinde halkın sosyal refahını artırmaya çalışan hayır kurumları olarak faaliyet göstermiştir.

3.3.1. Cami Vakıfları

İncelediğimiz dönemde Gümüşhane kasabasında Kanunî Sultan Süleyman Cami Vakfı, Osman Ağa Cami Vakfı, Hacı Emin Ağa Cami Vakfı, Sadullah Efendi Cami Vakfı ve Cami-i Cedîd Vakfı olmak üzere toplam 5 tane cami vakfı bulunmaktaydı. Bunun haricinde Balahor ve Veyserni köylerinde bulunan camiler için de vakıflar kurulmuştu.

Kanunî Sultan Süleyman Cami Vakfı: Bu vakıf Gümüşhane kasabasında bulunan Kanunî Sultan Süleyman Cami'nin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. Cami, türbe, hazire, çeşme ve medrese yapısıyla küçük bir külliye şeklinde inşa edilmiştir.¹¹⁴⁶ Vakfın mütevellisi sancak tahrirat müdürü Nimet Haib bin Mustafa Âlim Efendidir.¹¹⁴⁷

Osman Ağa Cami Vakfı: Bu vakıf Gümüşhane kasabasında bulunan Osman Ağa Cami'nin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. Vakfın mütevellisi Ömer Ağadır. Vakfın, 1865 senesindeki geliri 8.910 kuruştur. Bu yıl içinde elde edilen gelirin 2.025 kuruşu görevli ücretlerine, 3.344 kuruş 20 parası dükkân tamirine, 220 kuruşu emlak vergisine, 1.500 kuruşu mütevellilere ödenmiştir. Geri kalan 5 kuruşu akçe zararı ve 302 kuruşu muhasebe harcıdır. Bu dönem içinde toplam 7.423 kuruş 20 para harcama yapılmıştır.¹¹⁴⁸

Hacı Emin Ağa Cami Vakfı: Bu vakıf Hacı Emin Ağa Cami ve çeşmesinin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. Vakfın mütevellisi Rıfat

¹¹⁴⁴ Kıvrım, a.g.m, s. 232.

¹¹⁴⁵ Okuyan, a.g.t, s. 106.

¹¹⁴⁶ Hüseyin Yurttaş, "Gümüşhane Süleymaniye (Ulu) Cami, Çeşmesi, Haziyesi ve Hacı Tahir Efendi Türbesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı:12, Erzurum 2007, s. 61

¹¹⁴⁷ 3 Nolu Gümüşhane Şer'iye Sicili, s. 130-134.

¹¹⁴⁸ Ev. d, No: 16780.

Ağadır. Torul kazasındaki bahçelerin bir bölümü çeşme ve caminin ihtiyaçlarını karşılamak için vakfedilmiştir. Vakfin 1870-1872 yılları arasındaki 3 senelik geliri 770 kuruştur. Bu paranın 376 kuruşu bahçe masrafları, 40 kuruşu maaş, 10 kuruşu ise muhasebe harcı için harcanmıştır.¹¹⁴⁹

Sadullah Efendi Cami Vakfı: Bu vakıf, Gümüşhane kasabasında Daltaban Çeşmesi'nin doğusunda bulunan Sadullah Efendi Cami'nin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. Arşiv vesikalarında caminin Sadullah Efendi tarafından yaptırıldığı ifade edilmektedir. Vakfin mütevellisi Mustafa Ağadır.¹¹⁵⁰

Gümüşhane kasabasındaki bazı han, hamam ve dükkânların gelirleri bu vakıf için ayrılmıştır. Vakfin 1870-1873 yılları arasındaki 4 yıllık geliri 17.295 kuruştur. Bu paranın 26.658 kuruş 40 parası cami masrafları ile han, hamam ve dükkânların tamirine harcanmıştır.¹¹⁵¹

Cami-i Cedîd Vakfı: Gümüşhane sancağının Cami-i Sagîr Mahalesi'nde bulunan bu caminin diğer adı Küçük Cami'dir.¹¹⁵² Bu vakıf, Cami-i Cedîd Cami'nin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. Mütevellisi Ahmed Efendidir. Kasabada bulunan bir adet debbahanenin gelirleri bu caminin tamiri için vakfedilmiştir. 1871-1872 seneleri arasındaki 3 senelik geliri 5.800 kuruş, giderleri ise 3.115 kuruştur.¹¹⁵³

Balahor Köyü Cami Vakfı: Bu vakıf, Gümüşhane kazasının Balahor köyünde bulunan caminin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. Vakfin görevlisi Osman Efendidir. Bu köyün öşür bedelinin bir bölümü bu caminin imamet ve hitabeti için ayrılmıştır.¹¹⁵⁴ Bu vakfin 1873 ve 1874 senelerindeki gelir 760 kuruş ve giderleri 96,2 kuruştur.

Veyserni Köyü Cami Vakfı: Bu vakıf, Kovans nahiyesinin Veyserni köyünde bulunan caminin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. Zaviyedarı İkmal Efendidir. Köyün öşür bedelinin bir bölümü bu vakıf için ayrılmıştır.

Tablo XXVIII: Veyserni Köyü Cami Vakfı'nın Gelir ve Giderleri

Sene	Gelir (Kuruş)	Gider (Kuruş)	Artan (Kuruş)
1871	585	72	511
1872	600	75	525
1873	520	65	455
1874	520	65	455

Kaynak: Ev. d, No: 16780.

¹¹⁴⁹ Ev. d, No: 22280.

¹¹⁵⁰ İsmail Hacıahmetoğlu, *Gümüşhane İl Merkezindeki Türk-İslâm Devri Mimari Eserleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Türk-İslâm Sanatları Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 143.

¹¹⁵¹ Ev. d, No: 22280.

¹¹⁵² Hacıahmetoğlu, a.g.t, s. 143.

¹¹⁵³ Ev. d, No: 22280.

¹¹⁵⁴ Ev. d, No: 22688.

Tabloda da görüleceği gibi caminin 4 yıllık ortalama geliri 556 kuruştur. Elde edilen gelirin bir bölümü maaş, muhasebe harcı ve cami giderlerine harcandıktan sonra kalan para ise daha sonraki senelerde kullanılmak üzere mütevellisine teslim edilmektedir.

3.3.2. Mektep Vakıfları

İncelediğimiz dönemde Gümüşhane sancağı dâhilinde tespit edebildiğimiz tek mektep vakfı Salih Bey Mektebi Vakfı'dır.

Salih Bey Mektebi Vakfı: Sıbyan mektebi olan Salih Bey Mektebi, Kelkit kazasının merkezi Çiftlik kasabasında bulunmaktadır. Kelkit kazasının Morokom köyünün öşür bedeli bu vakıf için ayrılmıştır. Mütevellileri Ahmed ve Ali Efendilerdir.¹¹⁵⁵ Vakfın 1868 ve 1869 senelerindeki gelir toplamı 1.660 kuruş, 1873-1874 yılları arasındaki iki yıllık geliri ise 2.015 kuruştur. Elde edilen gelirin bir bölümü muallim maaşları ve mektep masraflarına harcandıktan sonra kalan para muallimlerin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmaktadır.

3.3.3. Çeşme Vakıfları

İncelediğimiz dönemde Emirler Çeşmesi, Hacı Mustafa Çeşmesi, Alaşoğlu Çeşmesi olmak üzere Gümüşhane kasabasında tespit edebildiğimiz toplam 3 adet çeşme vakfı bulunmaktadır.

Emirler Çeşmesi Vakfı: Emirler Çeşmesi, Gümüşhane kasabasının Emirler Mahallesi'nde bulunmaktadır. Bu vakıf Emirler Mahallesi'nde bulunan çeşme ve şadırvanın tamiri için Müftizâdeler tarafından kurulmuştur. Vakfın mütevellileri Müftizâde Hasan, Hüseyin ve Tevfik Efendilerdir. Vakfın 1861-1870 yılları arasındaki 9 yıllık geliri 10.185 kuruştur. Elde edilen bu paranın 4.600 kuruşu değirmen, 4.055 kuruşu çeşme ve şadırvan tamirleri için harcanmıştır.¹¹⁵⁶

Hacı Mustafa Çeşmesi Vakfı: Hacı Mustafa Çeşmesi Gümüşhane kasabasında bulunmaktadır. Bu vakıf Hacı Mustafa Çeşmesi'nin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. Vakfın mütevellileri Osman ve Râşid Efendilerdir. Vakfın 1860-1870 yılları arasındaki 10 yıllık toplam geliri 8.500 kuruştur. Elde edilen bu paranın bir kısmı surre alayına, dükkân tamirine, köprü ve kaldırım tamirine ve mütevellilerin ihtiyaçlarına harcanmıştır.¹¹⁵⁷

Alaşoğlu Çeşmesi Vakfı: Gümüşhane kasabasında bulunan Alaşoğlu Çeşmesi'nin ihtiyaçlarını ve tamir masraflarını karşılamak için kurulmuş olan bir vakıftır. Vakfın mütevellileri Eskiz Bey ve İskender Beydir. Kasaba merkezinde bulunan bir adet boyahanenin kira bedeli bu vakıf için ayrılmıştır. Vakfın 1862-1872 yılları arasındaki 10 yıllık toplam geliri 7.200 kuruştur. Bu

¹¹⁵⁵ Ev. d. No: 16780.

¹¹⁵⁶ Ev. d. No: 16780.

¹¹⁵⁷ Ev. d. No: 16780.

paranın büyük bir bölümü çeşmenin tamiri ve ihtiyaçları için harcanırken geri kalan bölümü ise saklanmak üzere mütevellîlere verilmektedir.¹¹⁵⁸

3.3.4. Köprü Vakıfları

Bu dönemde sancak dâhilinde bulunan tespit edebildiğimiz iki adet köprü vakfı bulunmaktadır. İbrahim Kâşif ve Uluhan köprülerinin bakım ve tamir masrafları için kurulan vakıflardır.

İbrahim Kâşif Köprüsü Vakfı: Torul kazasının Haşera köyünde bulunan İbrahim Kâşif Köprüsü'nün ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuş bir vakıftır. Vakfın mütevellîsi Hüseyin Çavuş ve Karabayır(?) Hüseyin Ağadır. İbrahim Kâşif Köprüsü Vakfı'nın 1863-1870 tarihleri arasındaki 7 senelik geliri 8.042 kuruş olup elde edilen gelirin tamamı köprü'nün tamir ve bakım masrafları için kullanılmıştır.¹¹⁵⁹ Vakfın 1871-1872 yılları arasındaki üç yıllık geliri ise 1.960 kuruştur. Bu paranın 700 kuruşu bahçe ve çeşme tamiri için, 120 kuruşu maaş için, 38 kuruş ise muhasebe harcı için kullanılmıştır. Geri kalan 1.102 kuruş ise köyün diğer ihtiyaçlarında kullanılmak üzere vakfın mütevellîsine teslim edilmiştir.¹¹⁶⁰

Uluhan Köprüsü Vakfı: Torul kazasının Balahor köyünde bulunan Uluhan Köprüsü'nün ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuş bir vakıftır. Mütevellîsi Aydın Ağadır. Uluhan Köprüsü Vakfı'nın 1864-1870 seneleri arasındaki 6 yıllık geliri 11.660 kuruştur. Elde edilen gelirin büyük bir bölümü köprü'nün tamiri için harcanırken, kalan para ile de Aydın Ağanın maaşı ödenmiştir.¹¹⁶¹

3.3.5. Zaviye Vakıfları

Zaviye kelimesi Arapça toplamak, menetmek anlamlarına gelen "Zvy" kökünden gelmekte olup herhangi bir tarıkata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve barınacak yer sağladıkları yerleşim merkezlerinde veya yol kenarlarında inşa edilmiş yapılarıdır.¹¹⁶²

Osmanlılarla birlikte Anadolu'nun değişik bölgelerine dervişler gelerek fetihlerde önemli rol oynamışlar ve sınır bölgelerinde zaviyeler kurmuşlardır. Daha sonra bu zaviyeler zamanla büyük kültür, imar ve din merkezleri haline gelmiştir.¹¹⁶³ Bu dönemde zaviyeler halkın birliğini sağladığı gibi iskân meselesini de büyük ölçüde çözüme kavuşturmuştur.

¹¹⁵⁸ Ev. d, No: 16780.

¹¹⁵⁹ Ev. d, No: 16780.

¹¹⁶⁰ Ev. d, No: 22280.

¹¹⁶¹ Ev. d, No: 16780.

¹¹⁶² Ahmet Yaşar Ocak, Suraiya Faruqi, "Zâviye", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul 1986, s. 468-470.

¹¹⁶³ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Temlikler, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 2, Ankara 1942, s. 284-290.

Tüm Anadolu'da olduğu gibi bölgenin fethi sırasında bu dervişler Gümüşhane bölgesine de (özellikle Kelkit ve Şiran civarına) gelerek zaviyeler kurmuşlardır. Bölgenin fethinden sonra kurulan ve XVI. yüzyılda Kelkit ve Şiran bölgesinde varlığı bilinen zaviyeler şunlardır. Kelkit'in Bizgili köyünde Hasan Şeyh Zaviyesi, Hınzırı köyünde İshak Şeyh Zaviyesi, Balahor köyünde Selçukşah Hatun Zaviyesi, Boğacık köyünde Şaban Şeyh Zaviyesi, Haneg köyünde Şah Hatun Zaviyesi, Hozbirik köyünde Şeyh İslâm Zaviyesi, Dayışeyh köyünde Dayı Şeyh Zaviyesi, Pöske köyünde Şeyh Nasrullah Şirvani Zaviyesi, Sökmen köyünde Şeyh Osman Zaviyesi, Kalur köyünde Şeyh Ümmet ve Şeyh Emin Zaviyeleri, Hallac-ı Yakup köyünde Şeyh Yakup Zaviyesi, Sevindik köyünde Yenice Sevindik Zaviyesi, Şiran'ın Keredam köyünde ise Şeyh Hüseyin Zaviyesi'dir.¹¹⁶⁴

Ancak zaviyeler Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine gelindiğinde üstlendikleri rolleri kaybetmeye başlamışlar ve zamanla bozulmuşlardır. İncelediğimiz dönemde Gümüşhane sancağında tespit edebildiğimiz toplam 22 adet zaviye vardır.

Çağıranganbaba Zaviyesi: Çağıranganbaba Zaviyesi, Gümüşhane kazasına bağlı Tekke köyünde bulunmaktadır.¹¹⁶⁵ Bu zaviye XVI. yüzyılın başlarında Çağıranganbaba Türbesi'nin yanında inşa edilmiştir.¹¹⁶⁶ Türbenin iç kapısı üzerindeki Arapça iki satırlık kitabede "Burası merhum, mağfur, feryad eden Evliyâ Çağırangan Baba'nın şerefli mezarıdır. 990 yılının Recep ayında (Temmuz 1582) onu yazdı" ibaresi bulunmaktadır.¹¹⁶⁷

1530 tarihinde Kelkit kazasının Şurut köyünün vergi geliri bu zaviyeye tahsis edilmişti. Vakfın XVI. yüzyılın ortalarındaki kayıtlarında şöyle yazmaktadır. "Zaviye-i Baba Çağırangan, der karye-i Şurût tâbi-i nahiye-i mezbûre, mesihat der tasarruf-u Şeyh İsmail veled-i Şeyh Han Baba, bâ-berât. Evkâf-ı mezbûre karye-i Şurût el mezbûr vakf-ı zaviye-i mezbûre ber müceb-i defter-i atık" bu ifadeyle Kelkit kazasına Şurut köyünün bütünüyle Çağıranganbaba Zaviyesi'ne sultan beratıyla vakfedildiği ifade edilmektedir.¹¹⁶⁸

¹¹⁶⁴ Harun Bostancı, *Osmanlı Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Kurulan Tekke ve Zâviyeler*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, s. 181-183; Mehmet Fatsa, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin İslâmlaşmasına Öncülük Eden Türk Dervişleri Ahiler ve Dar-ı Sülehalar", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (09-11 Ekim 2008)*, Ankara 2009, s. 130.

¹¹⁶⁵ Çağırangan Baba adlı türbeler Alucra'nın Zûn (Boyluca) ve Zıhar (Çakmak) köylerinde de bulunmaktadır. Bu da bizlere Çağırangan ismi bizlere bu bölgede yerleşmiş olan bir Türk aşireti olduğu düşüncesine itmektedir. Bostancı, a.g.t, s. 176.

¹¹⁶⁶ Gülyüz Akgün Uslu, *Gümüşhane ve Çevresi Tarihi-Sanat Eserleri*, İstanbul 1980, s. 28; Haldun Özkan, "Gümüşhane'de Osmanlı Dönemi Türbeleri", *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 41, Erzurum 2009, s. 149.

¹¹⁶⁷ Özkan, a.g.m, s. 149; Ayrıca bkz. Murat Yüksel, *Gümüşhane Kitabeleri*, İstanbul 1997, s. 127.

¹¹⁶⁸ Bostancı, a.g.t, s. 175. Günümüzde Çağıranganbaba ile ilgili birtakım hikâyeler hala dillerde dolaşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Talat Ülker, Necati Yılmaz, Şahin Kazancı, Engin Doğru, *Gümüşhane Halk Kültürü*, C. I, Gümüşhane 2011, s. 430-432.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kelkit kazasının Şurut ve Kovans nahiyesinin Tekke (Sengi) köylerinin öşür bedellerinin tamamı, Kovans nahiyesinin Hur-ı Süfla ve Güvercinlik köylerinin öşür bedelinin yarısı bu zaviyeye ayrılmaya başlanmıştır. Zaviyenin bu dönemdeki zaviyedarları Şeyh İsmail, Şeyh Ahmed, Şeyh Süleyman ve Osman Efendilerdir. Zaviyenin yıllara göre gelir ve giderleri şöyledir:

Tablo XXIX: Çağırganbaba Zaviyesi'nin Gelir ve Giderleri

Sene	Gelir (Kuruş)	Gider (Kuruş)	Artan (Kuruş)
1864	8.435	---	---
1865	8.100	---	---
1866	8.100	---	---
1867	6.991,20	---	---
1868	5.130	---	---
1869	6.412,20	---	---
1872	9.570	1.196	8.374
1873	26.774,20	3.352	23.422,20
1874	20.915,15	2.740	19.175

Kaynak: Bostancı, a.g.t, s. 177.

Tabloda da görüldüğü gibi 1860'lı yıllarda zaviyenin yıllık geliri ortalama 7.200 kuruş civarındayken 1870'li yıllara gelindiğinde bu gelir yıllık ortalama 19.000 kuruşa yükselmiştir. Yani zaviyenin gelirlerinde 2-3 kat bir artış söz konusudur. Zaviyeye ayrılan bu gelir zaviyenin yiyecek ve içecek ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmaktaydı.

Şah Hatun Zaviyesi: Şah Hatun Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın kız kardeşidir. Bölge Akkoyunlular tarafından fethedildiğinde Şah Hatun tarafından Hanege ve İsgah köylerinde debirer zaviye tesis edilmiştir. XVI. yüzyılın ilk yarısında zaviyenin şeyhliğine Derviş Seydi Ahmed oğlu Derviş Hasan ile Derviş Mustafaoğlu Derviş Karaca ve Derviş Emrullah; İsgah köyünde kurulan zaviye şeyhliğine ise Derviş Ahmed oğlu Derviş Mustafa adlı kişiler bakmaktaydı.¹¹⁶⁹

İncelediğimiz dönemde Kelkit kazasının İsgah ve Hanege köylerinin öşür bedellerinin bir bölümü bu zaviye için ayrılmıştır. Zaviyedarları, Rukiye ve Rabia hatunlar ile Hacı Derviş Ağadır. Zaviyenin 1871-1874 yılları arasındaki toplam geliri 1.138 kuruştur. Aynı yıllar arasında zaviyenin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için 172,20 kuruş harcanmıştır.¹¹⁷⁰

Koyunlu Zaviyesi: Kelkit kazasının Hanege köyünün öşür bedelinin bir bölümü bu zaviye için ayrılmaktadır. Zaviyedarları Şeyh Ömer ve Şeyh Ahmed'dir. Zaviyenin 1867-1869 yılları arasındaki 3 yıllık geliri 1.656 kuruştur. Elde edilen gelirlerin bir bölümü maaş ve muhasebe harcı için

¹¹⁶⁹ Ev. d, No: 22688.

¹¹⁷⁰ Ev. d, No: 22688.

kullanırken artan para ise zaviyenin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için harcanmaktadır. 1873 ve 1874 tarihlerinde zaviyenin toplam geliri 805,24 kuruş, giderleri ise 201,24 kuruştur.¹¹⁷¹

Şerahsam(?) Zaviyesi: Kelkit kazasının Hanege köyünden toplanan öşür bedelinin bir bölümü bu zaviye için ayrılmıştır. Zaviyedarları Hacı Derviş Ağa ve Salih Efendidir. Elde edilen gelirin bir bölümü maaş olarak ödendikten sonra kalan bölümü ise zaviyenin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmaktadır. Zaviyenin 1873 ve 1874 tarihlerindeki geliri 935 kuruş olup aynı dönemde zaviyenin ihtiyaçları için 118,20 kuruş harcanmıştır.¹¹⁷²

Hatem Zaviyesi: Kelkit kazasının Hanege köyünün öşür bedellerinin bir bölümü bu zaviyeye aktarılmaktadır. Zaviyedarı Hacı Derviş Ağadır. Zaviyenin 1867-1869 yılları arasındaki üç yıllık geliri 2.031 kuruş olup, bu paranın 203 kuruşu maaş, 50 kuruşu muhasebe harcına ayrıldıktan sonra geri kalan 1.777 kuruşu da zaviyenin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmıştır.¹¹⁷³

Dayışeyh Zaviyesi: Kelkit kazasının Teskelon, Petrek, Persut ve Perçor köylerinin öşür bedellerinin bir bölümü bu zaviye için ayrılmaktadır. Zaviyedarları Şeyh İsmail Efendi, Mustafa Efendi ve Ebubekir Efendidir.¹¹⁷⁴ 1868-1869 seneleri arasındaki iki yıllık geliri 7.128 kuruştur. Bu paranın 1.624 kuruş 10 parası maaş, 360 kuruş 30 parası muhasebe harcı, geri kalan 5.343 kuruşu vakfın yiyecek ihtiyacının karşılanması için harcanmıştır.¹¹⁷⁵

Seydibaba Zaviyesi: Seydibaba Zaviyesi, Şiran kazasının Seydibaba köyünde bulunmaktadır. Seydibaba'nın asıl ismi Seyyidi Nurullah Kuddüsü olup Horasan'dan Anadolu'ya göç eden şeyhlerden biridir. Hayatı ve köye geliş tarihi tam olarak tespit edilemeyen Seydi Baba ismindeki şeyhin, köyde kendi adını taşıyan bir zaviye kurduğu 1485 tarihli tahrir kaydında belirtilmektedir.¹¹⁷⁶ Zaviyenin ilk şeyhi Seydibaba'dır. Seydibaba'dan sonra zaviyede, baba-oğul silsilesiyle önce Şeyh Mehmed, 1485'de Şeyh Yusuf, 1547'de Şeyh Hamza, 1569'da Şeyh Musa isimli kişiler şeyhlik yapmıştır.¹¹⁷⁷ Üzerinde herhangi bir yazıt bulunmadığı için yapım tarihi tespit edilememiştir.¹¹⁷⁸ 1530 tarihli defterde bu zaviye ile ilgili olarak "Vakf-ı zaviye-i Seydi Baba, divânî tımar, mesihat der tasarruf-ı Musa veled-i Hamza,

¹¹⁷¹ Ev. d, No: 22688.

¹¹⁷² Ev. d, No: 16780.

¹¹⁷³ Ev. d, No: 16780.

¹¹⁷⁴ Ev. d, No: 16780.

¹¹⁷⁵ Eyüp Kul, "1642 Tarihli Avarız Defterine Göre Şiran Kazası ve Köyleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 44, Erzurum 2010, s. 281.

¹¹⁷⁶ Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Döneminde Şiran Bölgesi'nin Sosyo-Ekonomik Durumu (15-16. Yüzyıllar)" *Kültür Vadisi Gümüşhane Dergisi*, Sayı: 8, İstanbul 1996, s. 20.

¹¹⁷⁷ Özkan, a.g.m, s. 157-158.

¹¹⁷⁸ Bostancı, a.g.t, s. 171.

¹¹⁷⁹ Bilgili, a.g.m, s. 20.

¹¹⁸⁰ Özkan, a.g.m, s. 157-158.

bâ-berât-ı sultânî. Ber müceb-i defter-i atfî. Hâliyâ der tasarruf-u Musa veled-i Himmet, bâberât-ı sultânî" ifadelerine yer verilmektedir.¹¹⁷⁹

İncelediğimiz dönemde Seydibaba Zaviyesi'nin Zaviyedarları Şeyh Hasan ve Veysel Efendilerdir. Zaviyenin 1868-1869 seneleri arasındaki 2 senelik geliri 2.414 kuruştur. Bu gelirin 482 kuruş 22 parası maaş, 120 kuruş 28 parası muhasebe harcı, geri kalan 1.810 kuruş 30 parası ise vakfın yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmıştır.¹¹⁸⁰

Boğacık Zaviyesi: Kelkit kazasının Alaçat köyünün öşür bedelinin bir bölümü bu zaviye için ayrılmaktadır. Zaviyenin mütevellîleri Şeyh İbrahim ve Osman Efendilerdir. Zaviyenin 1868-1869 seneleri arasındaki iki senelik geliri 1.425 kuruştur. Bu paranın 285 kuruşu maaş, 71 kuruş 10 parası muhasebe harcı ve kalan 1.068 kuruş 30 parası da zaviyenin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için harcanmıştır. 1873 ve 1874 senelerinde ise zaviye 1424,4 kuruş gelir elde ederken bu paranın 357,50 kuruşunu zaviyenin ihtiyaçları için kullanmıştır.¹¹⁸¹

Şeyh Hasan Zaviyesi: Kelkit kazasının Bizgili köyünde kurulan bu zaviyenin 1530-1540 yıllarındaki zaviyedarı Mihmat oğlu Derviş Hasan'dır.¹¹⁸² İncelediğimiz dönemde ise Hozbirik köyünün öşür bedelinin bir bölümü bu zaviyeye ayrılmaktadır. Zaviyenin zaviyedarlığını Penbe Kadın ve Hacı Derviş Ağa yapmaktadır. Zaviye gelirlerinin bir bölümü maaş için ayrıldıktan sonra kalan para ise zaviyenin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmıştır.¹¹⁸³

İsa Baba Zaviyesi: Şiran kazasının Keredam köyünün öşür bedelinin bir bölümü bu zaviyenin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için ayrılmıştır. Zaviyedarı Şeyh Mustafa'dır.¹¹⁸⁴ Zaviyenin 1869 senesi geliri 5.035 kuruştur. 1873 senesi geliri 7.750 kuruş, gideri 967 kuruş olup, bu paranın 775 kuruşu maaş, 192 kuruşu muhasebe harcına ayrıldıktan sonra kalan 6.783 kuruş ise zaviyenin ihtiyaçlarının karşılanması için mütevellîlere teslim edilmiştir.¹¹⁸⁵

Hallac-ı Yakup Zaviyesi: Kelkit kazasına bağlı Melişan köyünün öşür bedelinin bir bölümü bu zaviyeye ayrılmıştır. Zaviyedarlığını Şeyh Abdülaziz ve Şeyh Mehmed Efendiler yapmaktadır. Zaviyenin 1864-1870 seneleri arasındaki 6 yıllık geliri 4.440 kuruş olup, bu paranın 444 kuruşu maaş, 111 kuruşu muhasebe harcına ayrıldıktan sonra kalan 3.885 kuruşu ise zaviyenin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmıştır.¹¹⁸⁶

Şeyh Ahrab (?) Şirvani Zaviyesi: Kelkit kazasının Pöske köyünün üç hisse tımar bedeli bu zaviyenin ihtiyaçlarının karşılanması için ayrılmıştır.

¹¹⁷⁹ Bostancı, a.g.t, s. 171.

¹¹⁸⁰ Ev. d, No: 16780.

¹¹⁸¹ Ev. d, No: 16780.

¹¹⁸² Fatsa, a.g.m, s. 130.

¹¹⁸³ Ev. d, No: 22688.

¹¹⁸⁴ Ev. d, No: 16780.

¹¹⁸⁵ Ev. d, No: 22688.

¹¹⁸⁶ Ev. d, No: 16780.

Zaviyenin 1530-1540 tarihleri arasındaki zaviyedarı Şeyh Fazlulah ve Şeyh Mehmed'tir.¹¹⁸⁷ İncelediğimiz dönemde bu zaviyenin zaviyedarlığını Şeyh İbrahim Efendi yapmıştır.

Şeyh Haydar (?) Zaviyesi: Kelkit kazasının Hınzırı köyündeki bir miktar arazi bu zaviyenin ihtiyaçlarının karşılanması için ayrılmıştır. Bu dönemde bu zaviyenin zaviyedarlığını Şeyh Ahmed Efendi yapmıştır.¹¹⁸⁸

Şeyh Osman Zaviyesi: Kelkit kazasının Hınzırı köyünde bulunan çiftlik ve çayırın gelirleri bu zaviyenin ihtiyaçlarının karşılanması için ayrılmıştır. Bu dönemde bu zaviyenin zaviyedarlığını Şeyh Mehmed Efendi yapmıştır.¹¹⁸⁹

Ahmed Zışan Zaviyesi: Kovans nahiyesinin Varicna köyünün öşür bedelinin bir bölümü bu zaviyenin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için ayrılmıştır. Zaviyenin mütevellisi Ahmed Efendidir. Zaviyenin 1873 senesi yıllık geliri 3.469 kuruş, gideri ise 866 kuruş 20 para olup artan 2.603 kuruş 20 para zaviyenin ihtiyaçlarının karşılanması için mütevellisi olan Ahmed Efendiye emaneten verilmiştir.¹¹⁹⁰

Hevace Dede Zaviyesi: Kovans nahiyesinin Kan köyünün öşür bedelinin bir bölümü bu zaviyenin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için ayrılmıştır. Bu vakfın 1864-1870 yılları arasındaki 6 yıllık geliri 3.480 kuruş olup bu paranın 696 kuruşu maaş için, 174 kuruşu muhasebe harcı için ayrıldıktan sonra geri kalan 2.610 kuruş zaviyenin ihtiyaçlarının karşılanması için zaviyedarı olan Şeyh Hamza'ya teslim edilmiştir.¹¹⁹¹

Hozman-ı Bâlâ Zaviyesi: Şiran kazasının Hozman-ı Bâlâ köyünde bulunmaktadır. Zaviyedarı Şeyh Hüseyin ve Şeyh Mehmed Efendilerdir. Zaviyenin 1868-1869 seneleri arasındaki iki senelik geliri 1.937 kuruş 10 paradır. Bu paranın 290 kuruş 10 parası maaş, 80 kuruş 24 parası muhasebe harcı, 484 kuruş 34 parası zaviyedar Şeyh Mehmed'in masrafları için harcandıktan sonra geri kalan 1.081 kuruş 20 para ise zaviyedar Şeyh Hüseyin ve zaviyenin ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmıştır.¹¹⁹²

Gelvaris Zaviyesi: Gelvaris Zaviyesi Şiran kazasının Gelvaris köyünde bulunmaktadır. Bu dönemde vakfın zaviyedarlığını Şeyh Mahmud Efendi yapmıştır. Zaviyenin 1868 yılı geliri 472 kuruş 20 paradır. Bu paranın 94 kuruş 20 parası maaş, 23 kuruş 20 parası muhasebe harcı olarak kullanıldıktan sonra geri kalan 354 kuruş 20 parası ise vakfın yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için harcanmıştır.¹¹⁹³

Şeyh İslâm (Hozbirik) Zaviyesi: Kelkit kazasının Hozbirik köyünde bulunan bu zaviyenin incelediğimiz dönemde zaviyedarlığını Penbe Hatun

¹¹⁸⁷ Fatsa, a.g.m, s. 131.

¹¹⁸⁸ Ev. d, No: 20767.

¹¹⁸⁹ Ev. d, No: 20767.

¹¹⁹⁰ Ev. d, No: 22688.

¹¹⁹¹ Ev. d, No: 16780.

¹¹⁹² Ev. d, No: 16780.

¹¹⁹³ Ev. d, No: 16780.

yapmıştır. Bu köyün öşür bedelinin bir bölümü bu zaviyenin ihtiyaçlarının karşılanması için ayrılmıştır. Zaviyenin 1868-1869 seneleri arasındaki iki yıllık geliri 526 kuruş 20 para olup, bu paranın 106 kuruşu maaş, 30 kuruşu muhasebe harcına ödendikten sonra geri kalan 390 kuruş 20 para fazlalık da vakfin yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmıştır.¹¹⁹⁴

Terbüsek Zaviyesi: Kelkit kazasının Terbüsek köyünde bulunan Terbüsek Zaviyesi'nin zaviyedarlığını incelediğimiz dönemde Hacı Yusuf Efendi yapmıştır. Bu köyün öşür bedellerinin bir bölümü bu zaviyenin ihtiyaçlarının karşılanması için ayrılmıştır. Zaviyenin 1868-1869 seneleri arasındaki iki yıllık geliri 773 kuruş olup, bu paranın 104 kuruş 20 parası maaş, 38 kuruş 20 parası muhasebe harcına ayrılmıştır. Geri kalan 630 kuruş ise köyün yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmıştır.¹¹⁹⁵

Hacı Ekrek (?) Zaviyesi: Kelkit kazasına bağlı Hacı Ekrek köyünde bulunan bir adet çiftlik arazisi bu vakfin giderlerinin karşılanması için ayrılmıştır. Bu dönemde vakfin mütevellisi Şeyh Mahmud'dur.

3.3.6. Para Vakıfları

Para vakıflarının ayırt edici özelliği vakfin mal varlığının tamamının veya bir bölümünün nakit para olarak vakfedilmiş olmasıdır. Para vakıfları iki şekilde kurulmaktaydı. Vakfin kurucusu ya doğrudan vakfiyesini düzenleyerek kadıya tescil ettirmekte ve bu suretle vakfin kuruluşu gerçekleşmekte, ya da ölüme bağlı olarak veya vasiyet yoluyla ve malinin üçte birini aşmamak üzere istediği şartları beyan etmekteydi. Vefatıyla birlikte de söz konusu şart veya vasiyet gereği vakıf geçerlilik kazanmaktaydı.¹¹⁹⁶

Gümüşhane ve çevresinde mahalle ve köylerde bu şekilde kurulan ve faaliyet gösteren dini ve sosyal kurumların yaşaması ve faaliyetlerinin devam ettirilmesi için 1870-1914 yılları arasında 28 adet para vakfı kurulmuştur. Gümüşhane ve çevresinde kurulan bu para vakıflarının 8'i Gümüşhane kazasının merkez ve köylerinde, 11'i Torul kazasında, 6'sı Kelkit kazasında ve 3'ü Şiran kazasında bulunmaktadır. Bu vakıflar bulundukları yerde halkın nakit para ihtiyaçlarını karşılamışlardır.¹¹⁹⁷

*Gümüşhane Kazasında Kurulan Para Vakıfları:*¹¹⁹⁸ Gümüşhane kazasına tâbi Gelinpertek köyü ahalisinden Halil Efendi ibn Mustafa oluşturduğu 1.500 kuruşluk vakıfla vakfettiği paranın her sene % 15 üzerinden kâra verilmesini, elde edilen gelirin tamamını adı geçen köyde hayır sahiplerinin yeniden inşa ettikleri camide imam ve hatip olanlara eşit olarak dağıtılmasını istemiştir.

¹¹⁹⁴ Ev. d, No: 16780.

¹¹⁹⁵ Ev. d, No: 16780.

¹¹⁹⁶ Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, Ankara 2003, s. 10.

¹¹⁹⁷ Kıvrım, a.g.m, s. 232.

¹¹⁹⁸ Kıvrım, a.g.m, s. 238.

Gümüşhane kazasının Mavrangel köyünün Koyunoğlu Mahallesi'nden Tekyelioğlu Ali Ağa ibn İbrahim b. Abdullah kurduğu 1.000 kuruşluk vakıfla paranın her sene % 15 üzere kâra verilmesini istemiştir. Elde edilen gelirin ikiye ayrılarak, yarısının adı geçen mahallede hayır sahiplerinin yeni inşa ettikleri caminin hatibine, diğer yarısını vakfın yöneticisine verilmesini şart koşturmuştur.

Gümüşhane kazasının Haşera köyünden Bulguroğlu Esad Ağa ibn Hüseyin tarafından daha önce inşa ettiği mescite minber koyarak camiye dönüştürmüş ve bu yeni caminin imamı olan Hasan Rüştü Efendi ibn Süleyman'a geliri verilmesi için 2.600 kuruş vakfetmiştir.

Yağmurdere nahiyesinin Alçakdere köyünden Hacı Ali b. Mehmed b. Süleyman, Salih b. Mustafa ve Veysi b. Salih Ağalar tarafından her biri 250'şer kuruş vererek 1.000 kuruşluk bir vakıf kurmuşlardır. Bu hayır sahipleri, vakfettikleri paranın % 15'i üzerinden kâra verilip, elde edilen geliri, köylerindeki camide imam ve hitabet hizmeti gören efendiye verilmesini istemişlerdir.

Yağmurdere nahiyesinin Balahor köyünden Türidioğlu Şaban Efendi ibn Ahmed b. İbrahim 1.000 kuruşluk vakıf kurarak vakfettiği paranın % 15 üzere kâra verilmesini ve elde edilen gelirin, hayır sahiplerinin yeni inşa ettikleri caminin imam ve hatibine verilmesini istemiştir.

Sürmene kazasına tâbi Hamurgan köyü sakinlerinden Hacı Beyoğlu Sekman Ağa ibn Abdullah Ağa 1.500 kuruşluk vakıf kurarak vakfettiği paranın % 15 üzerinden kâra verilmesini istemiştir. Elde edilen gelirin 125 kuruşunu her sene Şaban ayında Yağmurdere nahiyesine tâbi Gezge köyü hudutları dâhilinde olan ve adı geçen köye iki saat uzaklıkta olan Hamza Ağa diye bilinen yaylada halk tarafından yeni yaptırılan cami-i şerifin imamı olan Alaybeyzâde Arif Efendi ibn Derviş Efendiye verilmesini ve geri kalan 100 kuruş ise caminin tamirine kullanılmasını istemiştir.

Yağmurdere nahiyesinin İncesu köyünden hayır sahibi Hocaoglu Hasan Fehmi Efendi b. Hacı Mehmed Efendi de 1.000 kuruşluk bir vakıf kurmuştur.

Kovans nahiyesine tâbi Tahnas köyünde Dursun b. Mikdad Efendi, köyünde yeniden inşa olunan Selahaddin Cami için 2.000 kuruş vakfederek, paranın % 15 üzere kâra verilmesini istemiştir. Elde edilen gelirin 200 kuruşu hatibe, geri kalanını ise caminin tamirine sarf olunup bundan artanı da mütevellînin almasını istemiştir.

*Torul Kazasında Kurulan Para Vakıfları:*¹¹⁹⁹ Torul kazasının Çitkebir köyünden Molla Bekirzâde Abdurrahman Efendinin büyük oğlu Mehmed Hamdi Efendi 1.500 kuruşluk vakıf kurmuştur.

Torul kazasının İstavri köyünden hayır sahibi Kara Kollukçuoğlu Tahir Ağa 15.000 kuruşluk vakıf kurarak vakfettiği 15.000 kuruşun her yıl kâra verilip elde edilen gelirden köyündeki caminin imamına 1.000 kuruş,

¹¹⁹⁹ Kıvrım, a.g.m, s. 239.

vakfın yöneticisine 300 kuruş, kalanının ise müezzin ile caminin tamirine harcanmasını şart koşmuştur. Torul kazasına bağlı Dayısa köyünden Molla Velizâde Veli Ağa ibn Mehmed'in köyünde yeniden hayır sahiplerinin inşa ettiği Veliyeddin Cami için yapmış olduğu 2.000 kuruşluk vakıf kurmuş, bu paranın her sene % 15 üzerinde kara verilip elde edilen gelirin tamamının yeniden inşa ettirdiği camide görevli olan hatibe verilmesini istemiştir.

Kürtün nahiyesine bağlı Köstere köyü ahalisinden Molla Hüseyinoğlu Yusuf Efendi ibn Hüseyin, Ateş Beyoğlu Muhammed Timur Ağa ibn Yusuf ve Molla Hüseyinoğlu Mehmed Ağa ibn Hüseyin'in ortak oldukları ve köylerinde Kuşkonağı mevkiinde hudutları belli olan ve yıllık 3.500 kuruş geliri olan bir değirmenin bir yıllık gelirini vakfetmişlerdir. Bu 3.500 kuruşun % 15 üzerinden kâra verilip, elde edilen 525 kuruş gelirin, 365 kuruşunu senelik olarak köylerindeki caminin imam ve hatibine, 100 kuruşunu vakıf yöneticisine ve 65 kuruşunu da Ramazan ayında caminin aydınlatılması için kullanılmasını istemişlerdir.

Kürtün nahiyesinin Durmuş köyünden Melikoğlu Mehmed Efendi ibn İbrahim b. Abdullah 1.500 kuruşluk vakıf kurmuştur.

Tirebolu kazasının Adabükü köyünden Müderris İsmail Efendi ibn Ömer Ağa, büyük oğlu Ahmed Efendinin imam olduğu Kürtün nahiyesinin Beytarla köyünde Ustaoglu Molla İbrahim'in inşa ettiği cami için 1.500 kuruş vakfetmiştir. Vâkıf, Müderris İsmail Efendi vakfettiği paranın % 15 üzerinden kâra verilmesini elde edilen gelirin adı geçen camide imam ve hatiplik yapan oğluna verilmesini istemiştir.

Kürtün nahiyesinin Kozan köyünden Kara Hüsnüoğlu Ali b. Hüseyin'in köyünde yeniden hayır sahiplerinin inşa ettiği Muhyiddin Cami için yapmış olduğu 2.000 kuruşluk vakıf kurmuş, bu paranın her sene % 15 üzerinde kara verilip elde edilen gelirin tamamının yeniden inşa ettirdiği camide görevli olan hatibe verilmesini istemiştir.

Kürtün nahiyesi köylerinden Şavî köyü mahallerinden Derindere Mahallesi sakinlerinden Kandazoğlu Mustafa b. Hüseyin Ağanın adı geçen mahallede yeniden inşa olunan Ziyaeddin Cami için 2.000 kuruşluk vakıf kurmuş, bu paranın her sene % 15 üzerinde kara verilip elde edilen gelirin tamamının yeniden inşa ettirdiği camide görevli olan hatibe verilmesini istemiştir.

Kürtün nahiyesi köylerinden Dandi köyünden hayır sahibi Kürtoğlu Molla Hasan ibn Mehmed Ağa adı geçen köyde yeniden inşa olunan Mansuriye Cami için yapmış olduğu 1.700 kuruşluk vakıf kurmuş, bu paranın her sene % 15 üzerinde kara verilip elde edilen gelirin tamamının yeniden inşa ettirdiği camide görevli olan hatibe verilmesini istemiştir.

Kürtün nahiyesi köylerinden Uluköy-i Bâlâ'da hayır sahipleri olan Terzi Ali, Gerzeoğlu İzzet, Hüseyincikoğlu Ali Ağa, Tulioğlu Halim, Hüseyincikoğlu Mustafa Efendi, Tulioğlu Ali, Tulioğlu Salih, Çaltıköğlu Süleyman, Hüseyincikoğlu Osman b. İbrahim, Mehmed oğlu Molla Mustafa, Çiftçioğlu Osman, Çiftçioğlu Molla Mehmed, Mehmed oğlu İsmail, Haytaoğlu

Hüseyin validesi, Haytaoğlu İbrahim, Haytaoğlu Salih, Mehmed oğlu Osman Efendi, Veli Mehmed oğlu Mahmud, Kadir Ağa oğlu Emin, Çaltık oğlu Ahmed, Geziroğlu Osman, Mehmed oğlu Mehmed, Haytaoğlu Ahmed, Haytaoğlu Ahmed b. Ruşen vakfettikleri 2.050 kuruşun % 15 üzere kâra verilmesini istemişler, elde edilen gelirin adı geçen köyün İşceğiz Mahallesi'nde yeni inşa edilen caminin imam ve hatibine verilmesini şart koşmuşlardır.

Kürtün nahiyesine bağlı Kanyaş köyünden hayır sahipleri Aydınlızâde Ali ve Hasan Efendiler ibnâ Musa ve Alemdarzâde Mehmed Efendi ibn Hasan ve Fenâsizâde Hasan Efendi ibn Ali vakfettikleri 1.400 kuruş ve 15 Osmanlı lirasının % 9 üzerinden kâra verilmesini istemişler, elde edilen gelirin tamamının köylerinde hayır sahiplerinin yeniden inşa ettikleri caminin imamına verilmesini şart koşmuşlardır.

*Kelkit Kazasında Kurulan Para Vakıfları:*¹²⁰⁰ Kelkit kazasına tâbi Morokom köyünden Fındıkçioğlu Hafız Ali Efendi ibn Süleyman Efendi 27 Nisan 1914 tarihinde 1.000 kuruşluk bir vakıf kurmuştur.

Havsu köyünden hayır sahibi Ali Ağa oğlu İskender Efendi ibn Ali Yasin 500 kuruşluk, Sipanazad-ı Ülâ köyünden hayırsever Hacı Mahmud oğlu Seyyid Efendi ibn Hacı Mehmed 800 kuruşluk vakıf kurmuşlardır.

Hozbirik köyünden hayır sahibi Kara Mehmed oğlu Hacı Arif Efendi ibn Mehmed b. Abdullah Seydi'nin 500 kuruşluk vakıf kurarak vakfettiği paranın kâra verilmesini elde edilen gelirin % 8'ini köyündeki caminin imamına, % 3'ünü hatibe, 10 kuruş aydınlanmaya ve kalan 79 kuruşun da anamala eklenmesini istemiştir.

Ağıl köyünden hayır sahibi Yanıkoğlu Tahîr Efendi ibn Ömer b. Hacı Ali'nin 500 kuruşluk bir vakıf kurarak vakfettiği 500 kuruşun her sene % 15 üzere kâra verilmesini ve elde edilen gelirin yarısının köyündeki caminin imamına diğer yarısının ise hatibe verilmesini şart koşmuştur.

Sipanazad-ı Süflâ köyünden kendi malından bir cami yaptıran Dülgeroğlu Ömer Efendi ibn Mustafa 6 Haziran 1870 tarihinde 1.000 kuruş vakfederek, % 15 üzere kâra verilmesini elde edilen gelirden camide hatip olanlara günlük 10 para verilmesini ve kalanının vakfın yöneticisinin olmasını şart koşmuştur.

*Şiran Kazasında Kurulan Para Vakıfları:*¹²⁰¹ Şiran kazasına tâbi Zarabut köyünden hayır sahibi Akçacioğlu Osman Ağa b. Ali Ağa köyde hudutları belli iki odalı bir ev ile 2.000 kuruş vakfetmiştir. Adı geçen evde, camide dini eğitim görecektalebelerin oturmasını, 2.000 kuruşun her sene % 15 üzere kâra verilip, elde edilen gelirin camide imam ve hatip olanlara verilmesini belirtmiştir.

Gersut-ı Zir köyünden hayır sahibi Cansızoğlu Salih Ağa b. Hüseyin Ağa 1.500 kuruş vakfederek bu paranın diğer vâkıflar gibi % 15 üzere kâra

¹²⁰⁰ Kıvrım, a.g.m, s. 235.

¹²⁰¹ Kıvrım, a.g.m, s. 239.

verilerek elde edilecek gelirin 200 kuruşunu yıllık olarak köyündeki caminin hatibine ve 25 kuruşunu da caminin aydınlatılması için kullanılmasını istemiştir.

Sadık köyünden hayır sahibi el-hâc Ömer Efendi ibn el-hâc Mustafa da köydeki mescite minber koyarak bu mesciti camiye çevirmiş ve cami görevlisine verilmek üzere 950 kuruş vakfetmiştir. Söz konusu paranın her sene % 15 üzere kâra verilmesini ve elde edilen gelirin tamamının camide hatip olanlara verilmesini istemiştir.

3.3.7. Diğer Vakıflar

İncelediğimiz dönemde kuruluş amaçlarını tam olarak tespit edemediğimiz iki adet vakıf bulunmaktadır. Bunlardan biri Hacı Salih Ağanın kurmuş olduğu Balyemez Hacı Salih Ağa Vakfı, diğeri de Şiran kazasının Keredam köyünde kurulmuş olan Keredam Köyü Vakfı'dır.

Balyemez Hacı Salih Ağa Vakfı: Gümüşhane kasabasının Burhaneddin Mahallesi'nde bulunan bu vakfın mütevellisi Derviş Mehmed Efendidir. Vakfın amacı Burhaneddin Mahallesi'nde bulunan çeşme, köprü, cami ve bahçelerin tamiri için kaynak sağlamaktır. Hacı Salih Ağa bir adet bahçesini kasabada bulunan çeşme ve köprülerin tamiri için vakfetmiştir.¹²⁰²

Vakfın 1859-1870 yılları arasındaki 11 yıllık geliri 8.500 kuruştur. Bu paranın 3.685 kuruşu çeşme ve köprü tamiri, 1.125 kuruşu bahçe tamiri geri kalanlar ise maaş, yiyecek ve harçlar için kullanılmıştır.¹²⁰³ Vakfın 1871-1872 yıllarına ait üç senelik geliri ise 2.910 kuruş olup bu paranın 1.655 kuruşu çeşme ve köprü tamirine, 721 kuruşu bahçe tamiri, 59 kuruşu maaş, 20 kuruşu ise muhasebe harcının ödenmesi için kullanılmıştır.¹²⁰⁴

Keredam Köyü Vakfı: Şiran Kazasına bağlı bu köyün öşür bedelinin bir bölümü köyün yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için bu vakfa aktarılmıştır. Vakfın mütevellisi Şeyh Mustafa Efendidir. Bu vakfın 1872 senesi geliri 6.700 kuruş olup, bu sene içinde yapılan harcamaların toplam tutarı 837 kuruş 20 paradır. Artan 5.862 kuruş ise köyün ihtiyaçlarında kullanılmak üzere mütevellisi Şeyh Mustafa Efendiye teslim edilmiştir.¹²⁰⁵

¹²⁰² Ev. d, No: 22280.

¹²⁰³ Ev. d, No: 16780.

¹²⁰⁴ Ev. d, No: 22280.

¹²⁰⁵ Ev. d, No: 22280.

SONUÇ

Osmanlı hâkimiyetine 1473 yılında yapılan Otlukbeli Savaşı'yla giren Gümüşhane yöresi, yıkılına kadar bu devletin hâkimiyetinde kalmıştır. Osmanlılar tarafından ilk fethedildiği dönemlerde Canca ismiyle anılan küçük bir köy olan Gümüşhane, XVI. yüzyılda idari açıdan Erzurum beylerbeyliğine bağlı kalmıştır. XVII. yüzyılda Torul ile birleştirilerek kaza haline getirilen Gümüşhane bu dönemden sonra Trabzon vilayetine bağlanmıştır. Ancak idari yapıda sık aralıklarla meydana gelen değişiklikler Gümüşhane sancağının idari yapısını da etkilemiştir. Madenlerin önem kazanmasıyla birlikte gelişmeye başlayan Gümüşhane'ye bir dönem Tirebolu, Maçka ve Milas (Mesudiye) kazaları dâhil edilmiş ancak kazaların sancağa bağlılıkları kısa sürmüştür. Gümüşhane'nin idari yapısı ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında son şeklini almıştır. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte bu haliyle vilayet yapılmıştır.

Ancak Gümüşhane'yi Cumhuriyet döneminde idari yapının oluşturduğu yapay bir teşkilatlanma olarak görmek doğru değildir. Gümüşhane, coğrafyanın, ekonominin ve kültürün oluşturduğu doğal bir bütündür. Osmanlı ekonomisinin zirvede olduğu dönemlerde altın çağını yaşayan Gümüşhane ekonomisi, Osmanlı ekonomisi bozulmaya başladığında bu çöküşten etkilenmiştir. Osmanlı yönetiminin uyguladığı bütün ekonomik ve sosyal politikaların etkisi bölgede fazlasıyla hissedilmiştir. Madenlerin aktif olarak çalıştırıldığı dönemlerde medeniyet seviyesi yükselen sancak ahalisi XIX. yüzyıldan itibaren madenlerin kapanmasıyla birlikte fakirleyerek geçimlerini temin edebilmek için çevre vilayetlere ve yurt dışına göç etmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı ordularının savaşlarda aldığı yenilgiler nedeniyle meydana gelen işgaller ve sıkıntılar bölgede fazlasıyla hissedilmiştir. Gümüşhane, bu savaşlarda Rus işgaline uğramıştır. Rusların Kafkaslarda uyguladığı sürgün politikası nedeniyle bölgeye göçler yaşanmıştır. 1895 Ermeni Olayları ve I. Dünya Savaşı döneminde azınlıkların faaliyetlerinin Anadolu şehirlerindeki yansımaları Gümüşhane'yi de içine çekmiştir. Bütün bu ekonomik, siyasi ve sosyal olaylar incelendiğinde aslında Gümüşhane tarihinin Osmanlı tarihinin küçük bir yansıması olduğu görülmektedir.

İncelediğimiz dönemde madenler, tarım ve ulaşım Gümüşhane ekonomisine yön veren önemli kaynaklar arasında yer almıştır. Madenler, tarihinin her döneminde olduğu gibi bu dönemde de Gümüşhane sancağının ekonomik ve sosyal gelişimini etkileyen en önemli etkenlerden birini oluşturmuştur. Bu dönemde çoğu atıl ve terk edilmiş vaziyette bulunan Gümüşhane madenlerini tekrar işler hale getirmek için Bâb-ı Âli tarafından birtakım teşviklerde bulunulmuştur. Böylece başta Gayrimüslim ve yabancılar olmak üzere çok sayıda girişimci bölge madenlerinin işletmesine talip olmuş, ancak girişimlerden istenilen sonuç elde edilememiştir.

Kuzey-güney geçiş güzergâhında bulunan Gümüşhane sancağının gelişmesinde ulaşımın etkisi büyük olmuştur. Yüzyıllardır tarihi İpek Yolu'nun

kollarından biri olan Trabzon-Tebriz yolunun sancak dâhilinden geçmesi bölgeye ayrı bir önem katmaktadır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda canlı olan bu yol sancak ekonomisine de önemli kazançlar sağlamıştır. Ancak bu ticaret yolu çeşitli sebeplerden dolayı XVIII. yüzyıldan itibaren önemini kaybetmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti bu yolu tekrar canlandırmak için XIX. yüzyıldan itibaren değişik projeler geliştirmiş ve çalışmalar başlatmıştır. Yapılan bu çalışmalar kısmi faydalar sağlamakla birlikte istenilen sonuç elde edilememiştir. Nitekim Kafkaslara kayan bu ticaret yolunu tekrar eski güzergâhına döndürmek mümkün olmamıştır. Bu durumun sonucu olarak da bölgedeki transit ticaret ve ekonomik faaliyetler bu durumdan olumsuz etkilenmiştir.

Günümüzde İran ile ticari ilişkilerin tekrar canlanmaya başlaması, vizelerin kalkması Erzurum-Trabzon yolunun önemini tekrar artırmıştır. Bunun için hükümet son dönemlerde Erzurum-Trabzon yolunu iyileştirme çalışmalarına başlamıştır. Ancak bu güzergâhta bulunan Zigana Geçiti yine önemli sorunlardan birini oluşturmaktadır. Seyyahların da hatıralarında sık sık ifade ettiği gibi Zigana Geçiti bu yoldaki en tehlikeli nokta olmaya devam etmektedir. Özellikle kış aylarında yolların kapanması, çığ tehlikesinin devam etmesi birçok kazaları beraberinde getirmektedir. Bunun önüne geçebilmek amacıyla yıllardır Zigana Geçiti'nde mutlaka bir tünel yapılması gerekliliği ifade edilmesine rağmen bu konuda bir gelişme sağlanamamıştır. Yapımına 1975'te başlanan ve 1990'da hizmete giren mevcut tünel artık ihtiyaçlara cevap verememektedir. Hükümetin son dönemlerde başlattığı çift yönlü yol çalışmalarına paralel olarak Zigana'ya da 13 kilometre uzunluğunda çift tünel yapılması projesinde sona gelindiği bildirilmektedir. Bu projenin gerçekleşmesiyle birlikte 1754 yılında Trabzon Valisi Hekimoğlu Ali Paşa zamanında başlayan çalışmalar tamamlanmış olacaktır. Çalışmalar tamamlandığında bölge yaklaşık 230 yıldır hayalini kurduğu yola kavuşmuş olacaktır. Böylece coğrafyanın ortaya çıkardığı yüzyıllardır devam eden ulaşım engeli ortadan kaldırılarak Gümüşhane ekonomisi canlanacak ve fakirlik bu coğrafya insanının kaderi olmayacaktır.

Bununla birlikte Gümüşhane'nin önünü açacak diğer bir proje de bölgeden demiryolu geçirme projesidir. İlk olarak Anadolu Demiryolları Başmühendisi Alman Wilhelm von Pressel'in 1873 senesinde hazırladığı projeye bölgeden demiryolu geçirilmesi çalışmalarına başlanmıştır. 1880'lerde Trabzon vilayeti Başmühendisi Mösyö Riva ve dönemin Nâfia Nazırı Hasan Fehmi Paşa, 1890 senesinde Erkan-ı Harbiye Feriki Muhammed Necip Paşa projeler hazırladılar. XX. yüzyılın başlarında ise Chester Projesi'nin tartışılması ve *Şimendifer Heyet-i Faaliyeti* adlı bir de heyet oluşturulmasına rağmen demiryolunun hayata geçirilmesi mümkün olmadı. Günümüzde bu yolun hayata geçirilmesi için özellikle sivil toplum örgütlerinin büyük baskısı söz konusudur. Bu nedenle hükümet bölge insanının 140 yıldır hayalini kurduğu demiryolunu gerçekleştirmek için yeniden girişimlere başlamış ve projeler ortaya koymuştur. Bugün gerçekleştirilmesi düşünülen demiryolu hattı

hem yolcu hem yük taşıma amacıyla gidiş-geliş olmak üzere 2 ayrı hat olarak ve elektrikle çalışacak trenlerin hizmet verebileceği şekilde tasarlanmaktadır. Trabzon-Tirebolu-Gümüşhane-Erzincan Demiryolu Projesi, Trabzon-Gümüşhane-Erzincan ve Tirebolu-Gümüşhane-Erzincan olmak üzere iki hattın oluşacak demiryolunun ana hattı Gümüşhane il sınırlarından geçerek, Trabzon merkezde son bulacaktır. Gümüşhane-Tirebolu kesimi ise Gümüşhane ili, Torul ilçesi, Mescitli köyü kuzeyinden başlayarak, Giresun il sınırlarına girip Tirebolu merkezinde sona erecektir. Bu yolun tamamlanması halinde bölgede yatırım yapmayı düşünen ancak ulaşım maliyetleri nedeniyle bundan vazgeçen birçok yatırımcının bölgede yatırım yapması sağlanmış olacaktır.

Maden ocaklarının tam kapasiteyle çalışmaya başlaması, demiryolu ve çift yönlü yol çalışmalarının tamamlanması bir taraftan bölge ekonomisinin canlanmasını sağlarken diğer taraftan XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede iş bulmak amacıyla çevre illere ve yurt dışına yaşanan göç olgusunun tersine dönmesini sağlayacaktır. Bu adımların gerçekleşmesi Gümüşhane'nin tarihten getirdiği göç sorununun çözülmesine yardımcı olacaktır. Bu durumun bilincinde olan Gümüşhane Üniversitesi ve bölgedeki sivil toplum kuruluşları yukarıda belirtilen girişimlerin hayata geçirilmesi için bu hassasiyetleri sürekli gündemde tutmaktadır.

Bir taraftan bölge ekonomisinin gelişmesi ve tarihten gelen sorunların ortadan kaldırılması için önemli çalışmalar yürütülürken diğer taraftan bölgenin tarihi değerlerinin yok olduğu görülmektedir. Örneğin, bir zamanlar açıcılık sanatının ustalarını yetiştiren bir okul olarak görülen Gümüşhane'de meyvecilik bugün hala ilkel tekniklerle yürütülmektedir. Bölgeden geçen seyyahların hatıralarında hayranlıkla bahsettikleri meyve bahçeleri bugün maalesef yok olmak üzeredir. Son dönemlerdeki hızla gelişen şehirleşme ve yerleşim yeri sıkıntısı meyve bahçelerinin hızla yok olmasına neden olmaktadır. Deyrolle'nin bahsettiği Amasya elmalarıyla rekabet edecek derecede meşhur Gümüşhane elmasını bugün Gümüşhane'de bile bulmak zor hale gelmiştir. Günümüzde birçok şehrin marka üretmeye çalıştığı ve bunun için milyarlarca lira harcadığı bir dönemde tarihi bir markaya sahip olan ve tarihte elma denince ilk akla gelen şehirlerden biri olan Gümüşhane'nin bu değerinin yok olması yüz tutması ne yazık ki çok acıdır.

Bölge insanı olarak tarihimize ve kültürel değerlerimize ne kadar sahip çıktığımızı bugün eski Gümüşhane'ye bakarak görmek mümkündür. Müslümanların, Rumların ve Ermenilerin kardeşçe uzun yıllar bir arada yaşadığı, cami ve kiliselerin yan yana inşa edildiği, evlerin omuz omuza verdiği bu şirin kasabadan geriye 100 yıl gibi kısa bir sürede sadece sahipsiz binalar yığını kaldığı görülmektedir. Bugün sağlam olarak ayakta kalabilen tek yapı Süleymaniye Cami'dir. Bölgenin simgelerinden biri olan ve gururla övündüğümüz bölge konaklarının çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Günümüze ulaşabilen bu konaklar ise yıkılmak üzeredir. XIX. yüzyılda Gümüşhane'nin sosyal hayatında çok önemli role sahip olan vakıfların birçoğu ise günümüze

dahi ulaşamamıştır. Bölge halkı, bu vakıfların birçoğunun adlarını hatırlamadıkları gibi varlıklarından dahi haberdar değildir. Bu nedenle uzun yıllar bölgenin imarına önemli katkılar sağlayan bu vakıfların birçoğunun adına artık sadece arşiv belgelerinde rastlamaktayız.

Bütün bu değerlendirmelerin ardından çalışmanın bizlere gösterdiği şey şudur: Tarih boyunca haklı olarak bölgedeki madenleriyle anılan Gümüşhane aslında sadece bu yönü ön plana çıkartılarak ihmal edilmiştir. Madenlerin işletildiği dönemde gelişen, büyüyen ve medeniyet seviyesi artan Gümüşhane, madenler kapatıldığında ise kendi kaderine terk edilmiştir. Gümüşhane'nin büyümesinde ve gelişmesinde madenler kuşkusuz önemli bir unsurdur. Ancak Gümüşhane'yi Gümüşhane yapan tek unsur madenler değildir. Bölgeden geçen tarihi ipek yolu, bahçeleri, kültürü ve medeniyeti madenleriyle birlikte Gümüşhane'yi tamamlayan önemli unsurlarıdır. Tarihi ipek yolunu görmeden Gümüşhane'yi anlayamazsınız, yabancı seyyahların hayran kaldığı ve cennetten bir bahçe olarak nitelendirdikleri meyve bahçelerine değinmeden Gümüşhane'yi anlatamazsınız. Her şeyden önemlisi kültür ve medeniyetini anlamadan Gümüşhane'yi yaşayamazsınız. Günümüz Gümüşhanesini anlamak için bütün bunların ve tarihin iyi bilinmesi gerekmektedir. Nitekim günümüzde devam eden sıkıntıların büyük bölümü Gümüşhane'nin tarihten getirdiği sorunlardır.

Son olarak Osmanlı medeniyetinin küçük bir yansıması olan Gümüşhane sancağı bütün önemine ve özelliğine rağmen hak ettiği ilgi ve duyarlılıktan mahrum kalmıştır. Bir özeleştiride bulunacak olursak biz tarihçiler Gümüşhane tarihini bir heyet oluşturarak kapsamlı bir şekilde tüm yönlerini incelemek ve ortaya çıkarmak için projeler geliştirme irâdesini ortaya koymamışız. İdarecilerimiz ise manevi olarak desteklemekten öteye gidememişlerdir. Biz tarihçilere gerçek anlamda bu imkânı ve ortamı sağlamak noktasında kararlı bir adım atmaktan hep uzak durmuşlardır.

KAYNAKLAR

A- BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ MALZEMELERİ

1- Belgeler

- *A. AMD (Sadâret Amedî Kalemi Evrakı)*
No: 45/44, 45/45, 87/2.
- *A. DVN (Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemi Belgeleri)*
No: 1256/24.
- *A. MKT. MHM (Sadâret Mektubî Mühimme Evrakı)*
No: 246/32, 247/59, 249/27, 284/29, 313/80, 382/68, 385/83, 410/43, 428/9, 460/29, 475/37, 535/40, 636/5, 638/25, 660/13, 663/10, 687/3.
- *A. MKT. MVL (Sadâret Mektubî Meclis-i Vükelâ Evrakı)*
No. 48/10, 70/80, 72/78, 87/64, 91/35, 106/24, 111/12, 123/63, 129/57, 138/73, 144/2, 144/94, 145/34, 145/44.
- *A. MKT, NZD: (Sadâret Mektubî Nezaret ve Devâir Kalemi Evrakı)*
No: 24/58, 31/37, 52/24, 65/85, 75/39, 95/28, 145/37, 361/89, 394/70, 403/37.
- *A. MKT, UM (Sadâret Mektubî Umûm Vilâyât Evrakı)*
No: 6/94, 126/6, 129/24, 231/98, 241/91, 250/2, 275/84, 349/59, 383/16, 386/24, 415/39, 476/76, 504/38, 527/32, 530/61, 549/89, 553/90.
- *BEO (Bâb-ı Âli Evrak Odası Evrakı)*
No: 1/20, 3/171, 11/803, 13/99, 36/2677.
- *C. DH (Cevdet Tasnifi Dâhiliye Nezareti Evrakı)*
No: 586.
- *C. NF (Cevdet Tasnifi Nâfia Nezareti)*
No: 10/470.
- *DH. EUM, AYŞ (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asâyiş Kalemi Evrakı)*
No: 8/20, 17/66, 17/82.
- *DH. EUM. VRK (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri)*
No: 20/5.
- *DH. İD (Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım Evrakı)*
No: 3/83, 214/10.
- *DH. KMS (Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri)*
No: 36/34.
- *DH. MB. HPS. M (Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri)*
No: 11/52.
- *DH. MKT (Dâhiliye Mektubî Kalemi Evrakı)*
No: 18/16, 155/16, 155/27, 200/4, 305/43, 329/42, 355/64, 364/31, 431/68, 652/37, 695/39, 719/46, 761/52, 825/16, 846/5, 956/23, 1012/39, 1072/27,

1130/74, 1132/12, 1138/90, 1171/18, 1176/68, 1233/15, 1263/37, 1324/85, 1361/98, 1417/24, 1428/7, 1443/33, 1445/31, 1522/64, 1529/12, 1531/72, 1538/57, 1544/89, 1594/50, 1598/79, 1627/12, 1628/54, 1641/61, 1646/11, 1679/118, 1717/100, 1781/9, 1788/59, 1801/45, 1819/91, 1860/7, 1865/89, 1880/25, 1856/37, 1883/2, 1907/11, 1936/40, 1953/44, 1954/44, 1963/22, 2023/57, 2040/52, 2049/1, 2076/50, 2112/82, 2125/43, 2158/62, 2297/124, 2310/23, 2539/18, 2558/105, 2558/110, 2592/40, 2613/45, 2636/63, 2647/86, 2676/19, 2689/81, 2722/56, 2754/96, 2757/96, 2770/49, 2770/66, 2783/88, 2792/64, 2890/7, 2903/77.

- *DH. MUİ (Dâhiliye Muhaberat-ı Umûmiye İdâresi Evrakı)*
No: 1-8/4, 9-2/36, 15-2/27, 78/48, 116/7.
- *DH. ŞFR: (Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı)*
No: 55A/224, 68/58, 83/19, 90/139, 96/99.
- *HR. MKT (Hâriciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri)*
No: 274/61.
- *HR. SYS (Hâriciye Nezareti Siyasi Evrakı)*
No: 2418/49, 2812/4.
- *HR. TO (Hâriciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı)*
No: 74/39, 92/109, 255/46.
- *İ. AZN (İrâde Adliye ve Mezahib Evrakı)*
No: 11, 13, 14, 21, 42/1319M-21, 100/1329Ra-13, 110/1331S-09.
- *İ. DH (Dâhiliye Nezareti İrâdeleri)*
No: 196/11127, 517/35188, 601/41878, 658/45769, 688/47980, 875/69873, 1003/79226, 1028/81029, 1098/86077, 1215/95160, 1222/95638, 1232/96466, 1308/1311Ra-48, 1318/1312C-43, 1322/1312Za-35, 1323/1312Z-51, 1329/1313C-33, 1334/1313Z-16, 1335/1314M-39, 1347/1315M-38, 1350/1315Ca-27, 1358/1316C-19, 1358/1316Ca-35, 1359/1316B-36, 1370/1317B-46, 1374/1318M-15, 1375/1318S-18, 1395/1319Z-47, 1403/1320B-15, 1438/1323Ş-32, 1447/1324B-01, 1462/1325Z-44, 1500/1311L-06, 1509/1332L-12, 1512/1333R-23.
- *İ. DUİT (İrâdeler Dosya Usulü)*
No: 46/120, 46/95, 46/86, 47/22.
- *İ. MF (İrâde-i Maarif Evrakı)*
No: 5/22 S 1332.
- *İ. MMS (Meclis-i Mahsusa İrâdeleri)*
No: 48/2057, 53/2332, 57/2607, 76/3380, 117/5018.
- *İ. MVL (Meclis-i Vâlâ Riyâseti İrâdeleri)*
No: 228/7833, 233/8104, 432/19006, 434/19140, 462/20808, 486/22024, 526/23624, 558/25070.
- *İ. ŞD (İrade Şura-yı Devlet)*
No: 23/595, 24/1043, 30/1416.

- *MF. MKT (Maarif Mektubî Kalemi Evrakı)*
No: 36/34, 117/46, 156/143, 205/23, 313/9, 314/28, 350/28, 477/52, 488/4, 535/6, 694/2, 726/47, 768/63, 925/22, 928/72, 1015/66, 1048/15, 1085/65, 1132/12, 100/12, 101/127, 796/78, 510/37, 1026/42, 1032/1.
- *MV (Meclis-i Vükelâ Mazbataları)*
No: 122/3, 122/42, 179/20, 233/9.
- *Ş. D (Şura-yı Devlet Dâhiliye Dâiresi Evrakı)*
No: 1505/13.
- *Y. A. HUS (Sadâret Hususî Maruzat Evrakı)*
No: 242/11, 274/123, 340/108.
- *Y. MTV (Mütenevvî Maruzat Evrakı)*
No: 1/24, 209/89, 311/65.
- *Y. PRK. A (Yıldız Perâkende Sadâret Maruzatı Evrakı)*
No: 9/21.
- *Y. PRK. BŞK (Yıldız Perâkende Evrakı Mabeyn Başkitabeti Evrakı)*
No: 75/38.
- *Y. PRK. DH (Yıldız Perâkende Dâhiliye Nezareti Maruzatı Evrakı)*
No: 1/44, 7/8.
- *Y. PRK. EŞA (Yıldız Perâkende Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı Evrakı)*
No: 23/70.
- *Y. PRK. KOM (Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı Evrakı)*
No: 6/33.
- *Y. PRK. UM (Yıldız Perâkende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı)*
No: 18/42, 33/16, 33/19, 80/126.
- *ZB:(Zabtiye Nezareti Evrakı)*
No: 384/28, 384/45, 465/23, 466/28, 467/36, 467/64, 466/74.

2- Defterler

- *BEO. AYN. TZ. d:(Trabzon Ayniyat Defterleri)*
No: 930, 932, 933.
- *A. DVNS. TZ. d:(Trabzon Ahkâm Defterleri)*
No: 8.
- *NFS. d:(Nüfus Defterleri)*
No: 1125,1123.
- *Ev. d:(Vakıf Defterleri)*
No: 16780, 22280, 22688, 20767, 23137.

3- Şer'iyye Sicilleri

- *3 Nolu Gümüştane Şer'iyye Sicili, No: 22.*

B- SALNAMELER**1- Trabzon Vilayet Salnameleri**

- TVS 1869, TVS 1870, TVS 1871, TVS 1872, TVS 1873, TVS 1876, TVS 1877, TVS 1878, TVS 1880, TVS 1881, TVS 1888, TVS 1892, TVS 1894, TVS 1898, TVS 1900, TVS 1901, TVS 1902, TVS 1903, TVS 1904.

2- Diğer Salnameler

- *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, İstanbul, Sene 1317.
- *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, İstanbul, Sene 1321.
- *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmanîye*, İstanbul, Sene 1328.

C- KADASTRO KAYITLARI

- Gümüşhane İli Merkez İlçe Kadastro Kayıtları
- Gümüşhane İli Torul İlçesi Kadastro Kayıtları
- Gümüşhane İli Kelkit İlçesi Kadastro Kayıtları
- Gümüşhane İli Şiran İlçesi Kadastro Kayıtları
- Gümüşhane İli Kürtün İlçesi Kadastro Kayıtları
- Gümüşhane İli Köse İlçesi Kadastro Kayıtları

D- MEBUS ÖZLÜK DOSYALARI

- TBMM Arşivi, İbrahim Lütü Paşanın Mebus Özlük Dosyası.
- TBMM Arşivi, Hayri Beyin Mebus Özlük Dosyası.
- TBMM Arşivi, Rıfkı Beyin Mebus Özlük Dosyası.
- TBMM Arşivi, Hasan Fehmi Efendinin Mebus Özlük Dosyası.
- TBMM Arşivi, Veysel Rıza Beyin Mebus Özlük Dosyası.
- TBMM Arşivi, İsmail Beyin Mebus Özlük Dosyası.

E- MMZC (Meclis-i Mebusan Zabıt Cerîdesi)

- MMZC, C. I; MMZC, C. II; MMZC, C. III; MMZC, C. V; MMZC, C. VI; MMZC, C. VII; MMZC, C. VIII/I.

F- DCRT (Diplomatic and Consular Reports Turkey, Report on the Trade of the Vilayets of Trebizond and Sivas)

- DCRT, No: 2588; DCRT, No: 4740; DCRT, No: 5014; DCRT, No: 5313; DCRT, No: 1526; London 1895; DCRT, No: 4315; DCRT, No: 4538; DCRT, No: 1346.

G- GAZETE VE DERGİLER

- *Trabzon Gazetesi*, No: 1719, 28 Haziran 1906.
- *Meslek Gazetesi*, Sayı: 28, 23 Haziran 1925.
- *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı: 4, Ankara 1953, Belge 64.

H- İL YILLIKLARI

_____ (1997), *Sayılarla Gümüşhane*, İstanbul: Gümüşhane Valiliği Yayınları.

_____ (1973), *50. Yılında Gümüşhane*, Gümüşhane: Gümüşhane Valiliği Yayınları.

_____ (1999), *Cumhuriyet'in 75. Yılında Gümüşhane*, İstanbul: Gümüşhane Valiliği Yayınları.

İ- TEZLER

1- Doktora Tezi

- KALELİ, Hüseyin (1998), *XIX. Yüzyılda Trabzon'da Ulaştırma Ekonomisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KELEŞ, V. (2003), *Sinop Gümüş Sikkeleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- OKUYAN, Abdurrahman (2003), *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TOZLU, Selahattin (1997), *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2- Yüksek Lisans Tezleri

- AKDEMİR, Hakan (2008), *2032 Nolu Trabzon Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKTAŞ, Serap (2008), *Gümüşhane ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri (1895-1914)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BOSTANCI, Harun (2007), *Osmanlı Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Kurulan Tekke ve Zaviyeler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERBAŞ, Umut (2006), *Milli Mücadele Döneminde Pontus-Rum Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- HACIAHMETOĞLU, İsmail (2007), *Gümüşhane İl Merkezindeki Türk-İslâm Devri Mimari Eserleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HIRA, Necmettin (2006), *Hatıralarının Işığı Altında Kadırbeyoğlu Zeki Bey'in Çalışmaları (1919-1927)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARATAY, Mustafa (2005), *Tahrir Defterlerine Göre Kelkit Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1520-1530)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZGÖREN, Aydın (2006), *Milli Mücadele Döneminde Trabzon Rum Metropolitliği'nin Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- PERİNÇEK, Mehmet Bora (2007), *Sovyet Arsiv Belgeleri Işığında Türk Ermeni İlişkileri 1915-1923*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- SAYLAN, Kemal (2007), *1868-1914 Döneminde Ordu Kazası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞENBAK, Betül (2006), *Şiran ve Çevresinin Höyük ve Kaya Mezarları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YILMAZ, Özgür (2006), *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

J- KİTAPLAR

- ABDÜLVAAHHAP HAYRİ (2008), *İktisadi Trabzon*, Hazırlayan: Melek Öksüz, Trabzon: Serander Yayınları.
- AHMET REFİK (2001), *Kafkas Yollarında: Hatıralar ve Tahassüsler*, Çev. Yunus Zeyrek, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- AHMET ŞERİF (1999), *Anadolu'da Tanin*, C. I, Hazırlayan: Mehmed Çetin Börekçi, Ankara: TTK Yayınları.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1996), *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- AKYÜZ, Yahya (2001), *Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- ALİ CEVAD (1313), *Memâlik-i Osmanîyenin Tarihi ve Coğrafiyatı*, C. III, İstanbul: Dersaadet Mahmut Bey Matbaası.
- ANDREADIS, Yorgo (1997), *Gizli Din Taşıyanlar*, Çev. Atilla Tuygan, İstanbul: Belge Yayınları.
- ASLAN, Erdal (2000), *Yerel Tarihin Tanımı, Gelişimi ve Değeri, Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- ATLAN, Sebahat (1970), *Roma Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- AYDIN, Dündar (1998), *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Gelişme Devri (1535-1566)*, Ankara: TTK Yayınları.
- BARTH, H. (1860), *Reise Von Trapezunt Durch Die Nördliche Hälfte Klein-Asien Nach Scutari*, Gotha: Justus Perthes.
- BASKICI, Mehmet Murat (2005), *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- BİCE, Hayati (1991), *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BİLGİN, Mehmet (2007), *Doğu Karadeniz*, İstanbul: Serander Yayınları.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi (1968), *Hukuk-ı İslâmiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, C. IV, İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- BLAU, Otto Von (1858), *Commercielle Zustade Persiens*, Berlin.
- BOSTAN, Hanefi (2002), *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara: TTK Yayınları.
- BRYER, Anthony, WINFIELD, Richard, (1985), *The Byzantine Monuments and Topography Of The Pontos*, Volume: XX, Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- CHESNEY, Colonel F. R. (1854), *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829*, Bombay.
- CUINET, Vital (1893), *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnée de Chaque Province De L'asie-Mineure*, Volume: I, Paris.

- CURTIS, William Eleroy (1911), *Araound The Black Sea-Armenia, Caucasus, Circassia, Daghestan, The Crimea, Roumania*, New York: Hodder & Stoughton.
- ÇADIRCI, Musa (1997), *Tanzimat Dönemi'nde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: TTK Yayınları.
- ÇAVDAR, Tefvik (1999), *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, Ankara: İmge Kitabevi.
- ÇETİN, Osman (1994), *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sonuçları (1472-1909)*, Ankara: TTK Yayınları.
- DEMİREL, Muammer (2002), *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- DEVELİOĞLU, Ferit (1998), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DEYROLLE, Teophile (?), *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*, Çev. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul: Çığır Kitabevi.
- EMİROĞLU, Kudret (1993-2009), *Trabzon Vilayeti Salnameleri*, C. I-XXII, Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.
- ERGİN, Osman Nuri (1995), *Mecelle-i Umur-u Belediye*, C. II, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- ERKAN, Süleyman (1996), *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon: KTÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- ERYILMAZ, Bilal (1990), *Osmanlı Devleti'nde Gayr-i müslim Tebaa'nın Yönetimi*, İstanbul: Risale Yayınevi.
- EVLİYA ÇELEBİ (1993), *Evlîyâ Çelebi Tam Metin Seyahatname*, C. I-II, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- FRYE, R. N. (1984), *The History of Ancient Iran*, München.
- GEDİKLİ, Yusuf (2008), *Pontus Meselesi*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- GENÇ, Yusuf İhsan (2000), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- GÜNEŞ, İhsan (2006), *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet*, C. I-II, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- GÜRÜN, Kamuran (1988), *Ermeni Dosyası*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (1995), *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara: TTK Yayınları.
- HAMILTON, William J. (1842), *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia; with Some Account of Their Antiquities and Geology*, Volume I, London.
- HOFFMEISTER, E.v. (1911), *Durch Armenien. Eine Wanderung Und Der Zug Xenophons Bis Zum Schwarzen Meere. Eine Militaer-Geographische Studie*, Leipzig/Berlin.
- HÜSEYİN NAZIM PAŞA (1994), *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- İPEK, Nedim (2006), *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları.

- _____ (1999), *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara: TTK Yayınları.
- KANAR, Mehmet (2010), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları.
- KARABEKİR, Kazım (1990), *Doğu'nun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Hazırlayan: Enver Konukçu, Erzurum: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- _____ (1988), *İstiklal Harbimiz*, İstanbul: Merk Yayınları.
- KARACA, Ali (1993), *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul: Eren Yayınları.
- KARAL, Enver Ziya (1995), *Osmanlı Tarihi*, C. VII-VIII, Ankara: TTK Yayınları.
- KARPAT, Kemal (2010), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- _____ (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KAYA, Önder (2005), *Tanzimattan Lozan'a Azınlıklar*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- KAZICI, Ziya (1987), *Osmanlılarda İhtisap Müessesesi*, İstanbul: Kültür Basın Yayın Birliği Yayınları.
- KEŞİR, Feridun (2010), *TBMM Albümü 1920-2010*, C. I, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları.
- KIRMIZI, Abdülhamit (2007), *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- KINNEIR, John Macdonald (1818), *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London.
- KODAMAN, Bayram (1988), *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2005), *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KURAT, Akdes Nimet (1990), *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- KURT, Yılmaz (1995), *Pontus Meselesi*, Ankara: TBMM Kültür ve Yayın Kurulu Yayınları.
- KÜÇÜK, Cevdet (1986), *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- LAYARD, M. P, By Austen H. (1853), *Nineveh and Babylon*, London.
- LLOYD, Seton (1997), *Türkiye'nin Tarihi: Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Çev. Ender Varinlioğlu, Ankara: Tübitak Yayınları.
- LYNCH, H. F. B. (1901), *Armania Travels and Studies*, Volume: II, London.
- MAHMUD CEVAD (2002), *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- MANSEL, Arif Müfit (1988), *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.
- McCARTHY, Justin (1998), *Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılap Yayınları.
- _____ (1998), *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılap Yayınları.

- MEHMED HURŞİD PAŞA (1997), *Seyahatname-i Hudud*, Çev. Alaattin Eser, İstanbul: Simurg Yayınları.
- MONTEITH, W. (1856), *Kars and Erzeroum with the Campaigns of Prince Paskiewich in 1828-1829*, London.
- MUALLİM NÂCİ (1987), *Lügat-ı Nâci*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- NAKRACAS, Georgios (2005), *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- NAUMANN, Edmund (1893), *Vom Godenen Horn Zu Den Quellen Des Euprat*, Münih/Leipzig.
- ORTAYLI, İlber (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara: TTK Yayınları.
- OSTROGORSKY, George (1991), *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Yayınları.
- ÖNDER, Mehmet (1995), *Şehirden Şehire Anadolu*, İstanbul: Yayınevi ?
- ÖKSÜZ, Hikmet (2009), *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- ÖZCAN Tahsin (2003), *Osmanlı Para Vakıfları*, Ankara: TTK Yayınları.
- ÖZGER, Yunus (2008), *XIX. Yüzyılda Bayburt*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- _____ (2007), *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- ÖZTEL, Muharrem (2009), *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ÖZTÜRK, Özhan (2011), *Antikçağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi Pontus*, Ankara: Qenesis Kitap Yayınları.
- PAKALIN, M. Zeki (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- QUATAERT, Donald (2004), *Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- _____ (1987), *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Ankara: Yurt Yayınları.
- RITTER, Carl (1858), *Vergleichende Erbkunde des Halbinsellandes Klein-Asien*, Berlin.
- RYAN, Charles Snodgrass (1897), *Under the Red Crescent: Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzeroum 1877-1878*, New York.
- SAGONA, A. (2004), *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, An Historical Geography and a Survey of the Bayburt Province*, Volume: I, Louvain: XXIV, Peeters Press.
- SAKİN, Orhan (2009), *Osmanlı'da Etnik Yapı*, İstanbul: Ekim Yayınları.
- SAN, Sabri Özcan (1993), *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- _____ (1990), *Gümüşhaneli Eski Şairler ve Türküler*, Ankara: Adalet Bakanlığı Yayınları.
- _____ (?), *Trabzon Salnamelerinde Gümüşhane Sancağı*, Gümüşhane Valiliği Gümüşhaneliler ve Gümüşhaneyi Sevenler Hizmet Vakfı Yayınları.
- SANDWITH, Humphry (1856), *A Narrative the Seige of Kars*, London.

- SHAW, S. J.-SHAW, E. K (1983), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları.
- SOTERİADIS, George (1918), *Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, London.
- SOUTHGATE, Horatio (1840), *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Volume: I, New York.
- STAFF, Aval (1919), *A Handbook of Asia Minor*, Volume: I, London: Intelligence Dept.
- STRABON, Geographika (1954), *The Geography*, C. XII, London.
- ŞAKİR ŞEVKET (2001), *Trabzon Tarihi*, Hazırlayan: İsmail Hacıfettahoğlu, Ankara: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.
- ŞEMSETTİN SAMİ (1996), *Kamûs-ül A'lâm*, Tıpkıbasım, C. V, Ankara: Kaşgar Neşriyat Yayınları.
- _____ (1989), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ŞENEL, Volkan (2002), *Gümüşhane Evleri*, Trabzon: Gümüşhane Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- TEXIER, Charles (2002), *Küçük Asya*, Çev. Ali Suat, C. III, Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları.
- TOZLU, Selahattin (1998), *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, Erzurum: Akademik Araştırmalar Yayınları.
- TURAN, Osman (1998), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- _____ (1993), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- TUĞLACI, Pars (1985), *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- UMAR, Bilge (2000), *Karadeniz Kapadokyası*, İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayınları.
- _____ (1993), *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayınları.
- USCHAKOFF, Fedorowitsch (1838), *Geschichte der Feldzüge in der Asiatischen Türkei, Während der Jahre 1828 und 1829*, Leipzig.
- USLU, Gülyüz Akgün (1980), *Gümüşhane ve Çevresi Tarihi-Sanat Eserleri*, İstanbul: Yelken Matbaası.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1988), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları.
- ÜÇÜNCÜ, Uğur (2001), *İkinci TBMM'de Bir Muhalifin Portresi Kadirbeyzâde Zeki Bey*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- ÜÇÜNCÜOĞLU, A. Güngör (2006), *Gümüşhane (399-1937)*, Trabzon: Üç-En Gümrük Müşavirliği Kültür Yayınları.
- _____ (2009), *Göç Gümüş Gümüşhane Ahalisi*, Gümüşhane: Üçüncüoğlu Yardımlaşma ve Kültür Derneği Yayınları.
- _____ (1998), *Torul-Kürtün Tarihi*, Trabzon: Torul Belediyesi Yayınları.
- _____ (2005), *Kadimden Cumhuriyeti Gümüşhane-Bayburt Halkları ve Yer Adları*, Trabzon: Torul Kültür ve Turizm Derneği Yayınları.
- _____ (2002), *Tarihsel Süreçten Günümüze Trabzon-Gümüşhane*, Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- _____ (2007), *Zigana Dağı Efsanesi*, Trabzon: Üçüncüoğlu Yardımlaşma ve Kültür Derneği Yayınları.

- _____ (2008), *Maden Yurdu Gümüşhane*, İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım.
- ÜLKER, Talat ve diğerleri (2011), *Gümüşhane Halk Kültürü*, C. I, Gümüşhane: Aydın Doğan Vakfı Yayınları.
- ÜNAL, Mehmet Ali (1999), *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- ÜNAL, Uğur (2008), *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- WAGNER, Moritz (1852), *Reise Nach Persien und Dem Lande der Kurden*, Leipzig: Arnoldische Buchhandlung.
- _____ (1856), *Travels in Persia, Georgia and Koordistan; With Sketches of the Cossacks and the Caucasus*, Volume: II, London: Hurst and Blackett.
- WAMBERY, Arminius (1886), *His Life & Adventures*, London: T. F. Unwin.
- WEEKS, Edwin Lord (1896), *From the Black Sea Through Persia and India*, New York: Harper & Bros.
- WHITMAN, Sidney (1914), *Turkish Memories*, London: C. Scribner's sons.
- WOLFF, Joseph (1861), *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, London: Saunders, Otley and Co.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin (2003), *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara: TTK Yayınları.
- _____ (1992), *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları*, Ankara: TTK Yayınları.
- YOLALICI, M. Emin (1998), *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun), Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: TTK Yayınları.
- YÜKSEL, Ayhan (2007), *Giresun Tarihi Yazıları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- YÜKSEL, Murat (1997), *Gümüşhane Kitabeleri*, İstanbul: Gümüşhane Valiliği Yayınları.

K- MAKALELER

- ABDÜRRAHİM ŞERİF (2011), "Tarihte Gümüşhane Madenleri", *Anadolu Mecmuası*, Hazırlayanlar: Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, Ankara: TTK Yayınları, 449-453.
- ACUN, Fatma (2002), "Seyyah Söylemi ve Trabzon'a Gelen Yabancı Seyyahlar", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, (3-5 Mayıs 2001)*, C. I, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 143-150.
- AHMET HALİL (1925), "Vilayet Mektupları: Gümüşhane Elmaları ve Elmacılık", *Meslek Gazetesi*, Sayı: 28, 10-11.
- AKBULUT, Uğur (2010), "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Gümüşhane ve Çevresi", *İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Tarihi Sempozyumu (25-28 Mayıs 201)*, Gümüşhane: Yayınlanmamış Sempozyum Bildirisi.
- ALKAN, Necmettin (2010), "Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane ve Çevresi", *History Studies*, Volume: 2/1, Samsun, 82-97.
- _____ (2007), "Alman Seyyahların Hatıratlarında Gümüşhane ve Çevresi", Trabzon: KTÜ Ulusal Karadeniz Tarihi Sempozyumu, C. I, 611-624.
- _____ (2007), "Âyânlık'ın Son Dönemlerinde Tipik Bir Örnek; Gümüşhane Sancağı Kürtün-i Zir Kazası Âyânı Süleyman'ın Meselesi", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 12, 69-84.

- ALTUNBAY, Mustafa (2000), "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında, Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 379-393.
- ANDERSON, J. G. C. (1922), "Pompey's Campaign Against Mithradates", *Journal of Roman Studies*, Volume XII, 99-105.
- ANTEL, Sadrettin Celal (1999), "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat*, C. I, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 441-462.
- ARSLAN, Murat (2006), "Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler", Mersin: *Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 14, 71-87.
- ASİLTÜRK, Baki (2009), "Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", *Turkish Studies*, Volume: 4/1, Sayı: 1, 912-995.
- AYDIEKE, Nuri (2001), "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayr-i müslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 381-393.
- AYNİ, Mehmet Ali (2004), "Trabzon'un Bilge Valisi: M. Ali Ayni", *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, Trabzon: Abp Yayınevi, 78-87.
- AYTEKİN, Halil (1999), "Trabzon Vilayeti Eğitim Teşkilatı (19. yy. İkinci Yarısından 20. yy. İlk Yarısına Kadar)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 462-478.
- BALTACI, Cahit (2002), "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler*, C. XI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 446-462.
- BARKAN, Ömer Lütfi (1942), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 2, 279-386.
- BEŞİRLİ, Mehmet (2005), "Orta Karadeniz Araştırmaları ve Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme (18. ve 19. Yüzyıllar)", *Orta Karadeniz Kültürü Sempozyumu (7-11 Eylül 2005 Ordu)*, *Sempozyum Bildirileri*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 117-128.
- BEYDİLLİ, Kemal (1988), "1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. XIII, Sayı: 17, Ankara: TTK Yayınları, 379-390.
- BİLGİLİ, Ali Sinan (1996), "Osmanlı Dönemi'nde Şiran Bölgesi'nin Sosyo-Ekonomik Durumu (15-16. Yüzyıllar)", *Kültür Vadisi Gümüşhane Dergisi*, Sayı: 8, 19-30.
- BOSWORTH, A. B. (1977), "Arrian and the Alani", *Harvard Studies in Classical Philology*, Volume: 81, 217-255.
- CÖHÇE, Salim (1991), "Ruj Gonzales De Calvijo'nun Gezi Notlarına Göre Gümüşhane ve Çevresi", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara: Ünal Ofset Matbaacılık, 85-92.
- CURSON, A. (1855), "Reise Von Trebisond Nach Erserum", *Kaukasischen Laender Und Armenien*, Leipzig: C. B. Lorck, 115-156.

- ÇAĞATAY, Ahmet, ÇOPUROĞLU İbrahim (1990), "Gümüşhane Kurşun-Çinko Yataklarının Mineralojisi", *Maden Teknik Arama Dergisi*, Sayı: 111, 61-71.
- ÇİFTÇİ, Hasan (2005), "E. G. Browne'in Hatıralarında Doğu Seyahati", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, 321-350.
- DEMİR, Alparslan (2011), "XVI. Yüzyılda Koğans Nahiyesi: Nüfus ve Yerleşme", *History Studies*, Volume: 3/2, 125-145.
- DEMİR, Alparslan, AKTAŞ Esat (2008), "Gümüşhane Sancağı'nda Doğal Afetler (1888-1910)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Dergisi)*, Sayı: 24, 21-54.
- DEMİRCİOĞLU, İ. Hakkı (2004), "İngiliz Gezgini Hamilton'un Gözüyle 1836 Yılında Gümüşhane", *Gümüşhane ve Yöresinin Kalkınması Sempozyumu (23-25 Ekim 2002)*, C. II, Trabzon: KTÜ Matbaası, 858-862.
- DİNCER, Celal (1968-1971), "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", *Belgeler Dergisi*, C. V-VIII, Sayı: 9-12, Ankara: TTK Yayınları, 153-233.
- EMİROĞLU, Kudret (1989), "Trabzon Seyahatnameleri Bibliyografyası", *Trabzon Kültür-Sanat Yıllığı*, İstanbul: Trabzonlular Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını, 189-223.
- ERLER, Mehmet Yavuz (1996), "Trabzon Vilayeti'nde Kanun Kaçakları (1856-1869)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIX, Sayı: 30, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 69-98.
- ERYILMAZ, Bilal (2001), "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyeye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 236-241.
- FATSA, Mehmet (2009), "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin İslâmlaşmasına Öncülük Eden Türk Dervişleri Ahiler ve Dar-ı Sülehal", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (09-11 Ekim 2008)*, Ankara: Önder Matbaacılık, 117-137.
- GÜL, Abdülkadir (2009), "Kelkit Kazası'nda İskân ve Demografik Yapı (1516-1642)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 6, 25-55.
- GÜLSOY, Ufuk (1999), "İslahat Fermanı", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 185-190.
- HATEMİ, Hüseyin (1985), "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul: İletişim Yayınları, 501-509.
- HIZLI, Mefail (1999), "Osmanlı Sıbyan Mektepleri", *Osmanlı*, C. V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 207-217.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1992), "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara: TTK Yayınları, 339-359.
- İZBIRAK, Reşat (1945), "Türkiye'de Madencilik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. III, Sayı: 2, 213-226.
- KADRİ, H. Kazım (2004), "Trabzon'un Kudretli Valisi: Kadri Bey", *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, Trabzon: Abp Yayınevi.
- KALELİ, Hüseyin (2011), "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi'ne Demiryolu İnşa Tasarıları", *Karadeniz*, Sayı: 9, 152-166.

- KARAMAN, Oktay (2006), "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı İle XX. Yüzyılın Başlarında Giresun ve Ordu Kazalarında Tarım", *Yayınlanmamış CİEPO Bildirisi (18-23 Temmuz)*, Trabzon.
- KAYAOĞLU, İsmet (1976), "Vakfın Menş-e-i Hakkında Görüşler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 11, 49-56.
- KAYIRAN, Mehmet (1983), "Şer'iyye Sicillerinin Askerî Tarih Bakımından Önemi", *Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler I*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 131-143.
- KAZICI, Ziya (1999), "Osmanlı Eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler", *Osmanlı*, C. V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 161-167.
- KHAN, Arshi (2001), "Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 229-235.
- KILIÇ, Orhan (2002), "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler*, C. IX, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 887-897.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin (1991), "Osmanlı "Tapu-Tahrir" ve "Mühimme" Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy/Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine Hükümlerden Örnekler", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane (13-17 Haziran 1990)*, Ankara: Ünal Ofset Matbaacılık, 69-77.
- KIVRIM, İsmail (2010), "Osmanlı Döneminde Gümüşhane ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları", *History Studies*, Volume: 2/3, 231-243.
- KOÇ, Bekir (2000), "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 10, 139-158.
- KODAMAN, Bayram, SAYDAM Abdullah (1992), "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara: TTK Yayınları, 475-496.
- KODAMAN, Bayram (1990), "II. Abdülhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, C. XII, İstanbul: Çağ Yayınları, 455-490.
- _____ (2002), "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", *Türkler*, C. XIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 333-380.
- KONUKÇU, Enver (1991), "Ruy Gonzales De Calvijo'nun Gümüşhane Yöresindeki Yolculuğu (27 Nisan-4 Mayıs 1404)", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane (13-17 Haziran 1990)*, Ankara: Ünal Ofset Matbaacılık, 79-84.
- KOVENKO, V. (1941), "Gümüşhane'nin Simli Kurşun Madenleri", *Maden Teknik ve Arama Mecmuası*, 283-300.
- KÖKTEN, İsmail Kılıç (1952), "Anadolu Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Türk Tarih Kongresi 4*, Ankara: TTK Yayınları, 195-209.
- KÖSE, Osman (2001), "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, C. I, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 279-311.

- KUL, Eyüp (2010), "1642 Tarihli Avarız Defterine Göre Şiran Kazası ve Köyleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 44, 271-289.
- KURT, Ali (2011), "Gümüşhane Elmaları ve Ahmet Halil", *Sanat ve Düşünce Dergisi Herfene*, Sayı: 7, 28-29.
- MITFORD, T. B. (1974), "Biliotti's Excavations at Satala", *Anatolian Studies*, Volume: XXIV, 221-244.
- NAZIR, Bayram (2009), "Gümüşhane'de 1895 Ermeni Olayları", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, Volume: XI, Sayı: 1, 131-147.
- OCAK, Ahmet Yaşar, FARUQİ, Suraiya (1986), "Zaviye", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, 468-476.
- ODABAŞOĞLU, Cumhur (1995), "Trabzon-İran Transit Nakliyesi", *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayınları, 441-482.
- OĞUZOĞLU, Yusuf (2003), "Tarih, Yerel Tarih ve Kent Müzeleri", *Bursa Defteri*, Sayı:18, Bursa, 67-73
- ORTAYLI, İlber (2000), "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Ankara: Turhan Kitabevi, 313-319.
- ÖZDEMİR, Yavuz (2002), "İngiliz Yarbayı Rawlinson'un Trabzon-Erzurum Yolculuğu ve Misyonu", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, C. I, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 593-598.
- ÖZKAN, Haldun (2009), "Gümüşhane'de Osmanlı Dönemi Türbeleri", *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 41, 145-171.
- ÖZSAİT, Mehmet (1982), "Anadolu'da Roma Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul: Görsel Yayınevi, 380-416.
- _____ (2000), "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 35-45.
- _____ (1982), "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Ugarlıkları: Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul: Görsel Yayınları, 279-324.
- ÖZTÜRK, Serdar (2006), "Eşkıyalar, Kabadayılar, Külhanbeyiler ve Silah Toplama", *Bilgi ve Bellek*, Sayı: 5, 136-159.
- PAMUK, Bilgehan (2005), "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, C. I, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 633-688.
- _____ (2008), "Canca (Gümüşhane) Maden Mukataası'nda İltizam Uygulaması (1600-1650)", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 16, 39-48.
- _____ (2009), "XVII. Yüzyılın Ortalarında Gümüşhane (Torul) Kazası", *Belleten*, C. LXXIII, Sayı: 266, 115-145.
- SAGONA, A. -SAGONA C. (2004), "Archaeology at the North-East Anatolian Frontier, An Historical Geography and a Survey of the Bayburt Province", Volume: I, Louvain: XXIV, Peeters Press, 237-238

- SAN, Sabri Özcan (1991), "Gümüşhane Müstakil Sancağı'ndaki Mahalleler Aileler ve (Efsaneler, Hikâyeler)", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane (13-17 Haziran 1990)*, Ankara: Ünal Ofset Matbaacılık, 119-140.
- SAYDAM, Abdullah (2005), "Trabzon'un İdari Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Sayı: 18, 286-317.
- _____ (1991), "Osmanlı Madenciligi ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'daki Maden Ocakları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, 253-271.
- SEVİM, Ali(1993), "Gümüşhane İli, Kelkit İlçesi, Yenice Köyü Kurtarma Kazısı", *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (27-30 Nisan 1992)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 373-376.
- SEVİN, Veli (1982), "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Ugarlıkları: Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul.
- ŞAHİN, Canan Tunç (2011), "Yerel Tarih Uygulamalarının Başarıya ve Öğrenci Ürünlerine Etkisi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IV, Sayı: 16, 453-562.
- TAYLOR, J.G.(1868), "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dag, in 1866", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Volume: XXXVIII, 281-361.
- TEKDEMİR, Aziz (2011), "Tanzimat Dönemi NâfiaNezareti", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, Sayı: 1, 121-144.
- TEKELİ, İlhan (1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyeti Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul: İletişim Yayınları, 456-475.
- TIZLAK, Fahrettin (1997), "XIX Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten*, C. LX, Sayı: 229, Ankara: TTK Yayınları, 703-718.
- TOPAKTAŞ, Hacer (2007), "Bir Britanyalının Nazarında Trabzon'u Betimlemek: Henry Finnis Blosse Lynch'in Trabzon Tasviri (1893)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, C. I, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 581-590.
- TOZLU, Selahattin (1991), "Gümüşhane ve Çevresindeki Ermeni Hareketleri", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane (13-17 Haziran 1990)*, Ankara: Ünal Ofset Matbaacılık, 101-112.
- _____ (2005) "Gümüşhane Adı Hakkında (Siyasi Tarih ve Yerleşme Tarihi Bakımından)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, C. I, s. 368-?
- TUNCEL, Metin (1996), "Gümüşhane", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınevi, 273-276.
- UĞUR, Yunus (2005), "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. III, Sayı: 6, İstanbul, 9-26.
- USTA, Veysel (2009), "Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme", *History Studies*, Volume: 1/1, 35-70.
- ÜSTÜNDAĞ, Nagehan (2005), "Osmanlı'da Şehir ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl)", *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı: 2, 149-167.

- YAZICI, Nesimi (1990), "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 3, 333-378.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin (1999), "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. II, İstanbul: Feza Gazetecilik Yayınları, 521-571.
- _____ (1984), "Türkiye'de Yer-Adı Verme Usulleri", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 25-41.
- YOLALICI, M. Emin (1994), "Maarif Salnamesine Göre Trabzon Vilayeti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi Dergisi)*, Sayı: 5, 435-473.
- _____ (1999), "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı*, C. V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 281-296.
- YURTTAŞ, Hüseyin (2007), "Gümüşhane Süleymaniye (Ulu) Cami, Çeşmesi, Hazinesi ve Hacı Tahir Efendi Türbesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı: 12, 61-72.

EKLER

EK 1: TABLOLAR

Ek 1.1.1876 Senesi Gümüşhane Sancağı'nın Hane ve Nüfus Sayısı.¹²⁰⁹

Kaza Adı	Mahalle ve Köy İsimleri			Mahalle ve Köy İsimleri		
		Hane	Nüfus		Hane	Nüfus
GÜMÜŞHANE KAZASI	Cami-i Kebîr Mahallesi	55	173	Kılıçvıran Köyü	10	18
	Sorda Mahallesi	62	132	Duymadık Köyü	13	21
	Emirler Mahallesi	103	244	Eşkinas Köyü	16	32
	Çarşı Mahallesi	9	25	Tanira Köyü	12	28
	Cami-i Sagîr Mahallesi	41	109	Veyserni Köyü	45	122
	MeryemAna Mahallesi	105	253	Akpınar Köyü	22	82
	Hızırilyas Mahallesi	41	137	Geçit Köyü	11	23
	Ayatodor Mahallesi	22	51	Bıyalı Köyü	18	33
	Ayana Mahallesi	5	9	Akçahisar Köyü	20	45
	İstavroz Mahallesi	208	649	Hur-i Ulya Köyü	30	57
	Ermeni Mahallesi	54	147	Balahor-ı Kebîr Köyü	92	330
	Saadettin Mahallesi	10	22	Mavrangel Köyü	100	331
	Cami-i Cedîd Mahallesi	76	149	Akçakale Köyü	95	300
	Burhaneddin Mahallesi	76	179	Kızılköy	26	75
	Pirahmet Köyü	25	50	Hayekse Köyü	113	320
	Köğ-i Süfla Köyü	15	27	Haşera Köyü	138	445
	Köğ-i Ulya Köyü	30	83	Canca Köyü	42	109
	Perek Köyü	22	53	Beşkilise Köyü	26	54
	Kırıklı Köyü	32	73	Mandın Köyü	52	151
	Hakır Köyü	33	74	Havara Köyü	52	148
	Tezene-i Ulya Köyü	31	65	Manastır Köyü	18	47
	Tezene-i Süfla Köyü	14	35	Kodil Bahçesi Köyü	25	73
	Kökçe Kilise Köyü	33	60	Kodil Köyü	13	44
	Ulukale Köyü	21	54	Aymuhal Maa Etmekcili	53	189
	Kızılca Köyü	18	41	Telmeda Köyü	38	135
	Reksene Köyü	34	75	Hasköy	52	132
	Bolodor Köyü	24	52	Edre Köyü	161	582
	Kurdoğlu Köyü	36	86	Halazara Köyü	20	62
	Alansa Köyü	139	433	Serikas Köyü	9	23
	Pekün Köyü	103	366	Midi Köyü	5	16
	Pekünler Köyü	66	120	Manşa Köyü	5	8
	Kodil Köyü	60	161	Hudura Köyü	23	62
	Gelin Pertek Köyü	72	190	Moksofa Köyü	16	41
	Kitre Köyü	82	192	----	---	---

¹²⁰⁹ TVS 1876, s. 226-253.

	Cerci Köyü	39	91	TOPLAM	3.167	8.798
KOVANS NAHIYESİ	Tekke Köyü	105	331	Tamzi Köyü	13	31
	Işıkdere Köyü	32	85	Çugut Köyü maa Kale	13	39
	Bahçecik Köyü	32	70	Kale Köyü	18	45
	Meyhazar Köyü	9	26	Süle Köyü	30	65
	Sobran Köyü	20	70	Hur-i Süfla Köyü	19	53
	Kabakilise Köyü	30	75	Mubah Köyü	4	10
	Dölek Köyü	48	114	Zimon Köyü	51	85
	Arapdere Köyü	18	45	Vanşın köyü	24	19
	Edise Köyü	12	23	Niv Köyü	94	204
	Kaletaş Köyü	15	21	Pincirge Köyü	25	110
	Söğütağıl Köyü	23	49	Hınzırverek Köyü	27	67
	Ardıç Köyü	9	25	Gedesi Köyü	20	70
	Ağsar Köyü	15	39	Ağundos Köyü	33	149
	Temürviran Köyü	11	23	Kan Köyü	35	115
	Tandırılık Köyü	37	98	Çakmas Köyü	42	74
	Güvercinlik Köyü	10	25	Varicna Köyü	56	151
	Tarhanas Köyü	24	52	Cebre Köyü	7	20
	Çalık Köyü	15	42	Kısanıta Köyü	58	22
	Yenice Köyü	6	23	Türkmen Mezrası	--	--
	Tahnas Köyü	20	65	TOPLAM	1.060	2.630
YAĞMURDERE NAHIYESİ	Nefs-i Yağmurdere Köyü	12	31	Boğalı Köyü	25	50
	Yuvalı-i Ulya Köyü	8	26	İstiban Mezrası	---	---
	Yuvalı-i Süfla Köyü	6	11	Filas Köyü	12	35
	Bednamlı Köyü Mezra	9	--	Selmankas Köyü	85	45
	Balahor Köyü	7	17	Geçge Köyü	45	20
	Termezi Köyü	31	73	Yapaz Köyü	12	32
	Lorikas Köyü	18	45	Bandırlak Köyü	6	16
	Meri Köyü	25	71	Şehpane Köyü	35	55
	Leri Köyü	65	180	Vikiz Köyü	3	8
	Kermut-i Ulya Köyü	52	120	Gavaris Köyü	21	10
	Kermut-i Süfla Köyü	40	43	İncesu Köyü	6	12
	Alçakdere köyü	8	20	Semşingedi Köyü	30	16
	Holnan Köyü	45	80	TOPLAM	606	1.016
TORUL KAZASI	Ardasa Köyü	70	224	Mavrinas Köyü	35	93
	Zigana Köyü	59	230	Adise Köyü	63	184
	Köstere Köyü	73	255	Serpuşka Köyü	31	75
	Şive Köyü	93	292	Avliyana Köyü	90	288
	Koryana Köyü	55	216	Coloşana Köyü	91	247
	Fırfıra Köyü	32	85	Balaiye Köyü	37	98
	Cemaka Köyü	22	46	Kalecik Köyü	14	31
	Silve Köyü	36	123	Soryana Köyü	71	203
	Haşliya Köyü	13	36	Dayısa Köyü	19	51
	Manastır Köyü	53	137	Bayana Köyü	66	155
	Emrük Köyü	112	358	Nivene Köyü	89	273
	Görükse Köyü	67	107	Dorana Köyü	217	554
	Macara Köyü	35	73	Keşha Köyü	100	688
	Etgönü Köyü	16	62	Timur Köyü	25	95
	Erikli Köyü	23	87	Baladan Maa Şişi Köyü	175	300

	İlecik Köyü	40	94	Cemre Köyü	226	444
	Beşkilise-i Kebîr Köyü	112	248	İstilos Köyü	45	657
	Kopuz Köyü	51	178	İstavri Köyü	148	373
	Fidiger (Fidîkar) Köyü	15	53	Yağlıdere Köyü	154	784
	Herek Köyü	76	262	Varınlı Köyü	77	166
	Balahor-ı Sagîr Köyü	16	42	Bartı Köyü	104	146
	Zermut Köyü	140	366	İncire Köyü	238	309
	Çit-i Kebîr Köyü	117	224	Krom Köyü	644	1104
	Çit-i Sagîr Köyü	45	97	Santa Köyü	487	1675
	Havliana Köyü	85	264	TOPLAM	4.702	13.152
KELKİT KAZASI	Nefs-i Çiftlik Kasabası	196	628	Kızılca Köyü	50	174
	Perçor Köyü	16	66	Cemalluköy	6	21
	Morokom Köyü	39	137	Balahor Köyü	28	112
	Güney Çevirme Köyü	24	92	Çorak Köyü	18	66
	Salördek Köyü	10	39	Tarbas Köyü	31	133
	Ağası Köyü	45	217	Şemük Köyü	24	70
	Irha Köyü	50	238	Pöküt Köyü	13	26
	Köse köyü	72	233	Pöske Köyü	30	101
	Şurut Köyü	75	240	Akdağ Köyü	44	105
	Kelahpur Köyü	87	266	Törtünk Köyü	32	72
	Danzut Köyü	16	52	Yeniköy	4	9
	Tızık Köyü	7	14	İşkilor Köyü	16	56
	Posus Köyü	79	463	Kalur Köyü	19	57
	Altıntaş Köyü	7	21	Ağıl Köyü	20	54
	Viranşehir Köyü	20	104	? Köyü	22	62
	Bizgili Köyü	18	73	Barduz Köyü	14	37
	Ecmede Köyü	45	144	Sipanazat-ı Ulya Köyü	10	44
	Hozbirik Köyü	22	76	Sipanazat-ı Süfla Köyü	12	59
	Havcuş Köyü	34	137	Mahmutlu Köyü	17	83
	Gindehrek Köyü	69	263	Deredolu Köyü	39	135
	Melişan Köyü	29	124	İlbizim Köyü	27	111
	Terbüsek Köyü	17	85	Yenice Köyü	11	37
	İsgah Köyü	34	142	Güdüzit Köyü	6	26
	Hanege Köyü	18	55	Sipikör Köyü	55	176
	Germüri Köyü	39	125	Karacaviran Köyü	20	73
	Geletüme Köyü	36	124	Ağlık Köyü	6	26
	Terekes Köyü	20	77	Hokler Köyü	5	16
	Şin Maa Zangar Köyü	41	188	Devekorusu Köyü	19	53
	Pernik Köyü	17	60	Kozoğlu Köyü	10	19
	Encirti Köyü	16	71	Günbatur Köyü	35	134
	Firengi Köyü	23	95	Cibi Köyü	7	23
	Hasut Köyü	9	31	Bazuli Köyü	7	26
	İlaç Köyü	40	111	Oğuz Köyü	9	5
	Eymür Köyü	11	43	Karlankas Köyü	15	68
	Mengüt Köyü	47	128	Sadak Köyü	100	349
	Uzunkol Köyü	41	116	Sökmen Köyü	43	161
	Aşut Köyü	29	100	Kılıçcı Köyü	39	141
	Sarı Şeyh Köyü	34	103	Halka Köyü	5	20
	Eğdişi Köyü	13	41	Celbi Köyü	8	36

	Hınzırı Köyü	61	211	Alaçat Köyü	31	89
	Gerdekhisar Köyü	65	197	İlmelik Köyü	17	66
	Sidirge Köyü	22	96	Aziz Köyü	25	101
	Eski Kadı Köyü	24	95	Bulak Köyü	29	119
	Tılıspık Köyü	56	213	Daisa Köyü	17	134
	Dölek Köyü	6	28	Bahı Köyü Göçebeoğlu	11	18
	Delülür Köyü	12	31	Pülürek Köyü	20	90
	Havzu Köyü	18	54	TOPLAM	2.735	9.840
ŞİRAN KAZASI	Karaca Kasabası	65	250	Kalur Köyü	20	50
	Uluşiran Köyü	60	225	Kozağaç Köyü	25	60
	Zarabut Köyü	35	100	Kozdurak Köyü	15	40
	Ergü Köyü	7	20	Sarıyükü Köyü	5	15
	Çal Köyü	20	75	Sifon Köyü	20	50
	Nurşin Köyü	60	200	Çalan Köyü	9	20
	Gersut-i Bâlâ Köyü	30	120	Yalınözü Köyü	25	60
	Gersut-i Zir Köyü	15	70	Haydırık Köyü	20	50
	Civrişon Köyü	40	150	Hozman-ı Bâlâ Köyü	15	40
	Kırıntı Köyü	55	20	Aksipert Köyü	12	30
	Çalgan Köyü	30	100	İslam Tersun Köyü	18	40
	Ara Köyü	30	100	Keredam Köyü	25	70
	Tomara Köyü	30	100	Tersun Bâlâ Mezra Neçbu	50	150
	Cender Köyü	8	25	Temle Köyü	60	180
	Giriftin Köyü	35	100	Sefkör Köyü	76	220
	Sadık Köyü	25	80	Çağıl Köyü	13	45
	Halgin Köyü	12	40	İne Köyü	50	150
	Sinanlı Köyü	10	30	Çengiriş Köyü	20	50
	Şemük-i Bâlâ Köyü	20	65	Balıkhisar Köyü	10	30
	Masuran Köyü	8	25	Obahan Köyü	10	30
	Çemiş Maa Dedeköy	6	20	Susuz Köyü	12	38
	Kirtanos Köyü	40	100	Kelif Köyü	12	38
	Korzaf Köyü	15	40	Karaşeyh Köyü	18	48
	Çeküz Köyü	50	150	Mertekli Köyü	20	50
	Çendir Köyü	20	50	Koçi Köyü	11	33
	Kozan Köyü	30	90	Tersun-i Zir Köyü	50	180
	Ökseyyit Köyü	20	55	Hamun Köyü	15	60
	Hormusi Köyü	20	60	Elmaçukuru Köyü	8	20
	Babuş Köyü	16	45	Günbatur Köyü	16	55
	Sarıca Köyü	80	300	Dumanoğlu Köyü	18	55
	Miyadun Köyü	20	50	Balan Köyü	35	100
	Babacan Köyü	20	50	Sellidere (Çerkes) Köyü	25	90
	Seydi Baba Köyü	65	250	Gelvaris Mezrası	20	60
	Törink Köyü	20	50	Karaköy	3	8
	Eldigin Köyü	5	15	Hozman Köyü	25	60
	Beşkilise Köyü	20	50	Çaputlu Köyü	15	50
	Pağnik Köyü	20	50	TOPLAM	1.891	5.715
	Mihlis Köyü	28	70	GENEL TOPLAM	14.161	41.151

Ek 1.2. 1876 Senesi Gümüşhane Sancağı'ndaki Büyük ve Küçük Baş Hayvan Sayısı.¹²¹⁰

Kaza Adı	Mahalle ve Köy Adı	Hayvan Çeşitleri ve Sayıları							
		Eşek	Kısrak	At	Manda	Öküz	İnek	Keçi	Koyun
GÜMÜŞHANE KAZASI	Cami-i Kebîr Mahallesi	---	---	---	---	---	---	3	15
	Sorda Mahallesi	---	---	---	---	---	---	1	7
	Emirler Mahallesi	---	---	---	---	---	---	39	113
	Ermeni Mahallesi	---	---	---	---	---	---	---	75
	Cami-i Cedîd Mahallesi	---	---	---	---	---	---	---	55
	Burhaneddin Mahallesi	---	---	---	---	---	---	---	59
	Pir Ahmed Köyü	---	---	---	---	---	---	106	50
	Köğ-i Süfla Köyü	---	---	---	---	---	---	100	44
	Köğ-i Ulya Köyü	---	---	---	---	---	---	106	49
	Perek Köyü	---	---	---	---	---	---	174	51
	Kırıklı Köyü	---	---	---	---	---	---	296	49
	Hakır köyü	---	---	---	---	---	---	220	9
	Tezene-i Ulya Köyü	---	---	---	---	---	---	231	115
	Tezene-i Süfla Köyü	---	---	---	---	---	---	69	18
	Kökçe Kilise Köyü	---	---	---	---	---	---	255	128
	Ulukale Köyü	---	---	---	---	---	---	59	71
	Kızılca Köyü	---	---	---	---	---	---	105	50
	Reksene Köyü	---	---	---	---	---	---	214	186
	Bolodor Köyü	---	---	---	---	---	---	262	73
	Kurdoğlu Köyü	---	---	---	---	---	---	318	92
	Alansa Köyü	---	---	---	---	---	---	904	210
	Pekün Köyü	---	---	---	---	---	---	716	409
	Pekünler Köyü	---	---	---	---	---	---	300	285
	Gödül Köyü	---	---	---	---	---	---	864	498
	Gelin Pertek Köyü	---	---	---	---	---	---	174	597
	Kitre Köyü	---	---	---	---	---	---	204	266
	Cerci Köyü	---	---	---	---	---	---	197	423
	Kılıçvıran Köyü	---	---	---	---	---	---	59	86
	Duymadık Köyü	---	---	---	---	---	---	70	72
	Eşkinas Köyü	---	---	---	---	---	---	112	203
	Tanıra Köyü	---	---	---	---	---	---	70	46
	Veyserna Köyü	---	---	---	---	---	---	340	232
	Akpınar Köyü	---	---	---	---	---	---	108	212
	Geçit Köyü	---	---	---	---	---	---	97	53
	Biyalı Köyü	---	---	---	---	---	---	156	69
	Akçahisar Köyü	---	---	---	---	---	---	107	43
	Hur-i Ulya Köyü	---	---	---	---	---	---	90	41
	Balahor-ı Kebîr Köyü	---	---	---	---	---	---	283	890
	Marvangel Köyü	---	---	---	---	---	---	853	294
	Akçakale Köyü	---	---	---	---	---	---	634	291
	Kızılköy	---	---	---	---	---	---	69	81
	Hayekse Köyü	---	---	---	---	---	---	218	951
	Haşere Köyü	---	---	---	---	---	---	415	614
	Canca Köyü	---	---	---	---	---	---	360	155

¹²¹⁰ TVS 1876, s. 383-413.

	Beşkilise Köyü	---	---	---	---	---	---	205	106
	Mandırın Köyü	---	---	---	---	---	---	346	265
	Havara Köyü	---	---	---	---	---	---	459	155
	Manastır Köyü	---	---	---	---	---	---	107	21
	Kodil Bahçesi Köyü	---	---	---	---	---	---	628	32
	Kodil Köyü	---	---	---	---	---	---	67	173
	Aymuhal Maa Etmekçili	---	---	---	---	---	---	337	209
	Telmeda Köyü	---	---	---	---	---	---	206	104
	Hasköy	---	---	---	---	---	---	318	99
	Edre Köyü	---	---	---	---	---	---	1065	731
	Halazara Köyü	---	---	---	---	---	---	68	244
	Serikas Köyü	---	---	---	---	---	---	34	61
	Midi Köyü	---	---	---	---	---	---	107	21
	Manşa Köyü	---	---	---	---	---	---	37	88
	Hudura Köyü	---	---	---	---	---	---	82	103
	Moksofa Köyü	---	---	---	---	---	---	67	---
ARA TOPLAM		---	---	---	---	---	---	13.808	10.742
KELKİT KAZASI	Nefs-i Çiftlik Kasabası	10	20	15	250	200	100	36	30
	Perçor Köyü	10	10	5	32	15	10	150	147
	Morokom Köyü	15	13	---	80	50	12	200	125
	Güney Çevirme Köyü	15	7	3	50	25	10	205	140
	Salördek Köyü	4	5	2	25	8	5	200	60
	Ağası Köyü	5	25	10	150	100	50	403	200
	Irha Köyü	---	30	11	160	45	15	245	150
	Köse köyü	---	30	10	200	100	60	350	300
	Şurut Köyü	10	15	2	150	75	15	325	150
	Kelahpur Köyü	15	50	10	200	150	50	700	575
	Danzut Köyü	5	7	---	30	20	4	189	---
	Tızık Köyü	2	3	---	15	10	---	84	---
	Posus Köyü	24	65	1	350	300	100	800	200
	Altıntaş Köyü	3	3	2	20	10	8	250	150
	Viranşehir Köyü	6	5	2	80	30	15	238	---
	Bizgili Köyü	5	10	5	10	20	18	173	100
	Ecmede Köyü	18	20	5	250	150	50	190	101
	Hozbirik Köyü	10	15	8	200	100	50	183	400
	Havcuş Köyü	8	60	---	158	167	49	408	147
	Gindehrek Köyü	20	100	5	300	150	69	460	200
	Melişan Köyü	20	50	2	118	890	35	---	355
	Terbüsek Köyü	8	15	5	100	67	18	37	500
	İsgah Köyü	5	20	2	150	100	18	48	210
	Hanege Köyü	---	10	8	100	50	15	102	50
	Germüri Köyü	---	30	5	150	10	50	6	---
	Geletüme Köyü	5	20	2	108	29	35	230	104
	Terekes Köyü	---	15	5	100	80	28	339	---
	Şin Maa Zangar Köyü	---	38	2	200	68	50	620	301
	Pernik Köyü	5	15	1	89	36	20	111	199
	Encirti Köyü	---	18	2	70	20	9	---	267
	Firengi Köyü	---	15	---	100	60	20	346	200
	Hasut Köyü	---	5	---	15	10	5	77	---

İlaç Köyü	---	50	5	200	100	28	621	101
Eymür Köyü	---	8		25	100	5	119	---
Mengüt Köyü	---	30	2	200	100	---	615	---
Uzunkol Köyü	---	40	5	150	89	---	---	806
Aşut Köyü	---	15	5	100	60	20	400	65
Sarı Şeyh Köyü	---	18	---	109	80	15	380	500
Eğdişi Köyü	---	20	---	90	50	20	500	138
Hınzırı Köyü	5	100	---	300	100	50	1061	600
Gerdehisar Köyü	6	86	10	286	78	38	500	187
Sidirge Köyü	---	18	---	90	25	19	100	154
Eski Kadı Köyü	---	15	---	300	50	16	110	---
Tılıspık Köyü	8	20	---	286	62	20	506	400
Dölek Köyü	---	10	---	90	10	3	83	---
Delüler Köyü	---	10	---	67	15	5	377	100
Havzu Köyü	5	8	2	108	18	20	131	---
Kızılcı Köyü	8	80	5	20	80	15	519	401
Cemalluköy	---	---	---	30	10	---	---	645
Balahor Köyü	---	20	2	35	20	15	500	532
Çorak Köyü	---	15	4	200	30	11	425	300
Tarbas Köyü	---	30	3	20	87	30	400	175
Şemük Köyü	---	10	2	84	38	20	49	900
Pöküt Köyü	---	3	1	58	20	6	---	293
Pöske Köyü	---	50	5	201	30	15	487	300
Akdağ Köyü	---	65	2	100	87	30	558	300
Törünk Köyü	---	15	---	50	60	18	583	---
Yeniköy	---	1		150	8	2	100	55
İşkilor Köyü	---	20	1	200	60	---	450	200
Kalür Köyü	---	11	2	108	20	8	498	200
Ağıl Köyü	---	11	---	15	21	16	---	500
? Köyü	---	10	5	115	16	12	344	---
Barduz Köyü	---	13	1	80	15	10	100	---
Sipanazat-ı Ulya Köyü	5	8	1	30	18	10	360	106
Sipanazat-ı Süfla Köyü	7	9	3	45	20	12	240	303
Mahmutlu Köyü	6	8	4	30	20	16	300	243
Deredolu Köyü	13	14	5	200	50	22	498	350
İlbizim Köyü	18	23	2	110	80	17	300	290
Yenice Köyü	3	4	1	24	20	7	43	---
Güdüzit Köyü	3	3	---	20	15	6	60	7
Sipikör Köyü	7	19	5	250	100	20	564	100
Karacaviran Köyü	5	14	2	140	80	12	261	400
Ağlık Köyü	2	7	1	70	40	4	240	8
Hokler Köyü	---	10	4	30	42	---	360	100
Devekorusu Köyü	---	28	5	40	50	---	200	269
Kozoğlu Köyü	---	11	2	25	41	---	200	139
Günbatur Köyü	10	23	4	120	90	16	400	290
Cibi Köyü	1	7	2	7	20	---	---	132
Bazuli Köyü	3	12	1	90	54	8	450	509
Oğuz Köyü	2	8	1	25	19	---	80	166
Karlankas Köyü	5	13	2	80	40	3	280	101

	Sadak Köyü	21	40	13	400	302	59	600	355
	Sökmen Köyü	12	14	6	251	190	45	580	408
	Kılıçcı Köyü	23	27	4	202	181	50	400	535
	Halka Köyü	2	10	2	35	30	6	---	217
	Celbi Köyü	11	14	---	60	50	5	---	92
	Alaçat Köyü	5	12	1	90	60	20	306	190
	İlmelik Köyü	14	13	2	105	70	12	91	300
	Aziz Köyü	8	13	2	291	655	10	500	2
	Bulak Köyü	5	7	1	100	62	7	207	100
	Daisa Köyü	3	4		82	41	12	1	130
	Bahı Köyü Göçebeoğlu		2	1	20	13		57	100
	Pülürek Köyü	4	14	2	120	80	10	600	400
	ARA TOPLAM	458	1.937	271	10.969	7.217	1.849	26.399	19.555
TORUL KAZASI	Ardasa Köyü	12	3	10	---	60	50	744	50
	Zigana Köyü	20	1	8	---	70	60	521	204
	Köstere Köyü	20	---	5	---	80	85	569	201
	Şive Köyü	10	---	3	---	15	90	825	---
	Koryana Köyü	12	5	5	---	70	80	516	200
	Fırfıra Köyü	---	5	5	---	20	20	95	10
	Cemaka Köyü	5	---	---	---	15	10	133	110
	Silve Köyü	10	---	---	---	18	20	220	66
	Haşliya Köyü	5	1	---	---	4	6	51	---
	Manastır Köyü	15	4	10	---	24	35	350	252
	Emrük Köyü	20	6	5	---	60	50	320	335
	Görükse Köyü	12	7	2	---	24	25	281	325
	Macara Köyü	8	5		---	16	18	300	352
	Etgönü Köyü	10	8		---	12	15	182	243
	Erikli Köyü	10	6	2	---	16	20	433	309
	İlecik Köyü	8	10	---	---	20	25	454	200
	Beşkilise-i Kebîr Köyü	14	8	4	---	40	45	500	553
	Kopuz Köyü	5	3	5	---	16	20	135	365
	Fidiger (Fidikar) Köyü	2		5	---	10	10	625	153
	Herek Köyü	15	6	12	---	30	40	179	545
	Balahor-ı Sagîr Köyü	5	1	---	---	8	10	1149	90
	Zermut Köyü	22	5	15	---	60	70	500	524
	Çit-i Kebîr Köyü	15	5	2	---	30	40	300	300
	Çit-i Sagîr Köyü	8	4	2	---	16	18	675	142
	Havliyana Köyü	15	7	8	---	26	45	905	1020
	Mavrinas Köyü	10	2		---	20	25	535	150
	Adise Köyü	16	8	6	---	40	42	400	258
	Serpuşka Köyü	8	3		---	12	15	243	81
	Avliyana Köyü	18	10	6	---	48	50	1260	640
	Coloşana Köyü	15	5	3	---	40	45	437	370
	Balaiye Köyü	8	1	1	---	10	12	223	205
	Kalecik Köyü	2	---	3	---	8	10	59	54
	Soryana Köyü	15	---	8	---	24	30	445	400
	Dayısa Köyü	4	---	2	---	8	10	62	61
	Bayana Köyü	15	---	10	---	24	30	310	250
	Nivene Köyü	25	6	15	---	60	70	1800	1450

KOVANS NAHİYESİ	Dorana Köyü	20	---	6	---	30	35	1202	858
	Keşha Köyü	2	---	2	---	4	5	150	123
	Timur Köyü	16	2	4	---	24	30	635	300
	Baladan Maa Şişi Köyü	15	6	---	---	40	60	885	765
	Cemre Köyü	15	10	2	---	40	45	671	529
	İstilos Köyü	10	---	2	---	16	20	252	260
	İstavri Köyü	25	---	10	---	24	25	675	635
	Yağlıdere Köyü	15	5	3	---	16	20	630	600
	Varınlı Köyü	10	2	---	---	12	15	94	88
	Bartı Köyü	6	3	2	---	14	18	230	210
	İncire Köyü	18	8	6	---	20	30	473	487
	Krom Köyü	5	8	15	---	6	110	982	1268
	Serizama Köyü	10	5	20	---	10	150	10	170
	ARA TOPLAM	581	179	234	---	1.310	1.809	23.625	16.761
	Tekke Köyü	---	---	200	---	60	50	350	210
	Işıkdere Köyü	10	---	15	---	20	25	500	230
	Bahçecik Köyü	5	---	40	---	15	15	30	55
	Meyhazar Köyü	4	---	3	---	10	7	100	50
	Sobran Köyü	25	---	1	---	20	15	200	65
	Kabakilise Köyü	20	---	10	---	19	20	150	70
	Dölek Köyü	15	---	20	---	40	35	130	120
	Arapdere Köyü	3	---	10	---	20	15	130	80
	Ediçe Köyü	5	---	8	---	10	8	65	22
	Kaletaş Köyü	---	---	10	---	15	12	120	50
	Söğütağlı Köyü	5	---	12	---	16	13	8	60
	Ardıç Köyü	---	---	3	---	12	10	30	50
	Ağsar Köyü	---	---	---	---	16	15	10	40
	Temürviran Köyü	---	---	3	---	15	12	50	20
	Tandırılık Köyü	---	---	20	---	40	3	20	400
	Güvercinlik Köyü	2	---	2	---	16	10	50	45
	Tarhanas Köyü	20	---	4	---	17	15	57	99
	Çalık Köyü	12	---	---	---	10	8	20	45
	Yenice Köyü	---	---	1	---	12	8	9	75
	Tahnas Köyü	15	---	2	---	20	15	120	55
	Tamzi Köyü	10	---	1	---	10	8	45	99
	Çugut Köyü maa Kale	12	---	---	---	8	5	100	30
	Kale Köyü	10	---	5	---	10	8	65	45
	Süle Köyü	20	---	2	---	10	15	100	72
	Hur-i Süfla Köyü	5	---	5	---	20	45	200	58
	Mubah Köyü	---	---	1	---	4	2	40	12
	Zimon Köyü	20	---	15	---	30	25	320	150
	Vansın köyü	---	---	2	5	30	25	200	120
	Niv Köyü	---	3	5	15	80	60	160	250
	Pinçirge Köyü	---	10	2	7	35	25	---	---
	Hinzirverek Köyü	---	3	---	3	25	15	6	70
	Gedesi Köyü	---	2	---	3	20	10	30	100
	Ağundos Köyü	---	2	2	10	40	30	100	350
	Kan Köyü	---	3	1	---	30	25	110	100
	Çakmas Köyü	---	2	1	---	50	40	330	320

	Varicna Köyü	---	3	5	15	80	60	30	520
	Cebre Köyü	---	10	---	---	10	80	60	210
	Kısaanta Köyü	---	---	5	20	100	60	67	786
	Türkmen Mezrası	---	---	---	---	---	50	---	---
ARA TOPLAM		218	38	416	78	995	899	4.112	5.133
YAĞMURDERE NAHİYESİ	Nefs-i Yağmurdere Köyü	---	---	16	---	10	52	24	318
	Yuvalı-i Ulya Köyü	---	---	10	---	8	21	---	170
	Yuvalı-i Süfla Köyü	6	---	21	---	10	15	17	128
	Bednamlı Köyü Mezra	---	---	5	---	6	10	---	322
	Balahor Köyü	---	---	4	---	7	12	30	205
	Termezi Köyü	5	---	8	---	15	51	32	158
	Lorikas Köyü	3	---	5	---	10	20	17	223
	Meri Köyü	8	---	10	---	15	25	127	257
	Leri Köyü	10	---	15	---	40	85	238	484
	Kermut-i Ulya Köyü	15	---	12	---	25	60	69	363
	Kermut-i Süfla Köyü	5	---	8	---	18	45	122	150
	Alçakdere köyü	---	---	10	---	6	15	---	85
	Holnan Köyü	---	---	12	---	20	50	32	169
	Boğalı Köyü	---	---	15	---	25	45	57	413
	İstiban Mezrası	---	---	---	---	10	15	---	---
	Filas Köyü	---	---	5	---	25	18	42	108
	Salmankas Köyü	---	---	22	---	30	65	43	511
	Keçge Köyü	---	---	20	---	8	30	109	391
	Yapaz Köyü	---	---	10	---	12	20	27	177
	Bandırlak Köyü	---	---	50	---	6	15	---	129
	Şehpane Köyü	---	---	70	---	15	35	---	360
	Vikiz Köyü	---	---	3	---	4	8	---	138
	Gavaris Köyü	---	---	40	---	10	20	42	260
	İncesu Köyü	---	---	5	---	8	15	11	183
	Semşinkedi Köyü	---	---	15	---	15	30	---	316
ARA TOPLAM		52	---	391	---	358	777	1.039	6.018
ŞIRAN KAZASI	Karaca Kasabası	---	---	11	50	150	---	---	150
	Uluşiran Köyü	---	---	15	50	200	---	---	200
	Zarabut Köyü	---	---	15	60	150	---	---	120
	Ergü Köyü	---	---	---	4	50	---	---	---
	Çal Köyü	---	---	10	20	150	---	---	150
	Nurşin Köyü	---	---	14	60	200	---	---	450
	Gersut-i Bâlâ Köyü	---	---	14	60	200	---	---	450
	Gersut-i Zir Köyü	---	---	8	25	100	---	---	300
	Civrişon Köyü	---	---	10	30	120	---	---	650
	Kırıntı Köyü	---	---	25	30	200	---	---	700
	Çalgan Köyü	---	---	10	20	200	---	---	790
	Ara Köyü	---	---	10	20	150	---	---	350
	Tomara Köyü	---	---	5	5	100	---	---	550
	Cender Köyü	---	---	3	5	40	---	---	110
	Giriftin Köyü	---	---	10	25	120	---	---	200
	Sadık Köyü	---	---	10	15	100	---	---	500
	Halgin Köyü	---	---	3	---	50	---	---	200
	Sinanlı Köyü	---	---	2	---	30	---	---	120

Şemük-i Bâlâ Köyü	---	---	6	6	80	---	---	350
Masuran Köyü	---	---	2	---	30	---	---	100
Çemiş Maa Dedeköy	---	---	3	6	30	---	---	95
Kirtanos Köyü	---	---	10	25	100	---	---	250
Korzaf Köyü	---	---	4	15	60	---	---	150
Çeküz Köyü	---	---	15	40	200	---	---	550
Çendir Köyü	---	---	8	20	100	---	---	400
Kozan Köyü	---	---	10	25	120	---	---	141
Ökseyit Köyü	---	---	2	10	40	---	---	---
Hormusi Köyü	---	---	8	15	60	---	---	120
Babuş Köyü	---	---	5	15	40	---	---	200
Sarıca Köyü	---	---	15	50	200	---	---	300
Miyadun Köyü	---	---	4	15	60	---	---	200
Babacan Köyü	---	---	5	10	50	---	---	420
Seydi Baba Köyü	---	---	10	40	200	---	---	550
Törink Köyü	---	---	5	4	80	---	---	300
Eldigin Köyü	---	---	4	---	50	---	---	20
Beşkilise Köyü	---	---	8	15	80	---	---	200
Pağnik Köyü	---	---	8	15	80	---	---	200
Kalur Köyü	---	---	8	20	90	---	---	250
Kozağaç Köyü	---	---	6	20	80	---	---	300
Kozdurak Köyü	---	---	16	---	100	---	---	450
Sarıbükü Köyü	---	---	---	---	50	---	---	50
Sifon Köyü	---	---	10	---	100	---	---	400
Çalan Köyü	---	---	3	---	250	---	---	100
Yalınözü Köyü	---	---	7	---	150	---	---	400
Haydirik Köyü	---	---	8	15	100	---	---	300
Hozman-ı Bâlâ Köyü	---	---	6	10	40	---	---	200
Aksipert Köyü	---	---	3	10	50	---	---	70
İslam Tersun Köyü	---	---	2	10	60	---	---	100
Keredam Köyü	---	---	8	20	100	---	---	344
Tersun-i Bâlâ Mezra-i Neçbu	---	---	12	3	620	---	---	521
Temle Köyü	---	---	15	35	120	---	---	420
Sefkür Köyü	---	2	15	40	150	---	---	650
Çağl Köyü	---	1	5	10	80	---	---	460
Mihlis Köyü	---	---	8	15	80	---	---	360
İne Köyü	---	---	10	40	90	---	---	79
Çengiriş Köyü	---	---	5	15	60	---	---	70
Balıkhisar Köyü	---	---	8	---	100	---	---	150
Obahan Köyü	---	---	5	---	60	---	---	289
Susuz Köyü	---	---	6	10	120	---	---	154
Kelif Köyü	---	---	5	10	80	---	---	100
Karaşeyh Köyü	---	---	5	12	80	---	---	80
Mertekli Köyü	---	---	5	10	80	---	---	145
Koçi Köyü	---	---	---	8	25	---	---	30
Tersun-i Zir Köyü	---	5	10	30	100	---	---	700
Hamun Köyü	---	1	4	8	80	---	---	200
Elmaçukuru Köyü	---	1	2	16	60	---	---	200
Günbatur Köyü	---	---	8	10	80	---	---	200

Dumanoğlu Köyü	---	---	5	10	60	---	---	130
Balan Köyü	---	---	10	20	65	---	---	256
Sellidere (Çerkes Göçmen)	---	---	10	---	80	---	---	190
Gelvaris Mezrası	---	---	8	20	100	---	---	583
Karaköy	---	---	5	25	60	---	---	200
Hozman Köyü	---	---	5	10	20	---	---	200
Çaputlu Köyü	---	---	2	20	50	---	---	200
ARA TOPLAM	---	10	557	1.287	7.640	---	---	20.067
GENEL TOPLAM	1.309	2.164	1869	18.264	17520	5.334	68.983	78.176

Ek 1.3. Gümüşhane'deki Bazı Köylerin Eski ve Yeni Adları.¹²¹¹

Sıra No	Yeni Adı	Eski Adı	Sıra No	Yeni Adı	Eski Adı	Sıra No	Yeni Adı	Eski Adı
1	AKGEDİK	ZIMON	65	AKBABA	AĞGI	129	YEDİBÖLÜK	SIFON
2	AKOCAK	BALAHOR	66	GÖKÇEKÖY	ECMEDE	130	YENİKÖY	KÖTÜKÖY
3	AKTUTAN	HEYEKSE	67	KABAKTEPE	ŞURUT	131	YOLBİLEN	CENDER
4	ALEMDAR	HUDURA	68	KAYADIBİ	İRHA	132	YUKARI DURUÇAY	YUKARI HOZMAN
5	ARSLANCA	SELMANKAS	69	ÖRENŞAR	ÖRENŞEHİR	133	YUKARI KULACA	YUKARI GERSUT
6	AŞAĞIALIÇLI	AŞAĞITEZENE	70	ÖVÜNCE	HAVÇUŞ	134	AKSÜT	HAŞLIYA
7	AVŞARBeyli	VANK	71	OYLUMDERE	DANZUT	135	ALINYAYLA	MACARA
8	BALLICA	EDİSE	72	ÖZBEYLİ	HOZBIRIK	136	ARILI	BALAIYE
9	BANDIRLIK	BANDIRLAK	73	SUBAŞI	TIZIK	137	ARPALI	GÖRÜKSE
10	BEŞOBA	BANDEMİL	74	YAYLIM	KELAHAPUR	138	ATALAR	ZİMERA
11	BEYÇAM	YUKARIHUR	75	YUVACIK	GELİNPERTEK	139	BAHÇELİK	COLOŞANA
12	BOĞALI	BIĞALI	76	AŞAĞIKARADERE	KARADERE-İZİR	140	BUDAK	ŞİVE
13	BOYLUCA	HALAZARA	77	BAĞLAMA	NAŞABA	141	BÜYÜKÇİT	ÇİT-İKEBİR
14	ÇALTILI	REKSENE	78	SAPMAZ	GELEVERE	142	CEBELİ	BALADAN
15	ÇAMLIKÖY	MAVRANGEL	79	FATİH	KARAKÖY	143	DAĞDIBİ	FİDİKAR
16	ÇAYIRARDI	PEREK	80	ŞEHİT HAKAN	İNE	144	DEMİRKAPI	MANASTIR
17	DEMİRKAYNAK	MASTRA	81	AKBULAK	NORŞON	145	GÜLAÇAR	NİVENA
18	DİBEKLİ	KODILBAHÇE	82	AKÇALI	HAYDÜRÜK	146	GÜMÜŞTUĞ	AVLIYANA
19	DÖRTKONAK	EDRE	83	AKSARAY	ÇİRMİŞ	147	GÜNAY	DAISA
20	DUMANLI	SANTA	84	AKYAYLA	KIRTANUZ	148	GÜVEMLİ	HAVIYANA
21	ERDEMLER	ARAPDERE	85	ALACAHAN	CENGİRİŞ	149	GÜZELOLUK	BEŞKİLİSE
22	ESENLER	YAPAZ	86	ALIÇ	GİRİFTİN	150	HARMANCIK	KARİL
23	ESENYURT	ÇAMLİBEL	87	ARDIÇLI	AKSİPERT	151	İŞİK	BAYANA
24	GÖKÇEPINAR	GÖKÇEKİLİSE	88	ARITAŞ	MİYADUN	152	KIRAZLIK	KORYANA
25	GÖKDERE	AŞAĞIHUR	89	AŞAĞIDURUÇAY	AŞAĞIHOZMAN	153	KOCADAL	DÖRENE
26	GÖZELER	TENBEDA	90	BAHÇELİ	AŞAĞIGERSUT	154	KÖSTERE	KÖSTÜRE
27	GÜMÜŞKAYA	KODİL	91	BAŞKÖY	KOZVEREN	155	KÜÇÜKÇİT	ÇİT-İSAĞIR
28	GÜNGÖREN	GEZGE	92	BEYDERE	ÇEKÜZ	156	TOKÇAM	FIRFIRA
29	HARMANCIK	MERİ	93	BİLGİLİ	ÖKSEYİT	157	UĞURTAŞI	İSTAVRI
30	İKİSU	HARAVA	94	BOĞAZYAYLA	TORNUK	158	YALINKAVAK	SORYANA
31	KAYABAŞI	KAVRAS	95	BOLLUK	PAĞNİK	159	YEŞİLKÖY	ODUNCULAR
32	KAZANTAŞ	HAKIR	96	ÇAKIRKAYA	KALUR	160	YILDIZ	ADISA
33	KEÇİKAYA	CUKUT	97	ÇAMBAŞI	ŞİNİK	161	YÜCEBELEN	SİLVE
34	KOCAPINAR	KERMUT	98	ÇATMALAR	KELİF	162	ZİGANA	KALKANLI
35	KOCAYOKUŞ	TARHANAS	99	ÇAVLAN	ÇAVLAN	163	AKSÖĞÜT	GERMÜRİ
36	MESCİTLİ	BEŞKİLİSE	100	ÇEVREPINAR	ZIMON	164	ALAÇAT	ALAÇAT
37	NAZLIÇAYIR	LORİKAS	101	DİLEKYOLU	YUKARİTERSUN	164	AŞAĞIOZLUCE	AŞAĞI SİPANAZAT
38	OLUCAK	İMERİ	102	ELMAÇUKURU	BARUTÇU	166	AYDOĞDU	ŞEMÜK
39	OLUKDERE	AŞAĞIKOV	103	ERENKAYA	ULUŞIRAN	167	BABAKONAĞI	TİLİSBIK
40	ÖVÜNDÜ	PUMPULAK	104	ERİCEK	İSLAMTERSUN	168	BALIKLI	İŞKİLOR
41	PEHLİVANTAŞI	BİYALİ	105	EVREN	SÖFKER	169	BALKAYA	SARPI
42	SARGINKAYA	TAHNIS	106	GÖKÇELER	AŞAĞİTERSUN	170	BAŞPINAR	FİRENÇİ
43	SARİÇİÇEK	İŞKILAS	107	GÜNYÜZÜ	LİMNİŞ	171	BELENLİ	BARDUZ
44	SÜNGÜBAYIR	TANERA	108	GÜREŞKÖY	HALGIN	172	BEŞDEĞİRMEN	SİDIRGE

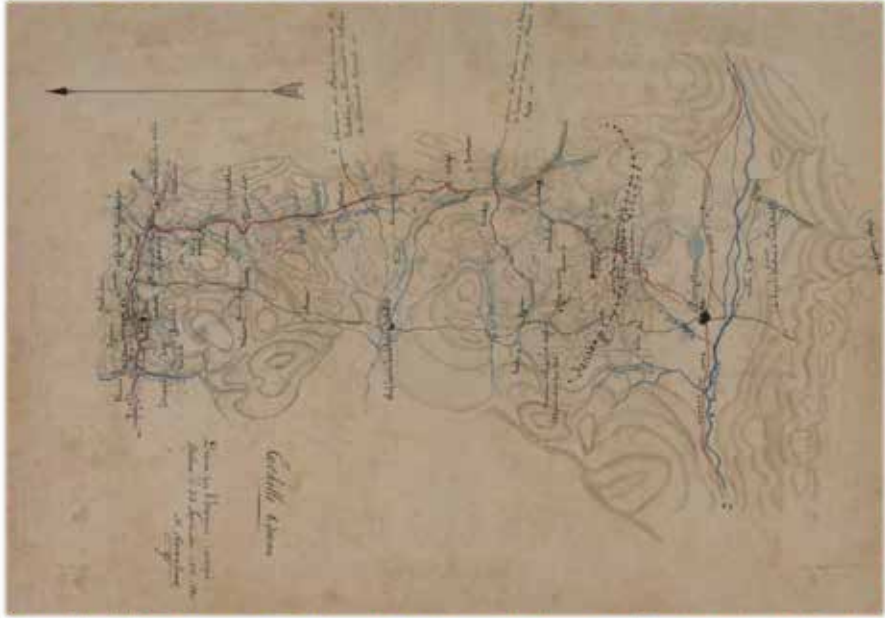
¹²¹¹ Gümüşhane İli Kadastro Kayıtları.

45	UÇKOL	BOLODOR	109	İNCEDERE	TOMARA	173	BEZENDİ	PÖKÜTLER
46	YAGMURDERE- BUCAK MERKEZİ	KEŞİŞKÖYÜ	110	KADIÇAYIRI	MANSURAN	174	BINDAL	TÜRÜNK
47	YAYDEMİR	MOKSOFA	111	KAVAKLIDERE	ÇAPUTLU	175	ÇAĞLAR	HASUT
48	YAYLADERE	VEYSERNİ	112	KAVAKPINARI	KEREDAM	176	ÇAKIRLAR	CİBİ
49	YENİYOL	MEYHAZAR	113	KAYNAKBAŞI	YUKARIŞEMÜK	177	ÇAMBAŞI	HINZIRI
50	YEŞİLDERE	HAŞERA	114	KONAKLI	ÇIVRIŞON	178	ÇİMENLİ	BALAHOR
51	DEMİRCİLER	HARİD-İKEBİR	115	KOYUNBABA	HORMONOS	179	ÇÖMLEÇİK	ÇAMURMEZRASI
52	EKİNCİLER	ÇERÇUR	116	ÖRENKALE	KUZAN	180	DEREYÜZÜ	GELETÜRNE
53	GÜNDOĞDU	HARİD-İSAGIR	117	OZANCA	BEŞKİLİŞE	181	DOĞANCA	ENCİRTİ
54	GÜNYÜZÜ	TORNUK	118	PAŞAPINARI	AŞAĞIŞEMÜK	182	DOĞANKAVAK	KARLANKAS
55	GÜRGENLİ	HARİD-İ BÂLÂ	119	SÖĞÜTALAN	ZARABUT	183	ESKİYOL	BANDOLA
56	GÜLLÜCE	ÇAMURÇORAĞI	120	KARACAYIR	MOROKOM	184	KINALITAŞ	MELİŞAN
57	GÜLTEPE	İĞDİŞ	121	KARŞIYAKA	PERSOR	185	KÖYCÜK	HANEĞE
58	GÜRLEYİK	MENGÜT	122	KAZANPINAR	ZANKAR	186	KUŞLUK	CİBOLAR
59	GÜZYURDU	SİPİKÖR	123	KILIÇLI	KILIÇCI	187	OBALAR	YENİKOMLAR
60	KARACAÖREN	KARACAVİRAN	124	KILIÇTAŞI	TİREKES	188	ÖĞÜTLÜ	TARBAS
61	ÖREBEL	KALUR	125	SÜTVEREN	PERTEK	189	YARBAŞI	MENÜKLER
62	ÖZEN	İSKAH	126	TÜTENLİ	İLBİZİM	190	YENİCE	GEVEZİT
63	YENİYOL	PÖSKE	127	YEŞİLYURT	Ç.ÇORAĞI	191	YUKARI ÖZLÜCE	YUKARI SIPANAZAT
64	YEŞİLOVA	HAVSU	128	YOLÇATI	S.MEZRASI	192	GÜMÜŞGÖZE	ALANSA

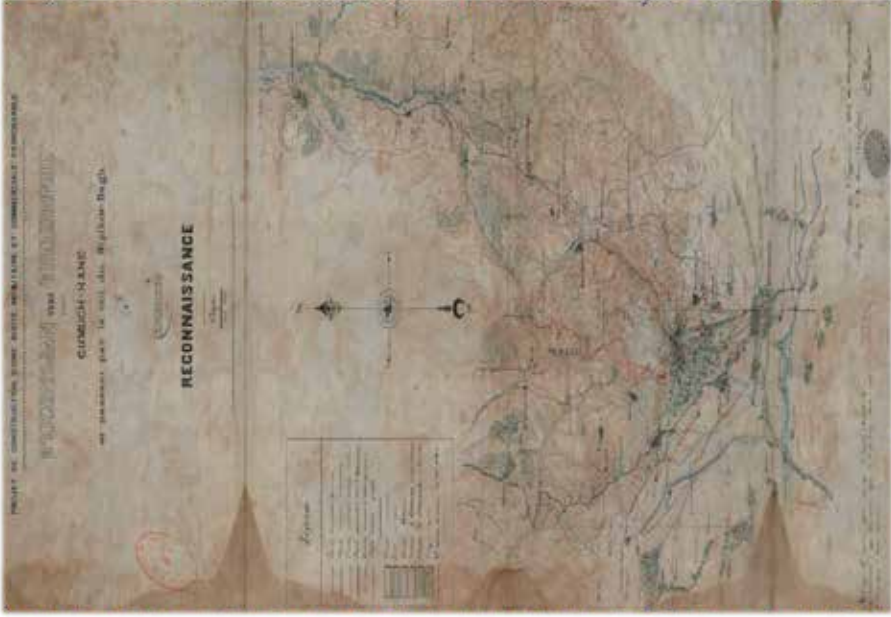
EK 2: HARİTALAR

Ek 2.1. Trabzon Vilâyeti Haritası

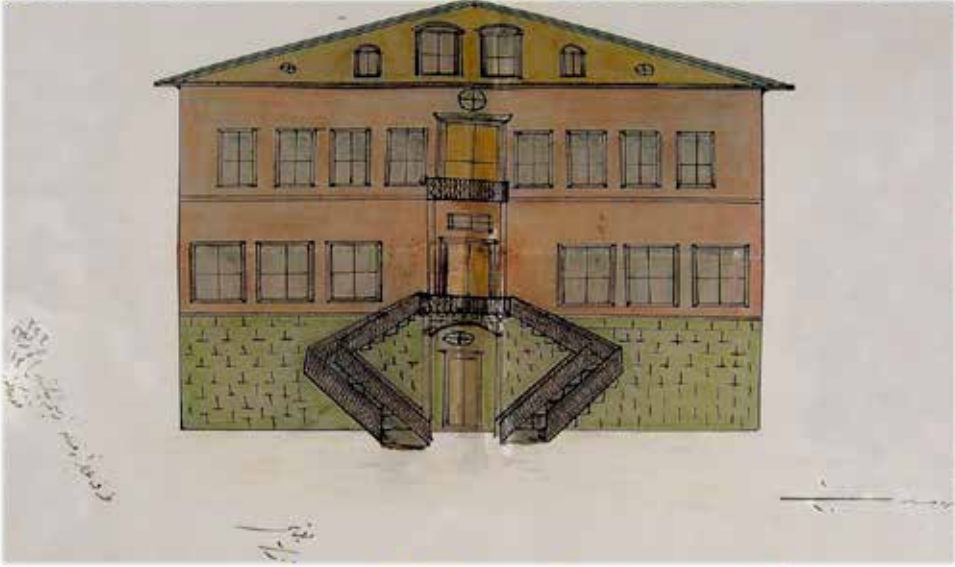

Ek 2.3. Gümüşhane-Erzincan Yolu

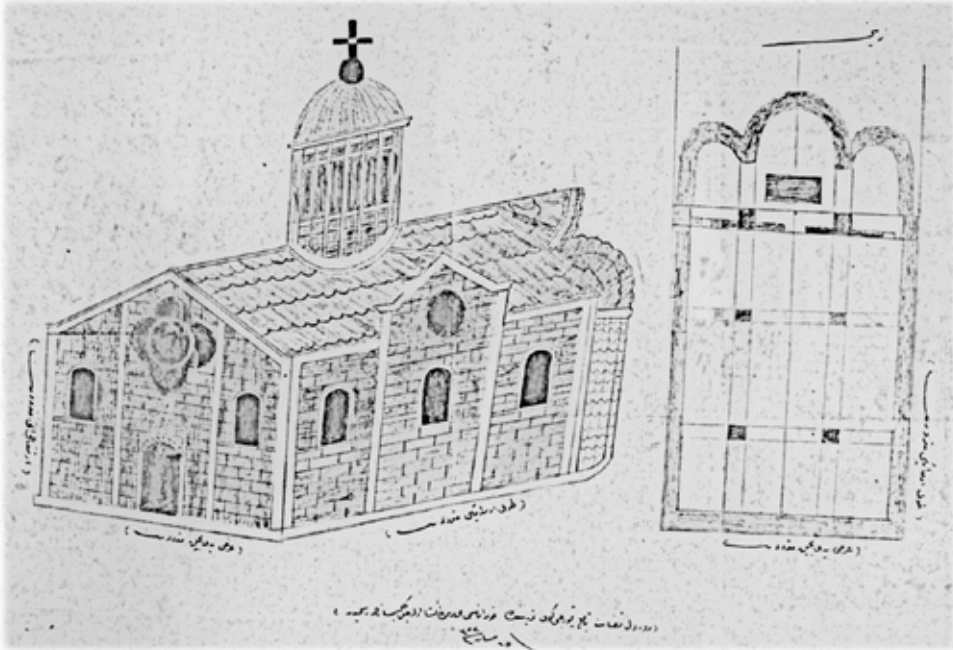

Ek 2.4. Gümüşhane-Erzincan Yolu

EK 3: KROKİLER

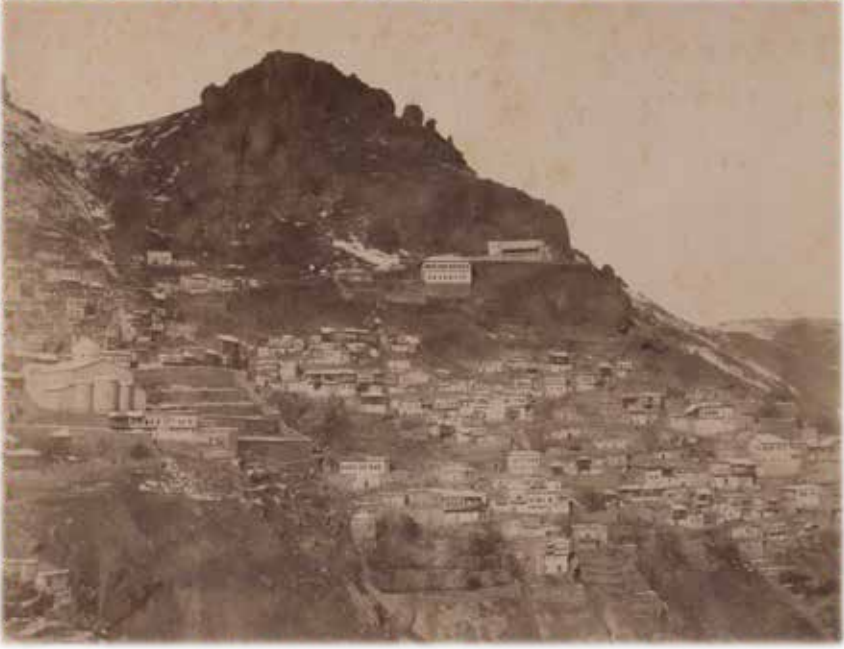
Ek 3.1. 1911 tarihinde Gümüşhane'nin Hızırilyas Mahallesi'nde İnşa Edilen Metropolithane Krokisi

Ek 3.2. Torul Kazası'na Bağlı Demirciköy'ün Kordonas Mahallesi'nde 1906 Senesinde İnşa Edilen Kilise Krokisi

Ek 4.3. Gümüşhane, Torul, Kelkit Kazalarıyla Kovans, Yağmurdere, Yukarı Kürtün, Aşağı Kürtün Nahiyyelerinden Başka Yerlere Giden Gayrimüslimlerin Nüfus Kayıtlarını İçeren 1861 Tarihli Nüfus Defteri

The image displays several pages of handwritten Ottoman census records (nüfus defteri) from 1861. The records are written in Ottoman Turkish and include names, ages, and other demographic information. The pages are arranged in a grid-like fashion, with some pages showing more detailed information than others. The handwriting is in a cursive style typical of the period. The records are organized into columns, with some pages having a header section. The data is presented in a structured manner, allowing for easy comparison and analysis of the population data across different regions.

EK 6: FOTOĞRAFLAR

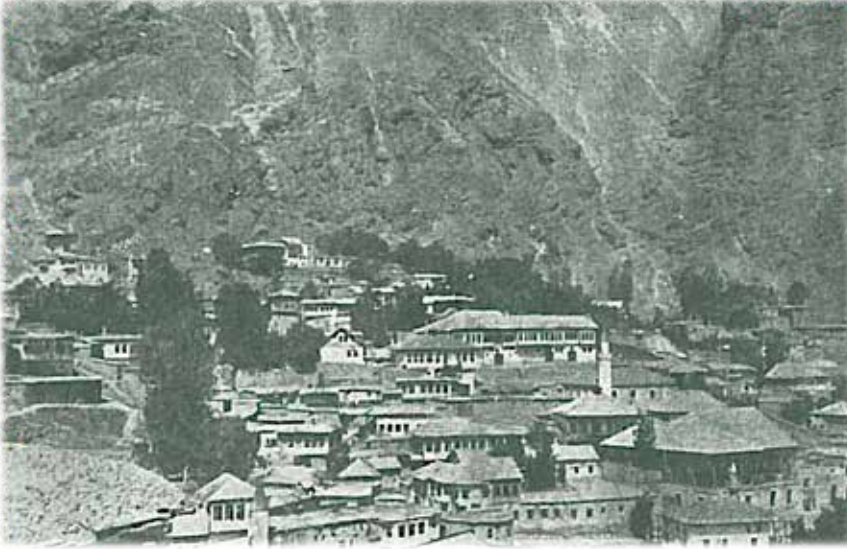
Ek 6.1. Eski Gümüşhane'den Bir Görünüm-Ermeni Mahallesi

Ek 6.2. Eski Gümüşhane'den Bir Görünüm - Cami-i Sagır Mahallesi

Ek 6.3. Eski Gümüşhane'den Bir Görünüm -Cami-i Cedid ve Cami-i Kebir Mahalleleri

Ek 6.4. Eski Gümüşhane'den Görünüm

Ek 6.5. Eski Gümüşhane'den Görünüm

Ek 6.6. Yol Yapımında Çalışan İşçiler

Ek 6.7. Kelkit'te Bir Düğün